

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ŞA‘RÂVÎ’NİN NEFİS TEZKİYESİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Halid MUSTAFA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ŞA‘RÂVÎ’NİN NEFİS TEZKİYESİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Halid MUSTAFA

Danışman: Doç. Dr. Sami KILINÇLI
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul DÖNER
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

ukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu alışma, jürimiz tarafından Temel İşlam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Sami KILINÇLI
(Danışman)

ye:

ye:

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen ğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../20...

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, izelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 20...

Halid MUSTAFA

ÖZET

ŞA‘RÂVÎ’NİN NEFİS TEZKİYESİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Halid MUSTAFA

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Sami KILINÇLI

Ağustos, 2019, 278 sayfa

Şa‘râvî, modern asrın en önemli müfessirlerinden sayıldığı gibi, aynı zamanda Eş‘ariyye mezhebine mensup modern dönem sûfilerinden sayılmaktadır. Eğitim, davet, şiir, edebiyat, siyaset vb. birçok alanla ilgilenmesinin yanında, İslam ümmetini içinde bulunan gaflet ve geri kalmışlıktan kurtarmak için çalışmış önemli âlimlerden biridir. Şa‘râvî’nin bütün çabası ümmetin evlatlarının yaratılış gâye ve hedeflerine uygun olarak davranması, onların nefislerini tezkiye etmek, onları vehim ve dalaletten arındırmak içindir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Şa‘râvî’nin hayatı, eserleri, onun hakkındaki önemli çalışmalar, eğitime dâir görüşleri, İslâm’ı savunma metodu ve siyâsî eğilimleri ele alınmıştır. Ayrıca tasavvuf ve tarikatler mevzuuna da değinilmiştir. Son kısımda *Havâturu’ş-Şa‘râvî* adıyla meşhur olan Kur’an-ı Kerim tefsiri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde nefis mahiyeti, çeşitlerini, kalbin halleri ve nefis tezkiyesi ile ilgili meselelere temas edilmiştir. Ayrıca tevbe, istiğfâr, zikir, tefekkür, sabır, nefis mücâhedesı vb. nefis tezkiyesi yolları da ele alınmıştır. Son bölümde ise Şa‘râvî’nin; küfür, nifâk, şirk, riyâ, kibir, gurur, cimrilik gazap vb. ahlâk-ı mezmume; sıdk, ihlâs, zühd, tevekkül, havf, recâ, şükür, takvâ vb. ahlâk-ı hamîde hakkındaki görüşleri ortaya konulmuştur. Sonuçta Şa‘râvî’ye göre tasavvufa dair bazı eleştirilerin isabetli olmadığı, sûfi bakış açısının Kur’an ve sünnete dayandığı söylenebilir.

Anahtar kelimeler: İmam Şa‘râvî, Tefsiru’ş-Şa‘râvî, Nefis Tezkiyesi, Nefis, Kalp, Ruh.

ABSTRACT

SHARAWI'S VIEWS IN SOULS PURIFICATION

Halid MUSTAFA

Master Thesis, Department of Basic Islam Sciences

Supervisor: Assoc. Professor Sami KILINÇLI

August, 2019, 278 Pages

Al-Sharawi was one of the most important explainers of the Quran in the modern era. He was also one of the post-sufi who belonged to the Al-Ashaira. In addition to his various interests and different talents which were in politics, literature, poetry, education, convocation and etc., he was one of the glorious scholars who sought to awake his nation from its inadvertency. This is by sanctifying the spirit of its people and purifying them from the delusions in order to relieve the nation and bring it back to its purposes and goals, which were the reasons behind its existence.

For these reasons, this study “The Opinions of Al-Imam Al-Sharawi in Purification of the Self” is conducted. This is in three parts. In the first part, Al-Imam Al-Sharawi’s life, books and the most important biographies about him are mentioned. Moreover, it includes his most important educational opinions, his teachings in defending Islam, his political views and his talents in writing poetry. It mentions Al-Tassawuf and its ways. In the last chapter in this part, Al-Sharawi’s explanation of the Quran –famous as Al-Sharawi’s Thoughts – is mentioned.

The second part includes the psychology and its types, spirit and its relation with psychology, and heart and its states. It also includes the paths to purify the spirit as repentance, remembrance of Allah, thought, patience, and etc. the last part shows the opinions of Al-Sharawi concerning bad manners such as disbelief, hypocrisy, ostentation, arrogance and pride, greed, anger and etc. Furthermore, its second chapter shows his opinions concerning good manners such as truthfulness, sincerity, abstention, reliance on Allah, fear, hopefulness, thanks, Allah wariness and etc. In the end, I left a space to show the practical results.

Key Words: Al-Sharawi, Al-Sharawi’s explanation of the Quran, Purify the spirit, Spirit, Heart, Roul.

ÖN SÖZ

Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah’adır. Salâtın en güzeli ve selâmın da en mükemmeli Allah’ın âlemlere rahmet olarak gönderdiği Muhammed Mustafâ’yadır.

İslâm, Allah’ın lütfu ve rahmetiyle Mekke’de ortaya çıktıktan, kalp ve akıllarda İslâm mesajını taşıyan, onu dilleriyle, davranışlarıyla yayan ihlâslı davetçileri eliyle dünyanın dört bir yanında yayılmaya başladıktan, İslam devletinin sınırları genişleyip ırklar, diller ve âdetler birbiriyle karıştıktan beri, kavramlar ve görüşler de karışmış. İslâm hakkında yanlış fikirler Müslümanlar arasında da yayılmaya başlamıştır. Hal böyle olunca büyük âlimlerin bu duruma göğüs germesi gerektirmiş, İslâm mirâsını ve peygamberlerinden aldıkları bu emâneti korumak için çabalamış bazıları Kur’an ve tefsirinde, bazıları hadis, bazıları da fıkıhta ihtisâs sâhibi olmuşlardır.

İslâm ümmetinin yaşadığı izzet ve güç dönemlerinden sonra, çoğunlukla İslâm evlatlarına bir zayıflık hâli gelmiş, dinlerinden uzaklaşıp amaçlarını unutmuşlardır. Dünyâlarını düşünüp âhiretlerini unutmuşlar, böyle olunca da dinin sadece kabuğunu ve hareketlerini alıp içini ve asıl cevherini bırakmışlar, bidatlar ve sapkın inançlar, İslâm ve tasavvuf ismi altında dinlerine ve inançlarına girmeye başlamıştır. Oysaki gerçek İslâm ve tasavvuf bunlardan berîdir. Buna ek olarak, tarih boyunca İslâm ve Müslümanlara karşı öfke ve nefret besleyip onu sömürge hareketiyle ilişkilendirme ve zayıflatma hedefini gerçekleştirmek isteyen oryantalist ve misyoner saldırılarla İslâm’ı bozmak ve Müslümanları saptırmak için uğraşanlar da olmuştur.

Bu sebeplerin hepsi, ümmetin âlimlerini, bozulan bazı inançları düzelsin ve davranışları gerçek inançlarına uygun hâle gelsin diye bu ümmeti gafletten ve uykudan uyandırmak için çalışmaya sevk etmiştir. Bu ise ancak, nefisleri sağlığını geri kazansın, yaratılış gâye ve hedeflerine geri dönsün ve bu ümmetin evlatlarını, misyonerler ve oryantalistler tarafından kasten hazırlanan bozma girişimlerine karşı koyacak îmânî ve ahlâkî bağışıklık tam olarak aşılansın diye onları tezkiye etmek ve onu vehim ve sapkınlıklardan arındırmakla olur. Bu ulvî hedefleri taşıyan ve bunları gerçekleştirmek için uğraşan günümüz âlimlerinin en hayırlısı da “İmam Muhammed Mütevellî Şa’râvî”dir. İmam Şa’râvî bu konuda uzmanlaşmış ve îmânî tefsirinde hem tecribî ilmi hem de vehbî-ilâhî ilmi bir araya getirmiştir.

“Şa’râvî’nin Nefis Tezkiyesi Hakkındaki Görüşleri” adlı bu çalışma da bu bağlamda ortaya çıkmıştır ve üç bölüm şeklindedir: Birinci bölümde, Şa’râvî’nin hayatını, görüşlerini, tasavvufa bakış açısını ve havâtırını yani tefsirini ele almaktadır.

İkinci bölümde ise; Şa‘râvî’nin nefis, kalp ve nefis tezkiyesinin yolları hakkındaki görüşleri ele alınmaktadır. Üçüncü ve son bölüm de Şa‘râvî’nin ahlâk-ı hâmide ve mezmûme hakkındaki görüşlerine odaklanmaktadır.

Son olarak, bu çalışmayı hazırlarken bana yardım etme nezaketinde bulunan danışman hocam Doç. Dr. Sami KILINÇLI’ya ve yardımlarından dolayı değerli arkadaşım Arş. Gör. Fatih ÇİNAR’a teşekkür ederim. Ayrıca, eğitim-öğretim hayatımın devam etmesi noktasında büyük emekleri olan anne-babama, çalışırken benim en iyi yardımcım olan eşime teşekkür ediyorum. Hamd ve şükür, minnet ve lütuf sâhibi olan Rebbimizdir. O’ndan bu işin yalnızca kendi rızası için olup genel olarak bütün Müslümanlara, özel olarak da ilim ehline faydalı olmasını diliyorum.

Halid MUSTAFA

2019-Adana

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	xiv

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	3
3. Araştırmanın Kapsamı	3
4. Araştırmanın Kaynakları	3

BÖLÜM I

ŞA‘RÂVÎ’NİN HAYATI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE

1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği	5
1.1.1. Doğumu ve Adı.....	5
1.1.2. Doğup Büyüdüğü Çevre	5
1.1.3. Ahlakı	6
1.1.4. Çalışma Hayatı.....	7
1.1.5. Hocaları ve Talebeleri.....	9
1.1.6. Eserleri	11
1.1.7. Hakkında Yapılan Çalışmalar	14
1.2. Fikir Dünyası ve Faaliyetleri	15
1.2.1. Eğitim Konusundaki Görüşleri	15
1.2.2. İslam Müdafaasındaki Metodu	17
1.2.3. Siyasi Yönü.....	19
1.3. Tasavvuf Anlayışı	21
1.3.1. Tasavvuf ve Bazı İstilahlar	22
1.3.2. Tefsirinin İşârî Yönü.....	23
1.3.3. Nebilerle ve Salihlerle Tevessül	25

1.4. Tefsiri ve Özellikleri	27
1.4.1. Tefsirdeki Metodu	29
1.4.2. Tefsirdeki Tertibi	30
1.4.3. Tefsirinin Kaynakları	31
1.4.4. Tefsirinin Öne Çıkan Yönleri	33
1.4.5. Tefsirine Yöneltilen Önemli Eleştiriler	34

BÖLÜM II

ŞA‘RÂVÎ’NİN NEFS, KALP VE-TEZKİYE-KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.1. Nefsin Mahiyeti ve Ruhla İlişkisi	35
2.1.1. Nefsin Anlamı	36
2.1.2. Nefsin Yapısı	39
2.1.2. Nefsin Ruhla İlişkisi	42
2.1.2.1. Ruhun Anlamı	42
2.1.2.2. İhtiyâr Konusunda Nefsin Konumu	45
2.1.2.3. Masiyet, Nefs ve Şeytan İlişkisi	46
2.2. Nefsin Melekeleri ve Çeşitleri	49
2.2.1. Nefsin Melekeleri	50
2.2.2. Nefsin Çeşitleri	55
2.2.3. Nefisler Arası Mücadele	64
2.3. Kalbin Halleri	65
2.3.1. Kalbin Anlamı	67
2.3.2. Kalbin Ameli	69
2.3.3. Kalbin Hastalığı	75
2.3.4. Kalpteki İman ve Yakîn	85
2.4. Nefsi Tezkiye Etmenin Yolları	88
2.4.1. İstiğfâr	90
2.4.1.1. İstiğfârın Anlamı	90
2.4.1.2. İstiğfârın Önemi	92
2.4.1.3. İstiğfârın Şekli ve Hikmeti	93
2.4.2. Tefekkür	96
2.4.2.1. Tefekkürün Anlamı	96

2.4.2.2. Umulur ki Tefekkür Ederler	97
2.4.2.3. Tefekküre Davet Eden Bazı Kevnî Âyetler.....	99
2.4.3. Tevbe	101
2.4.3.1. Tevbenin Anlamı.....	101
2.4.3.2. Tevbenin Teşri Kılınması.....	103
2.4.3.3. Nasuh Tevbenin Aşamaları ve Şartları.....	105
2.4.4. Zikir	108
2.4.4.1. Zikrin Anlamı	108
2.4.4.2. Allah'ı Çokça Zikretmek.....	109
2.4.4.3. Zikrin Faydaları.....	112
2.4.5. Duâ.....	115
2.4.5.1. Duânın Anlamı	115
2.4.5.2. Duâ Âadapları	116
2.4.5.3. Duâyâ İcâbet Edilmesi	117
2.4.6. Sabır.....	120
2.4.6.1. Sabrın Anlamı	120
2.4.6.2. Sabır İle Yardım İstemek	121
2.4.6.3. Sabredenlerin Mükâfatı	123
2.4.7. Murâkabe	125
2.4.7.1. Murâkabenin Anlamı.....	125
2.4.7.2. Murâkabenî Daima Seni Gören Kişi İçin Yap	126
2.4.8. Müşâhede	128
2.4.8.1. Müşâhedenin Anlamı	128
2.4.8.2. Müşâhede Ayne'l-Yakîn ve Hakka'l-Yakîndir	129
2.4.8.3. İmânî Yakînî Görmek ve Şehitler	130
2.4.9. Mücâhede.....	132
2.4.9.1. Mücâhedenin Anlamı	132
2.4.9.2. Mücâhedenin Çeşitleri.....	133
2.4.10. Tilâvet.....	136
2.4.10.1. Tilâvetin Anlamı	136
2.4.10.2. Andolsun, biz Kur'an'ı düşünüp öğüt alınması için kolay kıldık .	137
2.4.10.3. Kur'an Okumanın Fazileti.....	140
2.4.10.4. Kur'an Toplum İçin Şifâdır.....	141

BÖLÜM III

ŞA‘RÂVÎ’NİN AHLAK-I MEZMUME VE AHLAK-I HAMİDE

KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Kötü Huylar / Ahlak-ı Mezmume	144
3.1.1. Küfür	145
3.1.1.1. Küfrün Anlamı	145
3.1.1.2. Küfrün Şerrin Zirvesin Olması	146
3.1.1.3. Kâfir, Allah’tan Ne Hak Eder?	148
3.1.2. Nifâk	150
3.1.2.1. Nifâkın Anlamı	150
3.1.2.2. Nifâk Çeşitleri	152
3.1.2.3. Nifâkın Toplum Üzerindeki Etkileri	156
3.1.3. Şirk	158
3.1.3.1. Şirkin Anlamı	158
3.1.3.2. Allah Kendisine Şirk Koşulmasını Bağışlamaz	160
3.1.3.3. Şirk-i Hafî	161
3.1.4. Riyâ	163
3.1.4.1. Riyânın Anlamı	163
3.1.4.2. Riyâ Ameli İptal Eder	164
3.1.5. Hased	167
3.1.5.1. Hasedin Anlamı	167
3.1.5.2. Haset İnsanlığın Varlığı Kadar Eskidir	169
3.1.5.3. Kendimizi Hased Edenlerin Hasetinden Nasıl Koruruz?	170
3.1.6. Kibir	172
3.1.6.1. Kibrin Anlamı	172
3.1.6.2. Tekebbür Örnekleri	174
3.1.6.3. Niçin Tekebbür Ediyorsun?	175
3.1.7. Gurur	177
3.1.7.1. Gururun Anlamı	177
3.1.7.2. Gurura Gerek Yoktur	178
3.1.7.3. Gururdan Korunmanın Yolları	180
3.1.8. Buhl/Cimrilik	182

3.1.8.1. Buhlun Anlamı	182
3.1.8.2. Buhlun Şekilleri ve Sonucu	183
3.1.9. Gazap	185
3.1.9.1. Gazabın Anlamı	185
3.1.9.2. Gazabın Vasfı ve Çaresi	187
3.1.10. Dünya Sevgisi	189
3.1.10.1. Dünyayı Âhirete Tercih Etmek	190
3.1.10.2. Dünya Sevgisi Örnekleri	193
3.1.11. Hevâya Uymak	196
3. 1. 11. 1. Hevânın Anlamı	196
3.1.11.2. Hevâya Uymanın Tehlikesi	198
3.1.11.3. Hevâya Uymaya Dair Örnekler	200
3.2. Güzel Huylar / Ahlak-ı Hamide	205
3.2.1. İhlâs	206
3.2.1.1. İhlâsın Anlamı	206
3.2.1.2. İhlâsın Önemi	207
3.2.1.3. İhlâsın Sonucu	211
3.2.2. Sıdk	213
3.2.2.1. Sıdkın Anlamı	213
3.2.2.2. Sıdkın Önemi	214
3.2.2.3. Sıdk Örnekleri	217
3.2.3. Zühd	220
3.2.3.1. Zühdün Anlamı	220
3.2.1.2. Zühde Tahammül Etmek	221
3.2.1.3. Sünnetimden Yüz Çeviren Benden Değildir	222
3.2.4. Tevekkül	223
3.2.4.1. Tevekkülün Anlamı	223
3.2.4.2. Tevekkülün Hakîkati	225
3.2.4.3. Zemzem ve Allah’a Gerçekten Tevekkül Etmek	228
3.2.5. Muhabbetullah	229
3.2.5.1. Muhabbetullah Anlamı	229
3.2.5.2. Allah Sevgisine Ulaşmanın Yolları	231
3.2.6. Havf ve Recâ	235
3.2.6.1. Havfin Anlamı	235

3.2.6.2. Recânın Anlamı	236
3.2.6.3. Havf ve Recâ Makamları.....	238
3.2.7. Takvâ	240
3.2.7.1. Takvânın Manası	240
3.2.7.2. Kur'an-ı Kerim'de Takvâ.....	242
3.2.7.3. Takvâ Sâhiplerinin Özellikleri ve Mükâfatları.....	246
3.2.8. Şükür.....	249
3.2.8.1. Şükrün Anlamı	249
3.2.8.2. Şükre Teşvik.....	251
3.2.8.3. Şükrün Hamd, Sabır ve İman ile İlişkisi	253
3.2.9. İhsân.....	255
3.2.9.1. İhsânın Anlamı	255
3.2.9.2. İhsân Makâmı	257
3.2.9.3. İhsân Sâhibi Kimselerin Alacağı Karşılık	260
3.2.10. Îsâr	261
3.2.10.1. Îsâr'ın Anlamı	261
3.2.10.2. Ensârın Îsârı.....	263
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	267
KAYNAKÇA.....	270
ÖZGEÇMİŞ	278

KISALTMALAR

bkz.	: bakınız
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
çev.	: çeviren
Hiz.	: Hazreti
Haz.	: hazırlayan
nşr.	: neşreden
krş.	: karşılaştırınız
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
trs.	: tarihsiz

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Akıl ve irade sahibi bir varlık olan insan varlığı/nı, hayatı, ahlâkî ve sosyal konuları düşünmekte ve en iyi olanı nasıl bulacağını aramaktadır. Özellikle ahlakî olarak olgunlaşmak, nefsin ve kötü huylarından arınarak kemâl noktasına ulaşmanın imkânı ve yolu geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışılmakta ve tartışılmaya da devam etmektedir.

Dinler ve dinlerin kaynağı konumundaki kutsal kitaplar da bu temel soruların cevaplanması, insanın düşünce ve davranışta olgunlaşması, yaşanabilir, iyiliğin hâkim olduğu bir dünyanın, yaşamın oluşturulması temel amacıyla gönderilmiştir.

Kur'an'ın vahyedilme süreciyle birlikte dinlerin bu temel amacı Hz. Peygamber aracılığıyla insanlığa tebliğ edilmiş, onun gayreti ve örneğiyle sahabe toplumu inşa edilerek asr-ı saadet şeklinde isimlendirilen dönem yaşanmıştır. Bu dönemde İslam ilim, fikir, maneviyat gibi bir ayrıma tabi tutulmadan bütüncül olarak yaşanmıştır.

Tarihsel süreçte tartışmaların ve arayışların da doğal sonucu olarak tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi İslamî ilimler oluşmuştur. İlimlerin ayrışması aynı zamanda hakikatin de ayrışması, parçalanmasını doğurmuştur.

Tefsir, hadis ve İslam tarihi gibi bilimler oluşan bilgi ve yorumları naklederken, fıkıh, kelam ve tasavvuf nakilciliklerinin yanı sıra yeni oluşan toplumları farklı açılardan inşa etmiştir. Diğer ilimler gibi tefsir ilimi de kendi içinde fikhî, lügavî, kelâmî, işârî gibi alt başlıklara ayrılmıştır.

İşârî tefsir Kur'an'ı özellikle insanın olgunlaşması, ahlak-ı mezmûmeden ahlak-ı hamîdeye, ihsan makamına ulaşması, bu yolculukta şeytan, nefis, günahlar, alışkanlıklar ve farklı imtihanlarla nasıl yüzleşmesi gerektiği, olumsuzluklardan nasıl çıkılacağı, sabır, tevekkül, zikir, muhabbetullah, sıdk, vefa, îsar, ihlas gibi konuların hakikatinin ne olduğuna yoğunlaşmıştır. Diğer ifadeyle Kur'an'ın, İslam'ın nasıl yaşanacağı ve bu yolda neler olacağını merkeze almıştır.

Diğer ilimlerde olduğu gibi tasavvuf ilminde de tartışılan konular bulunmaktadır. Bazı mutasavvıfların birtakım söz ve uygulamaları İslam'la, hâkim algılarla çeliştiği veya çelişiyor gibi gözüktüğü için tarihte işârî tefsir anlayışı çok sert şekilde eleştirilmiştir.

Modern döneme geçişle birlikte yaygınlaşan rasyonalizm ve pozitivistizmin de etkisiyle tasavvuf ve sûfî yorumlara karşı olan mesafe çoğalmış, bu alana yönelik eleştiriler artmış, bu bakış açısı birçokları tarafından bid'at ve hurafe yığını olarak algılanmıştır.

İslam tarihinde nasıl büyük sûfiler kendilerine yönelik iddialara yazılı ve sözlü cevaplar vermişlerse günümüzde de bu tür çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar Türkiye'de devam ettiği gibi benzer tartışmalar ve çalışmalar Arap âleminde de devam etmektedir.

Tefsir eserleri müfessirlerinin fikir dünyalarının birer aynası konumundadır. Mısır tarikte olduğu gibi günümüzde de ilmi hayatın, tartışmaların canlı olduğu bir ülkedir. Modern dönemdeki pek çok yeni yaklaşımın da çıkış veya yaygınlık kazandığı yer olması hasebiyle bu önemini korumaya devam etmektedir.

Mısırlı olan ve özelde tüm Arap âleminde genelde dünyanın birçok ülkesinde tanınan çok yönlü bir âlim olan Muhammed Mütevellî Şa'râvî diğer yönlerinin yanı sıra sûfî kimliği ile de tanınmaktadır. Tasavvuf eleştirilerinin yaygınlaştığı bir dönemde bu yönü de olan bir âlimin ilgili konuları nasıl ele aldığı, açıkladığı, tartışmalı konulara girip girmediği, eserinde hangi konulara ağırlık verdiği, kimlerden etkilendiği, Kur'an'ın manevî yönünü hangi kavramlarla açıkladığı gibi konuların araştırılması çağdaş fikir dünyamızın, ilmî birikimimizin ortaya konulması açısından önemli olduğu kadar işârî yönü de olan bir modern tefsir eserinin nasıl olduğu açısından da araştırmayı hak etmektedir. Çalışmamız bu yönüyle önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Çalışmamızın amacı modern bir müfessir olan Şa'râvî'nin nefis tezkiyesi ile ilgili görüşlerini ortaya koymaktır. Bunu yaparken kalp, nefis, ruh, sabır, ihlas, sıdk, şirk, küfür, riya, nifak gibi temel kavramları âyetlerden hareketle nasıl açıkladığı, modern dönem tartışmalarına ne kadar girip girmediği, günümüz insanına özellikle bu açılardan Kur'an'ı nasıl anlattığı gibi konular da araştırılacaktır.

Yapılacak olan bu çalışma modern dönemde Müslümanların düşünce dünyalarının hangi evrelerden geçtiğinin, ülkeler arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi açılarından tefsir anabilim dalı ve bu alanda çalışma yapan akademisyenler için önem arz etmektedir. Bu çalışmada Mısır'deki modern dönem tefsir literatürü ve öncü şahıslara dair bilgiler de yer verileceği için tezimiz tefsir ve modern dönem İslam düşüncesi alanlarındaki araştırmalara önemli katkılar sağlayacaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamız Şa‘râvî’nin diğer eserlerinden de faydalanmakla birlikte *Havâturû’s-Şa‘râvî* olarak da bilinen tefsiri temelinde yapılacaktır. Konular gerekli olduğu kadar sözlükler, tasavvufun temel kaynakları, klasik tefsir kaynaklarından da faydalanılarak ele alınacaktır.

Çalışmamızda Şa‘râvî’nin görüşleriyle özellikle sûfilerin görüşleri arasındaki benzerlikler, etkileşimler, müellifin fikrî kaynakları da ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yönüyle konular geniş bir bakış açısıyla ele alınmaya, tahlil edilmeye çalışılacaktır. Çalışmada mümkün olduğu kadar analitik bir yöntem takip edilecektir.

3. Araştırmanın Kapsamı

Modern dönemin büyük âlimlerinden olan Şa‘râvî’nin bütün görüşlerini ve tefsirini bütün yönleriyle ele almak bir yüksek lisans tezinin sınırlarını aşacağı için çalışmamız Şa‘râvî’nin nefis tezkiyesi ile ilgili görüşleriyle sınırlı kalacaktır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın temeli tezimizin birinci bölümünde etraflıca tanıtılacak olan Şa‘râvî’nin *Havâturû’s-Şa‘râvî* olarak da bilinen tefsiri olacaktır.

Kavramların dilsel temellerinin, anlamlarının izahında Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği)’nin, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân* ve Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin *el-Kâmûsü’l-Muhît*, gibi sözlüklerden; konumuz tasavvufi bir yapı arzettiği için gerekli durumlarda Muhâsibî (ö. 243/857)’nin, *Âdâbu’n-Nüfûs* ve *er-Ri’âye li Hukûkillah*, Kelâbâzî (ö. 380/990)’nin *et-Ta’arruf li Mezhebi Ehli’t-tasavvuf* Sülemî (ö. 412/1021)’nin *Hakâiku’t-Tefsîr* Kuşeyrî (ö. 465/1072)’nin *er-Risâletü’l-Kuşeyrîyye* ve *Letâifu’l-İşârât* ve Gazzâlî (ö. 505/1111)’nin *İhyau Ulumu’d-Dîn*, Kâşânî (ö. 736/1335)’nin *Istîlâhâtü’s-sufiyye*, gibi eserlerden ve Taberî’nin (ö. 310/923) *Câmiu’l-Beyân*, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ’nin *Mefâtihu’l-Gayb* ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) ’in *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm* gibi klasik tefsir kaynaklarından istifade edilecektir.

Tüm İslam dünyasında olduğu gibi Türkiye’de de Kur’an’ı anlama, tefsir ve te’vil etme, müstakil bir tefsir usulünün olup olmadığı, ulumu’l-Kur’an konuları, tarihsellik, evrensellik ve ahkâm âyetlerinin nasıl anlaşılması gerektiği gibi konularında

yoğun tartışmalar yaşanmaktadır. Bu konuda geniş diyebileceğimiz bir literatür oluşmaktadır. Benzer tartışmalar Arap ülkelerde ve Mısır'da da yaşanmaktadır.

Şa'râvî'nin anlaşılması hem üretken bir bilim adamının fikirlerinin ortaya konulması hem de yoğun ilişkilerde bulunduğumuz Araplarının tanınması konularında önem arz etmektedir.

Yapılacak olan bu çalışma modern dönemde Müslümanların düşünce dünyalarının hangi evrelerden geçtiğinin, ülkeler arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi açılarından tefsir anabilim dalı ve bu alanda çalışma yapan akademisyenler için önem arz etmektedir. Bu çalışmada Mısır'deki modern dönem tefsir literatürü ve öncü şahıslara dair bilgiler de yer verileceği için tezimiz tefsir ve modern dönem İslam düşüncesi alanlarındaki araştırmalara önemli katkılar sağlayacaktır.

Şa'râvî, Mısırın modern asrındaki meşhur düşüncelerinden birisidir, değerli kitapları, ansiklopedye tefsiri genellikle Arap toplumunda, özellikle ilim ehlinde yayımlanmıştır. Bu araştırmada Şa'râvî'nin kitaplarında, tefsirideki nefis tezkiyesi ile ilgili önemli görüşlerini yansıta bilir, aynı anda bu konularda kendi tefsiri ve klasik tefsirlerin arasında, veya kendi tefsiri ve Türk toplumundaki çağdaş tefsirlerin arasındaki karşılaştırmayı yapa bilme imkanı olabilir.

BÖLÜM I

ŞA‘RÂVÎ’NİN HAYATI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE

1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1.1. Doğumu ve Adı

Muhammed Mütevellî Şa‘râvî (1911-1998)¹ m. 16 Nisan 1911, h. 17 Rebiulevvel 1329 yılında Dekadüs köyünde doğdu. Dekadüs eski Mısır’da bulunan, Meyt Ğamr il merkezine yakın dır. Meyt Ğamr, Nil Delta’sının orta kesiminde yer almaktadır.² Şeyh Şa‘râvî nesebinin Nebi (s.a.v.)’in Ehl-i beytine dayandığını açıkça söylemiştir. Anne babasının soyları İmam Hüseyin b. Ali (r.a.)’a dayanmaktadır.³

Şeyh Muhammed Mütevellî Şa‘râvî, Emin Şa‘râvî ismiyle, Şeyh Şa‘râvî lakabıyla meşhur olmuştur.⁴ Köylüleri ona “Emin” lakabını takmışlardı. Köyde tanındığı meşhur ismi de budur.⁵ Bunlarla beraber Şeyh Muhammed Mütevellî Şa‘râvî birçok lakap ile anılmıştır. Bazıları şunlardır: Şeyh’uş-şuyuh (hocaların hocası), İmam’ud-Duat (davetçilerin imamı), asrın Kur’an tercümanı, Rabbani âlim, müceddid imam.⁶

1.1.2. Doğup Büyüdüğü Çevre

Muhammed Mütevellî Şa‘râvî, salih, saf, berrak bir çevrede yetişmiştir. İyilik onu her taraftan kuşatmıştır. İmam kendisi bu çevreyi anlatırken der ki: “Güzel nasiplerden biri de yaşadığım çevrenin ‘salah ve takva’ üzere bir çevre olmasıydı. Şahsi çevreme gelince; babam iyi bir adamdı. Dedem de Allah yolunda gayret eden biriydi. Genel olarak yaşadığım çevrem köyümdü. Köy de genel olarak şehirlerde bulunan ahlaksızlıklardan uzaktır. Bu sebepler bizi yanlış yollarda yürümekten korudu. Zira

¹ Abaza, Nizar-Malih, Muhammed Riyad, *İtmâm’ul-A’lâm Zeylu Kitâb’il- A’lâm*, Hayruddin ez-Zirikli, Dar’ul- Fikr, 2.Baskı, Dimaşk 2003, s. 405.

² Muhsin, Ruli Muhammed Ahmed, *Menhecu’s-Şeyh Muhammed Mütevellî eş-Şa‘râvî fî Tefsiri’l-Kur’ani’l-Kerim*, el el-Beyit üniversitesi, Kuliyet’u-Dirasâti’l-Kânuniyye ve’l-Fıkhiyye, Ürdün 2001, s. 19.

³ Cumeyan, Falih Ali Falih, *el-İstinbâtatu’l-Vârîde fî Tefsiri’s-Şeyh Muhammed Mütevellî eş-Şa‘râvî*, Yermuk Üni, Şeriat ve İslami İlimler Fakültesi, Ürdün 2015, s. 12.

⁴ Emin, Abdulbasit, *el-İmamu’s-Şa‘râvî ve Cuhuduhu fî’d-Difâi ani’l-İslam*, Daru’l-Cumhuriyyeti’l-Sahafa, Mısır 2013, s. 17.

⁵ Hüseyin, İnas Rüşdi, *el-Âraâ’u’t-Terbeviyye liş-Şeyhi’l-İmam Muhammed Mütevellî eş-Şa‘râvî ve Meda’l-İstifadeti Minha fî Tatviri Esalibi’t-Terbiye’l-Muasira fî Mısır*, Mina üniversitesi, Terbiye (eğitim) Fakültesi, Mısır 1989, s. 2.

⁶ Emin, *El-İmamu’s-Şa‘râvî*, s. 7.

zaten muhitimizde gidilecek bir yanlış yol da yoktu.⁷ Gerçek şu ki çevremin hepsi salih bir çevreydi.”⁸

Şa‘râvî on bir yaşında Kur’an’ı ezberledi, hafız oldu. On dört yaşında tecvidini tamamladı. Babası ilmi ve ulemayı sevdiği için, oğlunu Ezher’e kaydetmekte ısrar etti. Kendisi Ezher’de okumamak için birçok yola başvurmasına rağmen böyle oldu. Çünkü kendisi ziraatı, tarla ve çiftçilik işlerini çok seviyordu. Eğitimini tamamlama gibi bir niyeti de yoktu.⁹ Şa‘râvî bu konuda şunu söyler: “Allah şahittir ki, kültürümün %10’unu öğretmenimden, %90’ını da ümmi bir zat olan babamdan aldım.”¹⁰

Şa‘râvî, 1926 yılında Zekazik’te bulunan Dini İlimler ilkokuluna kaydoldu. Oradan başarıyla mezun olduktan sonra, 1932 yılında yine Zekazik’te bulunan Dini İlimler Lisesi’ne girdi. Bu dönemlerde daha çok edebiyat, şiir ve şeri ilimlerle ilgileniyordu. Eğitim-öğretim programlarıyla pek alakadar değildi. 1936 yılında Ezher lise diplomasını aldı. Ardından Ezher Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi’nde okumak üzere Kahire’ye gitti. 1941 yılında da uluslararası diplomayı almaya hak kazandı. 1943 yılında aynı fakültede, Arap Dili ve Edebiyatı konusunda ihtisas yaptı. Böylece dini alanda çalışmalarda bulunmak için ehliyet kazanmış bir Ezherli oldu.¹¹

Şa‘râvî, h. 22 Safer 1419, m. 17 Haziran 1998 yılında Çarşamba günü sabah vaktinde vefat etmiştir. Beldesi Dekadüs halkı için inşa ettirdiği “Şa‘râvî Merkezi”nin arkasında defnedilmiştir.¹²

1.1.3. Ahlakı

Köy hayatında yetişmiş olması Şa‘râvî’nin karakterine asalet, saflık ve şeref tohumlarını ekti. Onun bunlarla beraber kökleri temiz bir ailede yetişmiş olmanın verdiği düzgün bir karakteri vardı.¹³ Bu temiz çevre Şa‘râvî’ye yumuşaklığını ve saflığını kazandırmıştı.¹⁴ Sakin mizaçlı, çok düşünen, tabiatın farklı hallerini uzun uzun inceleyen, sosyal, temiz ruhlu, arkadaşlığı güzel bir zattı.¹⁵ Şa‘râvî yüksek bir ahlaka

7 Emin, *el-İmamu’s-Şa‘râvî*, s.17-18.

8 ed-Davud, Vicdan Muhammed Nasır, *Terbiyetü’n-Nefsi’el-İnsâniyeti inde’s-Şeyh eş-Şa‘râvî*, Yermuk üniversitesi, Şeriat ve İslami İlimler Fakültesi, Ürdün 2015, s.11.

9 Cumeyan, *el-İstinbâtatu’l-Vâride*, s.13.

10 Ed-Davud, *Terbiyetü’n-Nefsi’el-İnsaniyeti*, s.13.

11 Hüseyin, *el-Âraâ’u’t-Terbeviyye*, s.13.

12 Hamdan, *Mevkifu’s-Şeyh eş-Şa‘râvî*, s. 36.

13 Cumeyan, *el-İstinbâtatu’l-Vâride*, s.21.

14 Ed-Davud, *Terbiyetü’n-Nefsi’el-İnsaniyeti*, s.13.

15 Hüseyin, *el-Âraâ’u’t-Terbeviyye*, s.12.

sahip olmak, yanlışlara tenezzül etmemekle temayüz etmişti. İnsanlara saygılı davranırdı.¹⁶

Şa‘râvî tevazunun zirvesinde mütevazı bir zattı. Onun hakkında şu anlatılır: İlme hürmetinden dolayı Ezher’deki hocalarının haberi olmaksızın ayakkabılarını temizlerdi. el-Huseyn camisinde ikamet ederken geceleri kalkıp bizzat tuvaletleri temizlerdi. Kendini kimseye göstermeden yapardı. Zira temizliğin imandan geldiğini bilirdi. İnsanları severdi. Hiçbir isteği geri çevirmemiştir. İhtiyaç sahiplerinin yolları tıkanığında gayeleri o olurdu.¹⁷ Şeyh cömert, âlicenap bir zat olmakla beraber, Allah yolunda hesap yapmadan, infakta bulunurdu. Kimsenin ne kadar infak ettiğini bilmesini istemezdi. Bu konuda tam gizlilik içinde yapmayı tercih ederdi.¹⁸ Her hafta Cuma ve Pazar günleri fakirlere yardımda bulunduğu yere gelmeye özen gösterirdi. Dostlarıyla, talebeleriyle bir araya gelirdi. Problemlerini çözmede onlara yardımcı olurdu. İki yüz elliye yakın aile hocanın malından aylık yardım alırdı. Buna ek olarak Mısırlı ve İslam ülkelerinden gelen ve dar geçimli olan talebelere de yardım ederdi. Gençlere de yardımcı olmaya, onlara iş imkânı sağlamaya da önem verirdi. Birçoğunun evlilik masraflarını karşılamakta da payı olmuştur. Şa‘râvî’nin özelliklerinden biri de esprili üslubu ve neşe veren yorumlarıydı.¹⁹

1.1.4. Çalışma Hayatı

Şa‘râvî davetçi olarak, 1973 yılında radyo programcısı Ahmet Ferrac onu meşhur televizyon programı “Nurun Ala Nur” programında takdim ettiğinde ortaya çıktı. Bu program yoluyla Mısır ulusal anlamda M. M. Şa‘râvî’yi tanıdı. Zira bu program birkaç yıl devam etti ve daimi konuğu o oldu.²⁰

I- Üstlendiği Vazifeler:

- 1950 yılında Suudi Arabistan’da konuk öğretmen statüsünde bulundu. Mekke Kral Abdülaziz Üniversitesi Şeriat Fakültesi’nde (1951) hocalık yaptı. Daha sonra 1970 yılında tekrar konuk öğretmen, 1972 yılında da yüksek lisans bölüm başkanlığı yaptı.
- Kasım 1976 yılından 1978 yılına kadar Vakıflar ve Ezher İşleri bakanı tayin edildi.

¹⁶ Cumeyan, *el-İstinbâtatu’l-Vâride*, s.22.

¹⁷ Muhsin, *Menhecu’s-Şeyh eş-Şa‘râvî*, s.19.

¹⁸ Cumeyan, *el-İstinbâtatu’l-Vâride*, s.21.

¹⁹ Muhsin, *Menhecu’s-Şeyh eş-Şa‘râvî*, s.19-20.

²⁰ Muhsin, *Menhecu’s-Şeyh eş-Şa‘râvî*, s.22.

- 1978 yılında Arapça Dil Kurumu üyeliğine seçildi. 1980 yılında Şura Meclisi üyeliğine, yine aynı yıl Ezher’de İslami Araştırmalar Kuruluşu üyeliğine seçildi.
- Suudi Arabistan’ın Mekke şehrinde bulunan “Rabitatul-Âlem el-İslami” kurucu heyet üyeliğine seçti.²¹

II- Avrupa, Asya ve Amerika’da Yürüttüğü Davet Faaliyetleri:

- Şa’râvî bir Mısır’lı ve Arap olarak bu yaptıklarıyla yetinmedi. Bilakis birçok ziyarette bulundu. 1977 yılında Avrupa İslam Merkezi’nde düzenlenen İktisat kongresine katılmak üzere Londra’ya gitti. Kongrenin bitiminden sonra bir konferans düzenledi. Bu konferansta on binden fazla Müslüman, onu dinledi. Konferansta Muhacir olan Müslümanın, Müslüman olmayan toplumda neler yapması gerektiğini, kendisini çevreleyen olumsuzluklardan etkilenmeden bu şartlarla nasıl muamele edeceğini anlattı. Konferansta küçük bir kitap da dağıttı. Kitapta İslam diyarı dışında yaşayan Müslümanların karşılaştıkları önemli problemlerden bahsediyordu. Örneğin; Ehl-i Kitap olan kadınlarla evlenme, domuz etinin, faizin haram olması, vb.
- 1978 Şa’râvî Birinci Asya İslam Konferansı’na katılmak üzere Bangladeş’in başkentini ziyaret etti. Aynı ayın sonunda Suudi Krallığındaki İslami Bankalar Konferansına da katıldı.
- 1978 Kanada’da Montreal şehrine gitti. Gurbette bulunan Müslüman âlimlerin teknoloji kongresine katıldı.
- 1983 Kanada’nın başkenti Ottawa’yı ziyaret etti. Müsteşriklerin İslam aleyhtarı görüşlerini tenkit ettiği bir konferans verdi.
- 1983 Newyork’ta Birleşik Milletler binasına bitişik camide Cuma hutbesini verdi ve namazı kıldırdı. Birleşik Milletler genel kurulunda konferanslar verdi. Amerikalı birçok ulusal kanal onunla “Allah’ın varlığı ve buna dair deliller” konusunda röportajlar yaptı.
- 1985 yılında Avrupa ülkelerini içeren bir gezi düzenledi. Bu gezi yaklaşık dört hafta sürdü. Fransa, İsviçre, Almanya, Avusturya’ya gitti. Birçok konferans düzenledi. Müslümanların sorularına cevaplar, fetvalar verdi. Roma İslam merkezi ve camisinin temel atma töreninde ilk taşı koydu.

²¹ Hamdan, Macid İbrahim, *Mevkifu’ş-Şeyh eş-Şa’râvî min Kadaya’l-Akîde* , Arz ve Nakd, İslami üniversitesi, usulu’d-din Fakültesi, Gazze 2007, s.24-25.

Törende İtalya Cumhurbaşkanı, Roma belediye başkanı ve Vatikan'dan bir temsilci hazır bulunmuştu.

- 1986 yılında Şa'râvî, Los Angeles'te düzenlenen "Nebevi Sünnet Kongresi" başkanlığına seçildi. Kongrenin açılışında yaptığı konuşmayı A B D televizyonları naklen yayınladı. Kongrede A B D üniversite rektörleri de hazır bulunmuştu.²²

III. Almış Olduğu Ödüller:

- 1976 yılında Mısır Cumhuriyeti nişanını birinci dereceden almaya hak kazandı.
- Birleşik Arap Emirlik Hükümeti 1977 yılında ona Yılın Müslüman Şahsiyeti ödülünü verdi. Ayrıca İslam'a davet alanında Dubai Hükümeti'nin de ödülüne layık görüldü.
- Mansura ve Menufiyye üniversitelerinde edebiyat alanında fahri doktora sahibidir.²³

1.1.5. Hocaları ve Talebeleri

I- Hocaları

Şa'râvî ilim yolculuğunda birçok merhaleden geçmiştir. Ezher'den Arap Dili diplomasını alarak mezun oluncaya kadar da çok sayıda hoca ve âlimden ders almıştır. Bu alimlerden bazıları şunlardır:

- a. Şeyh Abdurrahman eş-Şihabi: Küttab merhalesinde Şa'râvî ondan Kur'an'ı Kerim'i öğrenmiştir. Bu hocası özellikle ona karşı çok sertti. Bunu da babasının talebi çerçevesinde yapıyordu.²⁴
- b. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid: Din ilimleri lisesinde Şa'râvî'nin hocalarından biriydi. M. Muhyiddin Abdulhamid ilmi tahkik ekolünün önderlerinden biri sayılır. Çalışmalarından bazıları şunlardır: Tasrif'ul-Ef'al (Fiillerin tasrifî), Ahkam'ul-Mevaris (Miras hukuku). Birçok kitabı da tahkik etmiştir.²⁵
- c. Muhammed b. Mustafa b. Muhammed el-Meraği:²⁶ Meraği, Kur'an tefsirinin sembol isimlerinden biriydi. Şa'râvî onun derslerini aksatmaksızın, iştiaqla takip ederdi.²⁷

²² Muhsin, *Menhecû's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.23-24.

²³ Cumeyan, , *el-İstinbâtatu'l-Vârîde*, s.24.

²⁴ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.20.

²⁵ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.21.

²⁶ eş-Şeyhu'l-Muraği (H. 1298-1364, M. 1881-1945) Muhammed b. Mustafa'l-Muraği. Mısır'lı araştırmacıdır. Tefsir bilir. Tecdid ve ıslah ekolüne çağırarlardandır. Ezher şeyhliği yapmıştır.

d. Hasan b. Ahmed el-Benna: Mısır İhvan'ı Müslimin cemaatinin kurucusudur. Şa'râvî, Rasulullah'ın siretini kuşatmış olması ve bunu güzel bir usul ile arz etmesi açısından ondan çok etkilenmiştir.²⁸

e. Şa'râvî ayrıca Muhammed Abduh'un²⁹ felsefesinden de -birçok konuda ona muhalif olmasına rağmen- etkilendi. Fıkhi bakış açıları noktasında iki imam arasında çok sıkı bir benzerlik, yakınlık vardı.³⁰

II- Talebeleri³¹

Hocanın eliyle Mısır'da, Arap ve İslam âleminde çok sayıda talebe yetişmiştir. Ölümünden sonra da onu seven birçok kimse onu takip etmeye devam etmektedir. Kimi radyolarda, televizyonlarda yayınlanan derslerini takip ederken kimi de yeni basılan kitaplarını okumakla talebeliğine devam etmektedir.³² Önde gelen talebelerinden bazıları şunlardır:

a. Seyyid el-Cümeily: Mısır'lı bir doktordur. *el-Hilal* dergisinin temsilciliğini, *Minberül-İslam* dergisinin editörlüğünü yapmaktadır. Tabibu'l-Has (Özel Doktor) dergisinde de yazarlık yapmaktadır. Şa'râvî'nin *Kitab'ul-Fetava* adlı eseri üzerine bir takım ekler yaparak yayına hazırlamıştır.

b. Muhammed Sıddık el-Minşavi³³: “*Şeyh Şa'râvî ve Hadis ez-Zikreyat*” adında bir kitabı vardır.

Muhammed Mustafa olarak bilinir. Merağa'da doğmuştur. Kahire'de eğitim görmüştür. Muhammed Abduh'a talebelik yapmıştır. Bkz. ez-Zirikli, Hayruddin, *el-Âlâm*, Daru'l-İlm lil-Melayîn, 1986, VII, 103. *Tefsir'ul-Meraği* ve *Ulum el-Belağa* kitaplarının müellifi değildir. Bu iki kitap Şeyh Ahmed b. Mustafa el-Meraği (ö. 1952)'nindir. Bkz. Hayruddin ez-Zirikli, *el-Âlâm*, I, 258.

²⁷ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.21.

²⁸ Cumeyan, *el-İstinbâtatu'l-Vârîde*, s.15-16.

²⁹ Muhammed Abduh (H. 1266-1323, M. 1849-1905) Muhammed Abduh b. Hasan Hayrullah Al-i Türkmani ailesindendir. Mısır müftüsüdür. İslam'daki ıslah ve tecdid zatların büyüklerindendir. Mısır Garbiye'nin köylerinden Şinra'da doğmuştur. Gençliğinde binicilik, okçuluk ve yüzmeye merak salmıştır. Tanta Ahmedi camisinde eğitim görmüştür. Sonra Ezher'e geçmiştir. Önce tasavvuf sonra felsefe ile meşgul olmuştur. Eğitim alanında çalışmıştır. Birçok gazetede özellikle el-Vakâi el-Musriyye gazetesin'de yazmıştır. Editörlüğünü de yapmıştır. İngilizler Mısır'ı işgal edince onlara karşı çıkmıştır. Urabi direnişine katılmıştır. H. 1293, M. 1881 yılında Şam'a sürgün edilmiştir. Paris'e gitmiş ve orada arkadaşı ve öğretmeni Cemaluddin Afgani ile (*el-Urve el-Vuska*) dergisini çıkarmıştır. Beyrut'a dönmüş öğretim ve telif ile meşgul olmuştur. Eserlerinden bazıları: *Tefsir'ul Kur'an* (tamamlayamamıştır), *Risaletüt-Tevhid*, *Şerh Nehcel-Belağa*, *el-İslam ver-Red ala Muntekidih*. Bkz. ez-Zirikli, *el-Âlâm*, VI, 252

³⁰ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.22.

³¹ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.23.

³² Cumeyan, *el-İstinbâtatu'l-Vârîde*, s.16.

³³ Mısırlı karidir. İslam alemindeki Kur'an tilavetinin imamlarından, sembol isimlerindendir. Kendine özgü üslubu ile bilinir. Tilavette hüznü dokunuşlarıyla ön plana çıkar. Bu sebeple “ağlayan ses” lakabını almıştır. Namı dünyada her tarafa yayılmıştır. Kiraat makamlarını çok güzel tatbik eder. Buna ek olarak sesi berrak ve güzeldir. Kur'an'ın tamamını okuduğu kaydı vardır. Web adresi için bkz. https://mawdoo3.com/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D8%B5%D8%AF%D9%8A%D9%82_%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B4%D8%A7%D9%88%D9%8A#.D9.86.D8.B4.D8.A3.D8.AA.D9.87. (erişim tarihi: 15/04/2019)

c. Sami Muhammed Mütevellî Şa'râvî: Şa'râvî'nin oğludur. Ezher-i Şerif'te İslami araştırmalar merkezinin genel sekreterliğini yürütmektedir.

1.1.6. Eserleri

Şa'râvî'nin Arap ve İslam âleminde düzenlediği yüzlerce konferans, seminer vardır. Milyonlarca insan bu programları izlemiş ve dinlemiştir. Şuna işaret etmekte fayda olacaktır. Şeyh Şa'râvî çok telifte bulunan biri değildi. Bilakis yayınlanan kitaplarının çoğu onun derslerinden ve konferanslarından deşifre edilerek hazırlanmıştır. Tarık Habib ile “Minel-Elif ilel-Ya” programında yaptığı röportajda bunu açıkça dile getirmiştir. Der ki: “Ben hiç yazmam. Ne yazayım? Ben yazdığım da çok yoruluyorum. Çünkü ben yazmak için yazmamaya özen gösteririm. Yazdığım gerçekten yazmaya değer olmalı, sıradan bir kelam olmamalı.”³⁴

Bu sebeple zikredeceğimiz kitapların ve teliflerin çoğunu, kendisi kaleme almamıştır. Bilakis bunlar aslı itibarıyla ses kaydı olarak alınmış dersler ve konferanslardır. Yayıncılardan onu ve Kur'an ilimlerini sevenler bunlarla ilgilenmiş, bir araya getirmiş ve kasetlerden deşifre edip kitap haline getirmişlerdir.³⁵

Şeyh, akaid, tefsir, Kur'an ilimleri, fıkıh, siyer vb. dini ilimler hakkında konuşmuştur. Kitaplarında tefsir üslûbu daha çok bulunur. Zira kendisi tefsir derslerinin çoğunu kolay bir üslup ile insanların hoşlanacağı şekilde anlatırdı.³⁶

Şa'râvî'nin teliflerinden bazıları şunlardır³⁷:

I- Tefsir ve Kur'an İlimlerine Dair Kitapları:

- 1- *el-Havâtır*” adıyla da meşhur olan *Tefsîru's-Şa'râvî*: “Dâru Ahbarî'l-Yevm” tarafından 25 cilt şeklinde basılmıştır. Kahire 1997³⁸
- 2- *Mu'cize'tül-Kur'an*: Dâru Ahbarî'l-Yevm tarafından Kahire'de 10 cilt halinde basılmıştır.
- 3- *Âyet'ül-Kürsi*: Bu, Şa'râvî'nin Âyet'ül-Kürsi'den ve tevhid konusundan bahsettiği küçük bir kitaptır. Bu kitapta Âyet'ül-Kürsi'yi tefsir etmektedir. Ayrıca şefaât konusunu da incelemiştir. Bu kitabı ön plana çıkaracak en önemli özellikleri, Allah-u Teala'nın

³⁴ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.36.

³⁵ Cumeyan, *el-İstinbâtatu'l-Vâride*, s.19

³⁶ Ganayim, Hasan Mahmud Bura'i, *et-Tevcihu'l-İslami Linneş'e fi Tefsiri's-Şa'râvî min Vasaya Lukmanu'l-Hak'im nemuzacen*, Kulliyet'u-Lâdab ve'l-Ulumu'l-İnsaniyye dergisi, İsmailiye, Mısır 2011, s.53.

³⁷ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, S. 36.

³⁸ Gelecek bölümlerde *Havâtıru's-Şa'râvî* konusunda tafsilatlı bilgi verilecektir.

bazı isim ve sıfatlarını ele alıyor olmasıdır. Bu kitap Şa'râvî'nin tefsirinden iktibas edilmiştir. Baskısını "Daru Ahbari'l-Yavm" yapmıştır.³⁹

4- *el-Mer'etu fi'l-Kur'an*: Konu merkezli bir tefsir kitabıdır. Yedi bölümden oluşmaktadır. Bu yedi bölümde kadınlarla alakalı olan bazı hükümleri ele almıştır. Daru Ahbari'l-Yavm tarafından yayınlanmıştır.⁴⁰

5- *Min Feyz'ir-Rahman*: Üstünde en çok durduğu konu Kur'an'ın mucize oluşu, diğer mucizelerden farkları konusudur. Ayrıca kitapta Kur'an'ın Allah'tan geldiğini ispat eden ilmi meseleleri de incelemiştir. Sonra Kehf suresinin tefsirine girmekte ardından İsrâ ve Mirac mucizesini geniş çaplı olarak açıklamaktadır. Daha sonra Tarık suresinin tefsirini ele almaktadır. Burada âlemde yer alan gizli kuvvetleri, cinler ve melekleri anlatmaktadır. Yaratılışın hikmeti, sihir konularına da değinmektedir. Meryem suresinin tefsirini de yapmıştır. Dar Ahbar el-Yavm tarafından basılmıştır.⁴¹

II- Akaid Kitapları:

1- *el-Kadâu ve'l-Kader*: Daru's-Şurûk, Kahire 1979.

2- *el-Gayb*: Dâru Ahbari'l-Yevm, Kahire 1990.

3- *el-Hayâtu'l-Berzahiyye ve Azâbu'l-Kabr*: Bu kitapta dünya hayatıyla alakalı bazı meseleleri, berzah hayatını, kabir nimeti ve azabını ele almıştır.

4- *el-İsrâ ve ve'l-Mir'ac*: Dâru Ahbari'l-Yevm, Mektebetü't-Türas el-İslami ve Daru's-Şurûk Kahire, 1975) tarafından basılmıştır. Ayrıca Darul-Alem (Beyrut, Dimeşk 1985) tarafından da basılmıştır.

5- *el-Ba'su ve'l-Îmânu ve'Hisâb*: Kıyamet ahvalini, imanın değerini, baası (diriliş), sura üfürmeyi, dağların yürütülmesini, hesabı, amel defterlerinin dağıtımını, mizanı anlattığı küçük bir kitaptır.

III- Fıkıh Kitapları:

1- *el-Fetavâ*: el-Mektebe et-Tevfikiyye, Kahire 1996

2- *el-Haccu'l-Mebrûr*: Telbiye, hac ayları, Beytul-Haram'ın hürmeti, İbrahim (a.s.)'ın makamı, Kâbe'de bereket, Arafat ve Kur'an'ın orada indirilmesi konularını ele almıştır.

3- *Ente Tes'el ve İslam Yucibuke* Dârul-Kudüs tarafından basılmıştır.

4- *el-Fıkıh el-İslami el-Müeyesser*: Mektebetüt Türas el-İslami. 1. Baskı, 2002.

5- *Kadaye'l-Asr*: 5 cüz şeklinde Ahmed ez-Zeyn ile yapılan röportajlardır. Mektebetüt Türas el-İslami, (Kahire) tarafından basılmıştır.

³⁹ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.26-27.

⁴⁰ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.27.

⁴¹ Hamdan, *Mevkifu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s.27.

6- *Fetava* (Fetvalar): el-Mektebe et-Tevfikiyye, Kahire 1996.

IV- Eğitim ve Nefis Tezkiyesine Dair Kitaplar:

- 1- *et-Terbiye el-İslamiyye*: Mektebetüt-Türas el-İslami, Kahire 1984.
- 2- *Allahu ve 'n-Nefsu 'l-Beşeriyye*: el-Muhtar el-İslami, 1. Baskı 1399.
- 3- *el-Fazile ver-Rezile*: Dar Ahbar el-Yavm, Kahire.
- 4- *et-Terbiyetu fî Medreseti 'n-Nübüvve*: el-Hurriyye basım, yaym. Kahire 1419.
- 5- *en-Nefsu fi 'l-Kur'an*⁴²: Dar'ul-Feysal.

V- Siyer ve Tarih Kitapları:

- 1- *Kasasu 'l-Enbiya*: Beş cilttir. Mektebetüt-Türas el-İslami tarafından basılmıştır.
- 2- *Muhammedun Rasulullah*: Kitapta, kâinatın risalete hazırlanması, resulün neden beşerden seçildiği, resul ve vahiy, İsrâ, Mirac, Kur'an İ'cazı gibi konular yer almaktadır.
- 3- *eş-Şa'râvî Ene min Silsileti Ehl-i Beyt*: Bu kitapta Şa'râvî kendini, ehli beyte dayanan soyunu, bununla beraber Seyyide Zeyneb, Nefise, Sekine, Seyyid Ahmed el-Bedevi emsali salih zatlari anlatmaktadır.
- 4- *el-Hicretu 'n-Nebeviyye*: Şa'râvî bu kitapta hicreti, faziletini, hicretin sebeplerini, ayrıca Rasulullah'ın Medine'de yaptığı işleri anlatmaktadır.
- 5- *Hefavat 'ul-Müslimin bi-Seyyid 'il-Mürselin*: Rasulullah'ın sıfatlarını, mucizelerini, şemailini, ayrıca hocaya Nebi (s.a.v.)'e dair yöneltilmiş sorulara cevapları içermektedir.

VI- Zikir, Dua ve Hutbe Kitapları:

- 1- *ez-Zikru ve 'd-Duâ*: Bu kitabında Şa'râvîzi kirden, şartlarından, adaplardan, "Seyyid'ul-İstiğfar" duasından, tevekkülden, bazı peygamberlerin dualarından, Allah'a Esma-i Hüsnâ ile yapılan dualardan bahsetmektedir.
- 2- *el-Ezkar ve 'l-Hikemu 'ş-Şa'râvî*: Bazı zikirlerden, hikmetlerden ve dualardan bahseden küçük bir kitaptır.
- 3- *ed-Duâ el-Müstecab*: Dua, duanın fazileti, kabule en yakın vakitler, duanın kabul edilmemesinde haram malın etkisi gibi konulardan bahsetmektedir.
- 4- *Ahkam 'us-Salat ve Sıfatu Salâti 'n-Nebî*: Namazı teşvike dair kaleme alınmış bir kitaptır. Namazın farziyeti, elli vakte mukabil sevabı, Cuma namazı, namazı vaktinde kılma, gece namazı gibi namazla alakalı konuları ele alan bir kitaptır.
- 5- *Hutabu 'l-Cumati ve 'l-Îdeyn*: Mektebetüt-Türas el-İslami, Kahire 1984.

⁴² Bu kitap Dr. Ahmed Ömer Haşim'indir. Sunumunu Şa'râvî ve Muhammed el-Gazali yapmıştır.

VII- Farklı Konulardaki Kitaplar:

- 1- *Hâzâ Huve'l-İslam*: Akaid ve hayat metodu olarak İslam'ı anlatmaktadır.
- 2- *Alâ Mâidetil-Fikr el-İslami*: Şa'râvî bu kitapta birkaç meseleyi ele almaktadır. Kapitalizm ile Komünizm arasında İslam, İslam'da ekonomik sistem, evlilik, boşanma, vb.
- 3- *el-İslam Hadeseten ve Hadaratan*: Dârul-Avde, Beyrut 1982.
- 4- *Keyfe Nefhem'ul-İslam*: Birçok konuyu incelemiştir. Allah'ın kendisini istediği şekilde kadın, toplum içindeki rolü, Rasulullah'ın hicreti ve hicretten çıkarılacak ders ve ibretler gibi konuları ele alır.
- 5- *A'dâ'ul-İslam*: Mektebet'ül-Kur'an, Kahire 1981.

1.1.7. Hakkında Yapılan Çalışmalar

Şa'râvî hakkında yapılan en önemli çalışmalardan bazıları şunlardır⁴³:

- 1- *el-Ârau't-Terbeviyye li's-Şeyh Şa'râvî ve Mede'l-İstifâde minhâ*: Hazırlayan İynas Rüşdi Hüseyin. Master tezidir. al-Mina Üniversitesi Eğitim Fakültesi Mısır 1989.
- 2- *Advâu Alâ Havâturi's-Şa'râvî*: Hazırlayan Muhammed İbrahim et-Tendi. al-Mina Üniversitesi Arapça Araştırmaları Fakültesi, Mektebetüt-Türas el-İslami, Kahire 1990.
- 3- *eş-Şeyhu's-Şa'râvî mine'l-Karye ile'l-Âlemiyye*: Hazırlayan Muhammed Mahzup Muhammed Hasan. Dar'ul-Ciyl, Beyrut. Mektebetüt-Türas el-İslami, Kahire 1990.
- 4- *Âlimu Asrihî fî Uyûnî Muâsirihî*: Hazırlayan Muhammed Yasin Cezar. Dârul-Ciyl, Beyrut. Mektebetüt-Türas el-İslami, Kahire 2. Baskı 1990.
- 5- *eş-Şeyhu's-Şa'râvî lâ Na'rifu*: Hazırlayan Said Ebul-Ayneyn, Dar Ahbar'ul-Yavm, 5. Baskı, 1995.
- 6- *el-İmâmu's-Şa'râvî Müfessiran ve Dâiyen*: Hazırlayan Ahmed Ömer Haşim. Dar Ahbar el-Yavm, Kahire 1998.
- 7- *Menhecu's-Şa'râvî fî't-Tefsîr*: Hazırlayan İbrahim İsa İbrahim Saydem. Master Tezi, Gazze Üniversitesi Usuluddin Fakültesi, Filistin 2000.

⁴³ Bu çalışmaların tertibi araştırmalarım neticesinde ulaşabildiğim kaynaklara göre olmuştur. Bu konuda şu kaynaklara dayandım: eş-Şedifat, Adnan Ferah Fenhur, *el-Udulu ani'l-Meşakili'd-Dilaliye fî tefsiri'l-İmami's-Şa'râvî*, Haşimiye üniversitesi, Ürdun 2014, s.8, Cumeyan, *el-İstinbatatu'l-Varide*, s.4-5, ed-Davud, *Terbiyetü'n-Nefsi'el-İnsaniyeti*, s.4-7

1.2. Fikir Dünyası ve Faaliyetleri

1.2.1. Eğitim Konusundaki Görüşleri

Şa‘râvî, “İnsanın İslami Terbiyesi” konusuna büyük önem vermiştir. Bunun manasını, kaynaklarını, iman hakikatleri ile olan bağına incelemiştir. Bununla beraber gelişme çağındaki çocukların eğitimi ile alakalı, maddeyi ruhla bağlama açısından geniş bir bakış açısı vardı.

Terbiyenin manası ve mürebbinin yeteneklerini bilmeye dair ise Şa‘râvî der ki: "Terbiye, Allah’a olan imanımızdan alınmıştır. Yaratılmışın yaratılmışı terbiyesi, yaratılmış olanın bir başka yaratılmış olanı terbiyesidir. Fakat Allah’ın kulları (mahlûkatı) terbiyesi ise yaratanın yaratılmış olanı terbiyesidir. Allah’ın halifesi yoluyla olan terbiye ile Allah tarafından olan terbiye arasındaki fark büyüktür. Ayrıca terbiye şayet, terbiye olanı istidadı olan kemale ulaştırmak ise bu durumda terbiye verenin terbiye ettiğinin yeteneklerini, istidadını mutlaka bilmesi gerekir. Böylece onu bir yetenekte terbiye ederken bir başka yeteneğini köreltmesin. Zira bunun neticesinde terbiye alanda çelişkiler ve melekeleri arasındaki uyumsuzluktan dolayı psikolojik bozukluk meydana gelir. İlkeleri birbiriyle çatışır."⁴⁴ *Fetava* adlı kitabında İslami terbiyenin kaynaklarına dair bir soruya şöyle cevap verir: "İslami terbiyenin kaynağı Allah’ın kullara çizdiği hayat metodudur. İslami terbiye, insanı yaratan Allah’tan sadır olan bir metodu ortaya koyduğunda bu şu demektir: Bir şeyi icad eden onu en iyi bilendir. Dolayısıyla ona kanun koyacak olan odur."⁴⁵

Şa‘râvî’nin işaret etmiş olduğu şekliyle terbiyenin Allah’a iman ile irtibatını anlamak istediğimizde bunu, şu imani hakikatlerle özetleyebiliriz: -Nitekim araştırmayı yapan⁴⁶ bu hakikatleri Şa‘râvî’nin terbiyeye dair sözlerinden özetlemiştir:

- 1- Her konuda işi Allah’a dayanır.
- 2- Çocuklarımıza Allah’ın kudretinin her şeyde mevcut olduğunu söylemek.
- 3- Hak ile batıl birbirine karışmasın diye dini ve insani ilkeleri kötülememeliyiz.
- 4- Çocuklara Allah için sevmeyi öğretmek.
- 5- Çocuklara dinin prensiplerini öğretmek.
- 6- İlim öğrenmek, öğrendiklerimizi tatbik etmek.

⁴⁴ Ganayim, *et-Tevcihu ‘l-İslami*, s.56

⁴⁵ Şa‘râvî, M. Mütevellî, *El-Fetava*, el-Mektebe’t-Tevkifiyye, Kahire 1996, s.486

⁴⁶ Nil, Hüseyin Abdulhamid, *İmamu’d-Duat*, Dar’ul-Kalem, Beyrut trs, s.10

Şa'râvî, İslam'ın ferdi terbiye ederken şümullü (kapsayıcı) bir bakış açısıyla hareket ettiği görüşündedir. Bu onun hem bedenini, hem aklını hem de nefisini ele alır. Yani hem maddi, hem manevi hayatını eğitir. Bundan dolayı o, maddi terbiye ile manevi terbiyeyi birbirinden farklı görür. Maddi terbiyenin, insanın onu meydana getiren unsurların başlangıcı ve toplamından meydana geldiği görüşündedir. Hamilelik çağından, süt emzirmeye, kundaktaki halinden insani kemale ulaşacağı seviyeye ulaşmaya kadar bedeni eğitimini içine alır. Manevi terbiye ise insanı nefsi tezkiye etmeye, fazilete erişecek şekilde güzel ahlak ile eğitmeye çalışır. Yetişme çağındaki çocuklara terbiye vermeye çalışan herkes mutlaka bilmeli ki, İslam hem madde hem de ruha her ikisine beraber gelmiştir. İslam ümmetinin yükselmesini isteyen ilk olarak insanların içinde İslam'ı yerleştirmeli, dinleriyle, imanlarıyla iftihar etmelerini sağlamalıdır. Hepsine şunu öğretmeli, bu dinin afeti kanunlarındaki kusurdan değil, bilakis bu kanunları tatbikteki kusurdan kaynaklıdır. İzzetlerinin, efendiliklerinin ve de dünyayı tekrar yönetme salahiyetinin onlara dönmesini istiyorlarsa değişime nefislerinden başlamalıdır.⁴⁷ “Şüphesiz ki Allah kendi nefislerini (nefislerinde olanı) değiştirmedikçe bir kavmin halini değiştirmez”⁴⁸

Şa'râvî'nin üzerinde en çok durduğu terbiye prensiplerinden biri de "yedili eğitim"⁴⁹dir. Der ki: "İslam senden evladını yedi yıl büyütmeni, yedi yıl edep öğretmeni, yedi yıl da arkadaşlık yapmanı istemektedir. Yedi yıl büyütmede, hem bedenini büyütmeli hem aklını geliştirmelisin. Hata edecek olursa rahmet ve şefkatle hatasını düzeltmelisin. Ardından, 'yedi edep öğretme yılı' gelir. Burada hataları düzeltme ve tedip etme adına hafifçe dövme devreye girer. Sonra ise 'korkulan yedi yıl' gelir. Bu da ergenlik dönemi olan 14 yaş itibarıyla başlar. Bu yaştan itibaren onu kendine arkadaş edin, sürekli ilgilen. Ona 'şuraya git', 'şunu oku', 'şunu yap' de. Bunların hepsi senin gözetiminde olsun. Bunu ona yüklersen kötü arkadaşlarla bir araya gelme fırsatını azaltırsın. Çocuk 21 yaşını geçince artık yoldan sapma ihtimalinin zayıf olduğu konusunda mutmain olursun. Çünkü erken yaşlarda onu eline almış ve eğitmişsin."⁵⁰

⁴⁷ Ganayim, *et-Tevcihu 'l-İslami*, s.57

⁴⁸ Ra'd 11/13

⁴⁹ Yedili eğitimden kasıt şudur: "Çocuğunla, yedi sene oynaş, yedi sene terbiye ver, yedi sene ilim öğret, sonra kendi haline bırak". Bu metot Ömer b. Hattab, Ali b. Ebi Talib ve Abdul-Melik b. Mervan'a da nisbet edilir.

⁵⁰ Ali, Yasir Abdulhavi, *el-Medâminu 't-Terbeviyye min Manzuri's-Şeyh eş-Şa'râvî*, Terbiye Fakültesi Dergisi, Mısır 2009, s.14

1.2.2. İslam Müdafaasındaki Metodu

Şa‘râvî’nin davet alanındaki hayatını tanıtırken, kıtalar arası devletlere yaptığı farklı seyahatleri ele alırken gördük ki O, hayatının büyük bir bölümünü davet, İslam’ın mesajını yaymak ve İslam’ı müdafa etmek için harcamıştır. Bu davetini incelediğimizde görmekteyiz ki, kendisi davette muayyen bir metod benimsemişti, onun üzerinden ilerliyordu. Bu kendine has özellikleri ve prensipleri olan bir metottur. Kendisi ümmetin gençlerinin, doğudan ve batıdan gelen zehirlerden etkilenmemeleri için korumak yolunda büyük çaba harcıyordu. Aynı şekilde Yahudilerin ve oryantalistlerin hilelerini ortaya koymak, kötü niyetli kuruluşlara karşı uyararak konusunda da çalışmaları olmuştur. Bunun dışında İslam’ın gayr-i müslimlere yönelik müsamahakâr metodunu da açıklamaya çalıştığını görmekteyiz.

Şa‘râvî, İslam’ı müdafaada kendine özgü bir metod belirlemiştir. Bu metotta şu kuralları benimsemiştir: Diyalog yoluyla münakaşa, en güzel olanla mücadele, hem akli hem nakli delilleri beraber ortaya koyma, akıl ile vicdana hitap etme, gaybı görünen âleme kıyaslama, istilahları belirleme, araştırma, bozulmamış olan fitrata dayanma⁵¹, İslam’ı müdafaadaki metodunun da birçok özelliği vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hikmet ve güzel öğüt, objektiflik ve gerçekçilik, tedricilik, mezhepler arası takrib, basitlik ve açıklık.⁵²

İçerden ve dışardan, batıdan ve doğudan gelen saldırılar karşısında İslam’ı müdafa Şa‘râvî’nin tek meşguliyetiydi. Bu çabasıdan dolayı "İmam'ud-Duat (davetçilerin imamı)"⁵³ lakabını almıştır. İmam doğudan-batıdan; İslam ve Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen akınlara karşı, imana dayanan bir koruma oluşturmaya çalışmıştı. Bu çabalarında, ümmetin gençlerinin akıllarını kemiren, dinlerinde şüpheye düşüren yıkıcı fikirlere karşı yeterli cevaplar ve reddiyeler vardı.⁵⁴ Oryantalizm⁵⁵ ve müsteşriklerden bahsederken onların İslam’ın suretini lekelemedeki hain niyetlerini keşfetmekte, bozuk çalışmalarını ortaya koymaktadır. Bu hususta Şa‘râvî şöyle demektedir: "İslam düşmanları istişrak ile İslam’a karşı savaşmaktadırlar. İslam’ı tenkid için kitaplar telif etmekteydiler. Ancak gördüler ki insanlar etraflarından dağılıp gitmektedirler. Bundan

⁵¹ Emin, *el-İmamu’Şa‘râvî*, s. 11-12.

⁵² Emin, *el-İmamu’Şa‘râvî*, s. 101.

⁵³ Emin, *el-İmamu’Şa‘râvî*, s. 11.

⁵⁴ Emin, *el-İmamu’Şa‘râvî*, s. 113.

⁵⁵ Oryantalizm: Doğu’ya yönelik çalışmalara delalet eden bir kavramdır, Doğu İslam üzerine yapılan araştırmaları ifade eden fikri akımdır, medeniyetini, diyanetini, edebiyatını, dilini, kültürünü kapsar. Bkz. <http://saaaid.net/bahth/search.html>. (erişim tarihi: 20/04/2019)

dolayı İslam'ı öven ancak överken Müslüman'ın akidesini bozacak şeyler sokuşturan kimseler yetiştirdiler."⁵⁶

Bir başka yerde İmam'ın, Yahudilerin İslam'a düşmanlıklarına, kurdukları tuzaklara karşı durduğunu görmekteyiz. "*Şayet kitap ehli iman edip takvalı olsalardı, onların günahlarını bağışlar, onları naim cennetlerine koyardık*"⁵⁷ âyetinin tefsirinde Müslümanları ifsat etmek için kullandıkları vesileleri anlatıp nasıl karşı durulacağını beyan eder. Örneğin der ki: "Bizim, kâinatta olan her fesadı takip etmemiz lazım. Bunda İslam düşmanlarının parmak izlerini aşikâr göreceğiz. Siyonistlerin cüreti küstahlık derecesine ulaşmıştır. Nitekim şöyle demektedirler: Allah'ın seçilmiş kavmi (milleti) mutmain, rahat olsun. Zira dünyadaki medya organlarından yüzde sekseni bizim irademize bağlıdır. Bu organlardan bizim istediğimizin dışında bir şeyin yayınlanması mümkün değildir."⁵⁸

Şa'râvî, Müslümanları dinimize mensubiyeti olmayan kuruluşlarda çalışmaya karşı uyarmıştır. Bu tür yerlerde çalışmanın haram olduğunu belirtmiştir. Der ki: "Deriz ki: Her hayır kuruluşu başımızla gözümüz üstüne. Fakat neden bu hayrı dininiz adına işlemiyorsunuz. Ki âlem bilsin ki, bu hayrın kaynağı Müslüman ülkelerdir. Bizden her birimizin vazifesi, bu İslam'ın bana emridir diyerek hayır işlemektir. Hayır işlerini rotary⁵⁹ kulüplerine veya başka kuruluşlara nispet etmemelidir. Müslüman bir insanın İslam'a mensup olmayan kuruluşlar adıyla hayır işlemesi haramdır. Çünkü bu fiil Allah için olmayan bir yardımlaşmadır."⁶⁰

Davet için yaptığı seyahatlerden birinde Birleşik Milletler genel kurulunda, Ekim 1983'te dünyadaki bütün Müslümanlara hitap ederken, gayr-i müslimlere de İslami aklın tercihli olduğunun delillerini takdim ederken, Müslüman'ın ince bir düşünce tarzına sahip olduğunu, muasır medeni gelişmelere açık olmakla beraber İslami hayat tarzına bağlı kaldığını beyan ederken şöyle demektedir: "İslam ve iman kardeşlerimle, vatanı dışında buluşmuş olmak beni ne kadar mesut etmektedir. Şunu ilan etmek isterim: İslam hem ilke hem hareket olmalıdır. Sizler, burada sizlerle beraber Müslüman olmayan bir çevrede yaşarken, belki bu gayr-i müslimlerin İslam'ı okumaya vakitleri

⁵⁶ Şa'râvî, M. Mütevellî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, Dar Ahbari'l-Yavm, Kahire 1981, VI, 3274.

⁵⁷ Maide 5/65.

⁵⁸ Muhsin, *Menhecu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s141.

⁵⁹ Rotary: Yahudi Masonik bir kuruluştur. Üyeleri iş adamları ve serbest meslek erbabıdır. Zairen insanlar arası ilişkileri kurup düzenlemeyi, iş ahlakında güzel hasletleri yaymayı, dünyada iyi niyet ve barış tesis etmeyi gaye edindiğini söyler. Rotary İngilizce bir kelimedir, manası nöbetleşe, dönüşüm demektir. Toplantıları üyelerinin ofislerinde sırayla yapıldığı için bu ismi almıştır. Başkanlık da üyeler arasında dönüşümlüdür. Bkz. <http://saaaid.net/bahth/search.html>. (erişim tarihi: 20/04/2019)

⁶⁰ Muhsin, *Menhecu's-Şeyh eş-Şa'râvî*, s143-144.

yoktur. Ancak şüphe yok ki bu topraklarda Müslümanları görmeye vakitleri vardır. Eğer İslam'ı okuyamıyorlarsa en azından onlara İslam'ı gösterelim. Bu insanlara İslam'ı uygulamalı olarak gösterdiğimizde, İslam'ın bizim nefsimizde muasır hayatın cazibelerine karşı bir koruma oluşturduğunu ortaya koyduğumuzda belki de İslam'ı okumayı düşüneceklerdir. Kim de İslam'ı okumayı düşünürse nihayetinde fikri mutlaka İslam'a ulaşacaktır."⁶¹

1.2.3. Siyasi Yönü

Şa'râvî siyasetten uzak değildi. Siyasetle iştigal etmiş ve birçok görev üstlenmiştir. Mısır'daki bazı partilere yönelik tavırları olmuştur. Vefd partisi⁶², İhvan-ı Müslimin v.b. buna örnek verilebilir. Bazı âyetleri tefsir ederken de Müslümanların siyasi durumlarına başka milletlerle olan ilişkilerine değinmiştir.

Siyasi düşüncesini belirtirken Şa'râvî şöyle der: "Hayatımdaki en önemli ilkelerimden biri, Mısır'ın taşra bölgelerinde toplumun hareket tarzıyla; fikri ve siyasi yönelişleriyle meşgul olmamdı." Bu meşguliyet daha kendisi talebeyken doğmuştu. Daha sonra vaktini İslami davete ayırdı. Ancak hiçbir zaman fikri ve siyasi hayattan uzak durmadı. Bundan dolayı onun siyasi temelleri olan fikri tartışmalara girdiğini görmekteyiz. Bu mücadelelerden biri laik kesime karşı mücadelesidir. Laiklerle mücadele ederken hem komünistlere hem de kapitalistlere karşı mücadele veriyordu. Çünkü her iki fırka da laiklik maskesi altında saklanıyordu.⁶³

Şa'râvî, peygamberlerin izinden giderek siyasetle meşgul olmuş, davetçilerden ve ıslahatçılardan biridir, siyasi hayatında Mısır'lı lider Sa'd Zağlul'dan etkilenmiştir.⁶⁴

⁶¹ Yunus, Sabir Abduddayim, *el-İmam Muhammed Mutevellî. Şa'râvî Şairen ve Nakiden*, Üçüncü Uluslararası İlmi konferans-Ezherin Arapça Dilin Bilimler ve edebiyeti ve islami fikir konusunda rolü, Arapça Dil Fakültesi Zakazikte, Ezher üni, Mısır 2002, s.46.

⁶² Vefd Partisi: Demokratik Milli mücadeleye 1918 yılından beri önderlik yapan Mısır'da bir partidir. Kasım 1918'de, Sad Zağlul'un İngiliz Maslahatgüzarı ile bağımsızlık görüşmesinden sonra kurulmuştur. Programı bağımsızlık ve demokrasi üzerine kurulmuştur. Müslümanlarla Kıptileri birleştirme konusunda tarihi bir rol üstlenmiştir. 1923'ten 1952 ihtilaline kadar olan icra edilen seçimlerde hep birinci olmuştur. Çalışmaları Kral'ın yetkilerini sınırlamak ve siyasi özgürlüklerin alanını genişletmek üzerinde yoğunlaşmıştır. Kuruluşundan 1927 vefatına kadar başkanlığını Sad Zağlul yapmıştır. 23 Temmuz 1952 yılı ihtilaline kadarda Mustafa en-Nahas başkan olmuştur. Yeni düzenin baskısı onun üzerine olmuş ve diğer partilerle beraber 1953 yılında feshedilmiştir. Bkz. Mevsuatus-Siyase, El-Keyyalı, s.530-531, bkz. <https://archive.org/details/jami3j>. (erişim tarihi: 20/04/2019)

⁶³ Yunus, *el-İmam M. M. Şa'râvî*, s.46.

⁶⁴ Sa'd Zağlul (H.1273-1346, M.1857-1927) Mısır siyasi direnişi lideri ve asrının en büyük hatibidir. Cemalüddin Afgâni ile iletişim kurmuş ve bir müddet onunla beraberliği olmuştur. Şeyh M. Abduh ile beraber Mısır el-Vakayi gazetesinin editörlüğünü yapmıştır (H. 1283). Urabi direnişi (H. 1299-1881) yılında başlayınca o da direnişe katılanlardan biri oldu. Hukuk diploması aldı ve avukat olarak çalıştı. Sonra kadı oldu. Daha sonra da müsteşarlık yaptı. Maarif bakanlığı, Hakkaniye bakanlığı, Teşrii cemiyeti başkan vekilliği görevlerini üstlendi. 1327 yılında Mısır Vefd Partisi başkanı seçildi. İngilizler bunun

İhvan-ı Müslimin ile ihtilafına gelince, bu husus kendisine sorulunca şöyle cevap vermiştir: "Ben İhvan'la beraberdim. Hasan el-Benna'nın⁶⁵ 1937 yılında yayınlanan ilk beyanını ben yazmıştım. Ancak onlarla şu konuda ihtilaf ettim. Ben, mensup olmam gerektiğine inandığım partiye karşı (Vefd Partisi) onların karşı tutumlarının sert olduğunu gördüm. Vefd partisine karşı tutumları sert, diğer partilere karşı ise açıktı. Ben de onlara dedim ki: Gelin parti yöneticilerini tek tek ele alalım, hangisinin Allah'a en yakın olduğunu tespit edelim. En yakınları Mustafa en-Nahas'tı.⁶⁶ Ancak onlar ona karşı durdular. Peki neden? Dediler ki: Çünkü çoğunluk onda. Anladım ki mesele siyasi. Ben de onlardan ayrıldım. Bu 1937 yılında oldu."⁶⁷

Şa'râvî, tefsirinde ümmetin siyasi durumuna da değinmiştir. Bu değinmeleri genel olarak sarahaten değil bilakis işaret yollu olmuştur. Tafsilata girmeden küçük küçük ifadelerle yetinmiştir. Siyasi olayları değerlendirirken zaman zaman Müslümanların iç siyasetini ele alırken zaman zaman da Müslümanların kendileri dışındakilerle ilişkilerini anlatmıştır. Buna örnek olarak Şa'râvî, bozulmanın ilk olarak işin ehli olmayan insanlara teslim edilmesinden başladığını söyler. *Bunu "Yeryüzünde ifsad ederler. İşte onlar hüsrana uğrayanlardır."*⁶⁸ âyetinin tefsirinde ele alır. Bu hususta şöyle dediğini görmekteyiz: "Fesadın ilk başlama noktası işin (yönetimin) ehil olmayan insanlara teslim edilmesidir. Nitekim Rasulullah şöyle buyurur: *'İş (yetki, idare, emirlik) ehli olmayana verildiğinde kıyameti bekle.'*⁶⁹ Çünkü böyle bir durumda toplum nifak üzere ve işlerin dengesinin kaybolması üzerine kurulmuş olur. İtikan ve ihlas söz konusu olmaz. Nifakı beceren yüksek makamlara ulaşır. İşini düzgün yapan

üzerine onu Malta'ya sürdü. Bu sefer ismi milli direnişin sembolü haline geldi. Sürgünden döndü. 1924 yılında başbakanlık görevini üstlendi. 1925-1926 yılları arasında da meclis başkanlığı yaptı. Kahire'de vefat etti. Batılılara Arap Birliği ismini ilk duyuran odur. Londra'dayken İngilizleri tehdit ederek şöyle dedi: Mısır'ın elinde elektrikli bir düğme var. Ona basınca tüm Arap toprakları imdadına koşar. Bkz. ez-Zirikli, *el-Âlam*, III, 83.

⁶⁵ Hasan el-Benna: Hasan b. Ahmed b. Abdurrahman el-Benna. İhvan-ı Müslimin cemaatinin kurucusu ve lideridir. İskenderiye'ye yakın el-Mahmudiye'de H. 1324, M. 1906 yılında doğdu. 1927 yılında Dar'ul-Ulum'dan mezun oldu. Birinci olmuştu. "Genel Mürşid" lakabını almıştır. İslam'ı akide, ibadet, vatan, millet (uyruk), müsamahakarlık, ruvvet, ahlak, madde, kültür, kanun olarak tarif etmiştir. Kahire'de İhvan-ı Müslimin gazetesini çıkardı. Kral Faruk döneminde, 1949 yılında suikaste kurban gitti. Bkz. ez-Zirikli, *el-Âlam*, II, 183-184.

⁶⁶ Mustafa Nahhas Paşa (1296-1385, 1879-1965) Mısırlı lider. Hukuk fakültesinden mezun oldu. Aile mahkemesinde kadı tayin edilinceye kadar Mansura'da avukatlık yaptı. Sad Zağlul'un başkanlığındaki Vefd partisine katıldı. Mısır bağımsızlık direnişi başladığında öncüler arasında bulundu. Bundan dolayı hakimlikten alındı. Sad ve arkadaşları ile beraber tutuklandı. Sonra iletişim bakanı oldu. Önce meclis başkanvekili sonra da başkanı seçildi. Sad Zağlul ölünce yerine başkan seçildi. Beş defa başbakanlık yaptı. Bağımsızlığın ilk adımı olacak bir antlaşma yaptı. 1952 ihtilalinden sonra ev hapsine alındı. Kahire'de öldü. Bkz. ez-Zirikli, *el-Âlam*, VII, 246.

⁶⁷ Hamdan, *Mevkif eş-Şeyh Şa'râvî*, s.9-10.

⁶⁸ Bakara 2/27.

⁶⁹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *sahîhu'l-Buhârî*, tah. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâr İbn Kesîr-Yemâme, Beyrut 1993, "İlim"2.

ise bir yere varamaz. Bu durumda netice şu olur: İşleri idare eden cahilane hareket eden bir grup münafıktır."⁷⁰

Şa'râvî, "Ey iman edenler! Sizin dışınızdakilerden sırdaşlar edinmeyin! Size kötülük yapmaktan asla geri durmazlar."⁷¹ Âyetinin tefsirinde Müslümanları, gayr-i müslimlerden sırdaş edinmeye karşı uyarmaktadır. Şa'râvî şöyle demektedir: "Mü'min olmayanlardan sakın ola sırdaş edinmeyin. Çünkü onlar sizi bir zorluğa düşürmek için hiçbir çabadan geri durmaz, hiçbir fırsatı kaçırmazlar. Zorluk ise, kâfirin Müslüman'ı sapmaya ve nefsi kararsızlığa çekmeye çalışmasından kaynaklanır. Mü'min ise bu halde dininin istekleriyle kâfirin talepleri arasında kararsız kalır."⁷²

1.3. Tasavvuf Anlayışı

Şa'râvî tasavvuf medresesine mensup biridir. Tasavvufi izleri hatıralarında açıkça görmekteyiz. Birtakım tasavvufi ıstılahları izah ederken de bu izlere rastlamaktayız. Tasavvuf ekolüne ve özellikle "Baziye"⁷³ tarikatına mensubiyeti hakkında şöyle der: "Bizim tarikatımız, yeşil sarıklıların tarikatı el-Baziye'dir... Bu tarikat sadece "Eşraf"a ait olan bir tarikattır. Yani sadece Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler mensup olabilirler. Tarikatın naibliği de Şa'râvî'nin ailesindedir. Yani onlar bu tarikatın naibleridirler."⁷⁴

Bunun yanında Şeyh'in "el-Hebriye el-Belkaidiye" tarikatından etkilendiği de bilinmektedir. Cezayir'i ziyaret ettiğinde Şeyh Muhammed Belkaid ile bir araya gelmiş ve önünde "Nur'ul-Kulub" adlı kasideyi okumuştur.⁷⁵ Binaenaleyh Şa'râvî, Eşarilere mensup olan müteahhir mutasavvıflardan biri sayılır.⁷⁶

⁷⁰ Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s.137-138.

⁷¹ Al-i İmran 3/119.

⁷² Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s.137-138.

⁷³ Şa'râvî'nin bir kaynakta zikrettiğine göre Şa'râvî nin âilesi nâiblik yaparken, ailesi şeyhliği birbirinden tevârüs eden Ahmed Su'ûd da Bâziyye Tarikatı'nın şeyhi idi. Bkz.

<https://alhabibia.com/2017/01/15/%D9%86%D8%B3%D8%A8-%D8%B9%D8%A7%D8%A6%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%88%D9%89-%D8%A8%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%B5%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8> (erişim tarihi: 05/08/2019).

Şa'râvî, Bâziyye Tarikatı'nın bilinen tarikatlardan herhangi birine dayanmadığını söylese de başka kaynaklar Rufâ'iyye Tarikatı'na dayandığını söylemiştir. Bkz.

<https://www.saaaid.net/feraq/sufyah/105.htm>. (erişim tarihi: 05/08/2019).

<http://www.startimes.com/?t=21868277>. (erişim tarihi: 05/08/2019).

⁷⁴ Hamdân, *Mevkif eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 35.

⁷⁵ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 50.

⁷⁶ Hamdân, *Mevkif eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 36.

1.3.1. Tasavvuf ve Bazı İstilahlar

Şa‘râvî “Sufî”yi şöyle tarif eder: "Sufî; Allah’a, Allah’ın farz kıldığı amellerle yaklaşan, sonra bunlara Rasulullah’ın sünnetinden başka ameller ekleyen kimsedir. İbadetleri kabulde de safî bir hale sahip olmalıdır. 'Safilik' ise Allah’a karşı safî olman, yani yalnız Allah’ı gaye edinerek amel etmen, Allah’ın da sana safî olması, yani amelini eksiksiz kabul etmesidir."⁷⁷ Bir başka yerde bir televizyon programında şöyle der: "İnsanlardan kimisi Allah’a itaati ile Allah’ın kerametine ulaşır. Kimisi de Allah’ın kerameti (ikramı) ile taatine ulaşırlar. Yakınlık meydana gelince bu beraberlik ona büyük feyzler verir... Allah-u Teâlâ da; Onu seversin o da seni sever. Sen ona yaklaşırsın o daha çok yaklaşır. İşte bunun adı 'musafat'tır. Dolayısıyla 'sufî' Allah’a karşı 'safî' olan, Allah’ın da ona karşı “safî” olduğu kimsedir. Yani Allah’a karşı 'sufî' olmuştur. Seven ve sevilen"⁷⁸

Hakiki olmayan tasavvufu da izah etmiştir: "Tasavvuf, çarşıda pazarda yaşamam, hayatın hakikatleriyle beraber olmandır. Tıpkı şair Muhammed İkbal’in dediği gibi:

Hayatın hengâmesinden kaçıp, muttaki yaşadığını söyleyenin tasavvufu zühhd değildir. Bilakis tasavvuf çarşıda, mal alış verişinde, tamahlarda, fitnelerde bilinir."

İşte yakini iman budur. Fesadın içindeyken fesada meyletmeyen kişi Allah tarafından daha çok sevilir. Çünkü ibadetin şerefi, alışla gelmiş mahzurlardan uzak durmak, haramlardan kaçınmak üzerine kuruludur. Gerçek tasavvuf hayattan kaçmak, uzak durmak değildir. Nitekim Ebu Hasan Şazeli mahir tüccarlardan biriydi.⁷⁹ Bu izahlardan anlıyoruz ki Şa‘râvî "tasavvuf"u "safa-safilik berraklık" manasından almaktadır.⁸⁰

Tasavvuf tarikatlarının birden fazla olması hakkında da Şa‘râvî şöyle demektedir: "Birden fazla tarikatın olmasının manası şudur: Bazı insanlar Allah’a karşı safiyet makamına ulaşmışlar, mukabilinde de içlerine nurlar doğmuş. Bu vesileyle tuttukları tarikin (yolun) doğru bir yol olduğunu bilmişlerdir. Onlar ibadetlerini arttırdıkça Allah da ikramlarını arttırtmıştır."⁸¹

⁷⁷ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 48.

⁷⁸ Sûfilik nedir? <https://youtu.be/bOMhD7q5iUc>. (erişim tarihi:01/04/2019)

⁷⁹ Şa‘râvî, *el-Fetâvâ*, s. 183.

⁸⁰ Hamdân, *Mevkîf eş-Şeyh Şa‘râvî*, s. 35.

⁸¹ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 49-50.

"Mürîd"ler hakkında da şöyle der: "Dediğimiz gibi bir yolu tutan, tuttuğu yolun Allah'a ulaştıran en iyi yol olduğunu görür, bunu da sevdiklerine aktarmak ister. Onlar da başkalarında görmediklerini onda görünce etrafında toplanırlar. Kendilerini hakka yaklaştıracak olan, ondan öğrenmiş oldukları ibadetleri uygulamaya başlarlar. Allah'a yakın olmaya ehil olunca da 'mürîd' haline gelirler. Dolayısıyla 'mürîd' Allah'a ulaşmak isteyen ve rızasına göre amel edendir."⁸²

"Rabbani lütuflar" konusunda da şöyle der: "Bunlar, Müminlerin 'safa'sı nispetinde kâinatındaki adetlerin, insanları sevk ve idare eden kanunların bilinen şeklinden farklı olarak tecelli etmesidir. Şöyle ki; Allah daha gerçekleşmeden bazı meselelerin nasıl gerçekleşeceğine onu muttali kılar. Ona kâinatın sahifelerinden birini ihsan eder ki, bununla kendine çekmek için müjde verir veya bir kulun hayrını dilemiştir, böylece ona harikulade olaylar gösterir. Bu olaylar, peygamberler için söz konusu olan mucizeler, peygamber dışındaki zatlar için de kerametler kabilindendir."⁸³

1.3.2. Tefsirinin İşârî Yönü

Şa'râvî tasavvufa mensup biri olarak, tefsirinde tasavvuf erbabının sözlerinden delil getirdiği olmuştur. Tefsirinin birçok yerinde işari tefsiri kullanarak tasavvufa imalarda bulunmuştur. Ancak bunu âlimler tarafından kabul edilecek bir üslup ile yapmaktadır.

Kendisinin bazı âyetlerin tefsirinde tasavvuf ehlinin sözlerini kullandığını görmekteyiz: "*Farklı farklı rablere (ibadet etmek) mi hayırlıdır yoksa bir ve Kahhar olan Allah'a mı*"⁸⁴ âyetinin tefsirinde der ki: "Öyleyse, beşer kuvveti açısından sayı zenginlik katar, gücü katlandırır. Ancak ulûhiyette şirk ameli zayıflatır. Bundan dolayı görürüz ki sufi şöyle der: Sadece birin rızası için amel et, o diğer rızaların hepsini getirir. Bu sebeple Yusuf zindan arkadaşlarına böyle demiştir."⁸⁵

Şa'râvî Bir başka yerde "*Sana Ruh'u sorarlar. De ki: Ruh Rabbimin emrindedir. Size de ilimden ancak çok az bir pay verilmiştir.*"⁸⁶ âyetinin tefsirinde şöyle der: "Her şeyi bildiğini iddia eden beşeri akıllı tenkid etmektedir. Beşeri akıl her şeyi çözdü mü ki, kalsın ruhun sırrını araştırsın?! Sufilerden biri tenkide maruz kalınca ve zatın biri ona

⁸² Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavî*, s. 50.

⁸³ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavî*, s. 50.

⁸⁴ Yusuf 12/39.

⁸⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI, 6955.

⁸⁶ İsrâ 17/85.

sataşınca, sufi ona şöyle dedi: Sen kâinattaki her şeyi ilminle kuşattın mı? Adam dedi ki: Hayır. O dedi ki: İşte ben de o bilmediğin kısımdanım."⁸⁷

Şa‘râvî Bir başka yerde sufileri marifet ehli sayar. “*O hayat veren ve öldürenidir. Gece ve gündüzün farklılaşması da onun kudretinin eseridir. Akletmiyor musunuz?*”⁸⁸ âyetinin tefsirinde şöyle der: "Bundan farklı yerlere göre doğuş ve batış yerlerinin birden fazla olduğu ortaya çıkar. Öyle ki her doğuş yerinin mukabilinde bir batış yeri vardır. Her batışın da mukabilinde bir doğuş vardır. Bundan Allah-u Teâlâ'nın her zaman zikredildiği neticesi çıkar. Öyle ki kâinatta ezanın bittiği namazın olmadığı bir an bile bulunmaz. Sen akşam namazını kılarken bir başkası yatsıyı kılıyordur... Öyleyse, Hak Teâla kâinatta her zaman, her namaz vaktinde anılmış olmayı irade etmektedir. Öyle ki marifet ehlinden ve sufilerden bir zat zamana hitap ederek şöyle der: 'Ey zaman, sende her zaman vardır.' Yani; Ey öğlen! Sende ikindi, akşam, yatsı ve fecir vardır. Ancak bunlar başka yerde bulunmaktadır."⁸⁹

Sufilerin uyku hakkında ince bir anlayışları vardır. İradesi olanlar dışında kâinatın hepsi Rabbini tesbih halindedir. Nitekim Allah-u Teâlâ buyuruyor ki: “*Her biri kendi duasını, tesbihatını bilmiştir.*”⁹⁰ Binaenaleyh, kafiri oluşturan zerreler kendi içinde Mümindir. Sahiplerinin kâfir, isyankâr olup ona itaat ediyor olmaları onları öfkelenendirir, onlara acı verir. Yaptıklarından da hoşnut değillerdir. Zira kıyamet günü aleyhine şahitlik edeceklerdir. Her ne kadar dünyada onun iradesine musahhar kılınmış olsalar da ahirette onun iradesinden kurtulacaklardır.⁹¹

Tefsirindeki tasavvuf izlerine gelince onların ıstılahlarını kullandığını görmekteyiz. Örneğin Feyz'le alakalı olarak Şa‘râvî'nin bazı âyetlerin tefsirinde bu ıstılahı birden fazla kullandığını görmekteyiz. “*Rahman'dır, Rahim'dir. Din gününün sahibidir.*”⁹² buyruğunu izah ederken der ki: "Hak Teâla zatını bu sıfatlarla; uluhiyet üstünlüğünü, rububiyet nimetlerini, günahları silen rahmeti, kıyamet günü huzuruna çıkma korkusunu haiz olan sıfatlarla ortaya koyunca artık sen gayb sıfatlarından müşahede huzuruna intikal etmiş olmaktadır. Allah'ın uluhiyetinin celalini, rahmetinin feyzlerini, sayılamayan nimetlerini ve kıyamet günündeki kayyumiyetini müşahade ettin demektir."⁹³

⁸⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru's-Şa‘râvî*, XIV, 8721.

⁸⁸ Mu'minûn 23/80.

⁸⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru's-Şa‘râvî*, XVI, 10117.

⁹⁰ Nûr 24/41.

⁹¹ Şa‘râvî, *Tefsîru's-Şa‘râvî*, XVII, 10461.

⁹² Fâtîha 1/3-4.

⁹³ Şa‘râvî, *Tefsîru's-Şa‘râvî*, I, 78.

“Yoksa onlar cahiliye hükmünü mü istiyorlar. Yakın sahibi olan bir kavim için Allah’tan daha güzel hüküm verecek olan kimdir”⁹⁴ âyetinin tefsirinde yakın merhalelerini izah ederken de Şa‘râvî: "Delil ehlinin ilme'l-yakine, müşahede ehlinin ayne'l-yakine, feyz ve tecelli ehlinin ise hakka'l-yakine ulaştığı görüşünü söyler."⁹⁵

"İrfan" lafzına gelince -ki marifet kelimesinden türemiştir- bu tasavvuf erbabına göre keşif ve ilham manasını alır. Şa‘râvî bu kelimeyi, “Şükûr ve iman ederseniz Allah size niçin azab etsin”⁹⁶ âyetinde şükür ve imandan, hangisinin önce olacağından söz ederken kullanır: "Şükür önce olur. Ardından iman gelir. Şükür icmali bir irfan, iman ise tafsili bir irfandır. Şükür nimete bağlı, iman ise nimeti hibe eden zatın kendisine bağlıdır."⁹⁷

Bir başka nokta da Allah-u Teâlâ’nın “Musa’nın annesine ‘onu emzir, şayet onun için endişe duyarsan onu nehre bırak’ diye vahyettik”⁹⁸ buyruğundaki "vahy"’in manasını izah ederken bu tasavvufî ıstılahı kullanmaktadır. Diyor ki: "Musa’nın annesine kendisine vahiy getiren bir elçi (melek) gelmemiştir. Ancak böyle yapmak zihninde belirmiştir. Âlimler vahyin manasını zihnimize yaklaştırmak için çok çaba sarf etmişlerdir. Derler ki: "Bu, insanın içine doğup kaynağını bilmediği irfandır." Bu irfanla beraber bunun Allah’tan geldiğine dair bir delil de vardır."⁹⁹

1.3.3. Nebilerle ve Salihlerle Tevessül

Bu konu âlimler arasında tehlikeli boyuta ulaşacak derecede tartışılmış, bazıları tevessüle inananları tekfir etme derecesine varmıştır. İmam Şa‘râvî birçok yerde bu meseleyi ele almış ve bunu inkâr edenlerin zihnindeki kapalı tarafını izale etmeye çalışmıştır. "Kadaya el-Asr (Asrın meseleleri)" adlı kitabında Şa‘râvî’ye şöyle bir soru sorulur: "Nebi (s.a.v.)’le tevessül kendi şahsı ile alakalı olup durmuş mu yoksa ondan sonra akrabalarına da intikal etmiş midir?" Bu soruya şöyle cevap verir: "Hak Teâlâ bize yağmur duasını meşru kılınca İslam tarihinde Hz. Ömer (r.a.)’ın kuraklık olan bir dönemde istiska namazı kıldıktan sonra şöyle niyazda bulunduğunu görmekteyiz: 'Ya Rabbi! Şimdiye kadar yağmur yağdırman için sana Allah’ın Resulü ile tevessülde bulunuyorduk. Ancak Resulallah senin katına intikal etti. Artık kiminle tevessülde

⁹⁴ Mâide 5/50.

⁹⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 3193.

⁹⁶ Nisâ 4/147.

⁹⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 2755.

⁹⁸ Kasas 28/7.

⁹⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 2823.

bulunalım. Ya Rabbi! Biz sana Resulullah'ın amcası Abbas ile tevessülde bulunuyoruz.' Bu sözlerden şunu anlıyoruz: Tevessül, Resulullah'ın şahsıyla sınırlı değildir. Bazı insanlar Ömer (r.a.)'ın niyazından 'Resulullah artık ölmüştür, dolayısıyla ölü ile tevessülde bulunmak caiz değildir.' gibi bir netice çıkarmaya çalışmışlardır. Bunlara deriz ki: Evet Ömer'in Allah-u Teâlâ'ya Resulü ile tevessülde bulunmadığı, amcası Abbas ile niyazda bulunduğu konusunda isabet ettiniz. Böylece vesile Resulullah'la sınırlı kalmamış, bilakis Resulullah'ın ailesine de uzanmıştır. Ömer b. Hattab da Resulullah'ın ailesine mensup olanlardan hayatta olan var ise onunla tevessülün caiz olduğunu göstermiştir."¹⁰⁰

Bir başka yerde de Şa'râvî'nin peygamberlerle tevessül meselesine farklı bir yol ile cevap verdiğini görmekteyiz. Zira doktorun yaptığı işlem ile Allah-u Teâlâ'nın *"Hastalandığım zaman yalnız o bana şifa verir"*¹⁰¹ buyruğu arasında fark vardır. Çünkü doktorlar tedavi eder. Allah ise Şafi (şifa veren)'dir. Tedavi eden doğru da yanlış da yapabilir. Tedavi edenin işi kazaya muhalif değildir. Aynı şekilde verdiği ilaçta doğru yapan kişi de Allah'ın kaderinin dışında bir şey yapmamıştır. Çünkü bu da Allah'ın kaderi dâhilinde bir iştir. Dolayısıyla bir kader başka bir kaderden bağımsız değildir. Bundan dolayı, Arap yarımadasında kuraklık baş gösterince Hz. Ömer efendimiz şöyle diyordu: "Bizler Resulullah aramızdayken onunla yağmur duasına çıkıyorduk, onu vesile edinerek yağmur istiyorduk. Şimdi ise Resulullah'ın amcasını vesile ediniyoruz. Kalk ey Abbas! Bizim için dua et." Abbas da kalktı ve dua etti, yağmur yağdı. Hayatta olanlarla tevessül budur. Çünkü onların o yağmurdan istifadeleri devam etmektedir. Nebi (s.a.v.) ise vefatıyla sudan istifadesi bitmiştir. Ancak mesele yine ona bağlanmıştır, çünkü (Abbas) onun amcasıdır."¹⁰²

"Tabut" kıssasından bahsederken de -ki bu konuyu *"Peygamberleri onlara dedi ki: Onun mülkünün alameti size içinde sükunet ve Musa ailesinin ve Harun ailesinin mirasından kalanlar bulunan, meleklerin taşıdığı 'tabut'un gelmesidir"*¹⁰³ âyetini tefsir ederken ele almıştır- peygamberlerle, salihlerle teberrükün hükmünü incelemiştir. Bu konuda Şa'râvî şöyle der: "Musa'nın tabutu kıssasından şöyle bir netice çıkartırız: Akidenin tarihinde önemli olaylarla bağı olan eserlere önem vermek gerekir. Bunlar küfri şeylerdir demeyiz. Zira bunların akide ile tarih ve mukaddesat ile sıkı bir bağı

¹⁰⁰ Şa'râvî, *Kadâya'l-Asr: Hivâr ma 'a' Ahmed ez-Zeyn*, Mektebetü't-Turâsi'l-İslâmî - Kahira, Daru'l-Cîl - Beyrut, trs, V, 54-55.

¹⁰¹ Suarâ 26/80.

¹⁰² Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s. 179-180.

¹⁰³ Bakara 2/248.

vardır. Şeriat ve Kur'an diyor ki: 'Bunları yanınızda tutun. Bunlardan öğütler, ibretler çıkarın. Çünkü sizlere mukaddes şeyleri hatırlatmaktadır.' Allah-u Teâlâ'nın *Onda Rabbinizden bir sükunet vardır*" buyruğunun manası 'itminan, nefsi rahatlık' demektir. Çünkü insan içinde bir peygamberin kurtuluşu olan tabutu bulunca ve bunun sema ile irtibatını hissedince nefsinde bir rahatlama hisseder. Şöyle bir hayal et! Sana deniliyor ki: 'Bu Hz. Osman'ın okuduğu mushaftır.' Veya "Bu, Resulullah'ın saçının teli veya sürme çektiği sürmeliğidir.' Bu mesele, nefse bir moral verir. Hatta gitgeller yaşayan nefis bile bunun neticesinde istikrara kavuşur."¹⁰⁴

Bir televizyon programında kendisine şöyle bir soru sorulur: "Bir adam bir mescit inşa etmeyi infak etse içine de kendi nafakası ile bir mezar yaptırsa bu caiz midir?" Şa'râvî şöyle cevap verir: "Bunda hiçbir mahzur yoktur. Nebi (s.a.v.)'in kabri mescittedir. Ezher de yanımızda duruyor. Evliyanın hepsinin kabirleri mescitlerdedir. Bunları eleştirmek bir yana bunlar, terk etmemiz bir fanatizmdir. Nasıl açıklayacaklarını bilmedikleri bir delil getiriyorlar: 'Peygamberlerin kabrini mescit edinenlere Allah lanet etsin.'¹⁰⁵ Sizler istidlalinizde hatalısınız. 'Kabir' nedir? İçinde kişinin cesedi bulunan yerdir. Peki burası mescit mi edinilmiş? Etrafına duvar örülünce ne denir? 'Maksura' denilir. Bunun manası, burası sadece defin yeridir, başka bir şey için kullanılmaz. Peki kabrin namaz yeri edinildiği nereden çıktı? Bunlara deriz ki: Ebu Bekir'de Ömer'de orada medfundur. Kabirler önümüzde olacak şekilde suffede namaz kılmaktayız. Ravza'da da namaz kılmaktayız, kabir de solumuzda kalmakta. Vahiy mescidinde kılarken kabir sağımızda kalmakta. Ön tarafta namaz kıldığımızda kabir arkamızda almaktadır. Öyleyse kabrin buna bir dahli yoktur. Onlara karşı şunu da delil getiririz: "İşlerinde galip olanlar (yetkili olanlar) dediler ki, bunların üzerinde bir mescit inşa edeceğiz."¹⁰⁶ Allah bunu tenkit etmemiştir."¹⁰⁷

1.4. Tefsiri ve Özellikleri

Şa'râvî, insanlar için mıknaş gibi olmuştur. Çünkü iki kanata uçmuştur. Biri akıl ile ikna kanadı, diğeri ise vicdanı tatmin kanadı.¹⁰⁸ İmam, tefsirinde kolay ve basit

¹⁰⁴ Peygamberle ve sâlihlerle teberrük etmeye dair bu sözlerin kaynağı: <https://youtu.be/Q7QxyAZH4Ho>. (erişim tarihi: 01/04/2019)

¹⁰⁵ Buhârî'de geçen "Allah, yahudi ve hiristiyanlara lanet etsin. Onlar peygamberlerinin kabirlerini mescid edindiler" bkz. Buhârî, "el-Cenaiz" 94.

¹⁰⁶ Kehf 18/21.

¹⁰⁷ Şa'râvî, selefi vahhâbi cahillere cevap veriyor: <https://youtu.be/kC0QNQqgEME>. (erişim tarihi: 01/04/2019)

¹⁰⁸ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 53.

üslubu ile tanınmıştır. Sözleri anlaşılır, faydalı ve derin manalar ihtiva etmiştir. Eğitimliiden önce ümmi, zenginden önce fakir anlar. Bu da insanların akıllarına ve kalplerine kolayca ulaşmasını sağlamıştır. Bu konuda “*Rabbini yoluna hikmetle, güzel öğütle... davet et*”¹⁰⁹ buyruğundan hareket etmiştir. Zira o, davetçilerin önderi Şa‘râvî’dir. Asrımızın en meşhur müfessiridir.¹¹⁰

Tefsirine “*Havatır Şa‘râvî*” adını vermesi şundan gelir. O, Kur’an’ı klasik tefsir etme gibi bir yola girmemiştir. Bilakis zihninde bulunan bir takım notları aktarmıştır. Tefsirinin mukaddimesinde bunu sarahaten söylemiştir: “Bize hamdetmeyi öğreten Allah’a hamdolsun. Salat ve selam rahmeti ve resullerinin sonuncusu Hz. Muhammed’e olsun. Bu, benim ilmi hayatımın, cihadi çabamın özü ve hâsılatıdır. Burada şerefyaab olduğum nokta, Allah’ın kitabını yaşadım ve Allah’ın feyizlerini karşılamaya mazhar oldum. Ümit ederim ki imani çabamın gereğini yerine getirdim. İrfani görevimi eda ettim. Ve bu hatıralarım (notlarım) benden sonra gelecek olanlara anahtar olsun. Allah’ın kitabının manalarının sonu gelmez. Allah dünya ve dünyadakileri alıncaya kadar da devam edecektir. O gün geldiğinde de Allah’ın hidayet ihsan ettiklerinden neleri sakladığını öğreniriz.”¹¹¹

Mukaddimesinin bir başka yerinde şöyle der: “Kur’an’a dair notlarım, tefsir sayılmaz. Bilakis bunlar, Mü’min bir zatın kalbine ilham olan notlardır. Şayet Kur’an’ı tam manasıyla tefsir mümkün olsaydı onu ilk tefsir etmeye evla olan Resûlullâh olurdu. Çünkü onun üzerine nazil oldu ve amel haline dönüştü. Onu tebliğ etti, onunla bildi, öğretti. Mucizeleri ilk onun önünde zuhur etti. Ancak Resulullah insanlara teklife dair hükümlerden ihtiyaç duyduklarını beyan etmekle yetindi. (Yap),(Yapma)”¹¹²

Bazı kaynaklarda Şa‘râvî’nin tefsiri “*Tefsîru’ş-Şa‘râvî*” diye de adlandırılmıştır. Bu tefsir 24 ciltten oluşmaktadır. Orta ölçekte 15.392 sayfadan oluşmaktadır. Mısır, Dar’ul-Ahbar’da basılmaktadır. Tefsirin ilk cüzü 1991 yılında yayınlanmıştır. Günümüze kadar da diğer cüzleri yayınlanmaya devam etmektedir. 24 cilt Cuma suresinin sonunda bitmektedir. Yani 28. Cüzün ortalarında.¹¹³ Şa‘râvî’nin tefsiri tamamlanamamıştır.

¹⁰⁹ Nahl 16/125.

¹¹⁰ Hüsâm Ebû Cebâre, *Şeyh Şa‘râvî Müfessiru’l-Kur’ân*, el-V‘ai el-İslâmi Dergisi, Küveyt 2012, sayı 564, s. 84.

¹¹¹ Allâvî, *et-Tefsîru’l-Luğavi*, s. 18-19.

¹¹² Allâvî, *et-Tefsîru’l-Luğavi*, s. 19.

¹¹³ eş-Şudeyfet, *el-Udûl Ani’l-Meşekili’d-Delêli*, s. 6.

1.4.1. Tefsirdeki Metodu

Şa'râvî'nin tefsirini incelediğimizde ve televizyon programlarını izlediğimizde şunu görmekteyiz: Şa'râvî'nin en bariz özelliği, etkili olan akıcı üslubudur. Tefsirinin de kendine özgü özellikleri vardır. Araştırmacılar bu özellikleri toplamışlardır. Tefsirindeki metoduna gelince, onun Kur'an'ı, Kur'an veya sünnet ile tefsire dayandığını görmekteyiz. Çoğu yerde lügati de esas alarak tefsir yapmaktadır. Bazı yerlerde tasavvuf erbabının işarî yorumlarından bahsederken bir başka yerde Kur'an'ın ilmi icazından¹¹⁴ söz etmektedir.

Tefsirinin en özgün tarafı, kevnî, teşriî, felsefî veya ictimai alanlardaki akıcı üslubudur. İncelediğimizde kâinat ve kâinatta cereyan eden olayları açıklarken kullandığı üslubun terğib ve terhib gerektiren edebi üsluptan farklı olduğunu görmekteyiz. Yine onunla beraber kâinatın olaylarını okurken, rabbani hidayete çağıran ve duygulara hitap eden ifadeleri de okumaktayız. Peki, İmam Şa'râvî bunu nasıl başarmakta? Çünkü o, nefisleri derinden sarsacak hitap üslubunun uzmanı olan davetçidir.¹¹⁵

Şa'râvî'nin tefsirdeki metodunu üzerine ikame ettiği özelliklere gelince öne çıkanları şunlardır:

- 1- Arapça ilimlerine dayanıp bunları âyetin tefsirine anahtar edinmesi.
- 2- Dinleyenin anlaması için kolay olan, bazen de günlük kullanımdaki ifadeleri tercih etmesi.
- 3- Akla ve beşeri nefse, hem akılcı-mantıkçı üslubu hem de istifham üslubu kullanarak hitap etme.
- 4- Muasır problemleri takip ve bazı âyetlerin tefsirinden yola çıkarak çözümlerini sunma.¹¹⁶

Onun tefsirindeki metodunu tefsiri üzerinde yapılan iki çalışmadan¹¹⁷ yola çıkarak şöyle özetleyebiliriz:

- 1- Kur'an'ı rivayet (mesur) yolla tefsir. (Kur'an'ı Kur'an ile, sünnet ile, sahabi sözleri ile tefsir etmek)

¹¹⁴ Kur'an-ı Kerim sadece belâgat açısından muciz değildir. Aksine Kur'an, beşer aklına gelebilecek ne varsa tamamında icaza sahiptir. Kur'an üzerinde düşünüp tefekkür eden herkes onda icazı görür. Botanik bilgini Kur'an'da icaz gördü, keza kozmoloji bilgini de Kur'an'da icaz gördü. Bkz: Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, c. I, 106.

¹¹⁵ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 54.

¹¹⁶ eş-Şudeyfet, *el-Udûl Ani'l-Meşekili'd-Delêli*, s. 7.

¹¹⁷ İlk çalışma: Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 45-80. İkinci Çalışma: Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 52.

2- Kur'an'ı re'y ile tefsir.

3- Kur'an ilimlerine değinmesi: a- Nüzul sebebi b- Mekki Medeni c- Kıraatler d-Nasih Mensuh e- Muhkem Müteşabih. f- İsrailiyat'a karşı tutumu

4- Arapça diline dayanması (lügat, beyan, nahiv)

5- Konu merkezli tefsir

6- İlmi tefsir

7- Tasavvufi izler

8- İcazî bakış açısı

9- Tarihî değerlendirme

Bu araştırmacılarından biri¹¹⁸ Şa'râvî'nin Seyyid Kutub'un¹¹⁹ metodundan etkilendiğine işaret ederek şöyle der: "... Şa'râvî'nin notlarını inceleyen hocanın, Seyyid Kutub'un metodundan ve fikirlerinden etkilendiğini mülâhaza eder. Bazen Seyyid Kutub'un yaptığı tefsiri veya ona yakın ifadeleri nakleder. Özellikle de yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkileri tanzim eden âyeti kerimelerde..."¹²⁰

1.4.2. Tefsirdeki Tertibi

Şa'râvî tefsirini mushafın tertibine göre yapmıştır. Tefsirine bir mukaddime ile başlamış, mukaddimesinde bu tefsirin ilmi hayatının bir hasadı, hâsılatı olduğunu belirtmiş, bunların bir takım notlar olduğunu dile getirmiştir. Bu notların arkadan gelecek olanlara anahtar olması için dua etmiştir. Çünkü Allah'ın kitabının eşsiz olan manaları tükenmez. Ve bu kıyamete kadar böyle devam edecektir. Ardından Kur'an'ın manasını ve birçok yönden "beyani, ilmi, gaybi" olan icaz vecihlerini beyan eder.¹²¹

Şa'râvî herkesin beğeneceği uygun yolu bulmakta muvaffak olmuştur. Hatta tecrübesi ve zekâsı ile üstün bir konum elde etmiştir. Bu sayede en üstte olanı en altta olana yaklaştırabilmiştir. Bazen kolay, anlaşılır, fusha konuşurken bazen de halkın konuştuğu dili esas alır. Bu arada bazı dil kurallarını da izah eder. Doğrudan veya dolaylı olarak bir takım ilmi ıstılahları da açıklar. Bunu dinleyicilere ağır gelmeyecek

¹¹⁸ Bu kişi, Muhammed Emin İbrahim et-Tendi'dir. *Edvâun Alâ Havâtiri 'ş-Şeyh Şa'râvî ve menhecihi fi tefsir el-kurân el-Kerim* isimli eserinde buna değinmiştir.

¹¹⁹ Buna bir delil olarak Şa'râvî'nin tefsirinde şu âyette Seyyid Kutub'dan delil getirmesini gösteriyoruz: "İşte bunlara Rablerinden lutular ve rahmet vardır. Doğru yolda olanlar da bunlardır." (Bakara suresi, 157) Daveti taşımamız, hak menheci himaye etmemiz ve batıl ehlinin devletini yıkmamız için Allah'ın bize talim ettiği nihai gayeye bakalım. Bu nihai gaye; her iman ve amelde Allah'ın rızasını ve rahmetini ummaktır. Ve nitekim merhûm şeyh Seyyid Kutub'un dediği gibi: "Sakin ha, Allah'ın lutuflarından, bereketinden ve esenliğinden hiçbir şey seni alıkoymasın. Velew ki bu şey akidenin zafer bulması dahi olsa." Bkz: Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, II, 665.

¹²⁰ Allâvî, *et-Tefkîru 'l-Luğavi*, s. 21.

¹²¹ eş-Şudeyfet, *el-Udûl Ani 'l-Meşekili 'd-Delêli*, s. 6.

bir üslup ile yapar. Bir taraftan deyimleri verip hikmeti anlatırken, bir şiiirle istişhad ederken bir başka yerde halkın dilinde yer alan misallere, esprili konulara intikal eder. Bunların hepsinde de bu mukaddimelerden neticeleri çıkarma konusunda dinleyenleri konuya ortak eder, onları konuşturur.¹²²

şa‘râvî’nin üslubunu bu konuda tefsiri üzerinde yapılmış olan bir çalışmadan özetleyebiliriz. Önemli başlıkları şunlardır:

- 1- Her zaman surenin adını, bazen de neden bu ismi aldığını açıklar.
- 2- Surenin inme zamanını, Mekki mi, Medeni mi olduğunu belirtir.
- 3- Surenin bir önceki sure ile olan münasebetini aktarır.
- 4- Surenin başında onunla konu olarak ortak olan sureleri zikreder.
- 5- Âyet âyet tefsir eder.
- 6- Kelimeleri lügat yönünden açıklar.
- 7- İrab vecihlerini açıklar.
- 8- Belağat vecihlerini açıklar.
- 9- Nüzul sebebini açıklar.
- 10- Âyetin veya bölümünün bir önceki âyet veya bölümle münasebetini açıklar.
- 11- Ardından âyeti herhangi bir kapalılık kalmayacak şekilde izah eder.
- 12- Âyetten çıkarılan hükümleri, Müslümanların hayatındaki irşatları zikreder, toplumsal problemlere değinir.¹²³

1.4.3. Tefsirinin Kaynakları

şa‘râvî’nin tefsirini inceleyen kaynaklarının çeşitli olduğunu fark edecektir. Çünkü kendisi hem rivâyet hem dirayet tefsirini cemetmiştir. Âyetlerin anlaşılmasında bazen başka âyetlerden delil getirirken bazen de hadislerden, sahabe sözlerinden izahlar getirir. Tefsirin girişinde lügat ilimlerine ve üsluplarına büyük yer ayırır. Bu konuda başka tefsirlerde varit olan manaları özellikle de Keşşaf ve Razi’nin tefsirlerini ihmal etmez.¹²⁴

Yine şa‘râvî’nin tefsirini inceleyen, bilgilerin az yerde kaynaklarına nispet edildiğini görecektir. Bunun sebebi o malumatı o an nakletmiş olduğundan değil de,

¹²² Ali, *el-Medamin et-Terbeviyye*, s.6.

¹²³ Muhsin, *Menhec eş-şeyh şa‘râvî*, s. 32-35.

¹²⁴ eş-şudeyfet, *el-Udûl Ani’l-Meşekili’d-Delêli*, s. 7.

çeşitli zamanlarda okurken zihninde kalmış olmasından kaynaklanabilir. Bu bilgiler zihninde depolanmış, o da tefsir ederken bunları gün yüzüne çıkarmıştır.¹²⁵

Şa'râvî'nin tefsirdeki kaynaklarını¹²⁶ genel olarak iki kısma ayırabiliriz:

a- Şa'râvî'nin tefsirinde işaret ettiği kaynaklar:

- 1- ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*
- 2- Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*,
- 3- Hasaneyn Mahluf, *Kelimâtu'l-Kur'an*,
- 4- Haydar Ali el-Behai, *Behcetü's-Sudûr*
- 5- el-Bab el-Kaşânî, *Nuktatul-Kâf*
- 6- Bahailerin kutsal kitabı, *el-Akdas*

b- İşaret etmediği kitaplar:

- 1- Hadis kitapları:** Buharî ve Müslim'in *Sahihleri*, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İmam Malik, *el-Muvatta*, Ebu Davud ve İbn Mace'nin *Sünenleri*.
- 2- Rivayet tefsirleri:** Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*'ı ve İbn Kesir'in *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*
- 3- Dirayet tefsiri kitapları:** Râzî'nin *Mefâtihi'l-Gayb*, Ebu Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît* ve Kurtûbî'nin *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*
- 4- Esbâb-ı nüzûl kitapları:** Vâhidî'nin *Esbâb-ı Nüzul* ve Suyûtî'nin *Lûbabu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*
- 5- Siyer kitapları:** İbn Hişam'ın *es-Siret'i* ve İbn Hacer'in *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*
- 6- Kur'an ilimleri kitapları:** Suyûtî'nin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*.
- 7- Lügat kitapları:** İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap* ve Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*.
- 8- Fıkhi tefsir kitapları:** *el-Cami fî Ahkam el-Kur'an*.

Araştırmacılarından biri¹²⁷ Şa'râvî'nin tefsirinde büyük tefsirlerden farklı bir yol ve üslup takip ettiğini belirtmiştir. Şöyle der: "Üstad okuyan, araştıran biridir. Tefsir kitaplarını önceden kuşatmıştır. Bu vesileyle onda şerh ve izahta özel bir melege oluşmuştur. O, insanlar arasında dolaşan bu sahifelere muhtaç değildir. Dinleyiciler istedikleri zaman bunlara müracaat edebilirler. Onun ihtiyaç duyduğu şey, bunlardan yol göstermeye uygun olan bilgileri ve bunları çağın üslubuna uygun, kolay anlaşılır bir şekilde aktarmaktır."¹²⁸

¹²⁵ Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 36.

¹²⁶ Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 37-43.

¹²⁷ Bunu Muhammed Receb el-Beyyûmi *Muhammed Mütvellî eş-Şa'râvî, Cevletun fî Fikrihi el-Mevsûi el-Fesîh* kitabında ele almıştır.

¹²⁸ Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 21.

1.4.4. Tefsirinin Öne Çıkan Yönleri

Şüphe yok ki İmam Şa'râvî, sonuç çıkarma kabiliyeti olan bir akla sahipti. Kendisinden önce yazılan tefsirlere muttali olmuş ve onlardan istifade etmiştir. Müstakil bir kişiliği vardı. Kendisi ne her şeyi incelemeksizin alan bir mukallit ne de geçmiş her şeyi reddeden biriydi. Bilakis tefsire dair yazılan birçok eseri okumuş ve bunlarda özet çıkarmıştır.¹²⁹ Şa'râvî'nin tefsirinin ayrıcalıklı yönleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Şa'râvî, düşmanlara karşı İslam'ı müdafaa etmiştir. Özellikle Kur'an'da bir takım kapalı veya tezat ifadeler bulan kimselere karşı.
- 2- Şa'râvî, Kur'an âyetleri ile bilimsel gerçekleri birbirine bağlamış ve Kur'an'a uymayan teorilerin gerçek olmadığını ispat etmeyi başarmıştır.
- 3- Şa'râvî, geçmişte bazı âlimlerin cevaplamakta zorlandığı suallere cevap verebilmiştir. Bunlardan birisi şudur: İnsan fiillerinde muhayyer midir yoksa cebr altında mıdır?
- 4- Şa'râvî, Kur'an'da bulunan icazları ve insan mutlu bir hayat sürsün diye anlatılan hayat nizamlarını ortaya çıkarmayı başarmıştır.
- 5- Şa'râvî'nin tefsirinde -diğer muhlis âlimlerde olduğu gibi- İsrailiyyat/İslam'ın temel hükümleriyle çelişen hususlar bulunmaz.
- 6- Tefsirde en ideal yolu tercih etmiştir.
- 7- Kur'an'ı konu merkezli tefsir etmiştir.
- 8- Kur'an âyetlerini tahlil etmiştir.
- 9- Herkesin -eğitimli eğitimsiz- istifade edeceği bir tefsir olarak gösterilir.
- 10- Tefsirin sahibi, toplumunun problemlerini yaşamış binaenaleyh âyetlerin ictimaî yönlendirmelerini de ele almıştır.
- 11- Okuyucunun imanını güçlendirmede payı vardır.
- 12- Okuyucunun kültürünü arttırır.
- 13- Müfessirlerin ele almadığı yeni mana ve esaslar verir.
- 14- Kelamî ve mezhebî ihtilafları aşmıştır.
- 15- Çeşitli konulardaki geniş bilgi dağarcığını tefsirde kullanmıştır.
- 16- Birçok akidevî konuyu, şe'rî hükmü izah etmiştir.
- 17- Kur'an'ın belâğatına özel önem vermiştir.
- 18- Kelimelere ayrı bir yer vermiş ve onları sarfî, mana ve türev (etimolojik) olarak incelemiştir.

¹²⁹ Cumeyan, *el-İstinbatat*, s.227.

19- Mütevatir veya şaz kıraatlara değinip bunları belağat yönünden ele almıştır.¹³⁰

1.4.5. Tefsirine Yöneltilen Önemli Eleştiriler

Muhakkak ki tefsir aklî çabanın ürünüdür. Bunu ele alan ne kadar mütemekkin olursa olsun sair insanlar gibi doğru ve yanlış yapabilir. Şa'râvî'nin tefsirine yöneltilen en önemli eleştirileri şu maddelerde özetleyebiliriz:

- 1- Bazı konuları bıkkınlık getirecek şekilde uzatması, üzerinde durması. Öyle ki bazen tefsiri takip zorlaşmakta, konunun ne olduğu unutulmaktadır.
- 2- Tefsirde ihtiyaç duyulmayan konulara girme. Çünkü bunları bilmenin âyetin manası ile bir bağı yoktur.
- 3- Çok az yer dışında geçmiş müfessir ve âlimlerden nakilde bulunmaması.
- 4- Malumatları, nispet etmedeki dikkatsizlik.
- 5- Az yer hariç hadislerin tahric edilmemesi.
- 6- Kaynağını, söyleyeni belirtmeden şiirleri vermesi.
- 7- Şa'râvî'nin şeri hükümlere özel yer ayırmasına rağmen, bunların geçtiği kaynakları belirtmemesi.
- 8- Tefsirde konu hakkında varid olan rivayetleri vermemesi.
- 9- Yorum, tercih olmadan bazı rivayetleri vermesi.
- 10-Müfessirleri yüzeysellik, dikkatsizlik ve hükümde acele davranmakla itham etmesi.
- 11-Manaları zihinlere yaklaştırmaya çalışmakla birlikte bazen tefsire yakışmayacak şekilde zorlamalara gitmesi.
- 12- Malumatları kaynaklarına isnad etmede dikkatli olmaması.
- 13-Birçok konuyu tekrar etmesi. Tekrar, Şa'râvî'nin tefsirinde önemli bir eleştiri sebebidir. Lügavî izahlar, gramer kaideleri, Kur'an ilimleriyle alakalı meseleler birçok yerde sık sık tekrarlanmıştır.¹³¹

¹³⁰ Bu özetleme aşağıdaki üç kaynaktan alınmıştır:

Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 150-151; Allâvî, *et-Tefkîru'l-Luğavi*, s. 54-55; Eş-Şudeyfet, *el-Udûl Ani'l-Meşekili'd-Delêli*, s. 6-7.

¹³¹ Muhsin, *Menhec eş-Şeyh Şa'râvî*, s. 154-160.

BÖLÜM II

ŞA‘RÂVÎ’NİN NEFS, KALP VE-TEZKİYE-KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.1. Nefsin Mahiyeti ve Ruhla İlişkisi

Kur’an-ı Kerim’de “nefis” kelimesi, çeşitli formlarda ve farklı münasebetle defalarca zikredilmiştir. Bu durum Kur’an-ı Kerim’in insan nefisine ne derece önem verdiği ve onunla ne kadar ilgilendiğine işaret eder. Örneğin “*Öyle bir günden korkun ki, o gün hiçbir nefis bir başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaahat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.*”¹³² âyetinde Allah’ın “nefis” kelimesini kullandığını ve Müminleri takvaya çağırmak için bu kelimeyi tekrarladığını görürüz: Başka münâsebetlerle de ilâhî beyan, “enfusekum” kelimesini, Mümin kimsenin nefsindeki gizli ve açık her şeye karşı dikkatli olmasını sağlamak amacıyla kullanır. Zira Allah Teâlâ ’nın buyurduğu gibi, Mümin her daim göklerin ve yerlerin, gizli ve açık âlemlerin yaratıcısının gözetimindedir: “*Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah’a aittir. Nefsinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder; Allah her şeye kâdirdir.*”¹³³ Başka bir münâsebetle ise “enfus” kelimesini, bizlere insanın maruz kalabileceği imtihanın boyutlarını hatırlatmak için kullanır. Allah Teâlâ ’nın da buyurduğu gibi bu imtihan korku ve açlığı içerebileceği gibi mallara ve canlara da uzanabilir. “*And olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, nefislerden ve ürünlerden eksiltmekle sınavacağız. Sabredenleri müjdele!*”¹³⁴ âyetinde bahsedildiği gibi.

“Ruh” kelimesi ise Kur’an-ı Kerim’de “nefis” kelimesinden daha az zikredilir. Ancak Allah Teâlâ ’nın “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.*”¹³⁵ âyetinden buyurduğu üzere bazı durumlarda “nefis” anlamında da gelir. Kur’an-ı Kerim’de “ruh” kelimesi çoğu zaman vahye ve Cibril’e (as) işaret etmek üzere gelir. “*Onu Rûhu’l-Emin (Cebrail)*

¹³² Bakara 2/48.

¹³³ Bakara 2/284.

¹³⁴ Bakara 2/155.

¹³⁵ İsra 17/55.

*indirmiştir.*¹³⁶ “*Melekler ve Ruh O’na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar.*”¹³⁷ âyetlerinde olduğu gibi.

Bu bölümde “nefis” ve “ruh” kelimelerini dilsel açıdan inceleyecek ve tasavvuf âlimleri ve Şa’râvî’ye göre ne olduğunu kısaca ele alacağız. Bunu yaparken İmam Şa’râvî’nin görüşleri çerçevesinde insan nefsinin içi ve Allah Azze ve Celle’yle ilgili fitrî hisleri ile birlikte; nefsin ruhla alakası etrafında bir nebze derinleşecek ve böylece insanın yaptığı işlerden dolayı yüklendiği masiyet kavramı ile şeytanın görevlerinden olan masiyet kavramı arasındaki farkı anlayacağız.

2.1.1. Nefsin Anlamı¹³⁸

Sözlükte “nefis” birçok anlama gelmektedir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: ruh. Nefsi çıktı: öldü demektir. Âyet-i kerime’de de şöyle geçer: “*Haydi nefislerinizi çıkarın!*”¹³⁹ “*Şunu da bilin ki, Allah nefsinizden geçeni hakkıyla bilir.*”¹⁴⁰ Kan. “Nefsi (kanı) döküldü.” Nefis kelimesi vücut ve göz manalarına da gelir. Kelime “nefestuhu bi nefsin.” şeklinde kullanıldığında “filanın gözünü yaraladım.” anlamına gelir. Nefis, aynı zamanda bir şeyin kendisi, zatı da demektir. “*Allah nefsi hakkında sizi uyarıyor.*”¹⁴¹ Âyet-i kerimesinde bu manada kullanılmıştır. Bu âyette nefis kelimesi “kendisi, zatı” anlamındadır. Nefis, “katında” anlamına da gelir. İlahi kelimada, “*Sen benim nefsimde olanı bilirsin. Ben ise senin nefsinde olanı bilemem.*”¹⁴² şeklinde bir kullanım vardır. Burada verilmek istenen mana şudur: “Sen benim katımda olanı bilirsin. Ancak ben senin katında olanı bilmem.” Nefis, azamet, izzet, himmet, hamiyet, ayıp, irade ve güç anlamlarında da kullanılır. Kelimenin çoğulu ise “enfus ve nüfus”tur.¹⁴³

¹³⁶ Şuara 26/193.

¹³⁷ Mearic 70/4.

¹³⁸ “İlkçağ ve Ortaçağ felsefe anlayışında nefis çok kapsamlı bir terim olup bitki ve hayvan türlerindeki canlılık yanında insanın psikolojik özelliklerini de ifade eden bedenden bağımsız manevi bir cevherdir.” Bkz. Türker, Ömer, “Nefis”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 529.

¹³⁹ En’âm, 6/93.

¹⁴⁰ Bakara 2/235.

¹⁴¹ Âl-i İmran 3/30.

¹⁴² Maide 5/119

¹⁴³ Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, Mektebü-Tahkiki’t-Türasi fi Müesseseti’r-Risale li’t-Tibâati ve’n-neşr ve’t-tevzi’, Beyrut 2005, s.577-578; Râgıb el-İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân*, thk. Safvan Adnan ed-Davudî, Daru’l-Kalem, Daru’ş-Şamiye-Dımaşk, Beyrut 1412, I, 818, Mustafa, İbrahim/Zeyyât, Ahmed/Abdulkadir, Hâmid/ en-Neccar, Muhammed, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, Mecmau’l-Lügatü’l-Arabiyye Daru’d-Da’vet, Kahira 2004, II, 940.

Kur’ân-ı Kerim’de “nefis” ve ondan türetilen kelimelerin sayısı 304’tür. Bunlardan 61 inde “nefis” kelimesi değişikliğe uğramadan geçerken, 243 kez ise şekilde zamirlerle birlikte kullanılarak gelmiştir.¹⁴⁴

Mutasavvıflar, “nefis” kavramını ıstılahi olarak birbirine benzer şekillerde tanımlarlar. Tasavvufa dair eserlerin büyük çoğunluğunda tasavvuf âlimleri, “nefsi” kınanması gereken sıfatlar ve şehvetlerin yerine kullanmışlardır. Bir kısmı ise nefsin, vücudun kısıtlamalarına bağlı olması göz ardı edilirse “ruh” ile benzer bir şey olduğunu düşünürler.

Gazzâlî (ö. 505/1111), nefse atfedilen iki anlamı birbirinden ayırmıştır. Bu manalardan ilkinin kullanıldığı yerlerde kastedilen, insandaki öfke ve şehvetin gücünü kapsayan geniş bir kavramdır. Tasavvuf ehline “nefis” kelimesinin bu anlamda kullanımı çok daha yaygındır. Çünkü onlar, “nefis” kelimesini dile getirdikleri alanlarda bu kelime ile insandaki kınanacak süflî sıfatlar içeren bir yapıyı ifade etmek isterler. Bu nedenle de nefisle mücadelenin ve onu güçsüz hale getirmenin gerekliliğini dile getirirler. Rasulullah’ın (sav) “*Düşmanlarının arasında en azılı olan düşmanın, iki yanın arasında ve içinde bulunan nefsidir.*”¹⁴⁵ sözü de buna işaret etmektedir. Nefis kelimesine atfedilen ikinci mana ise “insan nefisini ve zatını ifade eden latif varlık” olduğudur. Ancak bu tanıma göre “nefis”, hallerindeki çeşitlilikten ötürü birçok farklı sıfatla nitelenir. Eğer nefis, sahibinin emri altında sükûn bulur ve şehvetlere karşı konulması sebebiyle bozukluklarından arınırsa nefis-i mutmainne olarak isimlendirilir. Bu sifata sahip nefisler hakkında Allah Teâlâ , “*Ey imanın huzuruna kavuşmuş nefis! Sen O’ndan razı, O da senden hoşnut olarak rabbine dön.*”¹⁴⁶ buyurur. Nefis, tam bir sükûna erememiş olsa da kendisini şehvânî nefse karşı korumaya çalışır ve ona karşı koymaya uğraşır halde ise o da nefis-i levvâme olarak isimlendirilir. Zira bu nefis, yaratıcısına ibadette eksiklik göstermesi halinde sahibini ayıplamaktadır. Bu nefis hakkında Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan*

¹⁴⁴ Abdalbaki, Muhammed, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l-fihrisi li Elfazi’l- Kur’ani’l-Kerim*, Kahire, Daru’l-kütübü’l-mısıryye, h.1364, s.710-714.

¹⁴⁵ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Kitabu’z-Zuhdü’l-Kebir*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü’l-Kütübü’s-sekâfiyye, Beyrut 1966, “Terku’d-Dunyâ”, I, 156. Hadisin lafzı: (*Düşmanın seni öldürüp de cennete girmene sebep olan kişi değildir, en azılı düşmanın içinde bulunan nefsidir.*) İbn Receb’in “*Camîu’l-Ulum ve’l-Hükm*” adlı eserinin muhakkiki bu hadis hakkında yaptığı yorumda şöyle demiştir: Taberânî “*el-Kebir*” adlı eserinde Ebi Malik el-Eşâ’rî’den merfu’ şekilde rivâyet edip 3445 olarak numaralandırmıştır. Ancak bu hadis zayıftır. Yine bu hadise Beyhakî, “*ez-Zühhd*” adlı eserinde İbn Abbas’ın hadisi olarak yer verip 343 olarak numaralandırmıştır. Bu hadis de zayıftır. Bkz. İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Camîu’l-Ulum ve’l-Hikem fi Şerhi Hamsine Hadisen min Cevâmi’l-Kelim*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu’n-Nur, Daru’s-Salam li’t-Tibâati ve’n-Neşr, ve’t-Tevzi’, 2004, II, 584.

¹⁴⁶ Fecr 89/27-28

*nefse de yemin ederim ki...*¹⁴⁷ Eğer nefis, itiraz etmeyi bırakıp şehvetlerine ve şeytanın çağrılarına boyun eğip itaat ederse nefis-i emmâre bi's-sûi olarak isimlendirilir. Allah Teâlâ , Yusuf (as) ve azizin karısından bahsederken şöyle buyurmuştur: “*Nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis emmâre bi's-sûdur (aşırı şekilde kötülüğü emreder)...*”¹⁴⁸ Nefs-i emmâre hakkındaki bu tanımla elde edilmek istenen mananın, nefis kelimesine atfedilen ilk mana olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim ilk anlama göre nefis son derece ayıplanacak bir haldedir. İkinci anlama göre ise nefis övülecek bir makamdadır. Zira bu tanıma göre, insan nefsi yani insanın zatı ve özü Allahu Teâlâ'yı bildiği gibi geri kalan diğer tüm ilimlere de haizdir.¹⁴⁹

Kuşeyrî (ö. 465/1072) de *Er-Risâlesi*'nde nefse atfedilen ilk tanım konusunda Gazzâlî ile görüş birliğine varmıştır. Kuşeyrî'ye göre nefis kelimesi kullanıldığı yerlerde kasıt, insan cisminin tamamına ve somut beden değildir. Bilakis nefis kelimesi ile ifade edilmek istenen kulun hastalıklı sıfatları ve süflî ahlak ve fiilleridir. Şekil ve suret itibarıyla nefis ve ruhun latif cisimlerden oluşu, melek ve şeytanın letafet sıfatına benzer. İşiten, gören, koku ve tat alan, tek bir insan olduğu hâlde, işitme mahallinin kulak, görme uzvunun göz, koku alma uzvunun burun, tat alma yerinin dil olması mümkün olduğu gibi, iyi huy ve vasıflara kalbin, kötü huy ve vasıflara nefsin mahal olması da mümkündür.”¹⁵⁰

Şa'râvî'nin nefsi nasıl anladığını incelediğimizde, onun “nefis” kavramını kitaplarının birçok yerinde açıkladığını görürüz. Eserlerinde, tasavvuf âlimlerinin “nefis” anlayışı hakkında yeni bir tanım ortaya koyar. *Mucizetu'l-Kur'an* adlı eserinde şöyle der: Nefis kelimesi konusunda filozoflar, asırlardır ateşli bir tartışma içerisindeyler. "Bazen onun ruh ile aynı şey olduğunu dile getirirler. Bazen de o kalptir; derler. Bazen ise ondan 'maddedir.' diye söz ederler. Ancak işin özünde 'nefis' kelimesi ruh ve bedenin karışımına denir. Eğer ruh saf bir halde bulunur ve ona maddî herhangi katılım veya karışım olmazsa ona 'ruh' denir. Aynı şekilde maddede ruh ile bir araya gelmezse madde olarak isimlendirilir. Aralarında bir birleşme ve karışma söz

¹⁴⁷ Kıyamet 75/2

¹⁴⁸ Yusuf 12/53

¹⁴⁹ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, thk. Zeynüddîn Ebû'l-Fazl el-İrâkî, Daru İbn Hazm, Beyrut 2005, s. 878.

¹⁵⁰ Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. Şerîf, Müessesetü Daru's-Şa'b, Kahire 1989, s.174. Ayrıca bkz. Sühreverdî, Ebû'n-Necîb Abdülkâhîr, *Âdâbu'l-mürîdîn*, thk. Menahem Milson, Ma'hadü'd-Dirâsâtü'l-Âsyeviyye ve'l-ifrikiyye (Asya ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü), s.33; Lisânüddîn el-Hatîb, Muhammed b. Abdillâh b. Saîd, *Ravzatü't-Ta'rîf bi'l-Hubbi's-Şerîf*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ Abdussettar, Daru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1966, s.572.

konusu olduğunda ise bu artık 'nefis' olarak tanımlanmalıdır." ¹⁵¹ Nefis, ruhun hayat vermek üzere madde ile birleşmesidir. Ruh, madde ile birleştiğinde ona hareket ve gelişme yeteneği ile birlikte insan hayatı için gerekli her kudreti vermiş olur. Ruh, maddeden ayrıldığında ise madde hareketsiz ve cansız tabiatına geri döner. ¹⁵² Allah Teâlâ 'nın kelamında geçen “Allah nefisleri vefat ettirir.” ¹⁵³ ifadesi de “ruhlarını bedenlerinden ayırır.” Anlamına gelir. ¹⁵⁴ Buradan hareketle nefis kelimesinin ifade ettiği mananın, ruh ile cesedin bir araya gelip birbirine karışması olduğunu anlarız. ¹⁵⁵

2.1.2. Nefsin Yapısı

I. Beşerî Nefsin İç Güdülleri:

İnsan, fitrat aracılığıyla dış dünya ile bağ kurar. Onun sayesinde dış dünyayı duyumsamamıza rağmen fitratın hakikatini anlamayız. Her ne kadar bu hisleri açıklamaya çalışsak da onun özüne ulaşmaya gücümüz yetmez. Bu kavrama, ilham ve iç güdüler dememiz de mümkündür. Şa‘râvî, konuşması sırasında bunu şöyle açıklar: "İnsan, dış dünya ile bağlantısı esnasında duyu veya algı dediğimiz yapıyı kullanır. Sen beşerî bir varlık olarak seni kuşatan âlem ile bağ kurduğunda beş duyu organı olarak sınırlandırılmış duyularınla onunla bağlantıya girersin. Bunlar, insanın işitmesi, görmesi, koklaması, dokunması ve tat alması şeklindedir. Bu duyular sayesinde dış dünyayı anlar ve bunlar aracılığıyla içinde bulunduğumuz âlemi ayırt ederiz. Aynı şekilde bu âleme atfettiğimiz türlü nitelikleri de bu duyular aracılığıyla veririz. Örneğin renklerle ilgili nitelikleri görme duyusu ile idrak ederiz. Ya da tattığımız gıdalara tatlı, acı, iyi veya kötü gibi sıfatlar atfederiz. Zira bizim dışımızda var olan dünya ile bu duyular

¹⁵¹ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Mu‘cizetü'l-Kur‘ân*, Tıbaatu ve Neşr Daru'l-Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs, IV, s.26.

¹⁵² Şa‘râvî, *Mu‘cizetü'l-Kur‘ân*, III, 130.

¹⁵³ Zümer 39/42

¹⁵⁴ İlgili âyeti kerime için Taberî'nin tefsirine baktığımız zaman siyak ve sibaka göre (بتوفى) kelimesinin ruhun kabzedilmesi olarak anladığını görürüz. Bu konuda şöyle demiştir: “Allah, (ölenin) ölüm zamanı gelince canlarını alır.” Yani eceli gelince ve yaşama müddeti bitince canları kabzeder. Ölmeyenlerin canlarını da ölenlerin ölümü esnasında canlarını aldığı gibi uykularında alır. “ Haklarında ölümüne hükmettiklerini alıkoyar.” Yaşayanların ve ölümlerin ruhları uykuda buluşur. Allah'ın murat ettiği kadar iletişimde olurlar. Tüm ruhlar bedenlerine dönmek istedikleri zaman ise Allah, ölümlerin ruhlarını tutar ve yanında alıkoyar. Yaşayanların ruhlarını ise takdir edilmiş vakte kadar bedenlerine dönmeleri için salıverir. Yaşama süreleri bitene kadar böyle olur. Bu konuda Ehli Te'vil de bizim söylediğimize benzer şeyler söylemişlerdir. Said b. Cübeyr'den nakledildiğine göre “Allah, (ölenin) ölüm zamanı gelince canlarını alır” âyetiyle ilgili şöyle demiştir: Yaşayanların ve ölümlerin ruhları biraraya getirilir. Allah'ın onların iletişim kurmalarını istediği kadar iletişim kurarlar. Sonra haklarında ölüm hükmü verdiklerini alıkoyar, diğerlerini bedenlerine dönsünler diye salıverir. Bkz. Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur‘ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, 2000, XXI, 298.

¹⁵⁵ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Ente Tes'elü ve'l-İslamu Yücib*, Daru'l-Kuds lit'Tab' ve'n-Neşr, 2003, s.361.

aracılığıyla bağ kurarız. Peki ya insan nefsinin içerisindeki âlem hakkında ne söyleyebiliriz? İnsanın kendisi ile içerisindeki varlık arasındaki iletişim nasıl sağlanabilir? Bu iletişim de duyu organları aracılığıyla mümkün olabilir mi? Yoksa bunun sağlanması için bazı insanların 'bedîhiyyât' veya 'ilham-ı hâss' olarak isimlendirdikleri başka bir yöntem mi gerekir? Çok açıktır ki insan nefsinin özünde bulunan bu dünya ile bağ kurmak, dış dünyayı algılamakta kullandığımız beş duyu ile mümkün olmayacaktır. Bilakis bu ancak ilham yahut iç güdü denilen başka bir yolla gerçekleşebilir."¹⁵⁶

İnsan, kendisini insan nefsinin içerisinde barındırdığı dünya ile bir araya getiren ve nefse tesir eden çeşitli melekeler, içgüdüler, hisler ve ilhama sahiptir. İşte bu noktada değerli üstadımız, gâyet açık bir örnek ile bu içgüdü ve melekeleri bize şöyle açıklar: "İçimizde var olan bir şeyler, bizlerin belirli duyguları yaşamamıza neden olurlar. Bu duyguları hisseder ve tanırız. Ancak duyu organlarımızla onlara algılayamayız. İnsan sevgi ve nefrete yol açan sebepleri açıklarken ne söylerse söylesin sevgi veya nefrete götüren o asıl sezgiye ulaşamaz. Zira bu sezgi, insanın dış dünya ile bağ kurmasını sağlayan veya insanın maddî dünya ile ilişkisini belirleyen beş duyuya dâhil değildir. Bilakis hakikatte insan nefsinin özünde bulunan ilham veya şuur ve hisler, nefsin kendi etrafındaki dünyayı duyumsamasından çok daha önce var olmuştur. Bu yaratılışın kanunlarından. Örneğin küçük bir bebek açlık ve susuzluğu hisseder. Duyu organları dış dünya ile bir bağ kurmadan önce de bunları ağlayarak ifade eder. Aynı şekilde şefkati ve sıcaklığı, sevgi ve nefreti, kasvet ve merhameti de hisseder. Kalbinin ilk atışlarından itibaren içerisinde tüm bunları barındırır. Dış dünya ile ilgili duyu organları ise anlaşılır bir surette görevlerini yerine getirmeye başlamadan önce haftalar ve aylarca bekleyebilir."¹⁵⁷

II- İnsanın Allah Teâlâ'nın Varlığını Hissetmesi

İnsanın iç güdülerini derinden derine incelediğimizde, bunların en güçlü olanının insanın Allah'ın varlığını sezmesi konusundaki duyu olduğunu görürüz. Bu duyular, Allah'ın azameti, kudreti, kâinat, varlık ve bunlarla alakalı meselelerde incelikten bir miktar yoksun olsalar da insanı yüce ve kusursuz bir yaratıcının varlığını hissetme ve sezmeye iten içsel kuvvetin varlığını kesin bir şekilde ortaya koyarlar.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Allah ve'n-Nefsü'l-Beşerîyye*, el-Muhtaru'l-İslamî, 1979, s.5.

¹⁵⁷ Şa'râvî, *Allah ve'n-Nefsü'l-Beşerîyye*, s.6.

¹⁵⁸ Şa'râvî, *Allah ve'n-Nefsü'l-Beşerîyye*, s.6.

Şa'râvî bu noktayı şöyle açıklar: "İnsan nefsi, içerisinde şimdiye dek hiç kimsenin tam manasıyla tahlil etmeye güç yetiremediği duyular barındırmaktadır. Bizler de bu noktaya ulaşmaya güç yetiremeyiz. Bununla birlikte bu nefis, tüm noksanlardan münezzeh olan Allah Teâlâ'nın varlığını kesin bir şekilde hisseder. Örneğin Allah ismi beş duyu ile tam manasıyla idrak edilecek bir şey değildir. Beşerî akıl da onu anlayamaz. Çünkü o, bu yeteneklerin çok üzerinde bir kavramdır. Ancak nefsin özünde bulunan görünmez bir duyu bunu idrak eder. Buradan hareketle bizler "Allah" (Subhanehu ve Te'âlâ) kelimesini zikrettiğimizde kulağın onu anladığını fark ederiz. Aynı şekilde nefis de kendisi ile Allah arasında bir yakınlık hisseder. Zaten kulağın, insan nefsinde bir temeli olmayan bir şeyi anlaması mümkün değildir. Bunun nedeni bir şeyden hoşlanma ve ona dair idrakin akla ulaşabilmesi için öncelikle nefsin özünde o şeye dair bir tasavvurun varlığının kaçınılmaz olmasıdır. Buradan hareketle denilebilir ki bir kimse ile hayatı boyunca hiç görmediği ve işitmediği bir şey hakkında konuştuğumuzda, özellikle de herhangi bir açıklama yapmadan belli bir kelimeyi zikrettiğimizde onun konuyu anlamadığını görürüz. Mesela bahsedilen şeyi doğrudan görmemiş veya onun hakkında hiçbir şey öğrenmemiş birine gökdelenlerden, uzay araçlarından veya göller gibi çok daha basit şeylerden söz açtığımızda kişi bunu anlamaz ve 'Bu ne anlama geliyor?' diye sorar. Çocuklarınıza daha önce görmedikleri ve hakkında hiçbir şey bilmedikleri bir konu hakkında bir şeyler öğretmeyi deneyebilirsiniz. Onlara hiçbir açıklama yapmaksızın söz konusu şeyin sadece ismini söylediğiniz vakit karşıdaki kişilerin yüzlerinde bu konuyu anlamadıklarını açıkça belirten dev bir soru işareti ortaya çıkacaktır. Ancak Allah ismini zikrettiğinde, hiç kimse onu görmediği ve aklının verdiği güçle ona ulaşması mümkün olmadığı halde her nefsin onu anladığını görürsün. O halde bu ne anlama gelmektedir? Bu, Allah'a dair bilginin fitrat sayesinde içimizde bulunduğu anlamına gelir. Bizler Allah'ın varlığını içimizde hissederiz. Bu yüzden Allah kelimesi bizlere garip gelmez. Aklın gücünün üstünde bir kavram olmasına rağmen nasıl olur da bir isim bize tanıdık gelir? Bazı kimseler bu durumu fitrat ile açıklarlar. Bazıları ise buna ilham ve hisler derler. Ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın, bu gerçek insan nefsinde alışıldık kalmayı sürdürür ve sadece zikredilmesi ile bile Allah Subhanehu ve Te'âlâ'nın ismi anlaşılır. Aynı zamanda bu hakikati, Allah Subhanehu ve Te'âlâ'nın kudreti ve varlığını vurgulayan içsel bir bilinç olarak da fark ederiz. Ancak içinde yaşadığımız somut dünya bizlerde bu

hisleri oluşturmaz." ¹⁵⁹ Bu konuyu Allahu Teâlâ keliminde şöyle bildirir: *"Rabbin Âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler.* ¹⁶⁰

O'na dâir hiçbir bilgi edinmeden önce de Allah Teâlâ kavramı içimizde fitraten vardır. Şa'râvî'nin de vurguladığı gerçek de budur: "İnsan nefsinin özünde bulunan bu şey maddenin ötesinde bir gerçekliğin var olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyar. Bu kâinatın ardında çok büyük bir gücün varlığına işaret eder. İnsan, henüz olgunluk çağına gelmeden, hiçbir eğitim almadan ve bu konu hakkında tartışmasına imkân veren felsefe ile meşgul olmadan çok önce bunu insana hissettirir. Bu, onu nefsinde Allah Teâlâ'nın varlığını bilmeye götüren bir rehberdir. İnsanlar doğdukları andan itibaren kalplerinde var olan fitrî iman sayesinde Allah'a kulluk ederler. Bu fitri imandan hareketle olgunluk çağına geldiklerinde akılları onları bu hususta düşünmeye yöneltir. Bundan sonra akıllar doğru yol üzere kalsalar da yoldan çıksalar da Allah'a iman, onu arama ve maddî âlemin üzerinde bir gücün varlığı yönündeki eğilim, bilgi değil fitrat aracılığıyla varlığını sürdürür. Eğer bu eğilim yalnızca bilgi ile var olsaydı insanın olgunluk çağına vardktan sonra bu konuda düşünmekle meşgul olması gerekirdi. Maddî âlemin ötesinde bir gücün varlığına dair delilleri arayışımız, fitrattan gelen bir bilgi ile Allah'ın varlığından haberdar olduğumuz anlamına gelir. Bu aynı zamanda nefislerimizde Allah'ın var olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyan bir bilginin var olduğunu da gösterir. Aksi takdirde insan nefsi bu tartışmada tüm gücünü tükettiğinde beşerî akıl, içerisinde yaratıldığı bu somut dünyada tatmin olmuş ve mutlu bir şekilde yaşardı ve bunun üzerinde bir şeye ulaşmak için çabalamazdı." ¹⁶¹

2.1.2. Nefsin Ruhla İlişkisi

2.1.2.1. Ruhun Anlamı

Sözlüklerde "ruh" kelimesini aradığımızda kelimenin birden fazla mana taşıdığını görürüz. ¹⁶² Bu noktada âyet-i kerimelerin şahitliğinde bazı manaları

¹⁵⁹ Şa'râvî, *Mu'cizetü'l-Kur'ân*, IV, 55-56.

¹⁶⁰ A'râf 7/172.

¹⁶¹ Şa'râvî, *Allah ve'n-nefsü'l-beşerîyye*, s.9.

¹⁶² "İlk zâhid ve sûfiler insanın mahiyetini açıklarken ruhtan çok, olumlu ve olumsuz yönleriyle nefis ve kalp üzerinde durmuşlardır. Ruh kelimesinin Kur'an ve hadiste geçmesi, kelâmcıların ve İslâm filozoflarının ruh hakkındaki tartışmaları sûfilerin ruhun mahiyetine dair görüş bildirmelerine yol açmış, bu görüşlere dayanarak daha sonraki dönemlerde ruh kavramı, ruhun mahlûk olup olmadığı, ruh türleri, ruh-beden ilişkisi ve ruhanîler tasavvufun temel meseleleri haline gelmiştir" (Abdülkerîm el-Cîlî, s. 10,

zikrederek konuyu özetlememiz daha faydalı olacaktır. “Ruh” nefislerin hayatta kalmasını sağlayan şeydir. Çoğulu “ervah” şeklindedir. Ruh, nefsin bir ismidir. Allah Teâlâ ’nın kelimasında şöyle geçmiştir: “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir.*”¹⁶³ Ruh, Kur’an demektir. Yüce kitapta Kur’an, ruh olarak isimlendirilmiştir: “*İşte sana da, emrimizle, bir ruh (kalpleri diriltten bir kitap) vahiy ettik.*”¹⁶⁴ Bu, Kur’an’ın uhrevî bir hayata sebep olmasından dolayıdır. Ruh, vahiy anlamında da kullanılır. Rûhu’l-Emin ve Rûhu’l-Kudüs kelimeleri ile ise Cebrail (as) anlatılır. Aynı şekilde meleklerin önde gelenleri de “ervah” kelimesi ile anılmıştır. Allah Teâlâ ’nın şu kavli buna örnek teşkil eder: “*Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün...*”¹⁶⁵ Yüce Allah’ın kelimasında Cebrail (as), Rûhu’l-Kudüs olarak isimlendirilmiştir: “*Kur’an’ı Ruh’l-Kudüs’ün indirdiğini söyle.*”¹⁶⁶ Ruh, İsa (as) anlamına da gelir. Allah Teâlâ kelimasında, İsa (as)’ı ruh olarak isimlendirir: “*O’ndan bir ruhtur.*”¹⁶⁷ Aynı zamanda ruh, nefh (üfürme), peygamberlik işi, Allah Teâlâ ’nın hükmü ve emri anlamlarına da gelir.¹⁶⁸

Tasavvuf âlimlerinin büyük çoğunluğu, nefsi kınanacak sıfatlar ve şehvetlerin mahalli olarak görmüşlerdir. Buna mukabil ruhu da güzel huyların mahalli olarak zikretmişlerdir. Çoğu, ruhun ilâhî bir latife ve nur olduğu konusunda görüş birliğine varmıştır.

Kuşeyrî ise *Letâif*’inde şu âyet-i kerimeyi açıklar: “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.*”¹⁶⁹ Onun sözlerine binaen ruh şöyle tanımlanır: Kulun ruhu, Allah Teâlâ’nın boş bir kalıp olan cesede yerleştirdiği bir latifedir; denilir. Allah, onu latif hallerin ve güzel huyların makamı kılmıştır. Görme uzvunun göz, işitme uzvunun kulak olması mümkün olduğu gibi; güzel huy ve vasıflara kalbin, kötü huy ve vasıflara nefsin mahal olması da mümkündür.¹⁷⁰

Gazzâlî ise nefse iki farklı anlam atfettiği gibi ruha da iki farklı anlam vermiştir: Bunlardan biri; ruhun, kaynağı kalbin cismânî boşluğu olan latif bir cisim olduğu

12). Bk. Uludağ, Süleyman, "ruh", *DIA*, İstanbul 2008, XXXV, 192.

¹⁶³ İsrâ 17/85.

¹⁶⁴ Şûrâ 42/52.

¹⁶⁵ Nebe’ 78/38.

¹⁶⁶ Nahl 16/102.

¹⁶⁷ Nisâ 4/171.

¹⁶⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîf*, s.220; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur’ân*, I, 369; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu'l-Vasit*, I, 380.

¹⁶⁹ İsrâ 17/85.

¹⁷⁰ Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Letâ’ifu’l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyunî, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmmetü li’l-Kitab, Mısır 2000, II, 367.

yönündedir. O, damarlar ve kalp atışları sayesinde beden her tarafına dağılır. Onun beden içerisindeki cereyanı ve hayatın nurlarının sel gibi akışı sayesinde vücuttaki hissetme, görme, işitme ve koku alma duyuları gerçekleşir. Ruhun vücut üzerindeki varlık ve kontrolü, tıpkı odanın bir köşesinde yakılan lambadan yayılan ışığın odanın bütüne yayılması gibidir. Hayat, beden içerisindeki ışığa benzerken, ruh da bu ışığın kaynağı olan lamba gibidir. Gazzâlî tarafından ruha atfedilen ikinci anlam ise; ruhun insanda bilen ve idrak eden bir latife olduğu yönündedir. Allah Teâlâ'nın "De ki ruh, Rabbimin emrindedir. Anlamındaki âyette kast ettiği ruh da, bu ruhtur. O, birçok akıl ve anlayışın onun hakikatini idrak etmekten aciz kaldığı, rabbânî ve acayip bir şeydir."¹⁷¹

Şa'râvî, tefsirinde ve çeşitli eserlerinde kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplar yoluyla ruhun anlamını ortaya koymuştur. "*Nihâyetü'l-Alem*" adlı eserinde, "Ruh nedir?" başlığı altında şöyle der: "Eğer ruhun ne olduğunu bilmek istersek deriz ki; o maddeye hayat veren ilâhî bir sırdır. Yahut Allah Teâlâ'nın yaşamamız yönündeki iradesidir. Allah bu iradeyi çekip aldığı anda hayat dünyevî surette biter. Ölüm ise hayat yolculuğunun sonu değildir. Bilakis o, bu yolculuktaki bir kısmın bitişi ve yeni bir kısmın başlangıcıdır. Onun sadece Allah'ın bildiği kanunları ve düzeni vardır."¹⁷² Ruh ise tüm noksanlıklardan münezze olan Allah'ın, cansız varlıklara üflediği ve böylece onları harekete geçiren bir güçtür.¹⁷³

Ancak başka yerlerde imam, insanın idrak edemeyeceği bu meseleye dalmaktan kaçınır ve onu sadece görünen yüzüyle tanımlamakla yetinir. *el-Fetâvâ* adlı eserinde kendisine ruh hakkında bir soru sorulduğunda sadece şöyle der: "Bu soru, Rasulullah'a (sav) da soruldu ve Allah onun bu soruya şöyle yanıt vermesini emretti: "*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.*" Bunun nedeni insanın ruha dair ilme tam manasıyla vâkıf olmasının mümkün olmamasıdır. Zira insanlar, ruhu yalnızca içinde ruhu barındıran bir varlığın dış görünüşü ile idrak edebilirler. Aslına bakılırsa insanlar henüz elektriğin mahiyetini dahi tam manası ile idrak etmiş değillerdir. Onu dahi sadece belirtileri ile bilirler."¹⁷⁴ Ruhun içimizde bulunmasına işaret eden belirtiler, hareket ve gelişimdir. Ruh, ceset ile bağ kurduğunda ona hareket ve büyüme kabiliyeti verir. Ondan ayrıldığında ise madde

¹⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 878. Ayrıca bkz. Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma'*, thk. Abdülhalîm Mahmûd Taha, Abdülbâkî Sürur, Kahire, Daru'l-kütübü'l-hadisiyye Mısır ve Mektebetü'l-müsenna Bağdat 1960, s.293; Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.572.

¹⁷² Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Nihâyetü'l-Âlem*, Tıbbâtu ve Neşru Daru Ahbari'l-Yevm, Kahire trs, s.27.

¹⁷³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI, 7055.

¹⁷⁴ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Fetâvâ*, Tıbbâtu'l-Mektebetü't-tevkîfiyye, Kahire 1996, s.523.

cansız ve katı haline geri döner. Tüm noksanlardan münezzeh olan Allah Teâlâ, hayatın ve ölümün sırrını kendisine saklamıştır. Ruh da ilmin şimdiye kadar tam manası ile kavrayamadığı ve hiçbir zaman da kavramayacağı ilahî bir emirdir.¹⁷⁵

2.1.2.2. İhtiyâr Konusunda Nefsin Konumu

Nefis kelimesi Kur'an-ı Kerim'de ruh ile ilişkili olarak geçer. Ruh, madde ile bir araya gelip ona hayat verdiğinde nefis var olur. Ancak maddenin ruhtan daha üstün olduğunu veya ruhun maddeden daha üstün olduğunu söyleyebilir miyiz? Şa'râvî bu konuyu bizlere şöyle açıklar: "Ruh ile birleşmeden önce madde, boyun eğmiş ve itaatkâr bir surette Allah'ı tesbih etmektedir. Ruhî hayat da maddî hayat da küçük görülemez. Çünkü ruh da madde de Allah'a boyun eğmiştir. Ancak ruh madde ile bir araya gelip hayat başladığında ve şehvetler harekete geçtiğinde bozulma başlar. Ölüm ise ruhun cesetten ayrılması sonucunu doğurur. Bundan sonra ruh, kendi itaat âlemine gider; beden de kendi itaat âlemine gider."¹⁷⁶

İslam, ateizm ve politeizm arasında mutedil bir dindir. Yeryüzünde maddî hayata tamamıyla yönelip ruhî değerleri ihmal ederek israfa düşen insanlar olduğu gibi maddeyi ihmal edip yalnızca ruhî değerlere özen gösteren insanlar da vardır. Hayatın bir gerçeği olarak materyalist tabir edilen bu insanlar, ruhânî insanlar için bir fitne teşkil ederler. Çünkü zenginlik ve güç onlara aittir. İslam ise madde ve ruh arasında bir denge unsuru olarak gelmiştir. Sakın ola ruh maddeden çok daha üstündür, yahut madde ruhtan daha hayırlıdır, demeyesin! Zira madde ve ruh birbirlerinden ayrı olduklarında boyun eğmiş, ibadet eden ve Allah Teâlâ'yı anan varlıklardır. Ancak bu ikisi birbirlerine karıştıklarında nefis meydana gelir. Nefis ise itaat veya isyan konusunda ihtiyar sahibidir. Allah'a kulluk edebileceği gibi, -Allah muhafaza- O'nu inkâr da edebilir.¹⁷⁷ Bu söze göre kâfir kimsenin fiilleri ile cesedi arasındaki farkı idrak etmemiz gerekir. Zira kâfirin vücudu Allah'ı tesbih etmektedir. Ancak ondan sadır olan hareketler, iradesi nedeniyle küfürdür. (Şu hikmete bir bak! Vücut özü itibariyle boyun eğicidir. Ancak kâfirin iradesi nedeniyle ondan sadır olan işler, kâfirdir.) Ruhî ve maddî laflarını geveleyip durma! Zira bu yüzeysel bir sözdür. İlmî bir söz değildir. Nitekim eşya, varoluşunun doğası gereğince Allah'ı tesbih etmekte ve ona ibadet etmektedir. Bu

¹⁷⁵ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Min Feyzi'r-Rahmân fî Mu'cizetü'l-Kur'ân*, Tıbbâtu ve Neşr Daru Ahbari'l-Yevm, Kahire trs, s.422.

¹⁷⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 321.

¹⁷⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 627.

yüzden madde tek başına herhangi bir şeyle vasıflandırılmadığı gibi ruh da tek başına herhangi bir şeyle vasıflandırılmaz. Ancak burada yalnızca nefisten söz edilebilir. Nefis ise ruhun madde ile birleşmesi demektir. İhtiyar ve başka özellikler bundan sonra gelir. Bozukluklar da bundan ortaya çıkar.¹⁷⁸

Ruh da madde de tesbih ve ibadete boyun eğmişlerse o halde sorumluluk kime aittir? Şa'râvî bu soruya şöyle cevap veriyor: "Ruh başka bir yerde, nefis ise başka bir yerdedir. Zira nefis, ruh ile maddenin bir araya gelmesi veya birbirine karışmasına denir. Bu yüzden Allah Teâlâ , sorumluluğu insan nefsine başka bir deyişle ruh ve cesedin bir arada bulunduğu hayat evresine yüklemiştir. Allah, vücuttan ayrılmasından sonra ve vücuda girmesinden önce ruha herhangi bir sorumluluk yüklemeyiz. İçinden ruh çıkmış olan bir vücuda da herhangi bir sorumluluk vermez. Sorumluluk, ruhun bedenle birleşmesi halinde iken söz konusudur. Zira dünya hayatı burada başlar. Yahut yeryüzünde Allah'ın yolunu izleme denemesinden geçen nefis bu noktada ortaya çıkar."¹⁷⁹

Ahmed Ömer Haşim de *en-Nefsu fi'l-Kur'an* adlı eserinde bu konuyu açıklar ve şöyle der: "Yaratıcının yüklediği sorumluluğun makamı nefistir. Allah Teâlâ 'nın şu kavli bu konuyla ilgili tüm hakikati ifade etmektedir: "*Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.*"¹⁸⁰ Nitekim doktorların kendisinden sıkça söz ettiği psikolojik rahatsızlıklar "*onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.*" ifadesinde zikredilen durumun etkilerindendir. Bu hastalıktan uzak olan sapasağlam kimseler ise Allah'ın kendileri hakkında "*nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir.*" buyurduğu kişilerdir."¹⁸¹

2.1.2.3. Masiyet, Nefs ve Şeytan İlişkisi

Şa'râvî, *el-Fetâvâ* adlı eserinde nefsin şeytanla birleşmesi ve ona bağlanması ile ilgili bir soruya cevap verirken konuyla alakalı çok faydalı bir soru sormuş ve şöyle cevap vermiştir: İnsanın işlediğinde nefsine zulmetmesine yol açan günahlar, nefsin amelinden mi yoksa şeytanın görevlerinden midir?

¹⁷⁸ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.62.

¹⁷⁹ Şa'râvî, *Mu'cizetu'l-Kur'an*, VIII, s.37.

¹⁸⁰ Şems 91/7-10.

¹⁸¹ Hâşim, Ahmed Ömer, *en-Nefsu fi'l-Kur'an*, Daru'l-Faysal li't-Tibâati ve'n-Neşr, Kahire trs, s.6.

Bu soruya cevap verebilmek için kendi kendine şöyle demelisin: "Bu iş, sadece Allah'ın "yap" veya "yapma" diye irade etmesi neticesinde ortaya çıkmış bir hal midir, değil midir? Böylece günahın daima şeytanın düşmanlığından doğmadığı zamanlar da olduğunu bilir ve tek düşmanının şeytan olmadığını görmüş olursun. Eğer masiyet bizzat kendisi insanı sıkıştırıyorsa, insan nefsinin bu masiyetten korumak için her çaba gösterdiğinde nefsi onu buna düşürmek için ısrarını yeniler. Böyle durumlar da insan bilmelidir ki bu günah, nefsin şehvetindendir. Çünkü nefis, harama bakmak gibi özel bir surette insanın isyankâr oluşunu sever. Böylece onu bu hususta sıkıştırır ve sapkınlığında umursamaz olmasını sağlar. Çünkü o cüzî gûnahtan razı olur. İnsanın ise nefsinin bundan uzaklaştırması gerekir. Şeytan ise bambaşka bir konumdadır. Zira o insanın sürekli isyan üzere olmasını diler. Cüzî günahlarla tatmin olmaz. İnsan kendisinden yüz çevirdiğinde ve kendisine baş kaldırdığında ise başka bir günah kapısından ona müdahale etmeye çabalar."¹⁸²

Meşhur tefsirinin birçok yerinde Şa'râvî'nin bu cevabına benzer sözlerini görürüz. Bunlardan birinde şöyle der: "Şeytanın sana hoş gösterdiği bir iş ile nefsinin hoş gösterdiği arasındaki farkı ayırt edebilmen için şuna dikkat edebilirsin. Eğer nefsin herhangi bir günahı işlemen hususunda sana ısrar ediyorsa bil ki bu günah nefsinden kaynaklanmaktadır. Çünkü o, nefisteki bir açlığı gidermek için seni isyana düşürmek ister. Bu yüzden de o hususta ısrarcı olur. Malı seven bir insana nefsi mal yönünden musallat olur. Başka bir insan cinselliğine düşkündür ve nefsi onu kadınlar açısından sıkıştırır durur. Bir başkası ise ünlenmekten ve övülmekten hoşlanır da nefsi onu kendisine ikiyüzlülük edenler yönünden kışkırtır. Ancak şeytan belirli bir günah üzerinde ısrar edip durmaz. Eğer senin gûnahtan el çektiğini görürse başka bir günahı sana hoş göstermeye çabalar. Çünkü o seni herhangi bir yönden isyankâr görmek ister."¹⁸³

Bir başka konuda ise Şa'râvî, "askı" kavramını kullanır. Bu kelime ile işlediği hatalarını sürekli şeytanla ilişkilendiren kimseleri ifade eder. Bu konuya dikkat çekmek için etkileyici bir soru sorar ve sorusuna şöyle cevap verir: "Ancak, şeytanı tüm günah ve hatalarımızı üzerine attığımız bir 'askı' kılamayız. Zira her günah şeytan yüzünden işlenmez. Bazı günahlar vardır ki bunlar nefsin kendisinden kaynaklanır. Daha önce de söylemiştik. Eğer kötülük işlenmesi yönünde vesvese veren şeytan ise ilk başta ona vesvese veren kimdi? Şairin de dediği gibi: "İblis doğru yoldan saptığında onu saptıran

¹⁸² Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.87.

¹⁸³ Şa'râvî, *Tefsiru's- Şa'râvî*, II, 885.

kimdi?' Nefsin yol açtığı günah ile şeytanın neden olduğu günah arasında bir fark vardır. Şeytan herhangi bir yönden isyana düşürmek ister. Nefis ise seni belli bir yönden isyankâr kılmak ister ve bundan vazgeçmez. Ondan başkasına yöneldiğinde o işin peşini bırakmaz ve senden yüz çevirir. Seni o hataya bizzat düşürene kadar da bundan vazgeçmez.¹⁸⁴

İblis, daima surdaki zayıf bir noktayı arar. İnsanı bir yönde tavizsiz olarak gördüğünde zayıflık gösterdiği başka bir yönden ona yaklaşır. Örneğin insan namaz konusunda çok tavizsiz olsa ve namazına çok özen gösterse, onu vaktinde kılssa; İblis bu kimseye mal tarafından yaklaşır. Böylece o kimseye zekât vermemesi, cimri davranması ve insanların mallarını haksız yere yemesi konusunda vesvese verir. Kişiye bu yolla malının artacağı, zengin olacağı ve fakirliğin kendisinden uzaklaşacağı yönünde bir vehim aşılar. İşin hakikati ise böyle değildir. Rasulullah (sav)'in de buyurduğu gibi: “*Sadaka malı eksiltmez.*”¹⁸⁵ Çünkü malı asıl arttıran sadakadır. O malın artması ve büyümesi için mala Allah'ın bereketini katar. Mal, Allah'ın malıdır. Hepimiz bu dünyadan göç ettiğimizde onu ardımızda bırakırız. Ancak mümin olmayan kimse bu hakikatten gafildir.¹⁸⁶

Böylece Şa'râvî'nin nefis, ruh, nefsin günah işlemesi ve benzeri konuları ele alan çeşitli meselelerdeki görüşlerini okumamız sayesinde aşağıdaki bilgilere ulaşmış oluruz. Sadece lafzı celal olan Allah kelimesinin zikredilmesi ile kulak onu anlar ve nefis ondan hoşlanır. Bu anlayış ve ülfet ancak Allah lafzının insan nefsinde fitrat gereğince var olması ile gerçekleşebilir. Aksi takdirde mümkün olmazdı. Nefis ve onun ruh ile ilişkisine gelince, Şa'râvî İslam'ın madde ve ruh arasında bir denge dini olduğunu vurgular. Teklif ve ihtiyar ise sadece ruh ve maddenin birbirine karışması ile oluşan nefis için söz konusudur. Bir işi nefsin hoş göstermesi ve şeytanın süslemesi arasındaki farkı ayırt etme konusunda ise şeytanı hata ve günahlarımızı üzerine astığımız bir “askı” konumuna getirmememiz için Şa'râvî bizden tek bir şey ister. O da kötülüğü emreden nefislerimizden kaynaklanan hatalarla -ki bu hatalar nefsin kendisinde ısrarcı olduğu belli bir tür üzerinden olacaktır- insanın işleyeceği herhangi

¹⁸⁴ Şa'râvî, *Tefsiru's- Şa'râvî*, XVI, 9699.

¹⁸⁵ Hadisin Metni: Ümmü Seleme'den şöyle rivâyet edilmiştir: Rasullulah(sav) dedi ki: (Bir mal sadakadan dolayı azalmaz. Muhakkak ki zulme uğradığı halde affeden kimsenin Allah izzetini artırır, Öyleyse affedin ki Allah sizi izzetli kılsın. Bir kimse dilencilikten bir kapı açarsa Allah da ona fakirlik kapısını açar.) Bkz. Taberânî, bü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed el-Lahmî eş-Şâmî, *el-Mu'cemü'l-Evsat li't- Taberânî*, thk. Târik b. Avdullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Daru'l-Harameyn, Kahire, II,374.

¹⁸⁶ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *eş-Şeytân ve'l-İnsan*, Tıbbâtu ve Neşru Dari Ahbari'l-Yevm, Kahire trs, s.75.

bir günah yüzünden âsi olmasını isteyen şeytanın süslediği çeşitli günahları birbirinden ayırt etmemizdir.

2.2. Nefsin Melekeleri ve Çeşitleri

İnsan nefsi, dünya hayatında teklif ve imtihanın merkezi olduğu gibi, aynı zamanda insanın gizemlerini tam manasıyla çözmekten ve anlamaktan aciz kaldığı geniş bir âlemdir. Bu nedenle kendisine büyük bir önem verilir. Taşındığı bu önemden ötürü Allah Teâlâ insan nefsinin birçok âyette ve çeşitli münasebetlerle zikreder. Allah Teâlâ'nın, yaratıcının azametini yarattıklarının eşsizliğinden yola çıkarak anlamamız için kendi nefislerimiz hakkında derin düşüncelere dalıp tefekkür etmemizi teşvik ettiği şu âyet buna örnek verilebilir. Allah Teâlâ buyurur ki: *“Kendi nefislerinizde de öyle. Hâlâ görmüyor musunuz?”*¹⁸⁷ İnsanların akılları, anlayışları ve hareketleri arasındaki bunca fark ve ihtilafa ve asırlar boyunca dilleri ve renklerindeki bunca değişime rağmen rabbânî bir sesleniş olan Kur'an-ı Kerim tüm bu nesil, güç ve akılları kucaklamıştır. Çünkü bu Kur'an, kıyamet gününe dek Allah'ın yeryüzünde bâkî kalacak olan mucizesidir.

İnsan nefisleri hiçbir vakit tek bir düzeyde olmamıştır. Onlardan bir kısmı kötülüğü ve hoş olmayan işleri emreder. Tamamen yoldan çıkana kadar hata yapmayı ve günahın tadını çıkarmayı sürdürür. Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurur: *“Kim azgınlık eder ve dünya hayatını tercih ederse, şüphesiz, cehennem onun sığınağıdır.”*¹⁸⁸ İşte bu âyette sözü edilen nefis, nefis-i emmâre yani kötülüğü emreden nefistir. Bir takım nefisler ise belli bir hal üzere sabit kalmaz. Çünkü bunlar sürekli halden hale ve renkten renge girerler. Amaçsızca dolaşır sonra geri dönerler. Gaflete kapılır ve sonra hatırlarlar. Allah bu nefisler hakkında şöyle buyurur: *“Takvâya erenler var ya, onlara şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda (Allah'ın emir ve yasaklarını) hatırlayıp hemen gerçeği görürler.”*¹⁸⁹ Bu tür nefis ise nefis-i levvâme yani kınayıcı nefistir. Bir kısım nefis de vardır ki iyiliği sever ve onu yapmaya alışmıştır. Gunahtan nefret eder ve ondan kaçınmayı adet edinmiştir. İşte o nefis nefis-i mutmainnedir ki en yüce makamda Allah Teâlâ ona cennete girmesi için nida eder ve şöyle buyurur: *“Sen Ondan hoşnut, O*

¹⁸⁷ Zâriyât 51/21.

¹⁸⁸ Nâzi'ât 39/37.

¹⁸⁹ A'râf 7/201.

*da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!"*¹⁹⁰

Bu bölümde kısaca insan nefsinin melekelerinden, eğilimlerinden ve rabbânî hitabın onun üzerindeki etkisinin boyutlarından söz edeceğiz. Bununla birlikte nefis türlerine göz atacak ve ruhla ilgili bölümlerle insan nefsi ile ilgili iki bölüm arasında bir denge oluşturmak adına nefsin türlerini ve bu türlerin birbiriyle çekişmesini ele alacağız.

2.2.1. Nefsin Melekeleri

Allah Teâlâ , insan nefsi için herkesin gözlemlediği ve bildiği bazı duyular yaratmıştır; aynı şekilde insanın kühünü ve cevherini bilmediği gizli melekeleri de nefse yerleştirmiştir. Ancak insan bunların aslını bilmesede varlıklarını hisseder. Şa'râvî, nefis içerisinde zaman zaman algı olarak da isimlendirilen bu melekelerin çeşitliğini ve karışıklığını bizler için gâyet detaylı bir surette açıklıyor. Nefisten söz eden bazı âyetleri tefsir edişi esnasında şöyle diyor: "Nefis içerisinde bazı melekeler vardır ki bunlar açıkça belli olan duyulardır. Bazı algılar da vardır ki bunlar yaratıcısından başkasının bilemediği sezgilerdir. Bu yüzden âlimler insan nefsi hakkında bir tanım ortaya koymak için geldiklerinde onlara şöyle deriz. Siz bu nefis hakkında ne biliyorsunuz? Şüphesiz sizler dünya hayatı hakkında apaçık ortada olanlar dışında bir şey bilmiyorsunuz. Ancak nefsin içerisinde sizlerin haberdar olmadığı başka şeyler de var. Onun içinde insanın hakkında hiçbir şey bilmediği bir takım algılar mevcut. Bu algılar sayıca çok ve çeşitliler."¹⁹¹ Başka bir yerde ise Şa'râvî, nefis hakkında açıklama yapıyor ve diyor ki: "İnsan nefsinde çeşitli melekeler vardır. Bu çeşitli melekeler son derece karmaşık ve detaylıdır. İşitsel bir melekeye hitap ettiğinde zihinsel duyguları harekete geçirebilirsin. Melekelerle dair ilim sahibi olan yaratıcı, bu konuda derin bir bilgiye sahip olmasaydı işitsel melekeye ve çeşitli anlamlar ortaya koyabilen bir yapısı olan vicdani melekelerle uygun bir mantık getirmesi mümkün olmazdı."¹⁹²

İnsan, Kur'an-ı Kerim'deki rabbânî hitabın, aralarındaki bunca farka rağmen tüm nesil ve akılları kuşattığını soruşturabilir. Şa'râvî buna şöyle cevap verir: "Kur'an'da hem lafız hem de kelime ve manaların seçimi bakımından kulları aciz

¹⁹⁰ Fecr 89/28.

¹⁹¹ Şa'râvî, *Tefsirü-Şa'râvî*, I, 125.

¹⁹² Şa'râvî, *Tefsirü-Şa'râvî*, III, 1610.

bırakan bir hal vardır. Böylece tüm akıllara ve çağlara uygun olur. Her halde Kur'an'ın en büyük mucizesi onun (eğitimli veya cahil) herkese hitap etmesindedir. Dünyevi ilimlerin tamamını okumuş olana da tek bir harf okumamış olana da hitap eder. Beşerî hitaba baktığımızda onun her seviyeden insan için farklı bir açıklama sunduğunu fark ederiz. Yani âlimlerden oluşan bir heyet ile konuşurken kullanılan dil ile eğitimsiz basit kimselerle konuşurken kullanılan dil birbirinden farklıdır. Ancak sen bir mescide gitsen orada âlim, ümmi ve yarı eğitimli üç insanı bir arada otururken görebilirsin. Her biri Kur'an'ı okurlar ve her birinin de nefsi okudukları nedeniyle sarsılır. Bunun nedeni tüm noksanlardan münezzeh olan yüce Allah'ın insan nefsinde kendisinden başka hiç kimsenin bilmediği gizli melekelerle hitap ediyor olmasıdır. Kur'an karşısında sarsılan ve titreyen aslında bu melekelerdir. Kültür düzeyi ne olursa olsun o mescitte oturanların her biri okuduklarından bir fayda elde eder ve nefsi içerisinde bir sarsılma ve etkilenme hisseder. Oysa akıl düzeylerindeki çeşitlilik nedeniyle herhangi bir dünyevi meselede bu kimselerin tamamına hitap etmek oldukça zor bir iştir." ¹⁹³

Şa'râvî burada her biri belirli bir surette bilinen çeşitli nefsi eğilimler birbirinden ayırıyor: "Bilmeliyiz ki nefsin eğilimleri çoktur. Nefiste hâcis (kaygı) olduğu gibi hâtır (belli bir temele dayanan fikirler) da vardır. Hadîs-i nefis (kendi kendine konuşması) olduğu gibi hemm (yeltenmesi) ve azmi de vardır. Şüphesiz bu beş halden ilk dördünde incelenecek pek de bir şey bulunmaz. Ancak içerisinde açıkça bir kasıt barındıran sonuncu eğilime ise dikkat etmemiz gerekir. Her bir hali detaylı bir şekilde ele aldığımızda şöyle diyebiliriz: Hâcis, anlık bir dürtüyle akla üşüşen düşüncelerdir. Hâtır ise insan nefsinde bir süre varlığını korur. Hadîs-i nefse gelince nefis bu konudaki tereddüdünü sürdürür. Hemm ise çeşitli vesilelerin bir araya toplanması ve nefsin kendileri aracılığıyla arzularını gerçekleştirebileceği bu vesileler hakkında kendini sorgulamasını ifade eder. Azim veya kasıt dediğimiz şey ise bir sonuca ulaşmak ve herhangi bir işi uygulamaya başlamaktır." ¹⁹⁴

Mevlâ'nın kendileri aracılığıyla nefse hitap ettiği gizli melekeler dahi nefis içerisinde bir istikrar sağlamak adına birbirleriyle mücadele ederler. Şa'râvî bize bu meseleyi açıklamak ve nefis içindeki çatışmalar hakkında apaçık örnekler vermek istiyor. "Sonunda nefsi onu kardeşini öldürmeye itti." ¹⁹⁵ âyetini açıklarken şöyle diyor: "Allah, beşerî nefsi çeşitli melekeler suretinde yarattı. Bu melekelerden biri

¹⁹³ Şa'râvî, *Mu'cizetu'l-Kur'ân*, III, 127-128.

¹⁹⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, II, 1234-1235.

¹⁹⁵ Mâide 5/30.

cömertlikten hoşlanırken diğeri cimri olmayı sever. Cömertliği seven meleke, insanların övgüsünü elde etmek isterken; cimriliği seven meleke ise bunu sahibinin kendisine gerekecek her şeye sahip olduğundan emin olması düşüncesi ile yapar. Her iki meleke de nefis içinde birbirleriyle mücadele eder. Bu nedenle Hakk Te‘âlâ şöyle der: *'Nefislerinizi koruyun!'* ¹⁹⁶ Böylece nefis kendisini korur. Çünkü onun içerisinde birçok meleke bulunmaktadır. Bazı melekeler eğlence ve şehvetleri gerçekleştirmeyi sever. Ancak burada imanî bir meleke vardır ki o şöyle der: Bu şehvetler sana yakın zamanda haz verecek olsalar da daha sonra onların büyük sıkıntılar vereceğini hatırla. İşte bu yüzden insandaki melekeler arasında bir çatışma söz konusudur. Hakk Te‘âlâ kelimasında bu çatışmayı bizlere şöyle açıklar: *'Sonunda nefsi onu kardeşini öldürmeye itti.'* Çünkü Kâbil, Hâbil'i üstün gelme içgüdüsüyle öldürmek istemişti. Nefsi ise günden kaçınma dürtüsüyle onunla mücadele etti. Ancak Kâbil'in nefsinde gerçekleşen mücadele üstün gelme güdüsünün baskın gelmesiyle sonuçlandı ve nefsi ona cinâyet işlemesini emretti. Nefsin geri kalanı da bu emre itaat etti. İşte bu durum bizlere beşerî nefis içerisinde sayısız melekeler olduğunu gösterir. Her bir melekeden kendi istekleri vardır. Din ise bu melekeler arasında barışçıl bir yaşam sağlayan şeydir."¹⁹⁷

Bu noktada şeyhimiz Şa‘râvî *"Nefislerinizi koruyun!"* âyetini bir kez daha vurgular. Fıtrat ne kadar bozulmamış durumda olursa olsun nefis içerisinde tam bir istikrarı sağlamak için birbiriyle mücadele eden iki farklı şahsiyet her insanın içinde barınır. Şa‘râvî, *"Derken kendine zulmederek bağına girdi."* ¹⁹⁸ âyetini açıklarken şöyle der: O halde mesele bu unsurlar arasındadır. Bu yüzden derler ki insanın en çetin düşmanı iki yanı arasındaki nefsidir. Nefsim ile ben aynı şey olduğumuz halde bu nasıl olur mu diyorsun? Eğer iyice düşünürsen nefsinle bir an herhangi bir konuda konuşurken bir süre sonra ise nefsin o konuda kınadığını görürsün. Çünkü içinde iki farklı kişilik mevcuttur. Bunlardan biri fitrî kişilik, diğeri ise sana hâkim olmak isteyen şehvânî kişiliktir. Şehvanî nefis güçlenip hataya meylettiğinde fitrî nefis onu doğrultur ve davranışlarını düzenler. ¹⁹⁹

Fıtratın bozulması halinde ise nefis hataları huy haline getirir ki felaket de bu noktada ortaya çıkar; ümmet içerisinde belalar yayılır. Şa‘râvî, *"Onun kazandığı iyilik*

¹⁹⁶ Tahrîm 6/66.

¹⁹⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru 'ş-Şa‘râvî*, V, 2744.

¹⁹⁸ Kehf 18/35.

¹⁹⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru 'ş-Şa‘râvî*, XIV, 8907.

*kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır.”*²⁰⁰ âyetinde geçen “kesebe” ve “iktesebe” fiilleri arasındaki farkı açıklarken şöyle der: "Doğru yolun değerleri ile mantık açısından uyumlu olmayan her şeyin içerisinde tabiatına aykırı bir hal ortaya çıkar. Âyette geçen 'kesb' kelimesi sâlih ameli ifade eder. 'İktisab' ise 'kesb' halinin bozulmasıdır. Çünkü 'kesb' doğal bir iştir. Ancak 'iktisab' yani harama yönelmek içinde insan nefisini yıpratır bir bozulma vardır ki bu insanı azalarıyla uyumsuz hale getirir. Bir adam, hanımıyla birlikte sakin bir şekilde evinde bulunsa hiçbir şeyden korkmaz. Ancak bir başkasının karısıyla baş başa kalsa uzuvları korkuyla kaplanır. Pencereleri kapar ve ışıkları söndürür. Böyle bir halde iken kapının zili çalsa şiddetli bir panik ve korkuya kapılır. Çünkü nefsin melekeleri bu adamın yaptığı işle uyumlu değildir. Ancak nefis, adam öldürmeye alışan biri gibi günaha alışır artık haram onu tedirgin etmez. Bu durumda ise 'iktisab' hali normal bir hal alır. Nefis; masiyet ve günaha alışır. O zaman da Allah katında alacağı ceza çok elim, göreceği azap çok büyük olur." ²⁰¹

Burada Şa'râvî; Mümin, kâfir ve münafığın farklarını ortaya koyarken bir yandan da melekelerin istikrara ermesi ve bir düzensizlik içinde olması hallerini inceler. Bunu da “*Ente Tes’elu ve’l-İslamu Yucibu*” adlı eserinde, “İç huzuru ne zaman gerçekleşir?” “Huzursuzluk ve parçalanma ne zaman meydana gelir?” sorularına cevap vermek suretiyle açıklar. Orada demiştir ki: "İnsan Allah’ın yarattığı bir varlıktır. Birçok melekeye sahiptir. İşiten kulağı, gören gözü, konuşan dili, akıl eden düşüncesi ve inanan bir kalbi vardır. Yaratıcısının istediği gibi olgunlaşmış bir insanın bu melekelerle barışçıl bir işbirliği gerçekleştirmesi gerekir. Mümin kimse bu barışı gerçekleştirmiştir. Çünkü o, kalbi ile iman eder, dili ile bunu tasdik eder, akli bunu onaylar ve azalarıyla saygı gösterir. Bu nedenle de melekeleri arasında asla bir anlaşmazlık ortaya çıkmaz. Kâfir kimsenin de melekeleri birbirleriyle uyumludur. Çünkü o iman etmez ve inkârını açığa vurur. Bu durumda onun da içinde bir barış hali vardır. Ancak o, içerisinde yaşadığı toplumla ve kendisini yaratan ve yine O’na döneceği Rabb’i ile olan ilişkisinde barışı yitirmiştir. Her ne kadar kendi içinde huzuru sağlamış olsa da bu huzur hali Allah’ın yaşaması için takdir ettiği süre kadar kısacık bir zaman için geçerlidir. Dili ile sözleri, kalbi ile inancı arasında gerçekleştirdiği barış hali geçicidir. Çünkü bu hal, belirli bir zaman dilimi sonra sona erecek ve o vakit kişi kendisiyle nefsi arasındaki barışı kaybettiğini görecektir. Zira nefsi âhirette bu kişiye başkaldıracaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: '*Onlar derilerine, Niçin aleyhimize şahitlik*

²⁰⁰ Bakara 2/286.

²⁰¹ Şa'râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, VIII, 5383.

ettiniz? derler. Derileri de der ki: *Bizi her şeyi konuşturan Allah konuşturdu.*'²⁰² Artık derileri onlara başkaldırmıştır. Çünkü nefisleriyle aralarında gerçekleştirdikleri barışın bâtil ve kısa ömürlü bir hal olduğu ortaya çıkmıştır. Tüm uzuvları aleyhlerinde şahitlik eder. Dil, el, ayak ve deriler şahitlikte bulunur. Münâfığın haline gelince şüphesiz o, bir parçalanma ve istikrarsızlık halindedir. Melekeleri dengesiz bir hal almıştır. Kalbinde olmayan şeyi dili ile söyler. Ona 'Bozgunculuk yapma.' dediğimizde 'Ben ıslah ediyorum.' der. Allah Teâlâ ise şöyle buyurur: *'İman edenlerle karşılaştıkları zaman, İnandık derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, Şüphesiz, biz sizinle beraberiz...derler.'*²⁰³ Karşılarına çıkan her âyetin bu kimselerin apaçık bir çelişki ve istikrarsızlık halinde olduğunu dile getirdiğini gördüğümüz halde bu kimseler nasıl rahat edebilirler? Allah Teâlâ'nın *'İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde Allah'a ve âhiret gününe inandık derler.'*²⁰⁴ kelimasını okuduğumuzda görürüz ki bu münâfık nefisteki çelişki ve tereddüt hali ilk olarak burada kendini gösterir. Allah huzurunda ve iman edenlerin yanında iken müslüman gözükmekle *'kendi akıllarınca Allah'ı'*²⁰⁵ ve iman edenleri *'aldatmaya çalışırlar.'* İşin aslına bakıldığında ise onlar kendi nefisleri karşısında İslam'a girmiş görünmeleri yüzünden Allah Teâlâ'nın *'Hâlbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar.'*²⁰⁷ dediği hal üzeredirler. İşte parçalanma da budur. Çünkü münâfık kimse kendi nefsi adına bir menfaat elde ettiğini görür. Ancak işin özünde o ancak nefsi için zarara yol açmaktadır. *'Kalplerinde bir bozukluk vardır. Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır.'*²⁰⁸ Bu noktada münafık hasta olarak yaşayan ve şifâ bulmayı değil aksine daha da hastalanmayı bekleyen bir insandır. *'Onlara Yeryüzünde düzeni bozmayınız denildiğinde, Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz derler.'*²⁰⁹ Bu derin bir çelişkidir. *'Onlara Diğer insanlar gibi siz de iman ediniz denildiğinde, Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı? derler.'*²¹⁰ İşte bu gerçek bir parçalanma, derin bir tehlike ve köklü bir kötülük halidir."²¹¹

²⁰² Fussilet 41/21.

²⁰³ Bakara 2/14.

²⁰⁴ Bakara 2/8.

²⁰⁵ Bakara 2/9.

²⁰⁶ Bakara 2/9.

²⁰⁷ Bakara 2/9.

²⁰⁸ Bakara 2/10.

²⁰⁹ Bakara 2/11.

²¹⁰ Bakara 2/13.

²¹¹ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Ente Tes'elu ve'l-İslam Yucübü*, thk. Muhammed Muhammed Âmir, Dâru'l-Kudus, 2003, s.475.

2.2.2. Nefsin Çeşitleri

Nefsin tek bir nefis mi yoksa parçalardan oluşan bir yapı mı olduğu hususunda filozof ve düşünürler görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Onlardan bir kısmı nefsin tek bir varlık olduğunu söyler. Nefis hakkındaki tüm bu anlaşmazlık ve bölünmelerden hareketle görülür ki burada asıl istenen nefsin sayıca çokluğuna ve bölünmüşlüğüne değil türlerindeki çeşitliliğe değinmektir. Aristo ve İbn Sina (ö. 428/1037); Farabî (ö. 339/950), Gazzâlî, İbn Kayyım (ö. 751/1350) ve Râzî (ö. 606/1210) gibi birçok İslam âlimi bu görüştedir. Bunlardan bir kısmı nefsin sayısız parçaya bölünmesinden söz etmiştir. Bu cüzlerin her biri diğer parçalardan ayrı olarak insan davranışlarından payına düşeni yerine getirir. Platon da bu düşüncededir.²¹²

Araştırmacılar nefsin türleri ve bunların sınıflandırılmasında görüş ayrılığına düştükleri gibi ²¹³, bunlardan her birinin nefsin sınıflandırılmasında da başka bir görüşü vardır. Bunlardan bir kısmı nefsi şu sınıflara ayırırlar: Nefs-i Mutmainne (razı olmuş nefis), Nefs-i Zekiyye (temiz nefis), Nefs-i Seviyye (doğru nefis), Nefs-i Levvâme (kınayıcı nefis), Nefs-i Hâside (hased eden nefis), Nefs-i Âsime (günahkâr nefis), Nefs-i Emmâre Bi's-Sûi (kötülüğü emreden nefis), Nefs-i Zâlîme (zalim nefis), Nefs-i Hâdî'a (aldatıcı nefis), Nefs-i Şâzze (sapkın nefis), Nefs-i Müstekbira-yı Âtiye (büyüklenen kibirli nefis) ve Nefs-i Bahîl (cimrilik eden nefis). ²¹⁴ Âlimden bir kısmı ise nefsi beş şekilde sınıflandırmıştır: Nefs-i Hayvânî (hayvani nefis), Nefs-i Emmâre (kötülüğü emreden nefis), Nefs-i Mülheme (ilham alan nefis), Nefs-i Levvâme (kınayıcı nefis), Nefs-i Mutmainne (razı olmuş nefis).Tüm bunlar, ruhun da isimleridir. ²¹⁵

Lisanüddin b. Hatib (ö.776/1374-75) de “*Ravza*”sında nefsi şöyle sınıflandırır: Nefs-i Mutmainne, Nefs-i Emmâre, Nefs-i Levvâme ²¹⁶. İbn Kayyım el-Cevziyye ise nefsin tasnifinde âlimlerin büyük çoğunluğunun icmasından ayrılmamış ve şöyle buyurmuştur: Nefis bir tane midir yoksa üç tane midir? İnsanlardan gelen çoğu söze göre Âdemoğlunun üç nefsi vardır: Nefs-i Mutmainne, Nefs-i Levvâme, Nefs-i Emmâre. Buna delil olarak da şu âyetleri gösterirler: “*Ey huzur içinde olan nefis!*” ²¹⁷

²¹² Osman, Abdülkerîm, *ed-Dirâsâtü'n-Nefsiyye ve'l-Gazzâlî bi Vechin Hâs*, Kahire, Daru Garîb li't-Tıbbâa, 1981, s.85.

²¹³ Daha önce -bu faslın başında- Gazzâlî'nin nefsi tarif ederken değindiği nefsin türlerine dair tasnifi zikredilmişti ki bunlar: nefis-u mutmainne, nefis-u levvame, nefis-u emmâretu bi's-sûi şeklindeydi.

²¹⁴ Davud, Vicdan Muhammed Nasr, *Terbiyetü'n-Nefsi'l-İnsaniyye İnde Şeyh Şa'râvî*, Camiatu'l-Yermûk, Külliyyetü's-Şeria' ve'd-Dirâsâtü'l-İslamiyye, Ürdün 2015, s.62.

²¹⁵ el-Cîlî, Abdülkerîm b. İbrahim, *el-İnsanu'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâil*, thk. Ebu Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyde, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1997, s. 206.

²¹⁶ Lisânü'd-dîn el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rîf*, s.141-145.

²¹⁷ Fecr 89/27.

“Kendini kınayan (pişmanlık duyan) nefse yemin ederim.”²¹⁸ “Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder.”²¹⁹ Hakikatte ise nefis tek bir nefistir. Ancak farklı sıfatları vardır. Her bir sığata göre farklı bir isim alır. Kulluk, muhabbet, güvenme ve tevekkül etme, razı olma, onda sükûn bulma gibi Rabbi karşısında hissettiğı iç huzur nedeniyle nefsin bir türü, “mutmain” olarak isimlendirilir. Razı olmuş olması nefis için övgü içeren bir sıfattır. Kötülüğü emreden “emmare” nefis olarak anılması ise nefse yönelik bir kınamadır. Levvame yani kınayıcı nefis de ise övgü ve yergi nefsin işlediğı ayıplanacak işler oranında bölünür.²²⁰

Şa‘râvî ise şöyle der: "Hakikatte nefis, dünya ve âhirette tektir. Ancak nefsin dünya ve âhiretteki hali birbirinden farklıdır. Çünkü Hak Te‘âlâ dünyada insana ihtiyar bahşetmiş ve onu bir şeyleri yapıp yapmamakta hür bırakmıştır. Böylece nefisler arasında itaatkâr, isyankâr, temiz ve kibirli olanlar bulunur." ²²¹

Mâide Suresi’nden bir âyeti açıkladığı bir başka yerde ise nefsin türlerini açıklar ve her biri hakkında kısaca bir tanım ortaya koyar. Orada şöyle demiştir: "Allah, insanî nefsi kınayıcı, kötülüğü emredici ve razı olmuş olabilecek şekilde yarattı. Kınayıcı olan nefsin görevi, kötülüğü emreden nefsin kendisine verdiği tüm vesveseleri geri çevirmektir. Eğer kınayıcı nefis işlevini yerine getirmezse kötülüğü emreden nefis sesini yükseltir ve hiçbir şey ona engel olmaz. Mutmain olan nefse gelince işte o Allah’ın yoluna bağılı olmaktan huzur duyan nefistir. Bir tür insan da vardır ki şehveti kendisini bir günah işlemek üzere sıkıştırır da böylece günaha girer. Daha sonra ise pişman olur ve nefsin kınayıp günahından tövbe eder. Bu insan nefsin bizzat alıkoyar ve durdurur. Ancak kötülüğü emreden nefis gücü ele geçirdiğinde artık ona bir engel yoktur." ²²²

Buradan hareketle birçok yazar ve aralarında Şa‘râvî’nin de olduğu birçok âlimin nefsin türlerini şu sınıflara ayırdıkları sonucuna varırız: Nefs-i Emmâre, Nefs-i Levvâme, Nefs-i Mutmainne.

I- Nefs-i Emmâre

âlimlerimize göre kötülüğü emreden nefis ne demektir? Sıfatları nelerdir? Âmire bi’s-sûi ve emmâre bi’s-sûi kavramları arasında ne gibi bir fark vardır?

Kâşânî (ö. 736/1335), “*Istilahatu’s-Sufiyye*” adlı eserinde nefis-i emmâreyi şöyle tanımlar: Nefs-i emmâre, bedenî tabiata meyleden nefistir. Somut lezzet ve şehvetleri

²¹⁸ Kıyamet 75/2.

²¹⁹ Yusuf 12/53

²²⁰ el-Cevziyye, İbn Kayyim, *er-Ruh*, thk. Muhammed Ecmel Eyyüb el-İslâhî, tahrir: Kemal Muhammed b. Kâlimî, Daru İlmi’l-fevaid, Cidde trs, s.622-623.

²²¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIII, 8245.

²²² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VI, 3287.

emreder. İnsanı süflî yöne doğru çeker. İşte o kötülüklerin merkezi, kınanacak ahlak ve kötü fiillerin kaynağıdır.²²³

Râzî de *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı tefsirinde nefis-i emmâreden bahsetmiştir. Râzî'ye göre filozoflar kötülüğü emreden nefsin mahiyeti konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Muhakkikler demişlerdir ki: İnsan nefsi tektir ve birçok sıfatı vardır. İlahi âleme meylettiğinde mutmain nefis olur. Şehvet ve öfkeye yöneldiğinde ise emmâre bi's-sûi olur. Emmâre bi's-sûi denmesi kötülüğü emretmedeki abartılı ısrarından dolayıdır. Bu hale gelmesinin sebebi ise nefsin daha var oluşunun başlangıcında somut olana alışık olması, ondan zevk alıp, ona âşık olmasıdır. Bu nedenle çoğunlukla somut âleme doğru bir çekilme yaşar ve nadiren daha yüce bir âlemde ilerlemeye meyleder. Bu yüzden onun kötülüğü çokça emreden olduğu konusunda hüküm verilmiştir.²²⁴

O halde nefis-i emmâre bi's-sûi, kınanması gereken bir nefistir. Her türlü kötülüğü emreder. Allah'ın yardımı olmaksızın hiç kimse onun şerrinden kurtulamaz. Allah Teâlâ, azizin karısının halini anlatırken şöyle buyurmuştur: “*Nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder; Rabbim acıyıp korumuş başka. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*”²²⁵ Zira kötülük nefiste gizlenmiş durumdadır ve kötü amelleri ister. Eğer Allah bir kişiyi nefisine terk ederse artık nefsi o kimseyi kötülük ve dilediği kötü ameller içinde helak eder. Allah onu muvaffak kılp, desteklediğinde ise bunların tamamından kurtulur.²²⁶ Allah Azze ve Celle şöyle buyurur: “*Allah'ın lütfu ve rahmeti sizinle olmasaydı içinizden hiçbir kimse günahattan asla arınamazdı.*”²²⁷ Bu nedenle Rasulullah (sav) bizlere şu duayı öğretir: “*Hamd Allah'a mahsustur. Ona hamd eder, ondan yardım ve bağışlanma dileriz. Nefislerimizin şerlerinden ve amellerimizin kötülüğünden ona sığınırız.*”²²⁸ Kötülüğü

²²³ Kâşânî, Kemâluddîn Abdürrezzâk, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, thk. Abdülâl Şâhin, Daru'l-Menar, Kahire 1992, s.115.

²²⁴ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Gayb* = *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Daru İhyau't-Türasü'l-Arabî, Beyrut 1420, XVIII, 471.

²²⁵ Yusuf 12/53. Bu âyeti kerime ile ilgili olarak Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât* adlı eserinde belirttiği üzere bu sözü söyleyenin Yusuf (as) olduğu görüşüne meylediyor. Bu konuda şöyle bir açıklama yapmıştır: (Bu onun yokluğunda ona ihanet etmediğini bilmesi içindir) sözü ile övündüğü zaman adeta içinde bir nida yükseldi: Ona meylettiğin zamanda mı? Bunun üzerine (Nefsimi temize çıkarmıyorum) dedi. Yine denir ki (Bu onun yokluğunda ona ihanet etmediğini bilmesi içindir) sözü Allah'ın onu korumasına yönelik bir şükür ifadesidir. (Nefsimi temize çıkarmıyorum) sözü ise Allah'ın emri konusunda yapılan taksirler için bir özür mahiyetindedir. Şükür ile daha fazla ihsana nail, özü ile affa müstahak olmuştur. Bkz. Kuşeyrî, *Letâifu'l-Kuşeyrî*, II, 190. Fahreddin er-Râzî ise (*Mefâtîhu'l-Gayb*) adlı eserinde yaptığı açıklamaya göre bu durumda iki ihtimal görür. (Bunlardan biri azizin karısının sözü olma ihtimali, diğeri Yusuf (as)'ın söylemiş olma ihtimalidir.) Ve bu iki ihtimali tartışır. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVIII, 469.

²²⁶ el-Cevziyye, İbn Kayyim, *er-Ruh*, s.639-641.

²²⁷ Nur 24/21.

²²⁸ Veda Haccı Hutbesi-İbn Mâce'nin *Süneni'nde* rivâyet edildiği şekliyle: “*Şüphesiz hamd Allah'a*

emreden nefis, Allah'a isyanı kendisine hoş gösterir. Allah buyurdu ki: "*Böyle yapmayı bana nefsim güzel gösterdi.*" ²²⁹ Yani o bana süsledi ve beni isyana sürükledi. Zira nefsim bana itaati güzel gösterdi denmez. Yalnızca günahı güzel gösterdi denilir. ²³⁰

Kötülüğü çokça emreden bir nefsin kendi ayartıcıları vardır ve hataya düşmek için bir başkası tarafından ayartılmaya muhtaç değildir. Çünkü o sahibine kötülüğü emreder. İblis ise insan türünden şeytanları ona vekil kıldığı için günaha yönelten yerleri terk eder ve itaat ve ibadet yerlerine gider. Kulları, Allah'a ibadetten uzaklaştırmak için ellerinden gelen her çabayı gösterir ve her hileye başvururlar. Zira şeytan "senin çarpık yoluna oturacağım." dememiştir. Çarpık ve eğri olan yol zaten şeytanın peşi sıra gitmektedir. Bilakis o, "senin dosdoğru yoluna, itaat ehlinin yürüdüğü yola oturacağım." demiştir. Böylece şeytan onlar için Allah'a isyanı güzel gösterir, haram mal ise onları ayartır. ²³¹ Allah Teâlâ buyurdu ki: "*Şeytan dedi ki: "(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım."* ²³²

Şa'râvî, "*Nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder; Rabbim acıyıp korumuş başka. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*" ²³³ âyetini açıklaması esnasında nefis-i âmire bi's-sûi ve nefis-i emmâre bi's-sûi kavramları arasındaki farkı ortaya koyar ve der ki: "Nefis hakkında emmâre bi's-sûi denmesi Allah'ın lütfundandır. Bu isimlendirme, nefsin çalışma biçiminin doğasını anlatmada oldukça yeterli bir açıklamadır. Nefis, âmire bi's-sûi değildir. Öyle olsaydı insana belli bir günahı işlemesini emreder ve sonra da işi biterdi. Hayır, ey insan! Bilakis sen nefsin hakikati konusunda çok dikkatli olmalısın! Zira o daima

mahsustur. Ona hamd eder, ondan yardım ve bağışlanma dileriz. Nefislerimizin şerlerinden ve amellerimizin kötülüğünden ona sığınırız, Allah kimi hidâyete erdirirse onu saptıracak yoktur, kimi de dalaletle düşürürse onu hidâyete erdirecek yoktur. Yalnız Allah'tan başka ilah olmadığına onun bir ortağı olmadığına şahitlik ederim. Yine şahitlik ederim ki Muhammed O'nun kulu ve resulüdür." Bak. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, thk. (Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid, Muhammed Kamil Karabelli, Abdullatîf Hırzullah), Daru'r-Risaletü'l-İlmiyye, 2009, *Nikah* 19. Hadis hakkında Şeyh Şakir Müsned'in tahkiki esnasında şöyle demiştir: İsnadı Ebu'l-ahves'in Abdullah'tan rivâyet ettiği tarik ile sahih ve muttasıldır. Bkz. Ferîd, Ahmed, *Tezkiyetü'n-Nefs ve Tertîbuha Kemâ Yukarriruhâ Ulemâu's-Selef* (İbn Receb el-Hanbelî, İbn Kayyim, Ebu Hâmid el-Gazzâlî), thk. Mâcid b. Ebi'l-leyl, Daru'l-kalem, Beyrut 1985, s.73.

²²⁹ Taha 20/96.

²³⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XV, 9369.

²³¹ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Ehâdisu'l-Kudsiyye*, haz. Adil Ebû'l-Muâti, Daru'r-Ravdatu li'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire 2002, II, 98.

²³² A'raf 7/16.

²³³ Yusuf 12/53.

kötülüğü emretmektedir. Sen de biliyorsun ki ilahi görevlerin tamamı ya emir ya da yasak içerir." ²³⁴

II- Nefs-i Levvâme

Değerli âlimlerimiz nefs-i levvâme'yi nasıl tanımlamışlardır? İmamımız Şa'râvî'ye göre bu kavram nasıl anlaşılmalıdır? Vasıfları nelerdir? İlim ehline göre kendisini çokça kınayan ve pişmanlık duyan nefis ile diğerlerinin farkı nedir?

Kâşânî, "*İstilahatu's-Sufiyye*" adlı eserinde nefs-i levvâme'yi şöyle tanımlar: "O, mümkün mertebe kalbî nurlarla nurlanmış olan nefistir ki o nur sayesinde gaflet uykusundan uyanmış ve ayılmıştır. Bunun ardından da rabbînîlik ve mahlûkiyyet arasında gidip gelerek halini düzeltmeye başlar. Her ne zaman nefsindeki karanlık onu bir konuda günaha sürüklese, tabiatı onu ilahi uyarının nuruna yönlendirir. Böylece nefsini kınar, Gaffar ve Rahim olan Allah'ın kapısına yönelerek af dileyip tövbe eder." ²³⁵

Lisanüddin el-Hatib ise "*Ravzatu't-Ta'rif bi'l-Hubbi's-Şerif*" adlı eserinde onu şöyle tanımlar: "O nefis ki Allah'a olan ilişkisinde işlediği taksirattan ötürü kendisini kınamaktadır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Kıyamet gününe ve kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse yemin ederim...*" ²³⁶ Bu tür nefis, dengeli bir şekilde somut şeylerin lezzetine yönelmiştir. Bunu yaparken içerisinde bir miktar uyanıklık ve zekâ taşımaktadır ki bu da onun aklî manaları kavramasını sağlar. Bu nefis iki farklı bakışa sahiptir. Bunlardan ilki yukarılara dönüktür. İçinde uyanıklık taşır. İkinci bakış ile aşağı bakar ki bu da içinde doğal bir kıymet barındırır. Bu nefis, ilahi nurdan uzaklaştığında riyazet yoluyla kendini temizleyebilir ve nefsinin karanlıklarını nebevî hidâyetin nuru ile aydınlatılabilir. Riyazetin kendisini kemale erme yolunda desteklediği düzeyde saadet mertebelerine ulaşır." ²³⁷

²³⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI, 6994.

²³⁵ Kâşânî, *İstilahatu's-Sufiyye*, s.115-116.

²³⁶ Kıyamet 75/1. Bu âyeti kerime ile ilgili olarak âyetinde geçen "levvame" ifadesinin tefsiri konusunda ihtilaf eden değerli âlimlerimizin bir kısmının görüşlerini zikredeceğiz. Taberî tefsiri (*Camî'u'l-Beyân*)'da birkaç âlimin "levvame" ifadesi hakkında görüşlerini bir arada zikredip sonrasında şu sözlerle kendi fikrini belirtiyor: (Nefs-i levvame'ye yemin olsun ki!)Tev'îl ehli "levvame" ifadesinin anlamı konusunda ihtilaf ettiler. Bazıları manasının hayırda ve şerde serzenişte bulunan nefis olduğunu, söylediler. Bunu Saîd b. Cübeyr ve İkrime söyledi. Başkaları ise aksine manası, nefsin kaçırdığı şey için sızlanıp pişman olmasıdır, dediler. Mücahid bunlardandır. Diğer bir gruba göre "levvame" günah işleyen manasıdır. Katâde bunu söylemiştir. Başkaları da hayır aksine o kınanandır demişlerdir. İbn Abbas bunlardandır. Şu kimselerden naklettiğimiz bu sözler söyleyenler farklı olsa da mana itibarı ile birbirine yakındır. Âyetteki ifadenin zahirine en yakın mana ise sahibini hayırda ve şerde kınaması ve kaçırdığı şeyler için pişman olmasıdır. Bkz. Ebû Ca'fer et-Taberî, *Camî'u'l-Beyân*, XXIV, s.49-50. Râzî ise tefsiri (*Mefâtîhu'l-Gayb*)'da "levvame" ifadesinin anlamıyla ilgili birçok görüşü zikreder. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXX, 720-721.

²³⁷ Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.145.

İbn Kayyım el-Cevziyye ise “*er-Ruh*” adlı eserinde, ilim ehlerinden bazı kimselerin nefs-i levvâme hakkındaki sözlerini bize sunarak şöyle der: "Onlardan bir kısmının şöyle dediklerine şahit oluruz. Bu nefis tek bir hal üzere sabit kalmaz. Sürekli bir dönüşüm ve değişim içerisindedir. Bir zaman hatırlar; başka bir zaman ise gaflete düşer. Rıza gösterdiği gibi yüz de çevirebilir. Sever ve buğz eder. Sevinir ve hüzünlenir. Rızılı olur ve öfkelenir. Ayıplar ve vefa gösterir. Bir başkası ise: O müminin nefsidir; demiştir. Hasanü'l-Basrî ise şöyle buyurmuştur: Mümin kimseyi ne zaman görsen nefsinin kınadığına şahit olursun. O “Bu yaptığım işle ne elde etmek istedim? Bunu neden yaptım?” diye kendini sorgular durur. Sürekli bu ve buna benzer bir düşünce halindedir. Başka bir grup ise demiştir ki: Kınama, kıyamet günüdür. O gün herkes kendisini kınar; eğer kötülük etmişse kötülüğü için, iyilik etmiş biri ise bunda eksiklik gösterdiği için.”²³⁸

Şa‘râvî, “*el-Ehâdisu’l-Kutsiyye*” adlı eserinde nefs-i levvâme ile dinî korunma arasında bir bağ kurarak şöyle demiştir: "Peygamberler zinciri, Âdem (as)’dan Allah’ın yeryüzüne ve üzerindeki varis olacağı güne kadar devam etmektedir. İnsanlığın gaflete kapıldı her vakit, Allah onları uyaracak, değerleri ve dinin korunmasını harekete geçirecek bir peygamber göndermiştir. Dinin korunmasına dair bu hareket insanın nefsinde de mevcuttur. Böylece insan, sapmaya götüren bir yola meylettiğinde nefsi buna karşı onu bizzat uyarır ve ona: “Neden bunu yaptın?” diye sorar. İşte nefs-i levvâme de budur. Eğer nefs-i levvâme susar ve insan hatasında ısrar ederse nefsi, düzelinceye yahut içinde yaşadığı toplum onu düzeltinceye dek kötülüğü emreden nefis halini alır.”²³⁹

Meşhur tefsirinde, nefs-i levvâme’nin bu manasına benzer bir mana zikreder ve ona kendini koruma özelliği atfeder. Orada şöyle demiştir: "Peygamberler yalnızca tüm insanları kaplamış tam bir bozulma halinde gelmişlerdir. Çünkü yüce Allah nasıl vücutta maddî bir bağışıklık sistemi yarattı ise kalpte de değerlere yönelik bir koruma sistemi var etmiştir. Bu sayede insan nefsi tarafında şehvetlerine uymaya davet edilse ve nefsi ona galip gelip hataya düşse bile hata işlemeyi terk ettiği andan itibaren derin bir pişmanlık duyar ve vicdanı tarafından azarlanır. Böylece işlediği hatadan duyduğu üzüntü ile ağlar ve kendisini günaha düşüren kimseye karşı bir nefret duyar. İşte bu

²³⁸ el-Cevziyye, İbn Kayyım, *er-Ruh*, s.636-638.

²³⁹ Şa‘râvî, *el-Ehâdisu’l-Kutsiyye*, II, 176.

nefs-i levvâmedir ki insanda var olan iyiliğe bir işarettir. Yine o insanın zatından sadır olan kişisel bir korunmadır." ²⁴⁰

Nefs-i levvâmenin sıfatlarına girecek olursak diyebiliriz ki o iyilik ve kötülük arasında bir yeredir. Hayrı işler ve bundan hoşnutluk duyar. Günaha düşer ancak bundan nefret eder. Hatta genellikte toplumsal ve çevresel etkenler yüzünden hataya meyleder. Bir günah işlediğinde onun pişmanlık ve teessüf duyduğunu görürsün. Daha hataya düştüğü an nefisini kınar ve hiç hata etmemiş olmayı diler. Çünkü bu günahı işlemesi nedeniyle kendi içinde nefisini uyanık bir takım hisleri hisseder. İşte böyle anlarda nefis kendi içerisinde iyilik ve kötülüğün çekişmesini yaşar. ²⁴¹ Nefis bu kınama ve pişmanlıktan olumlu bir yönelim elde ettiğinde ve içindeki fitrat böylece uyandığında bu pişmanlık hali nefsi içsel bir tefekkür ve diyaloga yöneltir. Nefis katında hakkı batıldan ayırma melekesi gelişir. Nefs-i levvâmeyi diğer türlerden ayıran bir hal olarak bu kınama üç farklı düzeyde bir çalışma olarak kendini gösterir ki bunlar: Bir işi yapmadan önce düşünme, iş yaparken kendini gözlemlenme ve sonrasında nefisini hesaba çekme şeklinde gerçekleşir. ²⁴²

Şa'râvî, nefis-i levvâmeye sahip olan kimseyi gaflet ve uyanıklık halleri arasında görür. Doğru yol kendisine bildirildikten sonra bu kimseyi yolun bazı ayrıntılarında gaflete düşmüş olarak görürüz. Nefsi bu kısımları terk etmesi nedeniyle onu uyarır ve kınar. İşte bu durumda olan kimseyi, nefis-i levvâme sahibi olarak isimlendiririz. Şüphesiz bu kimse de hata işlemektedir. Ancak nefsi onu Allah'ın yoluna geri döndürmek için çalışır. Çünkü o, imanî bir korunmanın içinde bulunmaktan hoşlanır. ²⁴³

Şimdi İbn Kayyım'a dönelim, zira o nefis-i levvâme'nin iki türünü birbirinden ayırmıştır: "Bunların ilki levvâme ve melûme olan nefistir ki; o cahil ve zalimdir. Bu nedenle Allah onu kınamaktadır. Diğer ise levvâme olan ancak melûme olmayan nefistir. Bu nefis ise, elinden geleni yapmasına rağmen Allah'a itaatte eksiklik gösterdiği için sahibini kınamayı sürdürür. Nefislerin en şerefli olanı Allah'a itaat konusunda kendisini kınayan nefistir. O manevî hastalıkları konusunda kınamaya tahammül eder. Allah'a itaat konusunda ise kınayıcının kınamasına aldırış etmez. İşte bu nefis Allah'ın kınamasından kurtulmuştur." ²⁴⁴

²⁴⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVIII, 11415.

²⁴¹ Dâvud, *Terbiyetü'n-Nefsi'l-İnsaniyye*, s.78.

²⁴² Dâvud, *Terbiyetü'n-Nefsi'l-İnsaniyye*, s.80.

²⁴³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1567.

²⁴⁴ el-Cevziyye, İbn Kayyim, *er-Ruh*, s.639.

III- Nefs-i Mutmainne

Âlimlerimiz, mutmain nefsi en güzel sıfatlarla nitelendirmişler ve itmi'nân (huzura erme) kelimesinin kökeninde uyanıklık haline işaret ettiğini söylemişlerdir. Bunlardan biri de Şa'râvî'dir ki o bu nefis türünü nefislerin en mesudu olarak tanımlar. Bunu ise Mümin nefsin işlerini Allah Teâlâ 'ya bırakmış ve iç huzura ermiş oluşuna dayandırır. Daha sonra ise “*Ey huzur içinde olan nefis!*”²⁴⁵ âyetini tefsir etmesi esnasında “Mümin nefse mele-i alâ'da nasıl seslenilir?” diyerek bunu açıklar.

Kâşânî, *İstılâhâtü's-Sufiyye* adlı eserinde nefis-i mutmainneyi şöyle tanımlar: "O kalbin nuruyla aydınlanmış olan nefistir. Bu nurlanması sayesinde kınanacak sıfatlar ondan gider. Güzel bir ahlakı kuşanır. Kutsal âleme doğru ilerlemede nurlarla dolu bir halde tüm hareketleriyle kalbe yönüne yönelir. Pislik tarafına meyletmekten uzak durur. İbadetlerin peşine düşer. Allah Teâlâ 'nın kelimasında “*Ey huzura kavuşmuş nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. Seçkin kullarım arasına katıl ve cennetime gir!*”²⁴⁶ hitabına muhatap olmak üzere dereceleri yükselten Allah'ın huzuruna komşu olur.”²⁴⁷

Lisânüddin el-Hatib ise *Ravzatu't-Ta'rif bi'l-Hubbi's-Şerif* adlı eserinde bu nefsi kısaca bazı güzel vasıflarla nitelendirir. şöyle der: "O, Allah'ın kendisinden razı olduğu bir nefistir. Onu tertemiz, mukaddes ve bilinçli bir şekilde yaratmıştır. Bu nefis, kendiliğinden Rabbine yönelir. Peygamberlerin, evliyanın önde gelenlerinin, cezbe ehlinin nefisleri bu türdendir. Hakkın nuru bu nefisler üzerine doğmuş onlar da bunu hoşnutlukla kabul etmiş ve onun cilası ile boyanmışlardır.”²⁴⁸

Bir nefis, Allah Azze ve Celle ile sükûnete erer ve onu anmakla rahatlarsa, ona tevekkül eder ve onunla buluşmayı özlerse, ona yakın olmaya alışık olursa işte bu mutmain bir nefis olur. Ölüm anında kendisine “*Ey huzura kavuşmuş nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön.*” denilen nefis budur. İbnu Abbas (ra) bu nefis hakkında, mutmain ve musaddık demiştir. Katade: “O, Allah'ın vaat ettiklerine güvenen mümin kimsedir.” duyurmuştur. Hasan el-Basri: “O, Allah'ın indirdiği vahyi doğrulamış olan nefistir.” der. Mücahid: O, Allah'ın kendi rabbi olduğuna derin bir imanla inanmış olan bir nefistir. Yaptığı her işte rabbinin emrine teslim olmuştur.” der. İbn Ebî Nuceyh ise “Mutmain nefis Allah'a sığınmıştır.” buyurur. Selef âlimlerinin “mutmain” nefis hakkındaki sözleri ise iki minvalde gelir. Bunlar ilim ve imanda tam

²⁴⁵ Fecr 89/27.

²⁴⁶ Fecr 89/27-30.

²⁴⁷ Kâşânî, *İstılâhâtü's-Sufiyye*, s.116.

²⁴⁸ Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.141.

bir iç huzur ve irade ve amelde tam bir teslimiyet olarak açıklanabilir.²⁴⁹ Eğer bir nefiste şüpheden yakîne, cehaletten ilme, gafletten hatırlamaya, hıyanetten tövbeye, riyadan ihlâsa, yalandan dürüstlüğe, acziyetten güce, kendini beğenmişlikten alçakgönüllülüğe, büyüklenmeden tevazua doğru bir değişim gerçekleşmişse işte o vakit nefis mutmain olur. Tüm bunların temelinde kalbi gaflet uykusundan çıkaran bir uyanma söz konusudur ki onunla cennet köşkleri aydınlanır.²⁵⁰

Ahmed ez-Zayn ile yaptığı bir tv programında Şa‘râvî’ye, ”Nefislerin en mesudu hangisidir?” şeklinde bir soru gelmiş o da buna şöyle cevap vermiştir: "Nefislerin en mesut olanı mutmain nefistir. Allah ona hem dünya hem de âhiret mutluluğunu vermiştir. Kul, Allah’ın sözleri ve fiillerine, kuvvet ve kudretine, ilmi ve varlığına güvenir. Allah’ın, âhiretin ve dünyanın hak olduğu hususunda gönlü huzura ermiştir. Bu yüzden elinden geleni yapmış ve Allah’ın kendisine destek olacağına güvenmiştir. Çünkü o doğru yolu seçmiştir. Allah’ın takdir ettiği kazada hayır olduğundan emindir. Onun verdiği veya mani olduğu her durumda hayır vardır; bunu bilir. Allah’ın bir şeyi kuldan engellemesinde dahi hayır vardır. Çünkü o kötülüklerden uzaklaşmak ve korunmaktır." ²⁵¹

Şa‘râvî *Ente Tes’el ve’l-İslamu Yucib* kitabında, nefis-i mutmainne’nin bu büyük ödülü kazanmasının sebebi hakkındaki bir soru sorar. Sonra da Mümin nefsin mutmain sıfatını almasını gerekçeli bir şekilde cevaplar: "İnsan Allah’a iman ettiğinde idrak edilemeyecek kadar büyük bir güce sahip biri tarafından tam bir güvence altına alınmış olur. Allah’ın kudreti ile her şey mümkündür. Onun izni olmaksızın hiçbir şey gerçekleşemez. Koruyan ve gözetken Onun kudretidir. Bu nedenle Allah Mümin nefsi 'mutmain' olarak nitelendirmiştir. Çünkü o, tüm bağlarını ilahi güce teslim etmiştir. Asla ölmeyen hayat sahibine, asla uyumayan uyanık olana, küçük büyük hiçbir şey bilgisi dışında kalmayan âlime dayanmıştır. Tüm bu nedenlerle o artık tam bir huzur içerisinde. Ne olursa olsun yarına dair düşünceler aklını meşgul etmez. Kendisinden bir şeyin alınması onu endişelendirmez. Çünkü o bilir ki gökler ve yerde olan her şey tüm noksanlardan münezzeh olan yüce Allah’ın mülküdür." ²⁵²

Sonra Şa‘râvî, Fecr süresindeki “*Ey huzura ermiş nefis!*” âyet-i kerimesini tefsir ederken mümin ve mutmain olan nefsin ulaştığı bu yüce makamı açıklar ve şöyle der: "Allah Teâlâ , mele-i âla’da mümin nefse seslenerek '*Ey huzura ermiş nefis!*' demiştir.

²⁴⁹ el-Cevziyye, İbn Kayyim, *er-Ruh*, s.630-631.

²⁵⁰ el-Cevziyye, İbn Kayyim, *er-Ruh*, s. 631-632.

²⁵¹ Şa‘râvî, *Kadâya’l-‘Asr*, II, 97.

²⁵² Şa‘râvî, *Ente Tes’elü ve’l-İslam Yucibu*, s.471.

Artık kul, ruhânî âlemde ve ikram içerisinde. Övgü ve tatmin içerisinde: Sana ait olan yere, varlığının kaynağına dön! Seninle arasında bir bağ, marifet ve nisbet olan Rabbine dön! Sevdığın ve seni seven, razı olduğun ve senden razı olan Rabbine dön! Benim korumam ve rahmetime gir! İşte bu nefis, bollukta ve darlıkta, fakirlikte ve zenginlikte Rabbinden ve kaderinden razı olmuştur. Şüpheyi düşmemiş ve yoldan sapmamış ve yol boyunca başına gelenlere isyan etmemiştir. O korkutucu günde de ona hiçbir korku yoktur." ²⁵³

2.2.3. Nefisler Arası Mücadele

İnsan nefsi, nefs-i levvâme, nefs-i emmâre ve nefs-i mutmainne halleri arasında döner durur. Başka bir deyişle aklî algılar ve nefsi arasında bir mücadele yaşar. Nefsin içinde bulunduğu hale göre emmâre makamından levvâme'ye, oradan da mutmainne makamına gidip gelir. Çünkü Allah'ın bahsettiği bu aklî algılar, ruh ile maddî nefsin istekleri arasında bir denge oluşturur. Sanki imanî nefis, şehvanî nefis ile mücadele etmektedir. İmanî nefis bir şeyi gerçekleştirmek istediğinde şehvanî nefis buna engel olmaya çalışır. İmanî nefis ise zaman zaman onu mağlup eder ve zafer ulaşır. ²⁵⁴

Burada Şa'râvî, imanî nefis ile şehvanî nefis arasındaki mücadeleyi ikisi arasında dönen bir diyaloga benzetmiştir. Bu diyalogun sonunda taraflardan biri diğerine galip gelir. Kâbil ve Hâbil kıssası, yalnızca Kabil'in içinde dönen bu diyalogu canlandırmak için gelmiştir. Bundan alınan sonuç ise ortadadır. O der ki: "İnsan, Allah'a ve Resulü'ne iman ettikten, Rasulullah (sav)'in getirdiği şeraite tabi olduktan sonra da nefsi bu kimseye muhalefet ederek konuşabilir. Bu noktada imanî nefis (yani kendisiyle Allah'ın yolu kabullenilen selim fitrat) ve onu doğru yoldan sapmaya zorlayan engel arasında bir çarpışma gerçekleşir. İmanî nefis ile bozulma konusunda ısrar eden bu nefsi engel arasında Kâbil ile Hâbil kıssasındaki diyaloga benzer bir diyalog söz konusu olur. İmanî nefsin galip gelmesi halinde insan nefsinin mutmain ve mesut olacağını bilir. İnsanı doğru yoldan sapmaya zorlayan nefsin galip gelmesi halinde ise nefis artık emmâre ve şehvânî bir hal alır. Buna örnek olarak Kâbil ve Hâbil kıssası verilebilir. Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *'Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen,*

²⁵³ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsiru Cüz'ü Amme*, Daru'r-Raye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2008, s.365-366.

²⁵⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, II, 1156.

*diğerine, And olsun seni öldüreceğim! dedi. O da dedi ki: Allah ancak takva sahiplerinden kabul eder.'*²⁵⁵ Kabil'in kardeşi Habil'i öldürmesi kıssasının temsil ettiği mana, imanî nefis ile şehvanî nefis arasındaki çarpışmayı ortaya koymaktadır ki bunlardan biri diğerine galip gelmiştir." ²⁵⁶ Allah Teâlâ'nın şu sözü buna delil teşkil eder: “*Sonunda nefsi onu kardeşini öldürmeye itti; onu öldürdü ve böylece hüsrana uğrayanlardan oldu.*” ²⁵⁷ Sanki kötülükten haz alan ve hevasına uymuş olan nefis, iyiliğe bağlı kalana galip gelmiştir. Burada bir tür çekim, çarpışma ve mücadele söz konusu gibidir. Çünkü insan kendisine karşı bir zulüm ortaya çıksa bundan hoşlanmaz. Ancak kendisinin başkalarına zulmettiğini düşündüğü vakitlerde zulmü kabul edilebilir görür. ²⁵⁸

Şa‘râvî’nin görüşlerine yer vermemiz esnasında görüyoruz ki insan nefsinin, yaratıcısından başka kimsenin bilmediği bazı gizli eğilim ve kabiliyetleri vardır. İlahî beyanın, kültürel seviyesi ne olursa olsun beşerî nefis üzerinde açık bir etkisi bulunmaktadır. Kâfirler dahi Kur’an-ı Kerim dinlemekten zevk alabilirler. Sadece dinledikleri Kur’an onlara etki etmediği için iman etmezler. Bu bölümde, beşerî nefsin çeşitlerini ve sıfatlarını öğrendiğimiz gibi bu türlerden her birinin âlimlerden bir grup katındaki tanımlarını ve bu nefislerin imanî nefis şehvanî olana veya aksi yönde biri galip gelinceye dek birbirleriyle çatıştıklarını da öğrenmiş olduk.

2.3. Kalbin Halleri

Kalbin taşıdığı büyük önemden ötürü, Kur’an-ı Kerim kalbe büyük bir özen göstermektedir. Çünkü kalp, huşu ve korku, sekin ve huzur, şek ve şüphe, muhabbet ve ülfet ve benzeri tüm vicdanî hislerin kaynağıdır. Zira akıl etme, tefekkür etme, derin düşünme, nazar ve teemmül gibi aklî vazifelerin tamamı dahi kalbe yahut yüreğe dayandırılır. Tam da bu nedenle Kur’an-ı Kerim’de “kalp” kelimesi, birçok münasebetle çeşitli siyak ve manalarda defalarca tekrarlanır. Kur’an, kalp kelimesini kendi anlamında veya vicdan kelimesi yerine kullanır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*İman edenlerin, Allah’ı anmak ve vahiy edilen gerçeği düşünmekten dolayı kalplerinin heyecanla ürperme zamanı gelmedi mi?*” ²⁵⁹ Taberî bu âyeti tefsir ederken şöyle der:

²⁵⁵ Mâide, 5/27.

²⁵⁶ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Hicretü’n-Nebeviyye*, thk. Merkez et-Turas lihidmet el-Kitab ve es-Sunne, el-Mektebetut-Tevkifiyye, trs, s.46-47.

²⁵⁷ Mâide, 5/30.

²⁵⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 3078.

²⁵⁹ Hadid 57/16.

“Allah’ı ve Resulünü tasdik edenlerin kalplerinin Allah’ın zikri ile yumuşaması ve Allah ve onun katından indirilenler karşısında boyun eğmesinin zamanı gelmedi mi?” İşte bu Allah’ın Resulü (sav)’e indirdiği Kur’an’dır.²⁶⁰ Başka bir âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Müminlerin kalplerine huzur ve güven indiren O'dur.*”²⁶¹ Kuşeyrî bu âyet hakkında şöyle demiştir: “Âyette söz edilen sekine hali, kalbi huzura erdiren basiret ve delillerdir. Bu huzur halinin varlığıyla kalp düşüncenin sınırlarından kesin bir inanca ve gönül ferahlığına erer. Müminlerden havas makamında olanlar için ilimler zaruri bir hal alır. Müslümanların avam tabakasının bundan anlayacağı ise, sükûnet, iç huzur ve kesin bir inanç halidir. Marifet, basiret ve sekine, yakîn mertebesine ulaşmış bir kalbin vasıflarındandır.”²⁶²

Kalp kelimesi bazı zamanlarda fikir, idrak ve akıl anlamlarında da gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.*”²⁶³ Bu âyet hakkında İbn Kesir şöyle der: “Bu âyette geçen örnek, şirk, küfür ve dalaletle boyun eğen insanların durumunu anlatmaktadır.”²⁶⁴ Yüce Allah’ın şu kavli de bu kullanıma örnek teşkil eder: “*Kalbi (aklı) olan kimse için bunda büyük ibret vardır.*”²⁶⁵ Taberî, bu âyeti şu sözlerle tefsir eder: Kureyş’ten önce helak ettiğimiz kavimlere de “kalbi olanların” kendilerine ders çıkaracakları bir “zikir” indirmiştik. Yani bu ümmetten akıl sahibi olan herkes, kendilerinden öncekilere dokunan azaba uğrama korkusu ile Rabblerini inkâr etmeleri yüzünden yaptıkları işlere bir son verir.²⁶⁶

Bu kısımda, kısaca kalbin sözlük anlamı, tasavvuf kitaplarındaki anlamı ve İmam Şa‘râvî açısından nasıl tanımlandığı gibi konulara değindikten sonra ayrıntılı bir şekilde kalbin görevi, hastalıkları, kalp sertliği gibi kalple alakalı önemli meseleler hakkında konuşacak ve çalışmamızı kalpteki iman ve yakîn konularından söz ederek sonlandıracağız.

²⁶⁰ Ebû Ca‘fer et-Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, XXIII, 187.

²⁶¹ Fetih 48/4.

²⁶² Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, III, 419.

²⁶³ A’râf 7/179.

²⁶⁴ İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsiru’l-Kur’anu’l-Azîm* (İbn Kesîr Tefsiri olarak bilinir), thk.(Mustafa Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşat, Muhammed Fadl el-Acmâvî, Ali Ahmed Abdülbâkî), Müessesetü Kurtuba ve Mektebetü Evlâdü’ş-Şeyh li’t-Türâs, Gîze, 2000, XII, 63.

²⁶⁵ Kâf 50/37.

²⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyan*, XXII, 372.

2.3.1. Kalbin Anlamı²⁶⁷

Sözlüklerde “kalp” kelimesi hangi anlamları ifade eder? Kalp neden bu şekilde isimlendirilmiştir? Kelimenin Kur’an-ı Kerim’deki çeşitli kullanımlarından deliller getirerek sözlüklerde “kalp” kelimesi hakkında yapacağımız bir araştırma neticesinde bu iki soruya cevap verir ve kelimeye atfedilen manaları aşağıdaki şekilde bir araya getiririz. “Kallebehu, yaklibuhu”: Bir şeyi olduğu halden başka bir hale getirdi anlamına gelir. Kelimenin “aklebehu” ve “kallebehu” çekimleri de bunu ifade eder. Allah Teâlâ kelimeyi bu siyakta kullanarak şöyle buyurmuştur: *“Hepiniz dönüp dolaşıp O’na varacaksınız.”*²⁶⁸ “Kallebe eş-şey”: Bir şeyin altını üstüne, sağını soluna, içini dışına çevirmek. Kalp: İçerisi boş kash bir organdır. Toplardamarlar yoluyla kanı alıp vücudun tüm damarlarına pompalar. Kalp, yürek veya ondan daha özel olan demektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz.”*²⁶⁹ Kalp, akıl, her şeyin özü anlamlarına da gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.”*²⁷⁰ Kalbe, akıl veya ruhtur; da denmiştir. Çoğulu, “aklâb, kulûb, kılabe” şekillerinde gelir. “kalbu külle şey” ifadesi, her şeyin ortası, cevheri ve özü demektir. “Kalbu’ş-şecer” kelimesi ağacın oyuklarını ifade eder. İnsan kalbinin de sürekli halden hale girmesi yüzünden bu ismi aldığı söylenir. Ayrıca kalbe, ruh, ilim, cesaret ve benzeri manalar da atfedilmiştir. Aşağıdaki âyetler buna örnek olarak verilir: *“Yürekler ağızlara gelmişti.”*²⁷¹ Bu âyette “yürek” kelimesi canlar, ruhlar anlamındadır. *“Kalbi olan kimse için bunda büyük ibret vardır.”*²⁷² Bu âyette ise ilmi ve anlayışı ifade eder. *“Kalpleriniz bununla yatışsın diye...”*²⁷³ “Cesaretiniz artsın, korkunuz silinsin diye” anlamında kullanılmıştır. *“Bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygundur.”*²⁷⁴ “Kalplerin temiz kalması”, iffete en uygun olan hal üzere olmasıdır. *“Oysa kalpleri dağınıktır.”*²⁷⁵ Yani birbirlerine bağlı değil ayrı ayrıdır.²⁷⁶

²⁶⁷ Kur’an’da ve hadislerde fuâd, sadr, lüb, nüha ve rû gibi terimler genellikle kalb mânasında kullanılmıştır. Fuâd bazılarına göre kalb ile eş anlamlıdır; bazılarına göre ise kalb ondan daha özeldir. Mütercim Âsım Efendi’ye göre kalbin Türkçe karşılığı gönül, fuâdınki yürektir (Kâmus Tercümesi, I, 445). Bk. Uludağ, Süleyman, “Kalb”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, , 230.

²⁶⁸ Ankebût 29/21.

²⁶⁹ En’âm 6/110.

²⁷⁰ Hacc 22/46.

²⁷¹ Ahzâb 33/10.

²⁷² Kâf 50/37.

²⁷³ Enfâl 10/10.

²⁷⁴ Ahzâb 33/53.

²⁷⁵ Haşr 59/14.

²⁷⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, s.127; Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 369; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 531.

Tasavvuf âlimleri, göğse yapışmış kozalağımsı bir şekli olmasından tutun da davet, hitap ve azar makamı olan ruhânî bir latife olarak tanımlanmasına varıncaya dek kalp kelimesini tek bir mana sayılabilecek kadar birbirine benzer şekillerde açıklarlar. Aşağıda gelecek olan sözler çerçevesinde tasavvuf âlimlerinin bu kelimeyi açıklarken kullandıkları bir takım sözleri özetleyeceğiz:

Gazzâlî *İhyau Ulumu'd-dîn* adlı eserinde kalbi şöyle tanımlar: "O rabbanî ve ruhanî bir latifedir. Bu özelliğiyle cismanî kalbe tutunur. İşte bu latife, insanın hakikatidir. İnsanın idrak eden, bilen ve öğrenen kısmı odur. O hem ilahî hitaba hem de azaba, azara ve davete muhatap olandır. Cismanî kalp ile de bir bağı vardır. Ancak bu bağı anlama konusu yaratılmışların birçoğunun akıllarını hayrete düşürür. Onun cismanî olan ile bağı, uzuvların vücutla ve sıfatların niteledikleri şeylerle olan bağına benzer. Yahut bir âleti kullanan kimsenin aletle veya bir yere yerleşmiş olanın mekânla ilişkisini andırır." ²⁷⁷

Lisanüddin el-Hatib ise *Ravzatu't-Tarif* kitabında cismanî kalp ile nuranî kalbi birbirinden ayırır ve şöyle der: "Kalp iki anlama gelir. Bundan ilki göğse asılı olan kozalağımsı somut bir şekildir ve insanlarca bilinir. O, insanlar da ve diğer canlılarda canlılığın kaynağıdır. İkincisi ise, ruhanî âlemden Rabbanî bir latifedir. İnsanın özü odur. İnsanın âlim, arif ve müdrik olması onun sayesinde. Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: '*Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere sahip olsunlar...*' ²⁷⁸ O, mana, ödül ve ceza yeri, muhatap alan ve muhatap olandır. Cismanî kalp ile de bir bağı vardır. ²⁷⁹

²⁷⁷ Bu konuda daha geniş açıklama yaparak sözlerini şöyle açıklar: Kalp Allah'ı bilendir, O'na yaklaşıdır, O'na doğru ilerlemek için çaba harcayandır. Organlar ise ancak onu takip eden hizmetçiler ve araçlardır. Kalp onları istihdam eder, sahibinin köleyi çalıştırması, çobanın sürüyü gözetmesi, zanaatkarın aletleri kullanması gibi kullanır. Kalp, Allah dışındaki varlıklardan arınırsa Allah katında makbul olur. Allah dışındaki varlıklara gark olduğu zaman ise Allah ile arasında perde olur. Kalp kendisinden talep edilen, kendisine hitap edilen, sorumlu görülendir. O Allah'ın yakınında mutlu olur, temizlendiğinde kurtuluşa erer. Kirlenip pislendiğinde ise perişan olup zorda kalır. Hakikatte o, Allah'a itaat edendir. Organlara ise ibadetlerden ancak nurları yayılır. Yine Allah'a karşı inatçı davranan ve isyan eden de odur. O zamanda organlarına günahların izleri sirâyet eder. O, insanı tanıdığı anda nefsinin tanır, nefsinin tanıdığı anda ise Rabbinin tanır. Kalbi ve onun gerçek vasıflarını bilmek dinin aslı, bu yola girenlerin esasıdır. Bkz. Gazzâlî, *İhyau Ulumu'd-Dîn*, s.877.

²⁷⁸ Hacc 22/46.

²⁷⁹ Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.110. Ayrıca bkz. Kâşânî, *Istılâhâtü's-Sufiyye*, s.162.

2.3.2. Kalbin Ameli

I- Kalbin Amelinin İşlevi

Kalbin amelinin işlevi nedir? Ne ile alakalıdır? Kalp uzvunun görevi nedir? Şa'râvî, bu ve benzeri diğer tüm soruları Kur'an-ı Kerim'in âyetlerini tefsir ederken cevaplandırmış ve bize tevekkülün gerçek anlamını vermiştir.

Kalplerin görevini şu şekilde açıklar: "Ancak kalplerin ameli nedir? Kalplerin ameli ne işitilir ne de duyulur. Bu yüzden Hakk Te'âlâ , kutsi hadiste kalbin ihlâsı hakkında şöyle buyurmuştur: '*İhlâs benim sırlarımdan bir sırdır. Onu sevdiğim kulun kalbine yerleştiririm.*' ²⁸⁰ Kalbin niyeti de aynı şekilde yalnızca Allah'a özeldir. İnsanın davranış ve işlerini gözetmek ve yazmakla görevli iki melek oldukları halde Rakîb ve Atîd bile bunu inceleyemezler. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde Hak Te'âlâ 'nın kendi zatına Latif ve Habîr sıfatlarını verdiğini görürüz. O, varlıkların içine giren ve onlara müdahale eden her şeyi bilmesi yüzünden Latîf'tir. Her şeyi bilir ve her şeye kadirdir." ²⁸¹ Hadis-i Şerif'in bizlere şöyle dediğini görürüz: "Ameller ancak niyetlere göredir ve herkese ancak niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resulü'ne ise onun hicreti Allah'a ve Resulü'nedir. Kimin de hicreti elde edeceği bir dünyalık yahut nikâhlayacağı bir kadın için ise, onun hicreti de hicret ettiği şeyedir." ²⁸²

Bu noktada Şa'râvî, söz, fiil ve niyet konularını faydalı bir özetle ayırır: "Amel, organlarla yapılır. Dil de bu organlardandır. Bu konuyu iyice anlaşılır kılmak için önce fiil ve amel arasındaki farkı anlatalım. "*Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?"* ²⁸³ âyetini okur ve anlarız. Âyette söz kelimesinin karşısında fiil ifadesini görürüz. Bunların her ikisi de ameldir. Bir de amelin başka bir türü vardır ki o ne söz ne de fiildir. O "kalbî niyettir." ²⁸⁴

Kalp denilen organın görevine gelecek olursak, bunu da konu hakkında açıklayıcı bir örnek vererek güzel bir üslupla özetler ve şöyle der: "Her bir organın bir

²⁸⁰ Bilinen hadis kitaplarında hadisin aslını bulamadım. Gazzâlî, *el-İhya'*da zikretmiş.(4/365) Hâfız el-İrâkî bu hadisin tahririnde şunları söylemiştir: "Bu hadisi (Müselâtu'l-Kazvîni)'nin bir kısmından rivâyet etmiştik. Bu Ahmed b. Atâ el-Hecîcî ve Abdulvahid b. Zeyd'den rivâyet ettir ki ikisi de metruktür. Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî *er-Risale'de* zayıf bir senet ile Ali b. Ebî Tâlib'ten rivâyet etmiştir." Bkz. Şa'râvî, *el-Ehâdîsu'l-Kudsiyye*, s.533. Ancak Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin *Er-Risâlesinde* hadis ile ilgili şöyle dediğini gördük: Müsned bir haber olarak gelmiştir. Bkz. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, s.360.

²⁸¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, V, 2706.

²⁸² Muttefekun aleyh, muhaddislerin iki imamı da rivâyet etmiştir: Buhârî, "İymân" 39; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî el-Neysâbü'rî, *sahîhu'l-Müslim*, Daru'l-Cil ve Daru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut, "İmâra" 155.

²⁸³ Saff 61/2.

²⁸⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, V, 2706.

görevi vardır. Kalp denilen organın görevi ise yakîn (kesin bir inanç) ve tevekküldür. Nasıl hareket etmek ayağın ve elin görevi ise tevekkül de kalbin görevidir. Kalbe ait olan bu görev el ve ayaklara devredilemez. Çünkü gerçek tevekkül, organların çalışması ve kalbin tevekkül etmesiyle gerçekleşir. Allah'a tevekkül edilmeden yapılan nice çalışmanın neticesi başarısızlık olmuştur. Allah'a tevekkül etmeyen bir çiftçinin ürünlerinin gâyet güzel bir şekilde büyüüp geliştiğini sonra da kopan bir fırtına veya havadaki bir değişiklik yüzünden hepsinin helak olduğunu görmüşüzdür. Bu durumda sonuç başarısızlık olmuştur." ²⁸⁵

Şa'râvî bu noktada, "tevekkül" ve "tevâkül" kavramları arasında bir kafa karışıklığı yaşamamız adına organların görevleriyle kalplerin görevleri arasındaki farkı ortaya koymak istiyor ve şöyle diyor: "Günlük hayatımızda insanların organların görevleriyle kalplerin görevlerini birbirine karıştırdıklarına şahit oluruz. Herhangi bir insan kendisinin mütevekkil bir kimse olduğunu zannedip sebeplere sarılmıyor ve tembellik ediyor olabilir. Bunu da 'Ben Allah'a tevekkül ettim.' diyerek açıklar. Biz de ona deriz ki: Hayır, senin bu yaptığına tevekkül değil tevâkül denir. Zira tevekkül organlara ait bir görev değildir. O kalbin görevidir. Allah'ın yolunu doğru bir şekilde anlayarak kabullenmiş olan bir mümin kullanması gereken sebepleri arayıp bulur. Tüm noksanlardan münezzeh olan yüce Allah en yüce müsebbiptir. İman, organların çalışmasını kalbin ise tevekkül etmesini vurgular. Organlar toprağı sürmeli, sağlıklı tohumları seçmeli, onları toprağı ekmeli, sonra da ürününü sulamalı ve bakımını yapmalıdır. Tüm bu işlere sebepler denir. Tevekkül amelini organlarına nakleden kimseye şöyle deriz: Sen kayıtsız davrandın. Yani kalbin amelini organlara yükledin. Böyle yapan kişi hem kendisine hem de insanlara yalan söylemektedir. Çünkü o, Allah'a tevekkül ettiğini iddia ederek gerekli sebepleri yerine getirmek yerine tembellik etmiştir. Eğer böyle kimselerden biri tevekkülünde dürüst olsaydı zaten sebepleri terk etmezdi. Ben tevekkül ettikleri iddiasıyla tembellik edenlere şöyle derim: Neden yemeğın doğrudan ağzına gelmesini beklemiyor da elini uzatıyorsun ki?" ²⁸⁶

Şa'râvî, başka âyetleri de tefsir ederken bizler gerçek tevekkülün anlamını açıklar ve buna güzel bir örnek verir: "Mümin insana düşen en yüce müsebbip olan Allah'a bağılı olması ve tüm noksanlardan münezzeh olan o yaratıcıya tevekkül etmesidir. Bu kul bilmelidir ki Allah'a tevekkül etmek demek organların çalışması kalplerin ise tevekkül etmesi demektir. Çünkü tevekkül, vücuda ait değil kalbe ait bir

²⁸⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, V, 2996.

²⁸⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 4574.

ameldir. Bizden her biri bilmelidir ki Allah bazen kibirlenmememiz için bazı sebepleri elimizden alır. Gâyet zeki ve anlayış sahibi olduğu halde istediği fakülteye yerleşmesi mümkün olmamış bir genç görebilirsin. Bu genç Allah'ın kaza ve kaderini kabullenerek şükrederek Allah'a secde eder. Allah da onu yeni bir alanda önde gelenlerden biri olması için başka bir fakültede muvaffak kılar ve kişi orada öne çıkar." ²⁸⁷ Bu nedenle tüm noksanlardan münezzeh olan Hak Te'âlâ şöyle buyurmuştur: "*Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz ise bilemezsiniz.*" ²⁸⁸

II- Takvanın Mahalli Kalptir

Takva ne demektir? Kalbin niyet ile ilişkisi nedir? Takva insanda nerede gizlenir? Şa'râvî, Kur'an üzerine düşünceleri esnasında bu sorulara cevap vermiştir.

Şa'râvî, "*Ona, "Allah'a karşı takvâlı ol!" dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona cehennem yeter! Orası ne kötü bir yataktır!"*" ²⁸⁹ âyet-i kerimesini tefsir ederken şöyle diyerek takva kavramını da açıklar: "*Allah'a karşı takvâlı ol!*" ifadesi, 'İçinle dışın bir olsun.' demektir. Bir başkasının hoşuna gidecek bir söz söylemen de güzel görünmeni sağlayacak bir iş yapman da yetmez. Çünkü Allah söylenilenler ile yapılanların, yapılanlarla da kalbin niyetinin bir olmasından hoşlanır. Bu yüzden Mümin uyanık ve zeki olmalı; karşısındakinin davranışlarını incelemeli ve meselenin sadece dış yüzüne bakmayıp yapılan işlerle niyet arasında bir uyuma rastlamazsa ne güzel sözlerle ne de gösteriş için yapılan fiillere aldanmamalıdır." ²⁹⁰

Kalplerin birbiriyle uyumu ve kalbin niyetle olan ilişkisi hakkında ise şöyle der: "İslam kalplerine, amellerine ve yaşam şekillerine yerleştiği ve aralarındaki en güçlü bağ halini aldığı için Allah Müslümanların kalpleri arasına bir ülfet yerleştirmiştir. Böylece din kardeşliği soy kardeşliğinden daha değerli bir hal almıştır. Kalpler

²⁸⁷ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, XII, 7320.

²⁸⁸ Bakara 2/216.

²⁸⁹ Bakara 2/206. Bu âyetin üzerinde biraz durup, İbn Kesîr'in tefsirinde âyetin nüzul sebebiyle ilgili söylediklerini şöyle nakledebiliriz: Süddî dedi ki: Bu âyet, Allah Resulü'nün yanına gelip içinde aksi olduğu halde zahiren Müslümanlığını ilan eden Ahnes b. Şureyk es-Sekafî hakkında nazil olmuştur. İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre ise Hubeyb ve öldürülen diğer arkadaşları hakkında konuşup onları ayıplayan bir grup münafık hakkında inmiştir. Bununla Allah münafıkları kınayıp Hubeyb ve arkadaşlarını övmüştür." Âyeti kerimenin tefsiriyle ilgili olarak da şöyle demiştir: (*Ona Allah'tan sakın dendiği zaman gururu onu günaha sevk eder.*) Yani bu günahkâr sözleri ve yaptıkları konusunda kendisine öğüt verilip de "Allah'tan sakın sözüne, fiiline dikkat et, hakka dön" dendiğinde kaçınır, karşı çıkar ve hamiyet ve kızgınlık onu günaha sevk eder. Bu âyet, Allahu Teala'nın şu kavline benzer: "*Ona apaçık âyetlerimiz okunduğunda kafirlerin yüzlerinde inkarı görürsün, neredeyse âyetlerimizi okuyanın üstüne saldırlar. De ki: Size bundan daha şerlisini haber vereyim mi? Allah'ın kâfirlere va'dettiği ateştir. Ne kötü bir sondur.*" Bundan dolayı bu âyette "*Cehennem ona yeter, ne kötü yerdir.*" Yani bu konuda ona yetecek olan azap budur. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 268-271.

²⁹⁰ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, II, 871.

arasındaki bu uyum en güçlü bağlardan sayılır. Çünkü insanın yaptığı her amel kalpteki inançtan doğar. Zira kalp davranışların tabi olduğu niyetin kaynağıdır. Bir kimse sana karşı öfkeliyse ve uzuvlarını sana karşı kullanıyorsa bunun asıl nedeni kalptir. Birisinin sana sert bir şekilde baktığını görürsen anla ki onun kalbinde bir şey vardır. Bu kimse ile bir araya geldiğinde seni dövmeye çalışıyorsa bil ki kalbinde daha büyük bir şey vardır. Seni öldürmeye çalışması halinde ise bu kişinin kalbinde derin bir buğz ve nefret duyduğunu gösterir." ²⁹¹

Burada ise Şa'râvî kalbin sorumluluk ve inancın merkezi ve takvanın kaynağı olmasını şu sözlerle açıklıyor: "Kalp sorumluluk mahalli, inancın merkezidir. Algi vesilelerinin de son durağı odur. Göz görür, kulak işitir, burun koku alır, elde dokunur. Sonra tüm bu bilgiler seçenekler arasından birini seçmesi için akla sunulur. Akıl bir şeyi seçip bundan emin olduğunda konunun kesinleşmesi için bunu kalbe iletir. Bu yüzden inanç için akide kelimesini kullanırız. Zira o kalbin kendisine bir düğüm gibi bağlanan bir yapıdır. Bu konunun yeniden incelemesi için akla yönlendirilmesine gerek yoktur. Çünkü o kalpten ruhsat almış ve sağlam bir akide (inanç) haline gelmiştir. Birçok âyette kalbe yönelik bir güven ve bakış buluruz. Allah Teâlâ şöyle buyurur: '*Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları; O'na ulaşacak olan sadece kalplerinizdeki takvanızdır.*'²⁹² Başka bir âyette ise takvanın mahallinin kalp olduğunu açıklar: '*Kim Allah'a ait nişânelere saygılı davranırsa, bu kalplerin takvâlı olmasındandır.*' ²⁹³ Şahitlik konusunda ise şöyle buyurur: '*Tanıklığı gizlemeyiniz. Kim onu gizlerse şüphesiz onun kalbi günahkârdır.*' ²⁹⁴ Üstelik şahitlik kalple değil dille yapılan bir amel olduğu halde böyle buyurmuştur." ²⁹⁵ Bu yüzden Hz. Peygamber (sav), Numan b. Beşir'in rivâyet ettiği hadis-i şerifte şöyle der: "*Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur, bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir.*" ²⁹⁶

Şa'râvî, "*İşte onlar, Allah'ın gönüllerini takva yönünden denemeye tâbi tuttuğu kimselerdir.*" ²⁹⁷ âyetini şerh ederken Allah Teâlâ'nın kullarının kalplerini nasıl temizlediğini açıklar ve şöyle der: "*Allah'ın gönüllerini takva yönünden denemeye tâbi tuttuğu kimselerdir.*" ifadesi, Allah onların kalplerini takva, itaat ve Rasulullah'ın

²⁹¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 4786.

²⁹² Hacc 22/37.

²⁹³ Hacc 22/32.

²⁹⁴ Bakara 2/283.

²⁹⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVII, 10690.

²⁹⁶ Muttefekun aleyh, Buhârî, "İymân" 37; Müslim, "Müsâkât" 107.

²⁹⁷ Hucurât 49/3.

yolunu tüm insanlığa taşımaları için temizler ve arındırır anlamına gelir. Allah, kalplerini saflaştırdıktan, her türlü pislikten duru ve temiz hale getirdikten, riya, nifak ve iman zayıflığı gibi halleri kalplerinden giderdikten sonra artık onlar bu çağrışı taşımaya ehil kimseler olmuşlardır. Başlarına gelen olaylar, onları zorluklarla dolu bir potada eritmiş ve iman saflarında yalnızca bu davetin emanetini taşımaya kadir güçlü iman sahipleri kalmıştır. ²⁹⁸

III- Vecel ve İtmi'nân

Şa'râvî, birçok münasebetle "huşu, vecel ve itmi'nân" kelimelerini açıklar ve kalbin itmi'nânı, veceli ve Allah Azze ve Celle'yi zikretme konuları arasında bir bağ kurar. Şa'râvî, "*el-Fıkhü'l-İslâmî'l-Müeyesser*" adlı eserinde, "el-Huşu yüzîlu'l-kibra mine'l-Kalb" (Huşu kalbi kibirden arındırır) başlığı altında "huşu, vecel ve itmi'nân" ²⁹⁹ ifadelerini açıklar: "Buna göre huşu, kalbin sükûnet bulması ve tam bir iç huzura ermesidir. Tüm noksanlardan münezzehtir olan yüce yaratıcının huzurunda duran kimsenin azamet kazanmasıdır. Huşu aynı zamanda kalbin tam bir tatmine ermesidir. Ömer bin Hattab (ra)'ın mescide girdiği ve namaz kılarak sakalıyla uğraşan bir adamla karşılaştığı rivâyet edilir. Bunun üzerine Ömer (ra) o kimseye: '*Eğer kalbin huşu duyuyor olsaydı, uzuvlarında huşu duyardı.*' ³⁰⁰ demiştir. Çünkü uzuvlar güçlerini kendilerini harekete geçiren kalpten alırlar. Eğer kalp başka bir şeyle meşgul olursa uzuvları unuttur. Burada 'vecel' kelimesi ile anlatılan korku, yüksek saygıdan dolayı korkup titremeye yol açan bir hal ve kalpteki tedirginliktir. Tüm noksanlardan münezzehtir olan Allah'ı zikretmek müminlerin kalplerini 'vecel' denen bu korkuya iter. Havf veya vecel, Celal sıfatlarının taşıdığı güç ve heybetten doğar. 'İtmi'nân' ise cemal sıfatlarının parıltıları ve sıcaklığından kaynaklanır. Bu yüzden ikisi tek bir âyet-i kerimede bir araya gelir. Hakk Te'âlâ şöyle buyurur: '*Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.*

²⁹⁸ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XXIII, 14441.

²⁹⁹ İtminanın anlamı kalbin sükun ve istikrar bulması ve aklın bir daha tartışmayacağı şekilde kalbin bir inanca ısınmasıdır. Bkz. Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7318.

³⁰⁰ Hadisin aslı: Rivâyet edildi ki, Hz. Peygamber namazda sakalıyla oynayan bir adam gördü bunun üzerine şöyle buyurdu: (*Eğer bu adamın kalbi huşu duysaydı organları da huşulu olurdu.*) Bu hadisin şu dipnotta farklı bir lafızla daha nakledildiğini gördük: Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahveî Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, II, 327. Muhakkik bu hadis hakkında haşiyede şöyle bir yorumda bulunmuştur: Münâvî "*el-Fethu's-Semavî*" adlı eserinde şöyle demiştir (2/854): Hakim et-Tirmizî *Nevâdiru'l-usul*'de bu hadisi Ebu Hureyre'den zayıf bir senetle rivâyet etmiştir (3/210), bu senette Süleyman b. Amr Ebu Davud en-Nehai vardır ki bu kişi hadis uydurmakla itham edilen kimselerden biridir. Bkz. , Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Tefsîru'l-Beğavî), thk. ve tahrir: (Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş), Daru Tayyibetin li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997, V, 409.

*Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah'ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur.'*³⁰¹ Sadece Kur'an'ın azap hakkındaki âyetlerini okuyarak uzuvlar, ateş tehdidinin korkusundan titrer. Bundan sonra ise rahmet gelir. İşte bu halde ise sadece ten rahatlamakla kalmaz; kalpler de yumuşar. Çünkü o, vücudun tüm uzuvlarına imanî bir bakış atmıştır. Bu yüzden iman beşerî vücudun tamamını harekete geçirir."³⁰²

Şa'râvî, aşağıda gelecek olan âyetleri tefsir etmesi esnasında huşu ve kalbin huzura ermesi konularını ele alır ve güzel bir üslupla bu manalar ile Allah Azze ve Celle'yi zikir etme arasında bir bağ kurar. Başlangıç olarak bu içerik hakkında gelen iki âyeti zikredebiliriz. Bunlardan ilki şu âyettir: *"Bunlar, iman edenler ve Allah'ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur."*³⁰³ Hakk Te'âlâ *"Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur."* Buyurmuştur. Bu ise kalplerin Kur'an ve onun içerisindeki dosdoğru haberler ile huzura kavuşacağını gösterir. Bu haberler ki Muhammed (sav)'in Rabb'i katından tebliğ görevi ile gönderildiğini vurgular ve kitabın Muhammed (sav)'in katından değil Allah katından olduğunu ortaya koyarlar. Söz edeceğimiz ikinci âyet-i kerime ise Hac süresinde geçmektedir: *"Onlar öyle kimselerdir ki, Allah anıldığında kalpleri titrer, başlarına gelen musibetlere sabrederler, namazlarını özenle kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcarlar."*³⁰⁴ Burada kalpte "vecel" olarak isimlendirilen korkunun kaynağının da Allah'ı zikretmek olduğunu görürüz. Bu durumda zihnimizde şu sorgulama doğar: Nasıl olur da Allah Teâlâ'yı zikretmek kalpte hem itmi'nân hem de vecel hallerine neden olur? Şa'râvî bu soruya şöyle cevap verir: Allah bir seferinde "Kalpleri titrer." bir başka sefer de ise "Gönülleri huzura kavuşur" buyurur. Âyetler neden böyle gelmiştir? Çünkü ilahi emirlere muhalefet edildikten sonra Allah'ın zikri geldiğinde nefis korku ve tedirginlik duyar. Allah'ın heybetinden çekinir. Musibet ve imtihan anından sonra Allah'ın zikri geldiğinde ise nefis mutmain olur. Zikrin özündeki imanî sermayeyi benimser ve şiddet anlarından ona yönelir, darlık ve belalarda ona dayanır. Eğer bir musibete uğrar ve ondan kurtulmaya güç

³⁰¹ Zümer 39/23.

³⁰² Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Fıkhi'l-İslamî'l-Müyesser ve Edilletuhu's-Şer'iyetü alâ Tarîkatî's-Suâl ve'l-Cevâb*, Mektebetü't-Türâsî'l-İslamî, 2002, I, 594-596.

³⁰³ Rad 13/28.

³⁰⁴ Hacc 22/35.

yetiremezsen, Musa (as)’ın “*Rabbim şüphesiz benimledir, bana yol gösterecektir.*” dediği gibi sen de “Benim bir rabbim var.”³⁰⁵ der ve O’na yönelirsin.³⁰⁶

Aynı şekilde Şa‘râvî’nin, “*Müminler o kimselerdir ki, Allah’ın adı anıldığında yürekleri titrer.*”³⁰⁷ ve “*Bilesiniz ki gönüller ancak Allah’ı zikrederek huzura kavuşur.*”³⁰⁸ âyetlerine getirdiği açıklama esnasında vecel, itmi’nân ve Allah’ı zikretme konuları arasında güzel bir bağ ortaya koyduğunu görürüz: İlk âyette kul bir gaflet halinde iken Allah’ı zikreder. İkincisinde ise kendisini korkutacak dünyevi bir mesele ile karşılaşır ve Allah’ı zikrederek rahatlar. Her iki âyette de kul Allah karşısında bir korku duymaktadır. İlkinde kalp, Allah’tan korkan, yaptığı hatalardan dolayı pişman ve tövbe etmek isteyen bir haldedir. İkinci durumda ise Allah’tan korunma dileyen ve Onun takdir ettiği kaza ve kadar karşısında mutmain bir kalp söz konusudur. Bu durumda kul Allah’ın kendisini terk etmeyeceğine iman etmiştir. Kul var oldukça Allah onu terk etmeyecektir. Bu yüzden artık dünyadaki hiçbir güç bu kula ulaşamaz. İşte bu imanın mucizelerindendir. Allah’ı anmaktan gaflete düştüğümüzde ondan korkar; hayatta karşımıza çıkan ve bizi güçsüz bırakan durumlara karşı ise ondan yardım dileriz.³⁰⁹

2.3.3. Kalbin Hastalığı

İlahî beyan, Allahu Teâlâ’nın “*Onların kalplerinde bir hastalık vardır.*” sözleriyle kalp hastalığını zikretmiştir. Bu ibare, Kur’an-ı Kerim’de dokuz farklı sürede on iki yerde gelmiştir. Bunlardan bir kısmını zikrederim. Allah Teâlâ, Bakara Suresi’nde şöyle buyurur: “*Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır.*”³¹⁰ Tevbe süresinde de şu âyet gelir: “*Kalplerinde hastalık olanlara gelince, bu onların (mânevî) kirlerine kir katmıştır ve onlar inkârcı olarak ölüp gitmişlerdir.*”³¹¹ Nur Suresi’nde şöyle geçer: “*Kalplerinde bir hastalık mı var, yoksa şüphe ve tereddüde mi düştüler? Yoksa Allah ve Resulünün kendilerine karşı zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar? Hayır, işte onlar asıl zalimlerdir.*”³¹² Ahzab Suresi’nde Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Yine o zaman münafıklar ve kalplerinde bozukluk*

³⁰⁵ Şuarâ 26/62.

³⁰⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XVI, 9821.

³⁰⁷ Enfâl 8/2.

³⁰⁸ Rad 13/28.

³⁰⁹ Şa‘râvî, *Mu‘cizetu’l-Kur‘ân*, IV, 135.

³¹⁰ Bakara 2/10.

³¹¹ Tevbe 9/125.

³¹² Nûr 24/50.

*bulunanlar, "Allah ve resulünün vaatleri bizleri aldatmaktan ibaretmiş!" demişlerdi."*³¹³ Muhammed Suresi'nde de şöyle buyurmuştur: "Yoksa kalplerinde çürüklük bulunanlar, içlerindeki kini Allah'ın asla açığa çıkarmayacağını mı hesapladılar?"³¹⁴ Kalp hastalığı kavramından bahsederken ve münafık kalplerdeki tedirginliği ele alırken bu âyet-i kerimelerden bir kısmını tekrar inceleyeceğiz. Daha sonra ise bu hastalıkların tedavisinde Kur'an-ı Kerim'in bir şifâ olarak rolünü ele alacağız.

I- Kalb Hastalığı ve Sıhhatinin Belirtileri Nelerdir?

Müfessirlerin tefsirlerinde kalp hastalığı kavramını aradığımızda neredeyse tek bir anlama tekabül eden birbirine yakın manalarla karşılaşırız. Taberî, onu münafık kimselerin kalbindeki şüphe ve şaşkınlık hali olarak yorumlar. Ona göre "Kalplerinde bir bozukluk vardır." İfadesi, kalplerinde bu dine olan inançları, Muhammed'i (sav) tasdik etmeleri ve onun Allah katından getirmiş olduğu hususlara iman etme noktasında ağır ve ölümcül bir hastalık bulunmaktadır; anlamına gelir. Onların hastalıkları Muhammed'in (sav) emri ve Allah katından getirdiği din hakkındaki şüpheleri ve şaşkınlıkları yüzündendir. Zira onlar bu hususlarda tam bir inanca sahip değillerdir. Bunları tam bir şekilde inkâr da edemezler.³¹⁵ Ancak onlar Allah Azze ve Celle'nin kendilerini anlattığı hal üzeredirler: "Arada bocalayıp duruyorlar; ne onlara, ne bunlara! Allah'ın şaşırttığı kimseye asla bir yol bulamazsın."³¹⁶ Mücahid (ö. 103/721) ise bu konuyu kısaca ele alır ve "Allahu Te'âla kelimünde "Kalplerinde hastalık bulunanları görürsün."³¹⁷ demiştir. İşte bahsettiği bu kimseler münafıklardır. der.³¹⁸

İbn Kesir, önde gelen âlimlerden bir kısmının "hastalık" kelimesinin anlamı hakkındaki görüşlerini naklederek şöyle der: İbn İshak (ö. 151/768), Muhammed b. Ebu Muhammed'den, O İkrime'den, O Cübeyr'den, O da İbn Abbas'tan rivâyetle "Kalplerinde bir hastalık vardır." demek "Kalplerinde bir şüphe vardır." anlamına gelir demiştir. Tabari'nin müfessirlerinin böyle demişlerdir. İkrime ve Tavûs'tan nakledildiğine göre kalplerdeki hastalık riyadır. Dahhak ise İbnu Abbas'tan rivâyetle kalplerindeki hastalık nifaktır ve Allah hastalıklarını artırmıştır, der.³¹⁹ Râzî de bu konudan kısaca

³¹³ Ahzâb 33/12.

³¹⁴ Muhammed 47/29.

³¹⁵ Taberî, *Cami'u'l-Beyan*, I, 279.

³¹⁶ Nisa 4/143.

³¹⁷ Mâide 5/52.

³¹⁸ Mücâhid, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Kureşî, el-Mahzûmî, *Tefsîru-Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselam Ebu'n-Neyl, Daru'l-Fikri'l-İslami el-Hadîseti, Mısır 1989, I, 310.

³¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 284.

şöyle bahseder: “Kalbin hastalığı nedir? el-cevap, o şek ve şüphedir. Bu hastalığı ise münafıklar taşır.”³²⁰

Şa’râvî ise kalp hastalığı konusunu yeni bir üslupla tanımlar ve bunu yaparken itidali aşma ve kalpteki boşluk kavramlarını kullanır. “*Ente Tes’el ve’l-İslamu Yucîb*” adlı eserinde kendisine bu sorunun ilk kısmı yöneltildiğinde şöyle cevap vermiştir: “*Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır.*”³²¹ Âyetinde de geldiği üzere kalp hastalığından murat manevi bir hastalıktır ki bu da kalbin itidal sınırını aşması anlamına gelir. Kalp herhangi bir inanca bağlı olmadığı halde kendisine sunulan bir görüşle bağ kurması, içinde bulunduğu ilk halle kendisine sunulan bu inanç arasında müzakere yapması ve bunlardan hangisine kanaat getirip kalbine alacağına karar vermesine, kalbin itidal üzere olması denir. Kalb-i selimin inanç karşısındaki durumu budur. Eğer kalp bir konuda kesin kararını verdikten sonra ona tamamen ters bir başkası hakkında kendisiyle münakaşaya girerse bu durum adaletle uygun olmaz. Kalbin sıhhati konusunda bir itidal de artık söz konusu değildir. Kalbinde iki farklı dava bulunması ve bunların birbiriyle tartışması itidali aşmak anlamına gelir. Bunlardan sadece birinin kalpte yer edinmesi gerekir ki hak ve itidal bunu gerektirir. Çünkü Allah bir insanın göğsünde, iki farklı davayı tartışmasına yetecek iki kalp var etmemiştir. Kişinin tek bir kalbi ve tek bir alanı vardır. Bu tek alanda iki farklı durum asla bir araya gelemez. Eğer kalbinde dinsizliğe dair bir karar alınmış ise artık iman meselesini müzakere etsen de iman asla kalbine girmeyecektir. İnançla ilgili bir meseleyi müzakere ederken kalbin eski inancından soyutlanmamış ise fitrata aykırı davranmış olursun. Bu durumda hevâ ve hevesin devreye girer ve kalbinde sağlam bir yer edinir. Bundan sonra ise kalbinde kökleşmiş bir seviyesizlikle müzakere edersin. İşte kalpteki hastalık da budur.³²²

Şa’râvî *el-Fetâvâ* adlı eserinde “Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır.” âyetinde geçen kalp hastalıklarından ne kast edildiği hakkında kendisine sorulduğunda benzer bir cevap verir ve şöyle der: “Somut görünüşüyle kalp kan pompalayan bir organdır. Hayatı ve hareketi sağlar ki tüm bunlar maddî işlerdir. Kalple ilgili manevi işler ise sağlam bir akide oluşturmayla ilgili meseleler üzerinde yoğunlaşır ve bu yönde dönüşüm geçirir. Bu akide, bir süre sonra kendisiyle ilgili şüpheler yeniden su yüzüne çıkmayacak oranda sağlam olmalıdır.

³²⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XIII, 241.

³²¹ Bakara 2/10.

³²² Şa’râvî, *Ente Tes’elü ve’l-İslamu Yucîbu*, s.92-93.

Böyle bir inanç kalpte yerleştikten sonra artık hayatın akışı onun gereklerine göre şekillenir. Kalbin kullandığı bu alana yürek denir. Yürek de kalp de göğüstedir. O halde şu an önümüzde kalp, yürek ve göğüs kavramları bulunmaktadır. Zaman zaman Allah kalp hakkında çok farklı üsluplar kullanarak kalpten söz eder. Buna örnek olarak şu âyeti verebiliriz: '*Mûsâ'nın anasının kalbi bomboş kaldı.*'³²³ Burada kadının kalbi işlevini yitirmiş haldeydi. Bu yüzden Allah Teâlâ şöyle buyurdu: "*Eğer biz onun kalbine güç vermeseydik...*"³²⁴ Yüce Allah şöyle buyurur: "*Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?*"³²⁵ burada genişletilen göğsün tamamıdır. Yalnızca kalp veya gönül değildir. O halde âyet-i kerimede sözü edilen hastalık, manevi bir hastalıktır. İtidal sınırını aşmaktır. Kalbin itidal sınırı nedir? Kalp herhangi bir inanca bağlı olmadığı halde kendisine sunulan bir görüşle bağ kurması, içinde bulunduğu ilk halle kendisine sunulan bu inanç arasında müzakere yapması ve bunlardan hangisine kanaat getirip kalbine alacağına karar vermesine kalbin itidal üzere olması denir."³²⁶

Kalp hastalığının belirtileri konusunda âlimlerimizin oldukça faydalı sözleri bulunmaktadır. Onları şu şekilde özetlememiz mümkündür: "Kulun kalbi zaman zaman hastalanabilir ve sahibinin haberi dahi olmadan hastalığının şiddeti artabilir. Hatta kalp öldüğü halde sahibinin bundan haberi bile olmayabilir. Peki, kalpteki hastalıkların belirtileri nelerdir? Günahların kalpte açtığı yaralar sahibine acı vermez. Kalbin Hakk'tan gafil olması onu yaralamaz. İlacın acılığı ona çok zor gelir. Böylece ilacın acılığındansa elemin sürmesini tercih eder. Kalbin hasta olduğunun göstergelerinden bir diğeri de nefsin faydalı gıdaları terk edip zararlı olanlara yönelmesi, şifâlı olan ilacın yerine zararlı olan hastalığı koymasıdır. Sahih bir kalp, zararlı ve acı verici olandansa faydalı ve şifâ kaynağı olanı tercih eder. Hasta kalp ise bunun tam tersini yapar. Gıdaların en faydalı olanı iman; ilaçların en şifâlısı Kur'an'dır."³²⁷

Şa'râvî, kalbin sıhhati konusunu anlatırken, bu konuyla Allah'ın izniyle övülecek sonuçlara gebe olan heva ile mücadele arasında bir ilişki kurar ve şöyle der: Her kim hastalıklı davranışlarında ısrar ederse şüphesiz Allah onun hastalığını artırır. Zira O Sübhanehu ve Te'âlâ şöyle buyurmuştur: "*Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır.*"³²⁸ Kalpteki bu hastalık, kalbe mühür vurulması anlamına gelen "hatem"

³²³ Kasas 28/10.

³²⁴ Kasas 28/10.

³²⁵ İnşirah 94/1.

³²⁶ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.533.

³²⁷ Ferîd, *Tezkiyetü'n-Nefs ve Tertîbuha*, s.28, Gazzâlî'nin *İhyau Ulumu'd-Dîn* adlı eserinden yararlanılmıştır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmî'd-Dîn*, s.945.

³²⁸ Bakara 2/10.

olayına kadar sürüp gider. “Hatem” ifadesi kişinin içinde bulunduğu halden bir daha asla çıkamayacağını ve çıktığı yola bir daha dönemeyeceğini garantilemek anlamına gelir. Çünkü kalbi hasta olan kişi bu durumda hevasına uymayı seçmiş; Allah da bu hal üzere kalması için kalbine mühür vurmuştur. Kalbin sıhhatli olması ise ancak heva ile mücadele etmek ve bunun neticesinde hidâyeti elde etmek şeklinde gerçekleşir.³²⁹ “Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz.”³³⁰

Burada selef-i salihden olan âlimlerimizin, kalbin sıhhatinin belirtileri hakkındaki bazı sözlerini özetleyebiliriz. Kalbin sıhhatinin alametleri şunlardır:

- Âhiret yurduna yerleşinceye dek dünyada bir yolcu olmak. Bu kul, Âhirete asıl vatani orasıymış gibi gider. Bu dünyada ise ihtiyacını alıp sonra da vatanına dönecek bir yolcu gibi bulunmuştur. O, Rasulullah (sav)’ın Abdullah bin Ömer’e tavsiye ettiği hal üzeredir: “*Bu dünyada bir yabancı veya yolcu gibi ol.*”³³¹

- Sağlıklı kalp, sahibinin Allah’a tamamen tevekkül etmesi, Ona karşı bir aşkın sevgilisine duyduğu bağlılığı duyması yönünde ısrar edip durur. Allah’a duyduğu aşk ile ondan başkalarına olan sevgiden yüz çevirir. Onu anarak ondan gayrisini anmaktan vazgeçer. Onun hizmetine girer ve başkalarının hizmetkârı olmaktan kurtulur.

- Herhangi bir virdini veya ibadetlerinden birini yerine getiremediğinde, cimri kimsenin malını elinden kaçırmaması ve kaybetmesinden daha büyük bir acı duyar.

- Allah yoluna hizmet etmeyi, aç kimsenin yemeği ve suyu özlemesi gibi özler. Yahya bin Muaz şöyle demiştir: “Her kim Allah’a hizmet etmekten mutluluk duyarsa diğer varlıklar da ona hizmet etmekten mutlu olur. Kimin gözünün aydınlığı Allah’ın rızası ile olursa ona bakan herkes için de o göz aydınlığı olur.”

- Tek bir derdi vardır. O da Allah yolunda ibadetle meşgul olmaktır.

³²⁹ Şa‘râvî, *Ente Tes’elu ve’l-İslamu Yucîbu*, s.92-93.

³³⁰ Ankebût 29/69.

³³¹ Hadisin lafzı: Süleyman el-A’mes’ten şöyle dediği rivâyet edildi: Mücahid bana Abdullah b. Ömer’in (ranhuma) şöyle söylediğini rivâyet etti: Hz. Peygamber (sav) omuzlarımı tutup şöyle buyurdu: (*Dünyada bir garîp ya da yolcu gibi ol!*) İbn Ömer akşam olduğunda sabahı, sabah olduğunda akşamı bekleme, sağlıklı iken hastalık için hayattayken de ölümün için bir şeyler elde et, derdi. Bkz. Buhârî, "Rikak" 3.

- Malına son derece düşkün birinin malının boşa gitmesine duyduğu korkudan çok daha şiddetlisini zamanının boşa gitmesi konusunda hisseder.

- Namaza durduğu anda dünya ile ilgili tüm keder ve gamı silinir. Rahat ve nimeti namazda bulur. Gözünün aydınlığı ve kalbinin mutluluğu namazdadır.

- Rabbini zikretmekten usanmaz. Ona hizmet etmekten yılmaz. Kendisini Allah'a götüren veya onu hatırlatanlar dışında kimseye yakınlık duymaz.

- Amele devam etmekten çok amellerini daha da iyi hale getirmeyi önemser. İbadetlerde ihlâslı olmayan özen gösterdiği gibi nasihat, mütabaa ve ihsana da hürmet eder. Bununla birlikte Allah'ın kendisine olan lütfuna ve kendisinin Allah hakkındaki eksikliğine şahitlik eder.³³²

II- Münafıkların Kalplerinin Tedirginliği

Şa'râvî, "*Senden izin isteyenler sadece, Allah'a ve âhiret gününe iman etmeyenler ve kalpleri şüpheyne kapılmış olanlardır; onlar şüpheleri içinde bocalayıp dururlar.*"³³³ âyetini tefsir ederken ilk olarak kalplerin tereddüdünün ne anlama geldiğini açıklar ve şöyle der: "Onlar kalpleri şüpheyne kapılmış olanlardır." ifadesi şu anlama gelir: "Bu kimselerin imanları, iman edip etmeme hususunda aklî bir düşünmeye yeniden ihtiyaç duymayacak mertebeye ulaşmamıştır. Yani imanları yakîn düzeyinde değildir. Bilakis hâlâ inanca dair meseleleri yeniden müzakere etmek üzere kalpten akla geri döndüren bir şüphe halindedirler. Bu yüzden Hakk Teâlâ onları çok ince bir surette niteler ve şöyle der: '*Onlar şüpheleri içinde bocalayıp dururlar.*' Yani onlar katında iman akılla kalp arasında döner durur. Böylece bir kalbe iner bir yeniden tartışılmak üzere akla yükselir. Sonra tekrar kalbe iner. Böylece iman meselesi akıl ile kalp arasında tereddütte kalır. Hiçbir yerde istikrar sağlayamaz. Onlar bu halleriyle ahret ve Allah'ın orada kendileri için hazırladığı karşılık konusunda tam bir inanca da sahip değildirler. Âhiret gününde Allah ile buluşmaktan şüphe duyarlar. Tüm bunlar nefislerinde döner durur ancak yakîn mertebesine asla ulaşamazlar."³³⁴

³³² Ferîd, *Tezkiyetü'n-Nefs ve Tertîbuha*, s.28-29, Gazzâlî'nin *İhyau Ulumu'd-Dîn* adlı eserinden yararlanılmıştır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.945-946.

³³³ Tevbe 9/45.

³³⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IX, 5158.

Şa'râvî, “*Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır.*”³³⁵ âyetini tefsir ederken münafık kalplerin tedirginliğini ve tek bir hal üzere sükûnete eremeyişini niteler ve şöyle der: Tüm noksanlardan münezze olan Allah, münafığın kalbinde bulunan hali bir hastalığa benzetmiştir. Bu hastalık ilk olarak kalbe bir cıızlık verir. Böylece kalpleri, kalbi canlandıran ve güçlü ve genç kılan imanî sıhhati ele edemez olur. Ancak bu hasta kalpler neden hastalanmışlardır? Şüphesiz bu kimseleri hayatın her anında kuşatan bir nifak ve zıtlasma söz konusudur. Kalpleri yalanla dolu bir hayat yaşadığını hissetmektedir. Böylece kalbindeki tedirginlik kişiyi hasta eder.³³⁶

Şüphesiz bu münafıkların kalplerinde şüphe ve şek yuvalanmış haldeydi. Planları ortaya çıktıktan sonra adil bir cezanın kendilerine dokunmasından ve Rasulullah (sav)’ın Tebuk Gazvesinden döndükten sonra mescitlerini (Mescid-i Dırar) yıkmassından korkuyorlardı. Şa'râvî, “*Onların kurduğu bina, yürekleri paramparça olmadığı (yaşadıkları) sürece içlerinde bir huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecektir. Allah her şeyi bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.*”³³⁷ âyet-i kerimesini tefsir ederken bu durumu açıklar. Onların inşa ettikleri bina, Mescid-i Dırar’dı. Bu yeri inşa ederek İslam’a zarar vermeyi, insanları inkâra düşürmeyi ve ayrılık çıkarmayı amaçlamışlardı. Rasulullah (sav) Tebuk Gazvesinden döndüğünde Allah ona “*Orada asla namaza durma!*”³³⁸ âyetini indirdi. Rasulullah (sav) da sahabelerinden bir kısmını bu mescidi yıkmak üzere gönderdi. Bu noktada Hakk Te’âlâ şöyle buyurdu: “*Onların kurduğu bina, yürekleri paramparça olmadığı (yaşadıkları) sürece içlerinde bir huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecektir.*”³³⁹ Rasulullah (sav) bu yapıyı yıktıktan ve arazisi bir çöplük halini aldıktan sonra bile bu yapıyla ilgili kalplerinde bir şüphe

³³⁵ Bakara 2/10.

³³⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 152.

³³⁷ Tevbe 9/110.

³³⁸ Tevbe 9/108.

³³⁹ Bu âyetin tefsirinde Dırar Mescidi ile ilgili olarak müfessirlerin nerdeyse birbirinin aynı olan çeşitli görüşleri vardır. İbn Kesîr bu âyetin tefsirini yaparken şöyle der: (İnşa ettikleri o binaları kalplerinde şüphe olarak kalmaya devam edecek..) Yani şek ve nifak olarak kalmaya devam edecek. Tıpkı buzağıya tapanlara onun sevgisinin içirilmesi gibi kalplerinin bu çirkin işi yapmaya cüret etmesinden dolayı böyle olur. (Ancak kalpleri parçalanıncaya kadar) ifadesi ise ölümleri anlamındadır. İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde, Zeyd b. Eslem, Süddî, Habîb b. Ebî Sâbit, Dahhâk, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem ve seleften daha birçok alim böyle söyler. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VII, 290. İbn Cevzî ise Zâdû'l-mesîr adlı eserinde üç görüş olarak zikreder: Bunlardan birisi şüphe ve nifak olduğudur. Çünkü onlar o binayı inşa ederken iyi bir şey yaptıklarını zannediyorlardı. İbn Abbâs ve İbn Zeyd böyle demişlerdir. İkincisi: Hüsrân ve pişmanlık olduğudur. Çünkü binayı inşa ettikleri için pişman olmuşlardı. Bunu İbn Sâhib ve Mukâtil söylemiştir. Üçüncü görüşe göre ise buradaki mana binalarının yıkılması kalplerinde hınç ve öfkeye sebep olmaya devam eder. Bunu da Süddî ve Mübberred söylemiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Zâdû'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut h.1404, III, 502-503.

kaldı. Rasulullah (sav)’e kendilerine verilecek bir ceza ile ilgili bir âyet inmesini endişeyle bekler hale geldiler. Rasulullah’tan kendilerine bir kötülük dokunmasına şüphelenir oldular ve bu kalpler ölümle paramparça olana dek kalplerindeki şüphe sürüp gitti.³⁴⁰

Bu münafıkların tek derdi fitne ve ayrılık çıkarmaktı. Kalpleri Hakk’a karşı hep şüphe ile doluydu. İmam Şa‘râvî, “*Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) tevil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler.*”³⁴¹ âyetini açıklarken şöyle der: Kalplerinde bir eğrilik ve meyil olanlar fitne çıkarmak arzusuyla müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Sanki kalplerindeki bu eğrilik sonradan meydana gelmiş bir durumdur. Aslında kalplerde eğrilik olmaz. Zira selim fıtratta eğrilik yoktur. Ancak arzular kalbin eğrilmesine neden olurlar. Böylece insan herhangi bir konuda Allah’ın sahih hükmünü bildiği halde hevası ona galip gelir ve Allah’ın hükmünden başka bir yöne meyleder. Meyil, kalbin bir işidir. O halde insan kalbinin meylettiği hususa hizmet için mantık ve düşüncesine boyun eğebilir.³⁴² Bu yüzden Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Sizden herhangi bir kimsenin hevası benim getirdiğim dine tabi olmadıkça iman etmiş olmaz.”³⁴³

Neticede Allah Teâlâ , Nebi (sav) ile oturmaya katlanamayan bu münafıkların nefislerinden imanı çekip almıştır. Çünkü bunlar imanın kıymetini bilmemektedirler. Şa‘râvî şöyle der: “*Anlamamakta direndikleri için Allah da onların kalplerini haktan çevirmiştir.*”³⁴⁴ Bu, onların nifaka olan nefsi yönelişlerinin neticesidir. Yüce Allah da onlara bu konuda yardım eder. Mademki onlar imanın kıymetini bilmemektedirler; o halde imandan uzaklaşmalarında bir sakınca yoktur. Zira Allah onları yalnızca kendi seçimleri yüzünden uzaklaştırmıştır. Bu yüzden hiç kimse, “onların kalplerini uzaklaştıran Allah’tır. Bu kimselerin günahı nedir?” diyemez. Hayır, şüphesiz bu kimseler Allah’ın kalplerinde var ettiği ihtiyar gücü ile İslam ‘dan uzaklaşmayı

³⁴⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VIII, 5506.

³⁴¹ Âl-i İmran 3/7.

³⁴² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 1278.

³⁴³ Hadisin lafzı: Abdullah b. Ömer (r.anhuma), Hz. Peygamber’in (sav): (Sizden hiç kimse arzuları benim getirdiğim şeye tabi olmadıkça iman etmiş olmaz.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir. Bkz. Muhyî’s-Sünne, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Begavî, *Mesabihu’s-sünne*, thk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selim İbrahim Samâra, Cemâl Hamdî ez-Zehebî, Daru’l-Ma’rife li’t-Tibâati ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Beyrut 1987, I, 160; İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Cami’u’l-ulum ve’l-hukm fî Şerhi Hamsine Hadisen min Cevâmi’l-Kelim*, thk. Muhammed Ahmedî Ebû’n-nur, Daru’s-selâme li’t-Tibâati ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2004, III, 1145; Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Erba’une’n-Nevevîyye*, Daru’l-Menhec li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Beyrut 2009, s. 113.

³⁴⁴ Tevbe 9/127.

seçmişlerdir. Allah da onların kalplerini uzaklaştırmıştır. Neden mi? Çünkü onlar “Anlamamakta direnen” yani idrak edemeyen bir toplulukturlar.³⁴⁵

III- Kur’ân Kalbin Hastalıklarına Şifâdır

Kur’an-ı Kerim’de şifâ âyetleri denen altı âyet vardır. Bu âyetler şunlardır: “İnananların yüreklerine şifâ versin diye...”³⁴⁶ “Rabbinizden size bir öğüt, kalplerdeki hastalıklara bir şifâ, inananlara bir rehber ve rahmet gelmiştir.”³⁴⁷ “Biz Kur’an’dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifâ, bir rahmettir.”³⁴⁸ “De ki: “O, inananlar için bir rehber ve şifâdır.”³⁴⁹

“Biz Kur’an’dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o Müminler için bir şifâ, bir rahmettir; zalimlerin ise sadece ziyanını arttırır.”³⁵⁰ âyetinden yola çıkarak deriz ki Kur’an’ın kalp hastalıklarına şifâ olması mümkündür. Ancak bu durum bir takım şeylere bağlıdır. Şa’râvîbunları şöyle açıklar:

"O halde, 'O, müminler için bir şifâ, bir rahmettir.' Hükümü, tabiatın selameti, istikbalin selameti ve Allah Teâlâ 'ya dair bir anlayış ile temellendirilmiştir. Şifâ, var olan bir hastalıktan kurtulmak üzere hastalığı tedavi eder. Rahmet ise bir kez daha hastalanmamanı garanti altına alacak korunmayı kuşanmandır. Yani rahmet korunma, şifâ ise tedavidir. Acaba Kur’an’ın şifâ olması kalbin hastalıkları ve nefsin illetlerine karşı müslümanı endişe, şaşkınlık ve kıskançlık gibi hastalıklardan kurtaran, nefsindeki kin, nefret, haset ve diğer tüm manevi hastalıkların kökünü kazıyan manevi bir şifâ mıdır? Yoksa bedendeki maddî hastalıklara da şifâ olur mu? Tercih edilen hatta hakkında hiçbir şüphe olmayıp kesin görülen görüşe göre Kur’an kelimenin tam

³⁴⁵ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, VIII, 5601.

³⁴⁶ Tevbe 9/14.

³⁴⁷ Yunus 10/57.

³⁴⁸ İsra 17/82. Bu âyetle ilgili olarak müfessirlerden bir grubun görüşlerini zikredeceğiz. Bu konuda Taberî’nin tefsirinde şöyle dediğini görüyoruz: Allah Azze ve Celle şöyle buyuruyor: (Kur’ân’dan Mü’minlere rahmet ve şifâ olacak şeyler indiriyoruz.) Allah Teâlâ diyor ki: Ey Muhammed, sana Kur’ân’dan, cehalet ve dalaleti iyileştirecek, mü’minlerden kör olanların kendisiyle görebileceği bir şifâyı ve kâfirlerin dışında sadece mü’minlere özgü bir rahmeti indiriyoruz. Çünkü Müslümanlar içinde Allah’ın farz kıldığı şeyleri yerine getirirler helal kıldığını helal haram kıldığını haram olarak görürler bununla da cennete girerler ve O’nun azabından kurtulurlar. Bundan dolayı Kur’ân onlar için Allah’ın kendilerine ikram ettiği bir nimet ve rahmettir. Bkz. Taberî, *Camiu’l-Beyân*, XVII, 538. Yine İbnü’l-Cevzî de tefsirinde (Zâdu’l-Mesîr) üç görüş zikreder: İlki: İçindeki hidâyet sayesinde dalaletle şifâ olması. İkincisi: İçerdiği bereketten dolayı hastalıklara şifâ olması. Üçüncüsü: Ferâiz ve ahkama dair beyanı açısından şifâ olması. Bkz. İbn’ul-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, V, 79. İbn Kesîr ise tefsirinde burada şifâdan kastın bal olduğuna dair bir delil zikrediyor. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VIII, 326. Râzî ise Mefâtihu’l-Gayb’da şöyle diyerek iki görüş zikrediyor: Bunda iki vecih vardır: Birisi, hastalıklara şifâ olduğudur. İkincisi ise küfür hastalığına şifâ oluşudur. Zira Allah Teâlâ küfür ve şekki hastalık olarak niteledi ve “ kalplerinde hastalık vardır” dedi. (Bakara 2/10) Kur’ân ile tüm şüpheler kalpten temizlenir bundan dolayı da şifâ olarak nitelenmesi doğru olur. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 262.

³⁴⁹ Fussilet 41/44.

³⁵⁰ İsra 17/82.

anlamıyla şifâdır. Hem maddî hem de manevî hastalıkların şifâsı O dur." ³⁵¹ *el-Fetâvâ* adlı eserinde Şa'râvî'ye şu soru sorulur: Allah Teâlâ, "*İnananların yüreklerine şifâ versin diye...*" ³⁵² ve "*Kalplerdeki hastalıklara bir şifâ olarak...*"³⁵³ buyurmuştur. Burada zikredilen şifâdan kasıt maddî bir şifâ mıdır yoksa manevî bir şifâ mıdır? Şa'râvî'nin yanıtı ise özetle şu şekildedir: "Allah'ın geniş kıldığı bir şeyi daraltma! '*Kalplerdeki hastalıklara bir şifâ...*' ifadesi tüm maddî hastalıkları kapsadığı gibi psikolojik rahatsızlıklar dediğimiz manevî hastalıkları da kapsar." ³⁵⁴

Tefsirinin bir başka yerinde ise kalp hastalıklarına şifâ olarak Kur'an ile birlikte imanı da zikrederek şöyle der: "Birinin şifâ bulması ancak Allah'ın izniyle mümkündür. Burada sözü edilen tedavi ise sağlam ve gerçek bir imandır. Kişiye şifâyı getiren budur. Allah Teâlâ şöyle buyurur: '*Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifâ, bir rahmettir; zalimlerin ise sadece ziyanını arttırır.*'" O halde kalbin şifâsı iman ve Kur'an'dır. Bunların her ikisi de münafık kimselerin kalplerinden uzaktır. Bu nedenle kalplerindeki hastalık zaman geçtikçe artmaktadır. Tüm noksanlardan münezzeh olan Allah Teâlâ, nifak ve küfürleri nedeniyle hastalıklarını arttırır." ³⁵⁵

Her ne kadar kalpler değişim ve dönüşüme maruz olsalar da Mümin kimsenin kalbinin İslam üzere sabit kalması için duaya sarılması icap eder. "*Rabbimiz! Bizi doğru yola eriştirdikten sonra kalplerimizi eğritmek, bize tarafından bir rahmet bağışla. Hiç kuşku yok, lutfu en bol olan yalnız sensin.*" ³⁵⁶ âyetini tefsir ederken Şa'râvî bunu açıklamakta ve şöyle demektedir: "İlimde derinleşenler sanki 'muhkem olsun müteşabih olsun tüm âyetler Allah katındandır. Muhkem olanla ibadet eder; müteşabih olana ise iman ederiz.' demektedirler. İşte gerçek hidâyet de budur. Bundan sonra ise tabi oldukları hidâyet üzere sabit kalmak için dua ederler. Bu dua, 'Rabbimiz bizleri sana ibadet üzere sabit kıl. Kalplerimizin meyletmesi ve eğrilmesine izin verme.' anlamındadır. Bu dua bizlere gösterir ki kalpler sürekli bir değişim ve dönüşüm üzeredirler. Bu yüzden son söz iman üzere sebat hakkında bir dua olarak gelir: 'Rabbimiz! Bizi doğru yola eriştirdikten sonra kalplerimizi eğritme; bize tarafından bir rahmet bağışla. Hiç kuşku yok, lutfu en bol olan yalnız sensin.' Şüphesiz bu kimseler Allah'tan bir hak iddiasıyla değil bir lütuf olarak bunu istemektedirler. Zira Allah katında hak iddia edebilecek hiçbir mahlûk yoktur. Ancak Allah dilediğine lütufta

³⁵¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIII, 8712.

³⁵² Tevbe 9/14.

³⁵³ Yunus 10/57.

³⁵⁴ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.534-535.

³⁵⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 152.

³⁵⁶ Âl-i İmran 3/8.

bulunur. İlimde derinleşmiş olan kimseler ise müteşabih de olsa muhkem de olsa tüm âyetlerin Allah katından olduğuna dair Allah'ın kendilerini hidâyet ettiği sağlam hükümden sonra hevalarına uymaya karşı Allah'ın rahmetini isterler." ³⁵⁷

2.3.4. Kalpteki İman ve Yakîn

I- İman Nedir?

Şa'râvî, Kur'an-ı Kerim'in âyetlerini tefsiri esnasında imana³⁵⁸ birçok mana verir. Verdiği tüm bu manalar, okuyucunun zihninde imana dair tam bir resim oluşmasını sağlar. *"İsa onlardaki inkârcılığı sezince, "Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?" diye sordu. Havariler, "Allah'ın yardımcıları biziz; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız."* ³⁵⁹ âyet-i kerimesini tefsir ederken imanın tanımına genel olarak değinir sonra da özel bir şekilde tekrar açıklayarak şöyle der: "Havariler, *"Allah'ın yardımcıları biziz."* dediklerinde aralarındaki herkesin Allah'ın dinine destek olmak istediğini dile getirmiş oldular. Allah'ın yolunu desteklemede Allah'a bağlandılar. Bu ise her birinin bu yolu dosdoğru bir şekilde bilmesini gerektiriyordu. Bizler Allah'ın dinine destek olmanın temel unsurlarını biliyoruz. Bunların en başında ise iman gelir. O halde iman nedir? Şüphesiz o, herhangi bir konuda kalbin mutmain olmasıdır. Genel anlamda iman buna denir. Ancak iman özel anlamıyla kullanıldığında, kalbin en önemli mesele hakkında mutmain olması anlamını verir ki bu mesele de Allah'a imandır. Bu yüzden Allah'ın dinine destek olmada kullanılacak silahlar, insanın tüm uzuvlarının Allah'a teslim olmasıdır.

³⁵⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, II, 1285.

³⁵⁸ Sözlükte "güven içinde bulunmak, korkusuz olmak" anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen imân "güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak" demektir. "Sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek" mânasındaki akd kökünden türeyen i'tikâd da "iman" karşılığında kullanılır. Terim olarak iman genellikle "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" diye tanımlanır. Bk. Sinanoğlu, Mustafa, iman, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 212.

Mâtürîdî, (Te'vilâtü Ehli's-sünne)'de şöyle diyor: Bize göre iman kalp ile tasdiktir. Delili ise te'vil ve edebiyat ehlinin hepsi (أمنوا) ifadesini Kur'an'ın hepsinde "tasdik edin" diye tefsir etmişlerdir. Bkz. Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, thk. Mecdî Bâslûm, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 385. Tahâvî (el-Eş'arî) de şöyle demiştir: İman, Allah'ın Kur'an'da indirdiği ve Allah Resulü'nden gelen her şeyin sahih olduğuna dil ile ikrar kalp ile tasdiktir. Bkz. Fûde, Saîd Abdullatîf, *eş-Şerhu'l-Kebîru alâ 'Akîdeti't-Tahâvî*, Daru Zehâir, Beyrut trs, II, 956-957. Gazzâlî ise şöyle diyor: İmanın üç mertebesi vardır: İlk mertebe: Avâmın imandır ki o sırf taklittir. İkincisi: Kelamcıların imandır ki istidlalin karıştığı bir mertebedir. Derecesi avâmın imanının derecesine yakındır. Üçüncüsü ise âriflerin imandır ki yakın aydınlığını müşahade iledir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 891.

³⁵⁹ Âl-i İmran 3/52.

Bu yüzden havariler, *Allah'ın yardımcıları biziz; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler müslümanlarız.*" ³⁶⁰ demişlerdir.

Başka bir âyetin tefsirinde ise Şa'râvî, Hasanul-Basrî'ye ait bir söz nakleder. Bu söz çerçevesinde iman ne olduğu kısaca ve açıkça anlaşılır. Allah'a tevekkül ettiklerini söyleyip aslında tembellik eden mütevâkillerin yolu da bu sayede kapanmış olur. O şöyle der: Hasanul-Basrî'nin şöyle dediğini ıstırız: İman bir temenni değildir. O kalpte yer edinen ve davranışların doğruladığı şeydir. Mağfîret konusundaki zanları bir kavmi şaşkına çevirmişti. Onlar bu yüzden hiçbir iyilik yapmadan bu dünyadan göçüp gittiler. Onlar 'Biz Allah hakkında hüsnü zanda bulunuyoruz.' diye yalan söylüyorlardı. Eğer gerçekten Allah hakkında hüsnü zan besleselerdi ona ibadet etmede iyiye giderlerdi." ³⁶¹

Aynı şekilde başka bir âyette daha imanı tanımlar ve onunla akide kelimesi arasında bir bağ kurar. Allah'ın mümin kullarının bu iman üzere sebat için Allah'a ettikleri duayı zikrederek şöyle der: "O halde nasıl olur da Hakk Te'âlâ 'Ey iman edenler! İman edin!' ³⁶² buyurur. Burada 'İman nedir?' diye sorarız. İman, akidenin kalpte yerleşmesi ve yeninden tartışılmak üzere zihnin yüzeyine tekrar çıkmamasıdır. Buna akide dememizin nedeni kalbe düğümlenmiş bir iş olmasıdır. O halde Hakk Te'âlâ Mümin kuluna seslenip ondan iman etmesini istediğinde bu Hakk'ın şöyle dediğini gösterir: Sen sana seslenmemden önce iman etmiştin. İmanının sırrı gereğince ben de sana sesleniyorum. Bu imanı daima koru ve taze tut! Çünkü ben seni iman üzere gördüğüm için sana iman sıfatıyla seslendim." ³⁶³

Şa'râvî bundan sonra yakîn konusuna değinir ve onunla iman arasında bir bağlantı kurarak şöyle der: "Sonra Hakk Te'âlâ , 'Biz âyetleri, kesin olarak inanacak bir toplum için açıkladık.' ³⁶⁴ buyurur. Âyette geçen yakîn nedir? Bu, iman meselesinin kalpte, hiçbir şüphe ve sarsılma ihtimali bulunmaksızın istikrara ermesidir. Mesele yeniden müzakere edilmek üzere bir kez daha akla sunulmaz. Çünkü o artık yakîn (kesin bir inanç) halini almıştır. Kula göre Rasulullah'ın (sav) söylediği tüm sözler haktır. Bu yüzden imanındaki sadakati ile Hz. Ebu Bekir efendimiz (ra) kendisine, 'Arkadaşın yedi kat göğsüne çıkarıldığını ve tek bir gecede Beytü'l-Makdis'e gittiğini

³⁶⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1490-1491.

³⁶¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, V, 2661.

³⁶² Nisa 4/136.

³⁶³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, V, 3202-3203.

³⁶⁴ Bakara 2/118.

söylüyor.' denildiğinde 'O gerçekten böyle dediyse doğru söylemiştir.' diye cevap vermiştir." ³⁶⁵

II- Kalp İman Nuru İle Dolduğunda

Şa'râvî, "Sen onlara bir mucize getirmediğin vakit, "Onu da derleyip toplayaydın ya!" derler. De ki: "Ben sadece rabbimden bana vahiy edilene uyarım. İşte bu Kur'an, Rabbinizden gelen basâirdir (kanıtlardır), inanan bir topluluk için hidâyettir, rahmettir." ³⁶⁶ âyetini açıklarken şöyle der: "Kur'an-ı Kerim'de basâir, hidâyet ve rahmet vardır. "Basâir" basiret kelimesinin çoğuludur ve "İbsar" yani görmek kökeninden gelir. Kalp imanî yakînın nuru ile dolduğunda, sahibi bir şeffaflık ve aydınlanma halinde yaşar. Bu manevi görüşün sahibine ise basiret sahibi denir. Basiret kalbi nurla doldurur da manevi işler ortaya çıkmaya çalışır. Kalp, imanî bir yakîn ile dolu olmadıkça basiret sahibi olamaz." ³⁶⁷ O halde basiret, yakîn ve kalpteki burhan üzere kurulu bir nurdur. Bu durumda kul, Rabbine tam bir teslimiyetle itaat eder. "İman, itaat ve basirettir." denilir. ³⁶⁸

Kalp iman nuru ile dolduğunda basiret sahibi haline gelir. Kur'an-ı Kerim onu basiretini arttırarak her şeyi kendi gözüyle görüyormuşçasına bir hale getirir. Şa'râvî, Kur'an, basiret ve yakîn hakkındaki sözlerini şöyle tamamlar: Kur'an-ı Kerim basiretlerdir. Çünkü o kendisine iman eden ve manevi meseleleri idrak edebilmek için kendisi hakkında düşüncelere dalan kimseye verir ve ihsan eder. Böylece kişi basiretli olur. Artık her şeyi görmeye ve müşahede etmeye kadir gibidir. Her şeyi gözleriyle görür gibi bir hal almıştır. Mecid olan Kur'an basiret ve hidâyet kaynağıdır. İnsana rehberlik eder, onu hak yola, Allah'ın dosdoğru yoluna yönlendirir. O kalbinde imana götüren bir aydınlanma olmayan ve kendisini hidâyete ulaştıracak delilleri görmeyi beceremeyen kimse için de bir rahmettir. O her insan için rahmet, bir rehber arayan için hidâyet kaynağı, imanın temellerine kesin bir imanla inanan kimse için ise basiret membardır. ³⁶⁹

Şa'râvî, "Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar; Allah zalimleri de şaşırtır ve Allah dilediğini yapar." ³⁷⁰ âyet-i kerimesini tefsir ederken bir mevzuya daha bizler için açıklık getirir. Bu da Mümin kimsenin kalbi

³⁶⁵ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, I, 556.

³⁶⁶ Arâf 7/203.

³⁶⁷ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, VIII, 4541.

³⁶⁸ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, XII, 7126.

³⁶⁹ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, VIII, 4541.

³⁷⁰ İbrahim 14/27.

iman ve sağlam bir söz üzere sabit oldukça kalbinde eğriliğe maruz kalmayacağı ve hak yolda sarsılmayacağı gerçeğidir.³⁷¹

Şa'râvî'ye *Kadâya'l-Asr, Hivârun Me'a Ahmed Zeyn* adlı kitabında; "Uzuvlar imanın nurunun ne vakit hissederler?" sorusu sorulduğunda o özetle şöyle cevap vermiştir: "Bazı zamanlar Allah korkusu ile Müminlerin gözlerinden yaşlar boşanır. Uzuvları da her bir hareketlerinin Allah'ın yolunda olması için her harekette bu seçimleri doğrultusunda hareket eder. İçinde tüm vücudun gelişmesi için gerekli gıdalarla birlikte beynin beslenmesi için gerekli olan oksijenle dolu temiz kanı karşılayan bir pompa olan kalp, insanın hiçbir müdahalesi olmaksızın bir irade ile yorulmadan ve usanmadan çalışır. Çünkü hayat veren Hakk'ın iradesindedir. Bu kalp imanı hissettiğinde yakîn kaynağı olur ve iman oradan tüm organlara yayılır."³⁷²

Araştırmamızın sonuna gelmişken üzerinden geçtiğimiz bazı önemli noktaları hatırlayabiliriz. Kalbin ameli konusunda Şa'râvî, organların çalışması ve kalbin tevekkül etmesiyle gerçekleşen hakiki tevekkülü açıkladı. Aynı zamanda kalbin, sorumluluk, akide ve takvanın merkezi olduğunu vurguladı. Kalbin hastalıklarından bahsettiğimiz esnada ise tefsir âlimlerinden bir kısmının "hastalık" ifadesini şüphe ve şaşkınlık olarak tefsir ettiklerini gördük. Onlardan bir kısmı ise bu ifadeyi riya olarak açıklıyorlardı. Tedirgin ve şek ve şüphe ile dolu olan ve haktan ayrılmaya meyilli, nifaktan hoşlanan kalplerin hak ettikleri sonucun Allah'ın kendilerini imandan uzaklaştırması olduğunu gördük. İmandan söz ettiğimiz kısımda ise Şa'râvî'nin imanı kalbin herhangi bir hususta mutmain olması olarak açıkladığını ve kalbin imanla dolması halinde basiret sahibi olacağını, her şeyi kendi gözüyle görüyormuş gibi müşahede etmesi için Kur'an'ın onun basiretini arttıracak olduğunu gördük.

2.4. Nefsi Tezkiye Etmenin Yolları

Daha önce de geçtiği gibi nefis kelimesi ruh ile maddenin karışımına denir. Tasavvuf âlimlerinin çoğu nefsi kötü vasıfların ve şehvâtın yeri kabul etmiştir. Biz de Allah Teâlâ'nın nefste, hayattaki belirli bir görevi yerine getirmesi için kâbiliyyet yarattığı sonucuna vardık. Öte yandan da, peygamber ve resuller göndermiştir. Nefsin görevini yerine getirmekten dışarı çıkmaması için de kitapları bir metod olarak gönderdi. Bu rabbâni metod, insan nefsini tezkiye eder, onu şehvât ve vesveselerden

³⁷¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7514.

³⁷² Şa'râvî, *Kadâya'l-Asr*, IV, 35.

arındırır. Bu da istiğfâr, tevbe, zikir, duâ, sabır, murâkabe ve nefis ile cihâd ederek vb. yollarla olur.

Biz bu nefsi tezkiye yollarından bahsetmeden önce, tezkiyenin sözlükte, Kur'an-ı Kerim'de ve Şa'râvî'ye göre anlamına bakalım. Zekâtın aslı sözlükte temizlik, artma, bereket ve övmektir. Bu anlamların tümü Kur'an'da ve hadiste kullanılmıştır. Bunun fiil kökü *زَكَّى - يُزَكِّي - تَزَكَّى* ³⁷³ dir. Nefsin tezkiye ve arınmasıyla insan dünyâda güzel sıfatlara, âhirette de ecir ve sevaba layık olur. Bu da insanın kendisi için nerede arınmanın olacağını araştırmasıdır ki, kul bunu kendisi kesp ettiği için bazen ona nispet edilir. “*Onu arıtan, gerçekten felaha ermiştir.*”³⁷⁴ âyetinde olduğu gibi. Bazen de Allah Teâlâ 'ya nispet edilir. Çünkü hakikatte bunu yapan odur. “*Hayır! Allah dilediğini temize çıkarır.*”³⁷⁵ âyetinde olduğu gibi.

Kimi zaman da bunu insanlara ulaştıran kişi peygamber olduğu için ona nisbet edilir. “*Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere...*”³⁷⁶ âyetindeki gibi. Ve yine Allah Teâlâ 'nın şu sözünde olduğu gibi: “*O size âyetlerimizi okuyor, sizi arıtıp temizliyor*”³⁷⁷. Bazen de tezkiyenin aracı olduğundan dolayı ibadete nispet edilir. “*Tarafımızdan ona kalp yumuşaklığı ve temizlik de (verdik).*” ³⁷⁸ Âyetiyle “*Sana tertemiz bir çocuk bağışlamam için...*”³⁷⁹ yani yaratılıştan tertemiz;³⁸⁰ âyetlerinde olduğu gibi.

Şa'râvî nefis tezkiyesinin anlamını, bu konuyu içeren âyet-i kerîmeleri şerh ederken açıklıyor. “*O size âyetlerimiz okuyor, sizi arıtıp temizliyor*” âyetine yorum olarak şunları söyler: Tezkiye arınmadır. İnsanları bir şeyden arındırmak için bir kirin olması gerekir. Onları putlara tapmaktan, kızları diri diri gömmekten, içki, kumar ve fâizden arındırır. Yine tezkiyenin anlamı zarara engel olmaktır. Adeta onlara fayda getirip, onlardan zararı engelledi.³⁸¹ “*Ve onları arındırmaz. Onlar için elem dolu bir azap vardır*”³⁸² âyet-i kerîmesindeki tezkiyeyi şu sözüyle tanımlar: “Tezkiye, arınma veya övgü veya artma ve ziyade anlamına gelir. 'Onu övdü' anlamında 'Falan kişi falancayı tezkiye etti' deriz. Yine bu cümle onu temize çıkardı anlamında da kullanılır.

³⁷³ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî, el-İfrîkî, *Lisânü'l-'Arab*, Daru Sâdır, Beyrut h.1414, XIV, 358.

³⁷⁴ Şems 91/9.

³⁷⁵ Nisa 4/49.

³⁷⁶ Tevbe 9/103.

³⁷⁷ Bakara 2/151.

³⁷⁸ Meryem 19/13.

³⁷⁹ Meryem 19/19.

³⁸⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, I, 380.

³⁸¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 645.

³⁸² Bakara 2/174; Âl-I İmran 3/77.

Bundan dolayı zekât temizleme ve artmadır." ³⁸³ “Onu arıtan, gerçekten felaha ermiştir”³⁸⁴ âyetinden kasıt ise, yaptığı amele göre nefiste hayır melekesini arttırdı, onu yüceltti ve yükseltti. Her ne kadar zâhırde senden bir şeyler eksilse bile sonrasında Allah Teâlâ sana hayır verecektir. Dolayısıyla sende hayır melekeleri yücelecektir.³⁸⁵

Bu bölümde kendisinden bahsedeceğimiz nefsi tezkiye yolları³⁸⁶ şunlardır: İstiğfâr, tefkir, tevbe, zikir, duâ, sabır, murâkabe, müşâhede, nefisle mücâhede ve Kur'an tilâveti.

2.4.1. İstiğfâr

2.4.1.1. İstiğfârın Anlamı

“عَفَرَ” ve “اسْتَغْفَرَ” kelimeleri -bizim tezimizin çoğu sözlük bahislerinin kaynağı olacak olan- 3 sözlüğe bakılırsa, sözlüklerde aynı anlama gelir. Bu anlamları şu şekilde özetleyebiliriz: عَفَرَ - يَغْفِرُهُ: Onu örttü, demektir. Eşyayı kaba gafr etti: Onu kabın içine koydu ve onu örttü, demektir. Beyazını kınayla gafr etti: Yaşlılığını kına ile gizledi demektir. Allah onun günahını mağfiret etti: Allah Celle Celâluh onun günahını örttü, kapadı ve onu affetti, demektir. Ki Allah Gafûr'dur. Mübâlağa için de gafûr ve gaffâr kelimeleri kullanılır. Bu Allah Teâlâ 'nın sıfatlarındandır. Allah'ın bağışlaması ve mağfireti; kulu, ona azabın dokunmasından korumasıdır. Günahı için istiğfâr etti: Allah'tan bağışlanma taleb etti, demektir.. İstiğfâr: Söz ve fiil ile mağfireti talep etmektir.³⁸⁷

Gazzâlî *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı kitabında bazı alimlerin istiğfâr hakkındaki görüşlerini şu şekilde nakleder: "Katade (rh.a) 'Kur'an sizin hastalığınızı ve şifânızı göstermiştir. Hastalığınız günahlar, şifânız da istiğfârdır.' der. Ali (kv), “Kurtuluş şansı olduğu halde helak olan kişiye şaşılır.” demiştir. Ona 'Kurtuluş nedir?' diye sorulduğunda, 'o istiğfârdır' demiş ve yine şöyle söylemiştir: 'Allah Teâlâ azap etmek istediği kula istiğfârı nasip etmez.' Fudayl b. İyad (rh.a), 'Günahı terketmeden yapılan

³⁸³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1557.

³⁸⁴ Şems 9/91.

³⁸⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVI, 9964.

³⁸⁶ Nefsi tezkiye etme yollarından, İmam Şa'râvî'nin hakkındaki görüşlerinin araştırılmadığı konular vardır. Bunlardan; namaz, zekat, oruç, hacc, ölümü ve âhireti hatırlama, iyiliği emretme kötülükten men etme vs. Zira bunların ele alınması uzunca bir inceleme gerektirir ve dâhil edilmesi durumunda tezde büyük bir yer kaplamış olur.

³⁸⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, s.451; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 609; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, II, 656.

istiğfâr yalancılara tevbesidir.' Râbi'atu'l-Adeviyye de şöyle söyler: 'Bizim istiğfârımızın çokça istiğfâra ihtiyacı vardır.' "³⁸⁸

Sülemî (ö. 412/1021) “*Ve Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra da O'na tevbe edin!*”³⁸⁹ âyet-i kerîmesinin tefsirinde bazı alimlerin istiğfâr hakkındaki sözlerini zikreder: Sehl b. Abdullah'a istiğfârın ne olduğu soruldu. O da 'İstiğfâr inâbettir (yönelmektir), sonra icabettir, sonra tevbe, sonra da zâhiren istiğfâr ve kalben inâbettir. Tevbe kendisindeki eksiklikten dolayı istiğfâra devam etmektir.' diyerek cevap verdi. Bazıları da 'Rabbinize batıl iddiâlardan dolayı istiğfâr edip, kötü düşüncelerden dolayı da tevbe edin.' demişlerdir. Yusuf ise şöyle söylemiştir: 'Avamın istiğfârı günahlarından; havasın istiğfârı, ef'âli görmesi ve minnet ve fazlı görmesi sebebiyledir. Ekâbirin istiğfârı ise, Hakk Te'âlâ'nın dışında her şeyi görmesindendir.' "³⁹⁰

Şa'râvî bize istiğfârı tanımlarken onu farklı bir üslupla açıklar. İstiğfâr insanın Allah'ın yanında kendini zelil hissettiği bir iman türüdür. Müminin Allah'ın karşısında zelil olup, Allah'ın dışındakilere karşı izzetli durarak manevî haz duymasıdır. Kalbinde iman olmayan hiçbir insanı Allah'a istiğfâr ederken göremezsin. Bilakis bu kimse beşerin karşısında boyun eğmeye ve bu uğurda Allah Teâlâ'nın haram kıldığı şeyleri işlemeye hazırdır. İş istiğfâra gelince, gururu onu günaha sürükler. Bunun için de Allah'a istiğfâr etmez. Ancak Allah'a iman eden Müminin kalbi, Allah'a boyun eğme ve itaat lezzetini hisseder, O'ndan mağfiret dileyip istiğfâr ederken Allah'ın kudret ve azametini itiraf eder.³⁹¹

Başka bir yerde “*Ey Kavmim! Rabbinize istiğfâr edin ve ona tevbe edin!*”³⁹² âyetinin tefsirinde istiğfârın manasını şu şekilde açıklar: "İstiğfâr; kusur ve günah işlediğini kabullenmektir. Ve Ey Rabbim! Bizi bağışla deriz. Sen Allah'tan mağfiret istediğin an, işte o senin imanını ilan etmendir. Hakk olan Allah'ın seni sorumlu kıldığı şeylerin hakiki bir sorumluluk olduğunu itiraf etmendir. İstiğfâr daha önce işlenmiş günahlardan dolayı yapılır. Hud (as) ın kavmine ilk sözü olan '*Ey kavmim! Rabbinize istiğfâr edin!*' âyet-i kerîmesindeki istiğfâr, kendisinden önceki peygamberin menhecine muhalif olarak işledikleri günahlardan dolayıdır. Veya bunlar fitraten işledikleri günahlardır." "³⁹³

³⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.371-372.

³⁸⁹ Hud 11/3.

³⁹⁰ Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn, el-Ezdî, *Tefsîru's-Sülemî (Hakâ'iku't-Tefsîr)*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001, II, 254. Ayrıca bkz. Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.304.

³⁹¹ Şa'râvî, *Mu'cizetu'l-Kur'ân*, II, 103-104.

³⁹² Hud 11/52.

³⁹³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI, 6498.

2.4.1.2. İstiğfârın Önemi

Allah Teâlâ bizi kendisinden rahmet ve mağfiret talep etmeye teşvik ediyor. Hatta imanın en yüksek derecelerinde de olsun! Rasulullah (sav) bile Rabb'inin rahmetini arıyor ve günde yüz kere istiğfâr ediyordu. Şa'râvî şöyle diyor: "Rasul Müminler için istiğfâr ederdi. Bir hadis-i şerifte Allah Rasulu şöyle buyurur: '*Muhakkak ki hiç kimse kendi ameliyle cennete girmez.*'. 'Sen bile mi ya Rasulullah?' dediklerinde de '*Evet ben bile, ancak Allah beni rahmetiyle bürüyüp korumuş olması müstesna.*'³⁹⁴ Öyleyse Allah'tan rahmet ve mağfiret talep etmek, imanı hangi dereceye ulaşmış olursa olsun her Mümin için gereklidir. Ve Allah katında makbul da olsa, her salih amel için tamamlayıcıdır. Hatta bu amel Allah'ın affetmiş olduğu bir amel de olsa. Allah Teâlâ peygamberin gelmiş geçmiş bütün günahlarını bağışlamıştı. Buna rağmen o, ayakları şişinceye kadar geceleri namaz kılar ve günde yüz kere Allah'a istiğfâr ederdi. Niye? Çünkü o islam ümmetinin hepsinin tabi alacağı bir örnektir." ³⁹⁵

Müminlerin istiğfâra devam etmesi, Allah peygamberi yanına aldıktan sonra, Müminlere azap etmiyeceğine dair bir müjdedir. Biz bunu Şa'râvînin şu âyet-i kerîme üzere yaptığı yorumda görüyoruz. "*Oysa sen onların içinde iken, Allah onlara azap edecek değildi. Bağışlanma dilerken de Allah onlara azap edecek değildir.*"³⁹⁶ Yaptığımı yorum şöyledir: "Bu âyet-i kerîmenin manası, sen içlerinde olduğun sürece Allah onlara azap etmez. Çünkü ben seni alemlere rahmet olarak gönderdim. Ve rahmetim azabımı geçmiştir. İşte bunun için, ümmetine armağan edilmiş rahmet olan sen, içlerinde bulunduğu sürece onlara azap etmem. Ey Muhammed! Sen Rabbinin yanına intikal ettikten sonra da Allah'ın azabı istiğfâr edenlere dokunmaz. Peki neden? Çünkü istiğfâr Allah'a boyun eğip itaat etmektir. Bu da ancak Müminin kalbinde bulunur. Kalpte iman bulunduğu sürece de Allah'ın rahmeti kulunu kuşatır. Böylece Allah Teâlâ bize istiğfârın katındaki değerini, azabı nasıl engellediğini ve günahları da nasıl sildiğini beyan ediyor." ³⁹⁷ İstiğfârın faziletini açıklamaya devam ederken de şöyle buyuruyor: "*Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan*

³⁹⁴ İbn Hibban'ın Sahihinde Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği hadise göre Allah Resulü (sav) şöyle buyurdu: (Sizden hiç kimseyi ameli kurtaramaz) Bunun üzerine bir adam ona, Seni de mi Ey Allah'ın Resulü dedi? Allah Resulü, (Beni de, ancak Allah'ın beni rahmetiyle kuşatması müstesna, ama siz işinizi sıkı tutun) Bkz. İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Balbân*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993, "el-Bir ve'l-İhsan" 348, Buna yakın bir lafızla İmam Ahmed'in müsnedinde rivâyet edilmiştir: Ahmed b. el-Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. el-Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetü'r-risâle, 1999, XV, 516. Yine benzer bir lafızla Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Evsât* isimli eserinde yer alır. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, VI, 332.

³⁹⁵ Şa'râvî, *Mu'cizetu'l-Kur'ân*, II, 103.

³⁹⁶ Enfal 8/33.

³⁹⁷ Şa'râvî, *Mu'cizetu'l-Kur'ân*, II, 104.

*günahlarının bağışlanmasını dileseler ve peygamber de onlara bağışlama dileseydi, elbette Allah'ı tevbeleri çok kabul edici ve çok merhametli bulacaklardı.”*³⁹⁸

İstiğfâr, mağfiret merhalelerinin en önemlisi olmakla beraber, İman mertebelerinden ve Allah'a itaatten sayılır. Bunu bize şu sözünde belirtmiştir: Mağfiretin ilk ve en önemli merhalesi istiğfârdır. Allah'a boyun eğip, huşulu olmanın en büyük alameti istiğfârdır. Mümin olmayan kalpte rahmet ve mağfiret bulunmaz. Rasulullah (sav) ümmetini daima istiğfâra çağırır ve şöyle derdi: “*Allah'a istiğfâr edin! Çünkü ben, günde yüz kere istiğfâr ederim.*”³⁹⁹ Gelmiş geçmiş günahları bağışlanmış olan Rasulullah (sav) günde yüz defa istiğfâr ederken bizim halimiz nice olur! Öyleyse istiğfâr iman ve huşu mertebelerinden bir mertebedir. Ve ancak Müminin kalbine girer. Onu ancak Allah'tan korkan sadakatle telaffuz eder. Sadece Rabb'inden ve hesap gününden korkan istiğfârda acele eder.⁴⁰⁰

Şa'râvî *el-Fetâvâ* adlı kitabında peygamberin istiğfârı ile ilgili güzel bir yorumu vardır. Kendisine istiğfârdan sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Allah peygamberine istiğfârı emrettiğinde, o arada Allah hepimize de günahlarımızdan istiğfârı emretti. Allah Teâlâ gelmiş geçmiş günahlarını affettiği Rasulune istiğfârı emrettiyse, bununla bize, günahlarımızı bağışlaması için, Allah'tan mağfiret ve bağışlanma talebimizi çoğaltmamızı emretmektedir. Allah'tan başka günahları kim bağışlar? Öyleyse hep beraber istiğfâra koşuralım, Allah'a tevbe edelim, ta ki kalplerimiz huşu bulsun ve üzerimizden zulüm kalsın! İstiğfârda daima Allah'ın kudret ve gücünü, kulun da acziyet ve za'fını hatırlatma vardır. Ve bize her unuttuğumuzda Allah'ı, dünyâyâ kapılıp Allah'ın emirlerinden uzaklaştığımızda da hesabı hatırlatır. Bizi kendisine ibadet ettiğimiz büyük güç ve kuvvete boyun eğdirip itaat ettirir. Bu güç de Allah Teâlâ 'dır."

401

2.4.1.3. İstiğfârın Şekli ve Hikmeti

Şa'râvî, Müminin Allah'a istiğfâr ettiğinde neyi elde edeceğini bize şöyle açıklar: "Bir günah işlediğimde ve bundan dolayı Rabb'ime istiğfâr ettiğimde bilirim ki,

³⁹⁸ Nisa 4/64.

³⁹⁹ Bu hadis Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ* isimli eserinde rivâyet edilmiştir: Ebû Bürde'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Muhacirlerden tevazusu hoşuma giden bir adamla oturdum, onu şöyle derken işittim: Allah Resulü'nün (sav) (*Ey İnsanlar Allah'a tevbe edin, O'ndan mağfiret dileyin, ben hergün yüz defa ya da daha fazla Allah'a tevbe edip O'ndan mağfiret diliyorum*) dediğini işittim. Bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "Amelu'l-Yevm ve l-Leyle", IX, 168.

⁴⁰⁰ Şa'râvî, *Mu'cizetü'l-Kur'ân*, II, 105.

⁴⁰¹ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.312.

Rabbim bana mağfiret dilemem için izin verdi. Çünkü O şöyle buyurur: '*Dedim ki Rabbinizden bağışlanmanızı dileyin! O çok bağışlayıcıdır.*'⁴⁰² Kaygı ve korku benden kalkar, Allah'ın bana yüklediği sorumluluklara muhabbetle yönelirim. Nefsimi Allah Teâlâ'nın tüm menhecini uygulamaya zorlarım. İşte bu sebeble Allah Teâlâ yarattıklarına tevbeyi meşru kıldığında bu bir çeşit rahmet olmuştur. Bu rahmet ise, zıddında ortaya çıkıyor."⁴⁰³

Müminler kendileri için istiğfârı unuttuklarında, istiğfâr Allah Teâlâ'nın onlara bir davetidir. Niye? Çünkü günahlardan istiğfâr Allah'tan gelen bir tekliftir. İnsan bazen sorumluluklarını unutabilir. İstiğfârdan gafil olabilir.⁴⁰⁴ Bunun için Allah Mümin kularının dilinden şöyle der: "*Bizi cehennem azabından koru*".⁴⁰⁵ Masum olan peygamberlerin Allah'tan mağfiret talep etmeleri günahı dolayısıyla değildir ancak O'na karşı olan bir edeptir. Zira yaratıcı olan Allah Teâlâ bizi mükellef kıldığı şeylerden daha fazlasını hak eder. Biz de mendup ve nafilere güç yetiremediğimizde bizi bağışlamasını dileriz. Bizden farzları yapmaya güç yetiremeyenler Allah'tan bağışlanma dilesin! Bunun için "Ebrârın hasenâtı, mukarrâbînin seyyiâtıdır." denmiştir.⁴⁰⁶

Şa'râvî'nin *Ente Tes'el ve'l-İslâmu Yucîb* adlı kitabında kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevap, bu söze yakın bir manadadır. Ki ona şöyle sorulmuştur: Rasulullah (sav) tuvaletten çıktığında "*(Ey Rabbim) Günahımı bağışla! Dönüş sadece sanadır.*"⁴⁰⁷ derdi. Bu istiğfârın sebebi ne idi? Birinin tuvalet ihtiyacını gidermesi din midir? Onun cevabı: "Tuvalet ihtiyacını gidermek aslında bir günah değildir. Ancak Rasulullah (sav) bize edebi öğretiyor. Bizi her daim Allah'ın zikriyle meşgul olmaya teşvik ediyor. Adeta şöyle diyor: Ya Rabbi! Ömrümden seni zikretmeksizin geçen, şu tuvalet ihtiyacımı giderme anımı bağışla!"⁴⁰⁸

Şa'râvî'ye göre Mümin Rabb'ine istiğfâr ettiğinde işlediği günaha dönmeye ısrarcı olmayacak "*Ve onlar, bir kötülük yaptıklarında ya da kendilerine*

⁴⁰² Nuh 71/10.

⁴⁰³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1330.

⁴⁰⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1331.

⁴⁰⁵ Bakara 2/201.

⁴⁰⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7585.

⁴⁰⁷ Hadisin aslı şöyledir: Hz. Aişe'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Allah Resulü, tuvaletten her çıktığında muhakkak (*Bağışla/Gufrâneke*) derdi. Bkz. Nesâî, Ebû-Abdurrahmân Ahmed bin Şuâyib, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Şelebi, Beyrut 2001, "Amelu'l-Yevm ve el-Leyla" 33. Benzer bir lafızla; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü Tirmizî*, thk. (Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fûad Abdülbâkî, İbrahim Utve İvaz), Mektebetü ve Matb'atu Mustafâ'l-bâbî el-Halebî, Mısır 1975, "Tahâra" 5, hadisin sonunda "Bu hadis hasen garîb bir hadistir, Ancak İsrâîl'den olan rivâyeti biliyorum" diye yorumda bulunmuştur; Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ed-Dabîyyî en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek alâ's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, "Tahâra" 117, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

⁴⁰⁸ Şa'râvî, *Ente Tes'elu ve'l-İslâmu Yucîbu*, s.223.

zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe-istiğfâr ederler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki. Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde, bile bile ısrar etmezler."⁴⁰⁹ âyet-i kerîmesini şerh ederken bize açıkladığı budur: "İstiğfâr günahının peşine sadece 'Estağfirullah' demen değildir. Hayır! Bir insanın, günah işlediğinde 'Estağfirullah' deyip bununla birlikte asla günah işlememeye kararlı olması gerekir. Senden bir daha günah sadır olmaz anlamına gelmez, günaha düşebilirsin, ancak tevbe ettiğinde ona dönmeme kararı olmalıdır." ⁴¹⁰

Sonra Şa'râvî zikir ile istiğfârı birbirine birleştiriyor. İtaatte de ihmalkâr davranan Allah'ı ve müttakilere olan ihsânını aklına getirmemiştir. Şâyet Allah'ı ve müttakilere olan ikramını hatırlamış olsaydı, Allah'a itaatte tembellik etmezdi. Bunun için Hakk Te'âlâ şöyle buyurur: "*Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe-istiğfâr ederler.*" Kim günahından istiğfâr ediyorsa, muhakkak ki Allah'ı hatırlamıştır.⁴¹¹ İstiğfâr ile zikri birleştirdiği gibi tespihle de bağlantı kuruyor. Ama bu günahdan dolayı olan bir kınama değildir. Bilakis o ibadet ve itaattir. İmam şu iki âyetin şerhinde bunu belirtiyor: "*Ey Muhammed sabret! Allah'ın vadi şüphesiz gerçektir. Günahının bağışlanmasını iste. Akşam sabah Rabbini hamd ile tesbih et.*"⁴¹², "*Allah'ın yardımı ve fetih geldiğinde ve insanların bölük bölük Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde, Rabbini hamedederek tesbihte bulun! Ve ondan bağışlanma dile! Çünkü O, tevbeleri çokça kabul edendir.*"⁴¹³ Bu iki âyette Allah Teâlâ rasulünden istiğfâr istiyor. Buradaki istiğfâr, bu âyetleri incelediğimizde, tespihle bağlantılıdır. Ve âyetin siyâkı

⁴⁰⁹ Âl-i İmran 3/135.

⁴¹⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1759.

⁴¹¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 1758.

⁴¹² Gâfir 40/55. (Günahın için mağfiret dile) âyetiyle ilgili diğer müfessirlerin görüşlerini almak amacıyla bu âyetin üzerinde biraz duracağız. Taberî tefsirinde âyetle ilgili şöyle diyor: Allah'tan günahlarının bağışlanmasını ve ondan dolayı affını dile. Bkz. Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XXI, 403. Bununla sanki Hz. Peygamber'in günahlarına işaret ediyor ki Kuşeyrî bunu daha açık bir şekilde dile getiriyor: Bu âyette onun günahı olduğuna delil vardır. Bütün istiğfârı ümmeti için değildi, zira başka bir yerde (mümin erkekler ve mümin kadınlar için) kaydı varken burada böyle bir şey zikredilmemiştir. Bu günah ifadesinin nübüvvetten öncesine hamletmek mümkündür. Bkz. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, III, 311. İbn Kesîr ise bunu ümmeti mağfiret dileme hususunda teşvik etmek olarak tefsir eder. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, XII, 201.

⁴¹³ Nasr 110/1-3. Yine bu âyette biraz durup diğer müfessirlerin (O'dan mağfiret dileyin O, tevbeleri çokça kabul edendir.) âyeti hakkındaki görüşlerine bakacağız. Bu konuda Taberî tefsirinde şunları söylüyor: Allah Teala Allah'ın yardımı geldiği ve Mekke fethedildiği zaman Rabbini tesbih etsin ve O'ndan mağfiret dilesin diye emretti ve bunları yapanlara karşı Tevvâb olduğunu bildirdi, bunda (Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetsin diye) âyetinin açıkça bir beyanı vardır. Muhakkak ki bununla Allah Teala, resulüne (sav) kendine olan şükürü ve ona nasip ettiği fethi beyan etmesi karşılığında vereceği karşılığı haber vermiş oldu. Bkz. Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XXII, 197. İbn Kesîr ise âyet-i kerîme ile ilgili iki görüşü zikrediyor: Bazı sahabiler yardım ve fetih vakti zikir ve istiğfârın çok olması olarak tefsir ettiler. İbn Abbâs ise bunu Hz. Peygamber'e öleceği zamanın bildirilmesi olarak tefsir etti. Ömer (ra.) da bu tefsiri doğruladı. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I, 419. Fahreddin er-Râzî ise tefsirinde birçok görüşü belirtip meseleyi ayrıntılı işlemiştir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXII, 102-103.

bunların ibadetlerle alakalı olup, cezalandırılacak bir günahın bulunmadığını gösteriyor. Allah Teâlâ'nın, burada günahlardan istiğfârın, sabah akşam tesbihin itaat ve ibadetleri tamamlayan ve Allah'a yaklaştıran şeyler olduğuna yönlendirmesi vardır. Burası kınama ve sorgulama makamı değildir. Ancak tesbih ve istiğfârla yakınlığı arttırma makamıdır.⁴¹⁴

2.4.2. Tefekkür

2.4.2.1. Tefekkürün Anlamı

فَكَرَّ فِي الْأَمْرِ فِكْرًا Aklını bir konuda çalıştırdı ve bildiği bazı şeyleri, onlarla bilmediği şeylere ulaşmak için düzenledi. فَكَرَّ فِي الْأَمْرِ ifâdesi, فَكَرَّ ifâdesinin mübâlağalı hâlidir ve kullanımı ondan daha yaygındır. Bir sorun hakkında tefkîr etmek ise onu çözmek için aklını ona yormaktır, ki bunu yapan kişiye müfekkîr denir. Tefkîr: Bir sorunu halletmek için akli çalıştırmaktır.⁴¹⁵ Fikret malumu bilmeye götüren bir kuvvettir. Tefekkür: Aklın düşüncesine uygun olarak bu kuvvetin o şeylerde dolaşmasıdır. Bu da hayvanlar da bulunmayıp insanlara mahsus bir fiildir.⁴¹⁶

Gazzâlî *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*"de -adeti üzere- fikrin anlamını açıklamak için kelimine başvurur. Fikrin anlamı, üçüncü bir bilgiye ulaşmak için iki bilgiyi kalbe getirmektir. Buna örnek şudur: "Kim âcîl olana meyleder ve dünyâ hayatını tercih eder de âhiretin tercih edilmeye, dünyâdan daha layık olduğunu öğrenmek isterse, bunun iki yolu vardır. Birincisi. bir başkasından âhiretin tercih edilmeye dünyâdan daha layık olduğunu duyması ve bu kişiyi işin hakikatini görmeden tasdik edip taklit etmesidir. Sadece onun sözüne itimat ederek âhireti tercih eder. Buna bilgi değil, taklit denir. İkinci yola gelince. kalıcı olanın tercihe daha layık olduğunu bildikten sonra, âhiretin daha kalıcı olduğunu idrak etmesi ve bu iki bilgiden üçüncü bir bilgiyi elde etmesidir. Bu da âhiretin tercihe daha layık olduğudur. Âhiretin tercihe daha layık olduğu sonucuna varmak, ancak önceki iki bilgi ile mümkündür. İşte onlarla üçüncü bilgiye ulaşmak için kalpte iki bilgiyi hazır etmeye tefekkür, itibar, tezekkür, nazar, teemmül ve tedebbür denir."⁴¹⁷

Nakşibendî (ö. 1893) *Cami'u'l-Usûl fî'l-Evliyâ* adlı kitabında fikrin şekillerini sınıflandırıyor. Beş çeşit fikir vardır: Allah'ın âyetleri üzerinde fikir ki ondan marifet

⁴¹⁴ Şa'râvî, *Mu'cizetu'l-Kur'rân*, II, 102-103.

⁴¹⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s.458; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, II, 698.

⁴¹⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 643.

⁴¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, s.1801.

meydana gelir. Allah'ın nimet ve minnetinde fikir ki ondan muhabbet meydana gelir. Allah'ın vaat ve sevabında fikir ki ondan rağbet meydana gelir. Allah'ın tehdit ve cezalandırmasında fikir ki ondan rahbet meydana gelir. İnsanın Allah hakları konusunda ihmâlkâr davrandığına dâir fikir ki ondan da hayâ ve pişmanlık meydana gelir.⁴¹⁸

Şa'râvî'ye *el-Fetâvâ* kitabında “Fikir nedir ve fikrin görevi nedir?” diye sorulduğunda şu şekilde cevap vermiştir: Fikir insanın kendisiyle seçkin olduğu özelliktir. Fikrin alternatiflerin olmadığı işlerde yeri yoktur. Fikir ancak alternatifler arası seçim yapmada iş görür, yani seçme alanında. Tek bir yolu olan şeylerde fikrin hiçbir işi yoktur. Eğer ortada iki veya üç yol varsa, o zaman fikir, uygun gördüğü alternatifi seçebilir. Fakat fikir delilik ile bozulursa, kişi mükellef olmaz ve teklif ondan kalkar. Çünkü alternatifler arasında seçim yapacak araç onda bulunmamaktadır.⁴¹⁹

Tefekkür, tezekkür ve tedebbür arasındaki fark hakkında ise, Şa'râvî “*De ki: Görmeyenle, gören bir olur mu? Siz hiç tefekkür etmez misiniz?*”⁴²⁰ âyetine düştüğü notta şöyle der: “Burada tefekkür, tezekkür ve tedebbür vardır. Tefekkür. aklın ilk önce sonucuna varmak istediği zahiri bir işle meşgul olmasıdır. Bir kişi bir diğerine “Bu mesele hakkında iyice düşün!” dediğinde, “Bu mesele ile ilgili her şeyi aklından geçir.” anlamındadır. Tezekkür ise, insanın tefekkürle ulaştığı, sonrada unuttuğu bir hükme, buna dikkat çeken birinin gelmesiyle yeniden ulaşmasıdır. Tedebbüre gelince, o insanın, meselenin dış yüzüne bakmakla yetinmeyip ardındakini de anlamaya çalışmasıdır. Çünkü her şeyin ardındakini gizleyen bir dış yüzü vardır. Bu sebeple Hakk insandan eşyanın sonucuna ve görünmeyen kısmına bakmasını ister. Yani meseleyi her yönüyle incelemesini ister. Hakk bizden tefekkür, tezekkür ve tedebbür etmemizi istediğinde, kendisiyle Allah'ın talep ettiğine ulaşacağımız hakikat ölçülerini bizde uyandırmış olur.”⁴²¹

2.4.2.2. Umulur ki Tefekkür Ederler

Âyetlerin sonlarında çoğunlukla Allah Teâlâ'nın “*Umulur ki tefekkür ederler.*”⁴²², “*Tefekkür etmez misiniz?*”⁴²³ ve bu manada sözleri tekrarlanır. Allah'ın bu sözünün anlamı nedir? Mevla Celle Celâluh bizden niçin tefekkür ve tedebbür etmemizi ister?

⁴¹⁸ Nakşibendî, Ahmed Gümüşhânevî el-Hâlidî, *Câmi'u'l-Usûl fî'l-Evliyâi*, thk. Edîp Nasrullah, Müessesetü'l-intişârî'l-arabî, Beyrut 1997, s.387-388, Ayrıca bkz. Kâşânî, *İstulâhâtü's-Sufiyye*, s.196.

⁴¹⁹ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.586.

⁴²⁰ Enam, VI, 50.

⁴²¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VI, 3644.

⁴²² Arâf 7/176.

Şa‘râvî “Eğer bu Kur’an’ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.”⁴²⁴ âyetinin tefsirinde “düşünsünler diye” sözünü şu şekilde açıklar: "Hakk'ın kelâmında düşünüp Allah'tan korksunlar ve kendilerini batılı düşünmekten alıkoysunlar diye. Ta ki, Allah'ın azap ve öfkesinden korunmuş olalar. Kur'an'ın dağa inmesi sonucu dağda meydana gelen olayla insanların içinde azamet ve heybeti harekete geçirdikten sonra Allah onların düşüncelerini canlandırmıştır." ⁴²⁵

“Şimdi onlara bu olayları anlat ki düşünsünler”⁴²⁶ âyetini açıklarken de bize şu sözleriyle benzer bir mana veriyor: "Allah masiyet ve küfre, asilere ve kafirlere verdiği örneği peygamberine hitaben söylediği şu sözle bitirmek istiyor. Onlara sapıklığın nasıl sonuçlandığını gösteren bu kıssayı anlat! İnsan nasıl sapıtır ve imandan nasıl küfre geçer? Umulur ki bunu düşünüp sebeplerini anlarlar. Bir kişi Allah'ın âyetlerinden ayrılıp, uzaklaşmaya başladığını hissettiğinde, bu yola imanı kuşanmadan ve Allah'ın kudretine sığınmadan girdiği sürece, bunun şeytanın dünyâda onu fitneye düşürdüğü ilk adım olduğunu bilir. Böylece Allah'ın bize örnek vermiş olduğu misaldeki gayeye varmış oluruz. Bu örnek bize kâinatta Allah'ın menhecine sarılmamızı, Allah'ın âyet ve talimatlarına yönelmemizi ve imanî bir düşünce ile önümüzde gerçekleşen olaylara bakmamız gerektiğini gösteriyor." ⁴²⁷

Neden tefekkür ve tedebbür etmemiz gerekiyor? Bu imamımıza “Kadâya’l-Asr” adlı kitabında şu şekilde sorulmuştur. Allah bize niçin âyetlerini tedebbür etmemizi, yarattıklarını aciz bırakmasını ve kudretini düşünmemizi emrediyor? Kıymetli imam şu şekilde cevaplar: "Allah Teâlâ tüm semavî kitaplarında bizden kâinat hakkında tedebbür etmemizi ve âyetlerini incelememizi istiyor. Niçin Allah bunu emrediyor? Eğer bu kâinatta Allah'ın kudretinin ve vahdaniyetinin bulunmadığına dair tek bir delil bile olsaydı, bize kâinatı ve nefislerimizi tedebbür etmeyi emretmezdi. Peki niçin? Çünkü sana içinde en ufak bir şüphe bulunduran şeyi sunan, “Bunu iyice araştır!” demez. Ancak o her yolla senin dikkatini, hiçbir ayıp ve kusur görmeyesin diye başka bir şeye çekmeye çalışır. Ama sana “Tedebbür et! Düşün ve bak!” diyen kişi, işinin tam uyumlu olduğunu kesin bilendir. Bundan dolayı senden eşsiz bir yapıyı, var olan uyumu görmeni ve kâinatın kıymetiyle görkemini bilip şahitlik etmeni istiyor. Allah Teâlâ

⁴²³ Enam 6/50.

⁴²⁴ Haşr 59/21.

⁴²⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XXIV, 15092.

⁴²⁶ Arâf 7/176.

⁴²⁷ Şa‘râvî, *Mu‘cizetu’l-Kur‘ân*, VII, 28.

bizden yaratılmışları ve kâinatı tedebbür etmemizi ister ve şöyle der: Bu kâinatta apaçık âyetler vardır. Sizin, göklerin ve yerin yaratılışında ve sizin kendinizde apaçık âyetler vardır. Allah şöyle buyurur: “*Varlığımızın delillerini ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz. O Kur’anın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun.*”⁴²⁸ Yani kâinatı tedebbür edin! Onu bir düşünün! Benim âyetlerimi, yarattıklarımı aciz bırakmamı ve kudretimi göreceksiniz. Kendinize de bir bakın! Allah’ın bahsettiği ve meydan okuduğu bu âyetler hangisidir? Bunlar ancak Allah’ın kudret ve icazı ile yarattıklarıdır.”⁴²⁹

Bunun için çoğu kere Allah bize “*Aklınızı kullanmıyor musunuz?*”⁴³⁰ “*Tefekkür etmiyormusunuz?*”⁴³¹ “*Tedebbür etmiyorlar mı?*”⁴³² sözleriyle hitap eder. ve bize “*Ey Akıl sahipleri*”⁴³³ diye seslenir. Bütün bunlar aklın önemine delildir. Her işimizde onu kullanmaya teşviktir.⁴³⁴

2.4.2.3. Tefekküre Davet Eden Bazı Kevnî Âyetler

Şimdi hızlıca göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekküre davet eden âyetlere geçeceğiz. Şa‘râvî bunları nasıl tefsir etti: “Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzeri yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler. Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tesbih ederiz. Bizi Cehennem azabından

⁴²⁸ Fussilet 41/53. Bazı müfessirlerin görüşlerine değinmek için âyet üzerinde biraz duracağız: İbn Kesîr tefsirinde diyor ki: (Âyetlerimizi onlara ufuklarda ve kendi nefislerinde göstereceğiz) Yani onlara Kur’ân’ın hak olduğuna ve Allah katından Allah Resulüne indirildiğine dair harici olarak delil ve hüccetlerimizi göstereceğiz. (Ufuklarda) Fetihler gibi, İslam’ın farklı iklimlerde meydana çıkıp diğer dinlerin önüne geçmesi gibi deliller bu kabildendir. Mücâhid, Hasan ve Süddî bundan kastın, Bedir Vakası, Mekke’nin Fethi ve Allah’ın Muhammed (sav)’i zafere ulaştırdığı ve batılı ve onun taraftarlarını yenilgiye uğrattığı benzeri olaylardır. Bundan murat edilen şu da olabilir: İnsanın kendisinden meydana geldiği şeylerdir. İçinde ve dışında maddeler, kimyasal bileşikler ve şaşırtıcı organizmalar vardır. Sâni’ Tebâreke’nin hikmetine delalet eden Anatomi ilminde daha geniş görülebildiği gibi. Yine birbirinden farklı iyi, kötü ve daha farklı ahlâklara yörgülabilecek bir ahlâk üzere yaratılması da böyledir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, XII, 619. Kuşeyrî’nin âyetle ilgili tefsirini ise şöyle özetleyebiliriz: (..göstereceğiz..)Yani kâinatın hallerinden meydana gelen hâdiseleri ve delilleri onlara göstereceğiz. Bunlarla ihtilafa düşecekleri konular çözülecek, bu dinin de hak din olduğunu, bu kitabın ve Muhammed (sav)’in hak olduğunu, bu delilleri, olayları, işleri icra edenin ve yapanın Hak Teala olduğunu anlayacaklar. Yine bu delillerde kafirlerin kahrı, İslam’ın yüceliği, dinin düşmanlarının dağılıp gitmesi vardır. (..ve içlerinde) Sonradan yaratılmanın belirtileri, anlamalarının mümkün olduğu vasıf farklılıkları bu kabildendir. Denildi ki (..ufuklarda) ifadesiyle kastedilenler alimler için, (..içlerinde..) ifadesiyle kastedilenler marifet ehli içindir. Günah söz konusu olduğunda cezayı, .Yine kabz bast, cem’ fark, hacb, cezb gibi hallerin değişmesinden kaynaklanan durumlar ve muamele ve mücadelelerinden dolayı doğal olarak kendilerine bahşedilen şeyler bu kabildendir. Bkz. Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, III, 339-340.

⁴²⁹ Şa‘râvî, *Kadâyâ’l-Asr*, IV, 7.

⁴³⁰ Bakara 2/44; Âl-i İmran 3/65; Kasas 28/60; zikrettiğimiz âyetlerle beraber Kur’ân-ı Kerim’de 13 âyette geçmiştir.

⁴³¹ Enam 6/50.

⁴³² Nisa 4/82; Muhammed 47/24.

⁴³³ Bakara 2/44; Bakara 2/197; Mâide 5/100; Talak 65/10.

⁴³⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XIV, 8669.

koru! derler.”⁴³⁵ Bu âyetin şerhinde İmam, Hz. Ali'den (k.v) şöyle rivâyet ediyor: *(Rasulullah (sav) gece uyandığında misvak kullanır. Sonra göğe bakardı.)*⁴³⁶ O zaman göğe bakmak, yükseğe bakmaktır. Yere bakmak da yaratıcının hikmetini düşünmektir. Ancak göğe bakış yaratıcının yüceliğini aklına getirir. Bundan dolayı sırt üzeri yatıp uyumuş olan bedevi uyanıp muhteşem olan mavi göğün rengini ve yıldızların da orada parıldadığını gördüğünde “Şehadet ederim ki, senin Rabbin ve yaratıcın vardır. Ey Allah'ım! Beni bağışla!” der. Bu adam Allah'a ne zaman ve nasıl duâ edeceğini bilmiş ve bu sebeple Allah onu bağışlamıştır.⁴³⁷

Âl-i İmrân Suresi'nin sonlarındaki şu âyetler hakkında ise “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.”⁴³⁸ Şa'râvî Hz. Aişe'nin (ra) rivâyet ettiği hadisi hatırlatır.⁴³⁹ Bilal (ra) Rasulullah'ı (sav) ağlarken gördüğünde ona: “Ey Allah'ın Rasulu! Allah senin gelmiş geçmiş günahlarını bağışlamışken ağlıyor musun?” diye sorar. Rasul şöyle cevap verir: “Şükreden bir kul olmayayım mı? Ey Bilal, bu gece bana şu âyetler indirildi: “Gökler ve yerin yaratılışında onlar ayaktayken, otururken Allah'ı zikrederler.”⁴⁴⁰ ve sözlerine şunları ekledi. “Bu âyetleri okuyup ta tefekkür etmeyene veyl olsun! Bu âyetleri ağızda mırıldanıp ta düşünmeyene yazıklar olsun!”⁴⁴¹

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle, denizde seyreden gemilerde, ... düşünen bir topluluk için deliller vardır.”⁴⁴² âyet-i kerîmesi ile ilgili olarak İmam Şa'râvîşu

⁴³⁵ Âl-i İmran 3/191.

⁴³⁶ Buhârî'nin bu bapta rivâyet ettiği hadis: İbn Abbas'tan (r.anhuma)şöyle rivâyet edilmiştir: Meymûne'nin evinde, yanında Hz. Peygamber olduğu halde bir gece kaldım. Gecenin son üçte birinde ya da daha az bir kısmında Hz. Peygamber oturdu ve gökyüzüne baktı sonra da *(Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ve gündüzün değişmesinde akıl sahipleri için ibretler vardır.)* âyetini okudu. Babu raf'i'l-basari ile's-semâi. Bkz. Buhârî, "Ebep" 118.

⁴³⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 1956.

⁴³⁸ Âl-i İmran 3/190.

⁴³⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 1958-1959.

⁴⁴⁰ Âl-i İmran 3/190-191.

⁴⁴¹ İbn Hibbân *Sahihinde* hadisi farklı bir siga ile rivâyet etmiştir. Kısaca özetlersek: İbn Umeyr dedi ki: Allah Resulü'nde gördüğün en şaşırtıcı şeyi bize söyler misin? Bunun üzerine (Hz. Aişe) sükut etti, sonra dedi ki: Gecelerden bir gece bana *(Ey Aişe bırak da gece boyunca Rabbime ibadet edeyim)*, ben de Vallahi ben senin yakınlığını ve seni mutlu edecek şeyi isterim, dedim. Bunun üzerine kalktı temizlendi sonra namaza durdu. O kadar ağladı ki kucağı ıslandı, sonra ağlamaya devam etti ta ki sakalları ıslandı, ağlamayı sürdürdü hatta yer ıslandı, sonra Bilâl geldi ve namaz için izin istedi, onu ağlar halde görünce, Allah senin geçmiş ve gelecek tüm günahlarını affettiği halde niçin ağlıyorsun, dedi. O da *(Şükreden bir kul olmayayım mı? Bu gece bana öyle bir âyet nazil oldu ki onu okuyup da hakkında tefekkür etmeyene yazıklar olsun: “Göklerin ve yerin yaratılışında âyetler vardır....”)* (Âl-i İmran 3/190). Bkz. İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*, "Rakâik" 2. Bu hadisi Zemahşerî de *el-Keşşaf'ta* zikretmiştir. bkz. Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşaf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407, I, 453.

⁴⁴² Bakara 2/164.

yorumda bulunur: Muhakkak ki bulutlar, istenilen bir hedefe doğru zorunlu olarak, kendilerinde bir irade olmaksızın akar giderler. Allah Teâlâ âyeti şu sözlerle bitirir: “Düşünen bir topluluk için deliller vardır”. Yani akleden topluluk için bunlar harikulade şeylerdir. Hakk Te‘âlâ akleden bir toplum için derken: Sanki insandaki akledip, düşünen melekeyi uyandırıyor. Kur’an daima “tefekkür ederler, aklederler, tedebbür ederler ve tezekkür ederler.” der. Bunların hepsinin manası, “Eğer onlar tefekkür etseler, akletseler, tedebbür ve tezekkür etseler Allah’ın istediği hakikate ulaşırlar”dır. Allah Teâlâ daima müslümanı yapacağı işlere aklı, fikri, tedebbür ve tezekkürü ile yönelmesini tenbih ediyor. Çünkü Allah Teâlâ insanın düşündüğünde, aklettiğinde, tezekkür veya tedebbür ettiğinde hükmün kendisine ulaşacağını bilir.⁴⁴³

*“Onlar kendi nefisleri hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah göklerle yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak olarak ve muayyen bir süre için yaratmıştır.”*⁴⁴⁴ Bu âyet-i kerîmedeki insan nefsinden bahsederken Şa‘râvî şöyle açıklama yapar: "Kendin hakkında düşün! Yani nefsini düşünme konusu yap! Ondaki yaratıcının kudretine delalet eden sırları da düşün! Şu ana kadar, bilimin açığa çıkarttığı ancak daha keşfedilmemiş insanda nice sırlar vardır. Seni, hayatını ayakta tutan unsurları, yeme içme ve hava tenneffüs etmeyi düşün! Nasıl bir ay boyunca, bedeninde depolamış olduğun şeyler ile beslenerek yemek yemeden durabiliyorsun ve bedenindeki su ile yetinerek üç ila on gün arası su içmeden dayanabiliyorsun? Ama nefes almaya gelince, ancak bir nefes alıp verinceye kadar nefessiz kalmaya dayanabilirsin."⁴⁴⁵

2.4.3. Tevbe

2.4.3.1. Tevbenin Anlamı

تَابَ إِلَى اللَّهِ Günahından döndü, demektir. تَابَ عَلَى اللَّهِ Allah kulunu tevbeyle muvaffak kıldı veya Allah kuluna lütfu ve kabulü ile yöneldi. Allah Tevvâb’dır. Kul ise, tâibdir. Tevbe, itiraftır, pişmanlıktır, vazgeçmektir, kulun işlediği günaha tekrar dönmek üzere karar kılmasıdır. Arapların şu sözü bu kabildendir, “Tevbe hatayı giderir”.⁴⁴⁶ Şer’an Tevbe, Çirkinliğinden dolayı günahı terketmek, işlediği günahıtan dolayı pişman olmak, günaha tekrar dönmemeye azmetmek ve mümkün olduğunca salih amelleri yapmaya tekrar dönmektir. Bu dördü bir araya geldiğinde, tevbenin şartları

⁴⁴³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 692.

⁴⁴⁴ Rum 30/8.

⁴⁴⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*

⁴⁴⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s.62; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasît*, I, 90.

tamamlanmış olur. Tevbe eden ve tevbeye yönelene tâib denir. Kul Allah’a tevbe eder, Allah da kulun tevbesini kabul eder. Tevvâb: Çokca tevbe eden kul demektir. Bazen Allah Teâlâ ’ya da Tevvâb denir. Çünkü O, kulun zaman zaman yaptığı tevbeyle çokca kabul eder.⁴⁴⁷

Luma’ kitabında Tûsî (ö. 378/988), tasavvuf alimerin bazılarının sözlerini aktarır ve şöyle der: "Zünnûn olan Yunus’a (as) tevbe sorulduğunda, 'Avamın tevbesi günahlardandır. Havasın tevbesi ise, gaflettendir.' demiştir. Ebul-Hasen en-Nûrî’ye sorulduğunda: 'Allah’tan başka her şeyden tevbe etmemdir.' diye cevap vermiştir."⁴⁴⁸

Kuşeyrî de bazı tasavvuf ehlinin tevbe ile ilgili sözlerini *Er-Risâlesi*’nde şöyle nakleder: Muhammed Temîmî şöyle demiştir: "Zelleden dolayı tevbe eden, gafletten dolayı tevbe eden ve hasenatı gördüğünden dolayı tevbe edilenlerin arasında ne çok fark vardır." Vâsîtî der ki: 'Tevbe-i nasûh, sahibinde gizli veya açık hiçbir masiyetten hiçbir iz bırakmaz. Bir kişi tevbe-i nasûhla tevbe ettiyse nasıl akşamladığına veya nasıl sabahladığına aldırılmaz.' İbn Atâ: 'Tevbe iki çeşittir: İnâbe tevbesi, isticâbe tevbesi. İnâbe tevbesi: Kulun cezadan korkarak tevbe etmesidir. İsticâbe tevbesi: Kulun Allah’ın kereminden haya ettiği için tevbe etmesidir.'⁴⁴⁹

“Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben Tevvâb’ım, Rahîm’im..”⁴⁵⁰ âyetini Şa’râvî şerh ederken tevbenin manasını açıklar. تاب “Tâbe” kelimesi Allah’a dönmek anlamına gelir. Kul tevbe ettiğinde isyan ve günden bağışlanma isteyerek Rabb’ine döner. Allah’ın kuluna dönmesi, kulunun tevbesini kabul etmesi demektir. Onun azap edilmesi takdir edilmişken Allah onu affeder de kul azaba uğramaz. Tevbenin hepsi Allah’a dönüştür. “Sonra, dönsünler diye onların tevbelerini kabul etti”⁴⁵¹ âyetinin manası: Allah Teâlâ kendisine dönüş kapısını açmak için, tevbeyle şeriate koyup ve bunu belirtti.⁴⁵² Tevbe, insan nefsindeki şer hücrelerini kuşatma altına almaktır. Bu da her bir insan günah işleyip, tevbe ettiğinde Allah’ın onun tevbesini kabul etmesi ile olur. Tevbe kapısı kötülüğü iyiliğe çevirir. Allah tevbe eden kulunu hayırla mükafatlandırıp, onunla sevindirir.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 169.

⁴⁴⁸ Tûsî, *el-Luma*, s. 68.

⁴⁴⁹ Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, s.184-185. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyau Ulumu'd-Dîn*, s.1336.

⁴⁵⁰ Bakara 2/160.

⁴⁵¹ Tevbe 9/118.

⁴⁵² Şa’râvî, *Tefsîru's-Şa’râvî*, II, 678.

⁴⁵³ Şa’râvî, *Kadâyâ'l-Asr*, V, 6.

2.4.3.2. Tevbenin Teşri Kılınması

Allah kulları için neden tevbeyi şeriatine koymuştur? Bunun, toplumun selameti ile alakası nedir? Şa‘râvî *Tevbe* kitabında “Tevbe hayatın hareketi için gereklidir.” başlığı altında bu iki sorunun cevabını şöyle vermiştir: “Çünkü günah işleyen kimse için tevbe mümkün olmadığında her günahkarın, işlediği günahı kendisine lemem adı verilen küçük günah dahi olsa, varacağı yer cehennem olur. İnsan ne yaparsa yapsın sonunda varacağı yerin cehennem olduğunu bilirse daha büyük günahları işler. Bir günah ile çok günahın arasında fark yoksa günahları arttırır. Güneş battığı yerden doğuncaya kadar, Allah Teâlâ’nın gündüz günah işleyenin tevbesini kabul etmek için geceleyin elini açtığını, geceleyin günah işleyenin tevbesini kabul etmek için de gündüzün elini açtığını, hata eden kişi bilirse günahını arttırmaz ve kötülüklerine devam etmez. Şu hâlde tevbe kapısını açmak sadece kişinin kendi için değil, bilakis toplumun hepsi için rahmettir. Çünkü mücrimi, Allah katındakini arzulayarak ve affı isteyerek cürmünden vazgeçirir.”⁴⁵⁴

“*Derken, Âdem Rabbinden birtakım kelimeleri aldı onlarla tevbe etti. O da tevbesini kabul etti. Muhakkak o, tevbeyi çok kabul eden, çok esirgiyendir.*”⁴⁵⁵ bu âyeti açıklarken bu konuyu genişçe ele alıyor ve Âdem’in (as) masiyetinden, dolayısıyla tevbesinden bahsettikten sonra, tevbenin şeriate koyulmasının toplum için rahmet olma önemini izah ediyor: “Ma’siyet meydana geldikten sonra Allah Teâlâ’nın tevbeyi meşru kılması kulu için bir rahmettir. Bu sadece âsi olan için bir rahmet olmayıp toplum için bir rahmettir. İnsan günah işlediğinde kendisi için tevbe bulunmadığını ve cehennemde ebedi kalmaya mahkûm olduğunu bilirse cürmünde devam eder. Çünkü âhiret azabından kurtulmak ümidi olmadığı sürece günah işlemeyi sürdürecektir. Zira tevbe ve bağışlanma beklentisi yoktur. Bu durumda acı çekecek olan kimdir? Elbette ki, bu günahkarın içinde yaşadığı toplumdur. Müminler hayırlı ve müsâmahalı insanlar olduğu için en çok sıkıntıyı çekecek olanlar onlardır. Allah Teâlâ onlara affı ve bağışlamayı emretmiştir.”⁴⁵⁶ Tevbe meşrû’ kılınmamış olsaydı tüm toplum sıkıntı çekerdi. Özellikle düşmanlığa güzel muamele ile, zulme de bağışlama ile karşılık vermeleri emredilen müminler. Bunun için Allah tarafından tevbenin meşrû’ kılınması bütün insanlara rahmettir. Allah Celle Celâluh ilk önce tevbeyi meşru kıldı, sonrasında âsi

⁴⁵⁴ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *et-Tevbe*, Mektebetü’t-Türâsî’l-İslamî, 2001, s.21.

⁴⁵⁵ Bakara 2/37.

⁴⁵⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, I, 271.

tevbe etti ve Allah dileğine bağlı olarak bu tevbeyi kabul eder veya etmez.⁴⁵⁷ Allah'ın şu sözünü oku; “*Sonra, dönsünler diye, onların tevbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir.*”⁴⁵⁸ Âdem'in (as) terbiyesi şöyle takdir edilmişti: Önce seçme hakkıyla şereflendirilmesi, sonra hataya düşmesi, sonra tevbe etmesi. Ta ki Âdem'in (as) zürriyeti, şunu bilsin: Allah tevbeleri, gûnahtan dolayı kişinin kendisini suçlaması şartıyla kabul eder, teklîfin sâhibi olan Allah'ı suçladığında değil.⁴⁵⁹

Allah'ı Te'âlâ babamız Âdem'i hata ve nisyana maruz bıraktığı gibi bizi de isyan, gaflet ve hataya maruz bırakmıştır. Bu sebeple tevbe meşrû' kılınmıştır. Allah Teâlâ bizi, mecbur bırakılmış olarak değil, seçme hakkı verilmiş olarak yaratmıştır. Allah bize hem itaat etme hemde isyan etme gücü vermiştir. Seçme hakkı olduğu sürece, insan ister bunu seçer ister onu. Kul mutlak olarak hayrı veya mutlak olarak şerri seçmek üzere yaratılmamıştır. Bundan dolayı bazen unuturuz, gaflete dalarız veya isyan ederiz. Kul hataya maruz kaldığı sürece, Allah'ın rahmetinden ümidini kesmeyip, O'na dönerek tevbe etmesi için, Allah tevbeyi meşrû' kılmıştır.⁴⁶⁰

Başka bir âyetin tefsirinde Kur'an metodunu tevbe ile ilişkilendiriyor. Kuldan Kur'an metoduna iman etmesini istediği gibi, hata ettiğinde de tevbe etmesini ona meşrû' kılmıştır. Şa'râvî şöyle der: "Böylece Allah Teâlâ'nın Kur'an metoduna yeryüzüne Âdem (as) ile birlikte indirdiğini biliriz. Gökyüzüne ait olan ilk metodu yeryüzünde uygulaması için Âdem (as) ile birlikte hidâyeti de indirdi. Bu metodla beraber tevbe meşrû' kılındı. Ve insan ümitsizliğe düşmesin diye tevbenin kabulü meşrû' oldu ki, hata ettiğinde veya unutulduğunda varacağı yerin cehennem olacağını değil de bilakis onun için gök kapılarının daima açık olduğunu ve onu yaratanın merhametli olduğunu hissetsin. Hata ettiğinde tevbe kapılarını ona açar ve günahını bağışlar. İman etmek isteyen herkes için bu metot; hata eden herkes için de tevbe vardır."⁴⁶¹

Böylece Şâri' ve Hakîm olan Allah hata edenleri, birçok hataya devam etmekten ve şerli insanların arasına girmekten korumak istiyor. Şa'râvî'nin “*Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister, nefsanî arzularına uyanlar ise büsbütün yoldan çıkmanızı ister.*”⁴⁶²

⁴⁵⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 272.

⁴⁵⁸ Tevbe 9/118.

⁴⁵⁹ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Min Faydi'r-Rahman*, Tıbbâtu ve Neşru Daru Ahbari'l-Yevm, Kahire trs, s.131.

⁴⁶⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 272.

⁴⁶¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 284.

⁴⁶² Nisa 4/27.

âyetinin tefsirinde şöyle işaret ettiği de budur. Hakk Subhanehu ve Te‘âlâ tevbe’yi meşrû’ kıldığında şunu açıklamış oluyor: Kişi bir konuda gaza geldiğinde ve gücünü Allah’ın emrine muhâlif bir amel yapmaya çevirdiğinde, şerri veya şehveti ona galip gelmiş olabilir. Zaaf anında şer işlemeye yönelmiştir. Bu sebeple tevbe meşru kılınmıştır. Niçin? çünkü biz bu insanı işlediği ilk şer ameli ile itaatkarlar arasından çıkaracak olursak, bundan sonraki bütün amelleri şer olur. İşte bu kaybeden diye isimlendirdiğimiz kişidir. Allah tevbe’yi meşrû’ kıldığı an, toplumu ilk günahkarın kötülüğünden korumuştur. Eğer bu tevbe olmasaydı ilk günah’tan sonra masiyetler artardı. Allah Teâlâ’nın “Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister.” sözünün ve önceden işlediğin günahlarından Allah seni tevbe ile temizler tenbihinin karşılığı, şehvetlerine tabi olup sizden yeni günahlar işlemenizi isteyenlerin cümlesidir. Onun için Allah Teâlâ “Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir meyl ile sapıtmanızı istiyorlar.” buyurmaktadır. “Meyl” günah işlemenin mutlak hâle gelmesidir. Çünkü sen böylelikle Hakk’tan meyletmiş oluyorsun. Zira meyl Hakîm olanın çizmiş olduğu yoldan sapmaktır. Bu yol da dosdoğru olan yoldur.⁴⁶³

2.4.3.3. Nasuh Tevbenin Aşamaları ve Şartları

Tevbenin merhalelerini İmam Şa‘râvî şu âyetin tefsirinde açıklıyor: “*Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbe’yi çokça kabul eden, çokça esirgeyenim.*”⁴⁶⁴ Allah tevbe’yi meşrû’ kıldı ve kendisine dönüş kapısını açmak için tayin etti. Tevbenin üç merhalesi vardır:

1. Aşama: Allah’ın tevbe’yi meşrû’ kılmasıdır.
2. Aşama: Kulun tevbe etmesidir.
3. Aşama: Allah’ın tevbe’yi kabul etmesidir.⁴⁶⁵

Başka bir âyetin açıklamasında ona, kişinin tevbe’ye mazhar olmaları adını veriyor. Şöyle ki Allah’ın: “*Sonra tevbe ettiler*”⁴⁶⁶ sözü yaptıklarına pişman oldular, bir daha o günahlara dönmemeye ısrar edip karar kıldılar demektir. Biz kişinin tevbe’ye üç kere mazhar olduğunu önceden biliyoruz. 1. Tevbe’nin meşrû’ kılınması ile mazhar

⁴⁶³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2134.

⁴⁶⁴ Bakara 2/160.

⁴⁶⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 678.

⁴⁶⁶ Arâf 7/153.

olması. 2. Tevbe edenin yaptığı fiil ile mazhar olması. 3. Allah'ın tevbe edenden tevbesini kabul etmesi ile mazhar olması.⁴⁶⁷

Tevbenin şartlarına gelince, Şa'râvî tevbe ile ilgili birçok âyeti şerh ederken bunları izah ediyor. "*Ancak tevbe eden ve salih amel işleyenler başka. Onlar cennete girecekler ve hiçbir haksızlığa uğramayacaklardır.*"⁴⁶⁸ âyetinin tefsirinde şunları der: "Tevbenin yerine getirilmesi gereken şartları vardır. Bunlar da: İşlediğin günahı vazgeçmendir, yaptığın şeye pişman olmandır ve tekrar ona dönmemeye niyet edip azmetmendir. Ancak günahına tekrar dönersen tevbenin kabul olmayacağı anlamına gelmez. Bazı durumlar seni tekrar günaha düşürebilir. Lakin senden istenen, tevbe anında günaha dönmemekte samimi olmandır. Eğer tekrar günaha düşecek olursan kastetmeden ve ısrar etmeden olur. Ama eğer bunu önceden planlar ve "Günah işleyeyim sonra tevbe ederim " dersen, Allah'ın sana tevbe etmen için zaman tanıyacağını nereden biliyorsun? Öyleyse bu, kul ile Rabb'i arasındaki bir mesele ise, vakit geçmeden önce hemen tevbe et. Şâyet kul hakkıyla ilgili bir günahsa başka bir şartında yerine getirilmesi gerekiyor. Bu da verilebiliyorsa her hakkı sahibine geri vermektir. Eğer verilemiyorsa, sahibi adına niyet edilerek hayır kurumlarına bağışta bulunmaktır." ⁴⁶⁹

Şa'râvî'ye *el-Fetâvâ* adlı kitabında tevbenin şartları sorulduğunda bunları anlatırken, bazı kıymetli âlimlerin sadık tevbe ile ilgili sözlerini delil getirir. Şa'râvî der ki: "Allah'u Te'âlâ , 'Ey iman edenler! Nasuh tevbesi (samimi tevbe, içtenlikle) ile Allah'a tevbe edin.' ⁴⁷⁰ sözünde kullarına tevbeyi emrediyor. Tevbe herkesin üzerinde farz-ı aynıdır. Tevbenin şartları düştüğü günahı dolay pişman olmak, ondan vazgeçmek, bir daha işlememekte kararlı olmak ve hak sahiplerine haklarını iade etmektir. Tevbeyi nasûh da sütun memeye dönmediği gibi dönüşü olmayan tevbedir. Hasan Basri şöyle demiştir: Nasûh kişinin severek işlediği günaha nefret duyması ve hatırladıkça ondan istiğfâr etmesidir. Kurtubî de "Nasûh tevbesi dört şeyi kapsar: Dil ile istiğfâr, beden ile vazgeçmek, kalbe o günaha tekrar dönmemeyi yerleştirmek ve kötü arkadaşları terk etmek. der. Ebubekir Dekkâk el-Mısri da şunu söyler: Nasûh tevbesi hakları iade etmek, hakkı olanla helalleşmek ve taati sürdürmektir." ⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, VII, 4369.

⁴⁶⁸ Meryem 19/60.

⁴⁶⁹ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, XV, 9134.

⁴⁷⁰ Tahrîm 66/8.

⁴⁷¹ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.187.

Biz, Şa‘râvî’nin tevbeden bahseden bazı âyet-i kerîmeleri tefsir ederken “tevbe-i nasûh” veya “sâdik tevbe” ifâdelerini kullandığını görürüz. O “*Sonra şüphesiz ki, Rabbin cahillik sebebiyle kötülük yapan, sonra bunun ardında da tevbe eden ve durumunu düzeltenlerden yanadır. Şüphesiz rabbin bundan sonrada elbette çok bağışlayandır. Çok merhamet edendir.*” âyeti bunlardandır.⁴⁷² Şa‘râvî buradaki tevbenin sâdik olan nasûh tevbesi olduğunu kabul ediyor, bu tevbeyi yapan da günahından vazgeçmeye ve bir daha dönmemeye niyetlenip tevbe ederken buna azmeder. İşte bunu yaptığında Allah da tevbesini kabul eder ve onu bağışlar. Ancak bu, nefsi günaha karşı direnemeyip zaafa düştüğünde tekrar günaha dönmesine engel olmayabilir. Eğer dönerse yeniden tevbe eder. Çünkü Allah’ın isimlerinden biri de Tevvâb, yani tevbeyi çokça kabul edendir. Allah kendisine Tâib değil de Tevvâb demiştir. Kul ne kadar günah işlese de tevbe kapısı ona kapanmaz. Bunun için her günah işlediğinde, hatta bundan çok daha fazla tevbe etmesi gerekir. Kul güzel bir şekilde tevbe ederse, günah yerine salih amel işlerse, Allah onun seyyiâtını hasenâta tebdil ederek lütufta bulunur. İşte bu cömert, bağışlayıcı ve merhametli Rabb’in davranışdır.⁴⁷³

Yine “*Kim de tevbe eder ve salih amel işlerse işte o, Allah’a tevbesi kabul edilmiş olarak döner.*”⁴⁷⁴ âyetini açıklarken şunu der: “Allah’a tevbesi kabul edilmiş olarak döner.” den kasıt tevbe-i nasûhtur. Ondan sonra masiyete dönüş yoktur. “Yaparım sonra tevbe ederim” diyen kimse gibi Rabb’iyle alay ederek tevbesinden dönemez. “Tevbesi kabul edilmiş olarak” sözünün anlamı ise tevbe ederken dönmemeye azmetmektir. Tehlike, tevbe ederim diye kulun günaha yönelmesidir. Bazen günah işlerken tevbe mümkün olmadan ölebilir.⁴⁷⁵

Şa‘râvî “*Kadâyâ’l-Asr*” adlı kitabında tevbenin alametleri ve şartları sorulduğunda, anlamlı ve veciz bir şekilde cevap vermiştir: Tevbe insanın işlerini, her işin sahibi olana havale etmesini, bütün uzuvlarıyla Allah’a teslim olmasını, dünyâda veya âhirette ansızın azaba uğramadan önce tevbede acele etmesini gerektirir. Tevbe edenin, yaratıcının yaratılmışlara indirdiği şeylerin en faziletlisi olan, Kur’an-ı Kerîm’e tâbi olması gerekir.⁴⁷⁶

⁴⁷² Nahl 16/119.

⁴⁷³ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XIII, 8269-8268.

⁴⁷⁴ Furkân 25/71.

⁴⁷⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XVII, 10517.

⁴⁷⁶ Şa‘râvî, *Kadâyâ’l-Asr*, III, 52.

2.4.4. Zikir

2.4.4.1. Zikrin Anlamı

ذَكَرَ الشَّيْءَ ذِكْرًا Bir şeyi ezberledi ve hatırladı, unuttuktan sonra dile getirdi demektir. Allah'ı zikretmek ise O'nu övmektir. Nimeti zikretmek de onun için şükretmektir. Zikir, dille tekrarlanan bir şeyi hıfz etmek, bir şeyin dillerde dolaşması, ün, övgü, şeref, Allah için namaz kılmak, Kur'an, duâ ve dinin inceliklerini anlatan kitap anlamına gelir. Çoğulu ezkârdır.⁴⁷⁷ Denilmiştir ki iki türlü zikir vardır. Kalple zikir ve dille zikir. Bunlardan her biri de iki çeşittir: Unuttuğunu hatırlama ve unutmaksızın sürekli hatrında tutma. Zikrâ ise, çokça zikretmektir ve zikirden daha mübalağalıdır.⁴⁷⁸

İhyâu Ulûmi'd-Dîn’de Gazzâlî bazı ilim ehlinin zikir hakkındaki sözlerini toplamıştır: Fudayl der ki: “Bize Allah’ın şu sözü ulaştı: Ey kulum! Beni sabahtan sonra bir süre, ikindiden sonrada bir süre zikret. Ben de sana ikisinin arasında yeterli olayım. Allah’ı zikreden müstesna dünyâdan çıkan her nefis susuz olarak çıkar.” Muaz b. Cebel (ra) şöyle demiştir: “Cennet ehli Allah’ı zikretmeden geçirdikleri vakte üzülürler.”⁴⁷⁹

Kuşeyrî de *Er-Risâlesi*’nde -bunun gibi- tasavvuf ulemasından bazılarının zikir hakkındaki sözlerini aktarır: Vâsîtî’ye zikir soruldu, o da: “Allah’ı şiddetle sevmek ve korkusunun galebe çalması şartıyla gaflet meydanından müşâhede fezâsına çıkmaktır.” dedi. Zünnûn-i Mısri şöyle demiştir: “Kim Allah Teâlâ’yı gerçek manada zikrederse yanında olan her şeyi unuttur. Allah Teâlâ da onu her şeye karşı korur ve yine her şeye karşı ona kefil olur.”⁴⁸⁰

Şa’râvî “Onlar inananlar ve kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ın zikriyle huzur bulur.”⁴⁸¹ âyet-i kerîmesini açıklarken zikrin birkaç manasını anlatır. Zikir sözlükte birkaç anlama gelir. Bazen zikir denilir ve kitap yani Kur’an kastedilir, Allah’ın şu âyetinde olduğu gibi: “Şüphesiz o Zikri (Kur’an’ı) biz indirdik, onun korucuyusuda elbette biziz.”⁴⁸² Bazen de zikir ifâdesi geçer ve bununla şan, şöhrat ve asalet kast edilir. “Şüphesiz bu Kur’an sana ve kavmine bir öğüt ve bir şereftir. Ondan hesaba çekileceksiniz.”⁴⁸³ âyetinde olduğu gibi. Yani senin için tarihte büyük bir şereftir. Kur’an’ın konuşmuş oldukları aynı dilde mucize olarak

⁴⁷⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s.396; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I, 313.

⁴⁷⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 328.

⁴⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulumu'd-Dîn*, s.350.

⁴⁸⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.383-385. Ayrıca bkz. Kâşânî, *İstılâhâtü's-sûfiyye*, s.277.

⁴⁸¹ Rad 13/28.

⁴⁸² Hicr 15/9.

⁴⁸³ Zuhuruf 34/44.

gelmesi de kavmin için bir şereftir. Zikir bazen ibret almak anlamında da kullanılır. Hakk Subhanehu şöyle buyurur: “*Fakat sen onlara ve atalarına o kadar bol nimet verdin ki, sonunda seni anmayı unuttular ve helaka giden bir toplum oldular.*”⁴⁸⁴ Yani kendilerinden önce yaşamış olan ümmetlerin başına gelenlerden ibret almayı unuttular. Kimi zaman da zikir Allah’ın herhangi bir rasulun dili ile gönderdiği şeye de denir. Allah “*Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun*”⁴⁸⁵ buyurmuştur. Bazen de zikir sürekli Allah’ı hatırlamak için kullanılır. Allah Teâlâ şöyle demiştir: “*Beni anın ki, ben de sizi anayım.*”⁴⁸⁶ Yani beni itaatle zikredin ki bende sizi hayır ve tecellilerle zikredeyim. Zikir bu manalarda olunca; bunlardan her biriyle mutmain oluruz. Kur’an anlamındaki zikir iç huzur verir.⁴⁸⁷

2.4.4.2. Allah’ı Çokça Zikretmek

Kur’an’da Allah Teâlâ bizden, hayatımızın birçok alanında O’nu zikretmemizi istiyor. Kur’an âyetlerinin birçoğunu okurken biz buna değindik. İlahî beyan niçin zikre odaklanmıştır? Ve niye kimi âyetlerde zikir kelimesinden sonra “kesîran” (çokça) kelimesini kullanmıştır. Şa‘râvî “*Ey iman edenler! Allah’ı çokça zikredin*”⁴⁸⁸ âyetini açıklarken zikir kavramını ele alıyor ve zikrin ne kadar önemli olduğunu anlatırken şöyle diyor: Rabbimiz bize kendisini çokça zikretmeyi emrediyor. Çünkü zikir ibadetlerin aslı ve mümine en kolay gelenidir. Bundan dolayı namaz, oruç ve hac gibi ibadetleri bitirdikten sonra bize zikri emreder. Allah bu zikri en yüce kılmıştır, şu âyette belirttiği gibi: “*Allah’ı anmak elbette en büyük ibadettir.*”⁴⁸⁹ Yaşam olduğu sürece zikrin sürekli olması hayatî bir meseledir. Zerreler aleminde, Rabb’in senden söz almışken O’nu zikretmeyi nasıl unutursun. Halbuki sen Allah’ın Rabb’in olduğunu ikrar etmiştin.⁴⁹⁰

Zikir sana hiçbir külfeti olmayan yegâne ibadettir. Hiçbir uzvunu zikir sebebiyle meşgul etmiyorsun. Çaba ve vakit harcamana da gerek yok. Ve zikrin belli bir vakti de yoktur. Kim Allah’ı ister ayakta ister oturarak ve isterse yatarak zikretse, zikredenlerden sayılır. Bu senin pozisyonuna göredir. Kim Allah’ı sabah veya akşam zikrederse, zikredenlerden olur. Bu da zamana göredir. Ve kim de “Subhânallahi ve’l-hamdulillahi

⁴⁸⁴ Furkân 25/18.

⁴⁸⁵ Nahl 16/43.

⁴⁸⁶ Bakara 2/152.

⁴⁸⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XII, 7321-7322.

⁴⁸⁸ Ahzâb 33/41-42.

⁴⁸⁹ Ankebût 29/45.

⁴⁹⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XIX, 12059-12062.

ve lâ ilâhe illallâhu vallahu ekber velâ havle velâ kuvvete illâ billahil aliyyi'l-azîm"i günde otuz kere derse zikredenlerden sayılır. Kim gece uyanır, ailesini uyandırır ve iki rekât namaz kılarsa o zâkirînden sayılır.⁴⁹¹ Zikir nefse en kolay ve hafif, terazide de en ağır gelen ibadetlerdendir.⁴⁹²

“Eğer bir tehlikeden korkarsanız namazı yaya olarak veya bir binek üzerinde kılın. Güvenliğe kavuşunca da Allah'ı daha önce bilmediğiniz ve O'nun size öğrettiği şekilde anın.”⁴⁹³ âyet-i kerîmesinde savaş ve korku anında dahi Allah'ı zikretmeyi unutmaların diye Allah korku namazını meşru kılmıştır. -Bu Şa'râvî'nin sözüdür.- Çünkü biz düşman ile karşılaştığımızda Allah'a daha çok muhtacızdır. Bundan dolayı Allah'la olmamızı gerektiren bir sebebi, O'nu unutmaya bahane etmememiz gerekir.⁴⁹⁴

Yine bizden Allah'ın sayılamayacak olan nimetlerini düşünüp bu nimetleri verene de şükretmemiz isteniyor. Bilhassa bu, yapılması kolay olan bir ibadettir. O “Allah'ın sizin üzerindeki nimetleri düşünün.”⁴⁹⁵ âyetinin manası: Nimetler sizin için alışılmış olduğundan, onlara karşı gâfil davranmayın. Bilakis onları daima hatırlayın. Nimetleri şuur merkezimize alın. Bunun için Allah zikri ibadet yapmıştır. O meşakkatsiz bir ibadettir. Örnek olarak namaz kılarken, abdest alıp mescide gitmek için vakit ve çaba harcarsın. Malının zekatını verirken de. Ancak zikrin, sana hiçbir zorluğu yok.⁴⁹⁶

Şa'râvî'nin “Kulum beni zikredip dudaklarını benim için kıpırdattığı müddetçe ben onun ile beraberim.”⁴⁹⁷ hadîs-i kudsîsinin şerhinde de lütuf ve ihsânın devam etmesi için her şeyde Allah'ı zikretmek hakkında bize güzel bir sözü vardır. Bunu şöyle özetleyebiliriz: Allah kulundan zikir ister, kullar O'nu zikredip O'na şükrettiklerinde, Allah onların şükrüne karşılık verir ve biz ehil olduğumuz sürece Kerîm olan Allah'ın verme arzusu artar. Çünkü o sana verdikçe vermek ister. Bunun için Hakk Subhanehu ve Te'âlâ “Öyleyse yalnız beni anın ki, bende sizi anayım. Bana şükredin, sakın bana

⁴⁹¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIX, 12061-12060

⁴⁹² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIX, 12028.

⁴⁹³ Bakara 2/239.

⁴⁹⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, II, 1026.

⁴⁹⁵ Ahzâb 33/9.

⁴⁹⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIX, 11955.

⁴⁹⁷ Hadisin aslı İbn Mâce'nin Süneninde şöyledir: Ebû Hureyre'den Hz. Peygamberin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: (Allah azze ve celle diyor ki: Ben kulum beni zikrettiği ve benim için dudaklarını hareket ettirdiği müddetçe onunla beraberim). Bkz. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen İbn Mâce*, thk. (Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid, Muhammed Karabelli, Abdüllatîf Hırzullah), Daru'r-Risale el-İlmiyye, 2009, "Edeb" 53. Aynı lafızla Hâkim *Müstedrek'te* Ebî'd-Derdâ'dan rivâyet etmiştir. Hadisle ilgili de hadisin isnadı sahihtir, Buhârî ve Müslim rivâyet etmemiştir diye not düşmüştür. Bkz. Hâkim, "Dua". Aynı lafızla *Müsnedü Ahmed'te* de zikredilmiştir. Bkz. Ahmed b. el-Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. el-Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetü'r-risale, 1999, XVI, 572.

nankörlük etmeyin.”⁴⁹⁸ buyuyur. Her şeyde Allah’ı zikredin: nimetlerinde, lütfunda, korumasında, rahmetinde ve ona tevbede. Beni itaat ile anın, bende sizi hayır ve tecelliler ile anayım.⁴⁹⁹

İlahî beyanın birden fazla yerde birden fazla âyette geçen “kesîran” (çokça) kelimesi gibi kavramları kullanmasını ve yine başka yerde “ekber” kelimesini bazı âyetlerde “Allah’ı zikredin” bazen de “Allah’ın nimetlerini hatırlayın” demesini; “Allah’ı zikredin” ile “ Rabbini zikret” arasındaki farkı anlamamız için Şa’râvî’nin yaptığı bu âyetlerin tefsirine murâcaat edeceğiz ve bir bir ele alacağız. Şa’râvî bazı âyetlerde geçen “kesîran” (çokça) kelimesinin kullanılış sebebini açıklarken şöyle der: Hakk Te’âlâ ’nın “kesîran” (çokça) kelimesini kullanması şu demektir: İnsan sadece ümitsizlik anında Allah’ı zikreder. Refah içerisinde bir hayata kavuştuğunda Allah’ın zikrini unuttur. Bundan dolayı Allah Teâlâ burada, düşmana karşı mümine yardımını sürdürmesi için, Allah’ı çokça zikretmeyi vurguluyor. Bunun örneğini Allah’u Te’âlâ ’nın mümin toplumu cuma günü namaza çağırdığında şöyle derken görüyoruz: “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah’ı çokça zikredin, umulur ki kurtuluşa erersiniz*”.⁵⁰⁰ Allah’u Te’âlâ bunu müminlerden günde beş kere ister. Halbuki O, müminin, Allah’a olan dostluğunu sürdürdüğünü de bilir.⁵⁰¹ Allah’ı çokça zikretmek; Allah’ın her an seninle beraber olduğunu hissederek O’ndan korkman, O’na hamd edip yardım istemen demektir. Bu şekilde Allah ile senin arandaki bağ her an devam eder.⁵⁰²

Şa’râvî’ye göre Allah’ın “ekber” kelimesini kullanması, “*Elbette Allah’ı anmak en büyük ibadettir.*”⁵⁰³ Sakın Allah Teâlâ ’nın senden sadece onu namaz vakti hatırlamanı istediğini sanma! O’nu devamlı zikret, her ne kadar namazın eda edilmesi için bir vakit olsa bile, Allah’ı zikretmenin vakti yoktur. Bunun için Allah onu kolay kılmıştır, meşakkati yoktur. Vakıtlar ve çabaya ihtiyaç yoktur. Karşılaştığın şeyleri düşünmen ve onlardaki Allah’ın kudretini görerek tefekkür etmen Allah’ı zikretmen için yeterlidir.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ Bakara 2/152.

⁴⁹⁹ Şa’râvî, *el-Ehâdisu’l-Kudsiyye*, II, 159-160.

⁵⁰⁰ Cum’a 62/9-10.

⁵⁰¹ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, VIII, 4722.

⁵⁰² Şa’râvî, *el-Ehâdisu’l-Kudsiyye*, II, 164.

⁵⁰³ Ankebût 29/45.

⁵⁰⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, XIX, 11955.

“Allah’ı zikredin” ile “Allah’ın nimetlerini zikredin” arasındaki fark’a gelince. Bu mesele’nin Allah’ın müslümanlara ve İsrâiloğulları’na hitap etmesiyle alakalı olduğunu görüyoruz. Bunu İmam Şa’râvî şöyle açıklar: Sonra Allah şöyle buyurur: “Kurtuluşa ermeniz için Allah’ı çokça zikredin.” Allah Teâlâ müslümanlara hitap ederken İsrâiloğulları’na söylediği gibi “*Allah’ın nimetini zikredin*”⁵⁰⁵ buyurmamıştır. Ancak “Allah’ı zikredin” demiştir. Çünkü İsrailoğulları materyalist ve sekülerdirler. Sanki Allah onlara şöyle sesleniyor, materyalist ve seküler olduğunuz sürece Allah’ın üzerinizdeki maddî nimetleri hatırlayın. Ama biz müslümanlar materyalist olmayan bir ümmetiz. İnsanın nimetle olması ile, nimeti verenle beraber olması arasında fark vardır. Materyalistler nimeti sever; materyalist olmayanlar ise nimet vereni sevip, onunla birlikte yaşarlar.⁵⁰⁶

“Allah’ı zikredin” ile “Rabb’ini zikret” arasındaki fark da sorumluluklarla alakalıdır. “Allah’ı zikret” hitabını duymak -Bu, Şa’râvî’nin sözüdür.- sorumlulukları hissettirir. Çünkü Allah ma’bûddur. Ma’bûd ise emir ve yasaklarında kendisine itaat edilendir. Allah’ın “Rabbini zikret” sözü ise sana lütfettiği şeyleri hatırlatmaktır. O seni yarattı, yetiştirdi, sana sayılamayacak kadar bol bol nimet verdi. O halde Rabbini zikret. Sen ona sorumlu kıldığından dolayı âşık olmadıysan, sana nimet verdiği için âşıksındır, ki O, Subhanehu ve Te’âlâ , hepimize devamlı nimetleri veriyor ve lütfediyor.⁵⁰⁷

2.4.4.3. Zikrin Faydaları

Zikri konu alan âyetleri okuduğumuzda ve Şa’râvî’nin bu konudaki görüşlerini incelediğimizde zikrin sayısızca faydaları olduğu sonucuna varırız. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz: “*Öyleyse yalnız beni anın ki bende sizi anayım.*”⁵⁰⁸ âyet-i kerîmesi, hak ettiğimiz sürece, Allah’ın bize büyük ihsânını hatırlatıyor. Allah Subhanehu ve Te’âlâ - Bu, Şa’râvî’nin sözüdür.- kullarından zikri istiyor. Onlar Allah’ı her andığında ve şükrettiğinde, Allah da onların şükürüne karşılık verir ve nimetlerini arttırır. Allah Teâlâ hadîs-i kudsîde şöyle buyuruyor: “Ben kulumun hakkımdaki hüsnü zannı gibiyim. O, beni andıkça ben onunla beraberim. O, beni içinden anarsa bende onu içimden anarım. O, beni bir cemaat içinde anarsa, bende onu daha hayırlı bir cemaat içinde anarım. O,

⁵⁰⁵ İbrahim 14/6.

⁵⁰⁶ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XXIV, 15370.

⁵⁰⁷ Şa’râvî, *el-Ehâdisu’l-Kudsiyye*, II, 161-162.

⁵⁰⁸ Bakara 2/152.

şâyet bana bir zira yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. Kim bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim.”⁵⁰⁹

Bunun için Peygamberimiz bize şu şekilde örnek veriyor: “*Rabb’ini zikreden kişiyle zikretmeyen kişinin misali diri ve ölü gibidir.*”⁵¹⁰ Zikir manevi bir iştir. Peygamberimiz anlaşılsın diye bunu diri ve ölü ile örneklemiştir. Diri olan; hareket eden, algılayan, işiten, gören ve konuşan yani kendisinde hayat belirtisi olan canlı varlıktır. Ölüye gelince tüm duyuları ölmüştür, bilakis hareketsiz bir cesettir. Allah’ı zikreden kimsenin kalbi canlı, vicdanı canlı ve duyuları canlıdır. Allah’ın kelamını açık bir kalp ve kavrayan bir akılla karşılar. Ölüden ise hiçbir hayır beklenmez. Çünkü en basit ifade ile o ölüdür.⁵¹¹

“*Onlar, iman edenler ve gönülleri Allah ’ın zikri ile sükunete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.*”⁵¹² Zikredenlerin kalbi huzur bulur. Şa’râvî şöyle der: “Allah’ın “*Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.*” sözünün anlamı, huzura ermek bütün kalpleri kapsar demektir. Her insanın kalbinin onu rahatsız ettiği bir tarafı vardır. Allah’ı zikrettikçe huzur bulur ve kalbi de rahatlar.”⁵¹³

Allah’ı zikretmek şeytanın gizlenmesine ve kaçmasına sebeptir. O Allah’a tevekkül eden mümine güç yetiremez. Bunun için -Bu Şa’râvî’nin sözüdür.- “Şeytan Allah’ın zikrini işittiğinde geri çekilir.” denilir. Kur’an-ı Kerim onu “Hannas” diye isimlendirmiştir. İnsan Allah’tan uzak kaldığı zaman şeytan onunla başbaşa kalır.⁵¹⁴ Allah insana şunu öğretiyor: “*Eğer şeytan’dan bir kıskırtma seni dürterse, hemen Allah’a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*”⁵¹⁵

“*Müminler ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını arttırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler. Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir.*”⁵¹⁶ âyetlerinden müminlerin vasıflarını çıkarıyoruz. Bunların ilki ve en önemlisi Allah’ı zikretmektir. Şa’râvî diyor ki: “Müminlerin ilk vasfı “Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir”dir. Ve dehşet anında

⁵⁰⁹ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, I, 646.

⁵¹⁰ Hadis aynı lafızla ancak Ebû Mûsa’dan rivâyetle Buhârî tarafından *Sahih’inde* zikredilmiştir. Bkz. Buhârî, “Da’vaat” 66.

⁵¹¹ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XXIV, 15371.

⁵¹² Rad 13/28.

⁵¹³ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XII, 7327.

⁵¹⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, IV, 1438.

⁵¹⁵ Arâf 7/200.

⁵¹⁶ Enfal 8/2.

tüyleri ürperten, kalbi titreten, korkudur. Burada hiçbir kimse itminan ile korku arasında bir çelişkinin olduğunu söyleyemez. Bunların hepsi insanın muhtelif durumlarda Allah'ı zikretmesindendir.⁵¹⁷ İnsan korktuğunda hayır işlerine yönelir ve Allah'ın şu buyruğunu doğrulayarak huzura erer. “İyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt almak istiyenlere hatırlatmadır.”⁵¹⁸ Başka bir âyette de Allah şöyle buyurur “Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı zikretmek ile huzur bulur.”⁵¹⁹ “Bir de şöyle buyurur Kalpleri ürperdi”⁵²⁰ Bazen de “Kalpler mutmain olur” der. Peki niçin? Çünkü kişi günah işledikten sonra Allah'ı hatırladığında O'na karşı saygısından dolayı korkması, ürpermesi, telaşlanması gerekir. Ancak musibet ve sıkıntıdan sonra Allah'ı zikrederse, sıkıntı anında kendisine muracaat edilen darlık ve belada kendisine dayanılan iman sermayesine sahip olduğu için nefis mutmain olur ve huzura kavuşur.⁵²¹

Allah'ı zikretmenin faydalarından biri de günah ve masiyetten uzak durmak olduğunu söyleyebiliriz. *Mu'cizetu'l-Kur'an* adlı kitabında Şa'râvî bunu şu sözlerle vurgular: "Bir işin başında “Bismillah” dersin, günah işlemeye başlayamazsın. Ta ki içki içmek istediğinde aklına Allah'ın adı gelirse, kaygılanır, korkar ve yapmak istediğini hemen terk edersin. Hırsızlığa yeltendiğin anda Allah'ın ismini hatırladığında kendini ve elini haram olan maldan uzak tutarsın. Biri sana rüşvet teklif ettiğinde “Bismillah” diyemezsin. Bu kıymetli ismi hatırlamışken insan rüşvet alabilir mi? Kendinin tereddüt ettiğini, elinin ona uzanmadığını görürsün. Allah'ın ismini hatırlaman, sana Allah'ın kanunlarını hatırlatır ve sen rüşvet alamazsın. Allah'ın zikri dilinde olduğu müddetçe, dünyâ işlerinin hepsinde bu böyledir. Seni gûnahtan alıkoyar.”⁵²²

Zikrin faydalarından biri de hayat ve dünyevi maslahatlarla karşı karşıyayken, insanın kendi için en hayırlı azık olan iman gücü elde etmesidir. Allah'ın zikrine koşmak ve bu neden ile alışverişi terk etmek, insana, etkisi ikinci bir hareketinde ortaya çıkan imani bir güç vermektedir.⁵²³ Bunun için Allah onun zikrine koşmaktan sonra şöyle buyurmuştur: “Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin. Allah'ı çokça zikredin. Umulur ki kurtuluşa erersiniz.”⁵²⁴ İşlerinizin ve dünyevi maslahatlarınızın sizi Allah'ın zikrinden alı koymasından veya Allah'ın zikrinin sadece

⁵¹⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 4569-4571.

⁵¹⁸ Hud 11/114.

⁵¹⁹ Rad 13/28.

⁵²⁰ Hacc 22/35.

⁵²¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVI, 9821.

⁵²² Şa'râvî, *Mu'cizetü'l-Kur'an*, V, 67.

⁵²³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XXIV, 15344.

⁵²⁴ Cum'a 62/10.

mescidlerde yahut namaz vaktinde olduğunu düşünmekten sakının. Bilakis çare aradığınız her olayda Allah'ın zikrine devam edin. Bunu yapar ve Allah'ı çokça zikrederseniz kurtuluşa erenlerden olursunuz.⁵²⁵

Çokça zikreden kalp sevgi ve merhametle doludur. Kalbimiz çokça Allah'ı zikrederse, o merhamet ve şefkat ile dolar. Kalp hayatın sorunlarını çözen uzuvdur. Kalp yakîn ve iman ile ma'mur olursa her uzuvda da imanın mayası bulunur.⁵²⁶

2.4.5. Duâ

2.4.5.1. Duânın Anlamı

دَعَا فُلَانًا Bir şeyin getirilmesini istedi, demektir. Falancayı çağırdı ve ona seslendi, demektir. دَعَا اللَّهَ Allah'tan hayr umdu demektir. Onu savaşa, namaza, dine ve mezhebe çağırdı da denir. Yani onu itikadına teşvik etti ve ona sürükledi. Duâ: Allah'a yalvarmaktır ve kendisiyle Allah'a duâ edilen sözdür. Çoğulu ed'iyedir.⁵²⁷ Duâ, nidâ gibidir, ancak nida "yâ" veya "eyâ" kelimeleriyle yapılır. Bazen bunlardan bir diğerinin yerine kullanılır. Bir şeye doğru duâ etmek, bir amaca teşvik etmektir. Da'vâ, duâdır.⁵²⁸

Kuşeyrî *Er-Risâlesi*'nden bazı tasavvuf ehlinin duâ hakkındaki sözlerini özetliyoruz: Duâ ihtiyaçların anahtarıdır. Muhtaçların istirâhatgâhıdır. Darda kalanların sığınağıdır. İstek sahiplerinin nefes almasıdır. Kabule en yatkın olan duâ, duâ-ı hâldir. Duâ-ı hâl ise duâ edenin duâ ettiği şeye mecbur olmasıdır.⁵²⁹

Ravzatu't-Tarif adlı kitapta müellif duâ ve zikri birbirinden ayırır ve şöyle der: "Duâ ve zikrin arasındaki fark, duâ istek ile birlikte olan zikirdir. İstilahta zikir, "Allah Allah" gibi Allah'ın isimlerinden tekil olan lafızlara veya "Lâ ilâhe illallah" gibi üç ya da daha fazla kelimededen bileşik olan lafızlara denir. Zikrin dereceleri de şunlardır: Birincisi sesli zikir, ikincisi gizli zikir, üçüncüsü de zikr-i hakikîdir ki o, zikri müşâhede etmekten kurtulmaktır."⁵³⁰

Şa'râvî'ye *el-Fetâvâ* adlı kitabında duâdan sorulduğunda cevabı şu şekilde olmuştur: Duâ yalvararak istemektir. Ehl-i sünnet mezhebi duânın kader-i muallakta⁵³¹

⁵²⁵ Şa'râvî, *el-Ehâdisul-Kudsiyye*, II, 164.

⁵²⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 401.

⁵²⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s.1282-1283; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I, 286-287.

⁵²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 226-227.

⁵²⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.442.

⁵³⁰ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.301. Ayrıca bkz. Sülemî, *Tefsîru's-Sülemî*, I, 296.

⁵³¹ Kazâ-i Muallaka: Allahu Teala'nın bir şey hakkında kulun fiiline bağlı olarak değişebilecek ya da olmayacak şekilde hüküm vermesidir. Tirmizî'nin Selman(ra)'tan rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber (Kazâ ancak duâ ile geri çevrilebilir) diyerek buna işaret etmiştir. Konuyla ilgili bağlantı:

ve kader-i mübremde ⁵³² fayda vereceği görüşündedir. Bu, Hz Peygamber'in (sav) şu sözünden dolayıdır: “*Facir de olsa, mazlumun duâsına icabet edilir.*”⁵³³ Onların Kur'an'dan delili de şu âyettir: “*Rabbınız dedi ki, ben duâ edin ki, ben de size icabet edeyim.*”⁵³⁴ Ve şu âyettir: “*Günahkâr kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki) gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana duâ edince, duâ edenin duâsına cevap veririm. O halde doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.*”⁵³⁵ Sünnette de, Hâkim'in Hz. Aişe'den (r.anha) rivâyetle Rasullullah'ın (sav) şöyle buyurduğu hadis vardır: “*Tedbir kaderden yana fayda sağlamaz. Duâ inen (belaya) da inmemiş (belaya) da fayda verir. Bela iner de duâ onunla karşılaşır ve kıyamet gününe kadar birbirleriyle mücadele ederler.*”⁵³⁶ Yani birbirleriyle boğuşurlar ve savaşırlar. ⁵³⁷

2.4.5.2. Duâ Âdabları

el-Fetâvâ adlı kitabında Şa'râvî'ye duâ'nın şartlarından ve edebinden sorulmuştur. İmam onları şu noktalarda özetlemiştir:

- 1- Helal yemek,
- 2- İcabet edileceğine kesin olarak inanarak duâ etmek.
- 3- Kalbinin gâfil olmaması,
- 4- Duâ ederken bir günahı veya sıla-i rahmi kesmeyi veya müslümanların haklarından bir hakkı zayi etmeyi istememesi,
- 5- İmkânsız bir şey için duâ etmemesi.

Ayrıca duâ için faziletli vakitleri kollaması da duânın âdâbındandır. ⁵³⁸

Ente Tes'el ve'l-İslâmu Yucîb adlı kitabında da kendisine “Kur'an okunurken farklı durumlarda duâ etmenin bir âdâbı var mıdır?” sorusu yöneltildiğinde Şa'râvî

<http://iswy.co/e44op>. (erişim tarihi: 15/06/2019)

⁵³² Kazâ-i Mübrem: Bu Allah'ın herhangi bir fiile bağlı olarak kılmayara kazâ ettiği şeylerdir. Böyle kazâ edilen şeyler mutlaka meydana gelir, değişme ihtimali yoktur. Buna Allahu Teala'nın şu kavlinde yer verilmiştir: (*Allah bir kavim için kötülük murad etse onlardan bu kötülüğü geri çevirecek bir şey yoktur*) (Rad11) Yine Hz. Peygamber, Müslim'in Huzeyfe (ra)'tan rivâyet ettiği bir hadiste buna işaret etmiş ve şöyle buyurmuştur: (*Şüphesiz Rabbim Ey Muhammed ben birşeye hükmettiğim zaman o geri çevrilmez dedi*) Konuyla ilgili bağlantı: <http://iswy.co/e44op>. (erişim tarihi: 15/06/2019)

⁵³³ Hadisin aslı: Ebû Hureyre'den Allah Resulü'nün (sav) şöyle dediği rivâyet edildi: (*Mazlumun duâsı kabul olunur, facir de olsa böyledir fücuru kendinedir*), Bkz. Ahmed b. el-Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. el-Hanbel*, XIV, 398.

⁵³⁴ Gâfir 40/60.

⁵³⁵ Bakara 2/186.

⁵³⁶ Rivâyet eden: Hâkim, "Dua". Hadisle ilgili şöyle bir yorum yapmıştır: Hadisin isnadı sahihtir. Buhârî ve Müslim kitabına almamıştır.

⁵³⁷ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.308.

⁵³⁸ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.308.

şöyle cevap vermiştir: "Kur'an okunurken insanın etkilenmesine bir engel yoktur. Mesela insanın *"Allah'ın yardımı ve Fetih geldiğinde"* ⁵³⁹ âyetini okuduğunda, onu dinleyen *"Subhanallah"* demesi, *"Rabbini hamd ile tesbih et"* ⁵⁴⁰ âyetini okuduğunda *"Subhaneke Rabbena ve bi-hamdik"* demesi, *"Allah'tan bağışlanma iste"* ⁵⁴¹ âyetini okuduğunda da *"Estağfirullahe'l-Azîm"* demesi gibi. *"Şüphesiz Allah ve melekleri Peygambere salat ediyorlar."* ⁵⁴² âyetini okuduğunda ise *"Allahumme salli ale'n-Nebî ve sellim"* sözünü tekrarlar. Kıraatten etkilenme ve ona uygun bir şey ile yorum yapmak övülen bir şeydir. Mesela cehennemle ilgili âyetleri okuyan *"Allah'ım, bizi ondan koru"* der. Böylece her şeyde manaya uygun bir biçimde karşılık verir. Hz. Peygamber (sav) ashabına şöyle buyurmuştur: *"Ben cinlerden olan kardeşlerinize Rahman suresini okudum. Onlar sizden daha güzel bir şekilde icabet ettiler. Her "O halde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?"* ⁵⁴³ âyetini okuduğumda *"Senin nimetlerinden hiçbirini yalanlamıyoruz. Ey Rabbimiz! Hamd sadece sana aittir."* ⁵⁴⁴ O halde Kur'an okunurken etkilenmek ve uygun uslupla bu etkilenme sonucunda bir tabir kullanmak şer'an var olan birşeydir." ⁵⁴⁵

2.4.5.3. Duâya İcâbet Edilmesi

Mümin, Allah Teâlâ'nın duâsını kabul edip ona icabet etmesini sever. Bu sebeple de Müminin, duânın kabul edileceği anları araması gerekir. Şa'râvî'ye *El-El-Fetâvâ* kitabında duânın kabul olma yerleri ve durumları sorulmuş, o da cevabında bunları bize şu şekilde özetlemiştir: Ezan ve kamet arasındaki duâ kabul edilir. Rasulullah şöyle buyurmuştur: *"Ezan ile kamet arasında duâ geri çevrilmez."* ⁵⁴⁶ namazda secdeyken de kabul edilir. Çünkü Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kulun Rabbine en yakın olduğu hal secde halidir."* ⁵⁴⁷ Gecenin son üçte biri kaldığı, seher vaktinde de böyledir, zira Rasulullah *"Şüphesiz Allah her gece, gece'nin son üçte biri kalınca dünyâ semasına iner ve şöyle buyurur: "Tevbe eden yok mu onun tevbesini"*

⁵³⁹ Nasr 110/1.

⁵⁴⁰ Nasr 110/3.

⁵⁴¹ Nasr 110/3.

⁵⁴² Ahzâb 33/56.

⁵⁴³ Rahman 55/13.

⁵⁴⁴ Hadisi meşhur hadis kitaplarında veya diğer kitaplarda bulamadım.

⁵⁴⁵ Şa'râvî, *Ente Tes'elü ve'l-İslamu Yucübu*, s.593.

⁵⁴⁶ Ebu Davud Süneninde Enes b. Malik'ten rivâyet etmiştir. Bkz. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. el-Arnâvût ve Karabellî, trs, "Salât" 35. Beyhâkî de *es-Sünenü'l-Kübrâ* 'da rivâyet etmiştir. Bkz. Beyhâkî, Ahmed b. El-Hüseyn, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Atâ, Darü'l-Bâz, Mekke 1994, "ebvâbu'l-Ezâni ve'l-Ekâma".

⁵⁴⁷ Müslim Sahihinde şu ziyade ile rivâyet etmiştir: Duâyı arttırın, Bkz. Müslim, "Salât" 42.

*kabul edeyim?" İstiğfâr eden yok mu, onu bağışlayayım? İsteyen yok mu, ona istediğini vereyim? Bu durum sabah'a kadar devam eder."*⁵⁴⁸ buyurmuştur. Cuma gününde de duâ makbuldür, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Cuma gününde öyle bir saat var ki, Müslüman bir kul ona denk gelir de Allah'tan bir hayır isterse, Allah ona istediğini mutlaka verir. O an ikindiden sonradır."*⁵⁴⁹ Yine Ramazan'da iftar anında veya oruçluyken de böyledir, zira Rasulullah (sav) *"Üç kişi vardır ki duâları geri çevrilmez: Oruçlu iftar ederken, bir rivâyette de: İftar edene kadar, Adil devlet lideri ve mazlumun duâsını Allah bulutların üzerine çıkarır. Onun için gök kapılarını açar. Ve Rabb şöyle buyurur: İzzet ve celalime yemin olsun ki bir zaman sonra da olsa elbette sana yardım edeceğim."*⁵⁵⁰ buyurmuştur. Ve Kadir gecesinde ve Arefe gününde de duâyâ icâbet edilir. Çünkü Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: *"Duâların en hayırlısı arefe günü yapılandır."*⁵⁵¹ Ve cihâddayken, beş vakit namazdan sonra ve ezan anında da duâ makbuldür. Bir de duânın kabul olduğu bazı haller vardır, babanın evladına duâsı, Müslümanın kardeşine gıyabından duâsı, hastanın duâsı ve misafirin duâsı gibi. Allah Teâlâ, güzel bir imana sahip olup emirlerini yerine getirenin duâsını kabul eder. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"Ve Rabbiniz dedi ki,"Bana duâ edin! Duânıza icabet edeyim."*⁵⁵² *"Kullarım, beni senden sorarlarsa (bilsinler ki) gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana duâ edince, duâ edenin duâsına cevap veririm. O halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler."*⁵⁵³ sözlerinin sahibi O'dur. Kul duânın başında da sonunda da Peygamber'e salât-u selâm getirirse, Allah'tan icabeti garantilemiş olur.⁵⁵⁴

Şa'râvî'ye kabul olunmuş duâ sorulduğunda, güzel ve özlü bir cevap vermiştir. Bazı insanlar ellerini semaya kaldırır *"Ya Rabbi! "* der ama ona icabet edilmez. Çünkü Allah Subhanehu ve Te'âlâ Mümin kulunun hayrına olan duâyâ icabet eder. Biz bazen

⁵⁴⁸ Bu hadisin lafzı *el-Muvatta*'da şöyledir: Ebû Hureyre'den Allah Resulü'nün şöyle dediği rivâyet edilmiştir: (*Allah Tebareke veTeala her gece son üçte birlik vakitte dünyâ semasına iner. Sonra kim bana duâ eder ona cevap vereyim, kim benden ister ona istediğini vereyim, kim benden af diler onu affedeyim, der.*) Bkz. Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî, *el-Muvatta el-İmam Mâlik*, thk. (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Halîl), Müessesetü'r-Risâle, h.1412, "Cumû'a" 97.

⁵⁴⁹ Buhârî bu hadisi Sahihinde yakın bir lafızla rivâyet etmiştir: Ebû Hureyre (ra)'dan rivâyet şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Ebu'l-Kâsım(sav) dedi ki; (*Cuma günü öyle bir an vardır ki, Müslüman o ana denk gelip de Allah'tan bir hayır dilerse muhakkak istediği ona verilir.*) Bkz. Buhârî, "Da'vaat" 61. Yine buna benzer bir lafızla rivâyet eden. Ahmed, *Müsnedü Ahmed*, XV, 131.

⁵⁵⁰ İbn Mâce bu hadisi Ebu Hureyre'den bu lafza benzer bir şekilde Süneninde rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Mâce, "Sıyâm" 48. Ayrıca şu imamlar da rivâyet etmişlerdir: Tirmizî, "Da'vaat" 129 ; Ahmed, *Müsnedü Ahmed*, XIII, 410.

⁵⁵¹ Bu hadisi meşhur hadis kitaplarında bulamadım.

⁵⁵² Gâfir 40/60.

⁵⁵³ Bakara 2/186.

⁵⁵⁴ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.309.

Allah'tan başlangıçta hayır gibi gözüksede eziyet ve büyük bir zarar olan şeyi isteriz. Bazen bizi ifsâd edecek, Allah'tan uzaklaştıracak ve bizi azdıracak mal isteriz. Allah ise bizi korumayı, bize âhiret sevabını ve nimetlerden bir pay vermeyi ister. Bu sebeple icabet durdurulur ve bu da Allah'ın rahmeti olur. ⁵⁵⁵ Hakk Te'âlâ şöyle buyurmuştur: *"Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz."*⁵⁵⁶ *"Allah bilir, siz ise bilmezsiniz."*⁵⁵⁷

Başka bir yerde *"Eğer Allah, insanlara onların hemen hayra kavuşmayı istedikleri gibi, şerri de acele verseydi, elbette onların ecellerine hükmolunurdu."*⁵⁵⁸ âyetini açıklarken Şa'râvî duâlarımızın kabul olmasını bizi yaratana bırakmamızı tenbih ediyor. Zira bizim için hayrın ne olduğunu O daha iyi bilir. şöyle diyor: "Duâyı kontrolü altına alarak Hakk Subhanehu ve Te'âlâ kullarını korumuştur. Sen duânın hayır olduğuna inanırsın, ancak Allah'ın her şeyi ezel de bilen murâkabesi neredeyse sana şöyle diyor: Hayır! Hayırlı değildir. Hayrı, duânın kabul olmamasıyla bekle. Çünkü *'Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki bir şey sizin için kötü iken siz onu seversiniz.'*" ⁵⁵⁹ sözünü söyleyen Allah'tır. Senin bilgin hayır ve şerri belirleme de nihâî değildir. Bunun için hayır sanıp duâ ettiğin şeye icabet edip etmemeyi en yüce İlâh'a -ki seni emniyet altına alan O'dur- bırak. En yüce bilgi, hayır ve şer arasını ayırır eder. Bazen engellemek ihsânın ta kendisidir." ⁵⁶⁰ Bunun için Hakk şöyle buyurur: *"İnsan hayra duâ eder gibi şerre de duâ eder. İnsan çok acelecidir."* ⁵⁶¹

Duâ'nın kabul vakti vardır. Duânın kabul durumları vardır. Ancak burada "Duâ'nın kabul şartları var mıdır?" diye sormak da mümkündür. Yani Allah kimin duâsını kabul eder? Bu soru *el-Fetâvâ* kitabında Şa'râvî'ye sorulmuştur ve o da şu şekilde cevap vermiştir: "Bu Kur'an-ı Kerim'de Enbiyâ suresi'nde peygamberlerin duâsı ve Allah'ın onlara icabet etmesi anlatıldıktan sonra açıkça belirtilir. *'Onlar gerçekten hayır işlerinde yarışırlar, (rahmetimizi) umarak ve (azabımızdan) korkarak bize duâ ederlerdi. Onlar bize derin saygı duyan kimselerdi.'*" ⁵⁶² Yani duânın kabulü için hayırda koşturmayı şart koşturmuştur. Hayırda koşturan hayırlı kulun duâsı kabul olunur. Şerde, insanlara zarar vermede koşturanın ve bununla Allah'ın yarattığı kâinatın düzenini bozmaya çalışan kulun duâsı kabul edilmez. Hayırda koşturmak imandan bir

⁵⁵⁵ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.304.

⁵⁵⁶ Bakara 2/216.

⁵⁵⁷ Nur 24/19.

⁵⁵⁸ Yunus 10/11.

⁵⁵⁹ Bakara 2/216.

⁵⁶⁰ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, IX, 5765.

⁵⁶¹ İsra 17/11.

⁵⁶² Enbiya 21/90.

cüzdür. Ve son derece önemlidir. Niçin? Çünkü o mükafata, âhirete, Allah'ın kaderine ve onun kudretine imandır. Kim hayırda koşturursa duâsı kabul edilenlerden olur." ⁵⁶³

el-Ehâdisu'l-Kudsîyye adlı kitabın'da Şa'râvî yine duânın kabul meselesine işaret eder ve buna örnek olarak Hz. İbrahim'i (as) anlatır. Hakk Subhanehu ve Te'âlâ duânın kabulü için bir şart koyuyor: O da kulun Allah'ın davetine icabet etmesidir. Kul bu zaman duâya ehil olur. ⁵⁶⁴ Bunun için Allah Teâlâ hadîs-i kudsîde şöyle buyuruyor: "Kimi, benim zikrim, benden istemekten alıkoyarsa; ben, ona, benden isteyenlere verdiğimden daha iyi ve daha üstününü veririm." ⁵⁶⁵ Yine bunun örneği ateşe atıldığında Hz. İbrahim'dir ki Allah Teâlâ 'dan ateşe emir gelmiştir. "Ey ateş! İbrahim'e serin ve selamet ol!" dedik. ⁵⁶⁶

2.4.6. Sabır

2.4.6.1. Sabrın Anlamı

صَبْرٌ - يَصْبِرُ - صَبْرًا Dayanıklı davrandı ve acelecilik etmedi, sükûnet ve huzur içinde bekledi demektir. Bu kişiye sâbir, sabîr veya sabûr denilir. Bir şeye sabretti, yani ona tahammül etti ve acelecilik etmedi denilir. Kendini kontrol etmesi kendisini engelledi ve zaptetti demektir. Sabır, acele edip bekleyememenin zıttıdır ve dayanıklı davranıp güzelce tahammül etmektir. ⁵⁶⁷ Sabır, aklın ve şeriatın gerektirdiği durumlarda nefsi zaptetmektir. Sabır genel bir lafızdır. Kullanıldığı yere göre farklı kelimelerle de ifâde edilebilir. Eğer kişinin kendini zaptetmesi bir musibete karşı ise bu sadece sabır diye isimlendirilir. Bunun zıddı ise acelecilik edip bekleyememektir. Eğer savaşta ise, cesaret denilir. Bunun zıddı ise korkaklıktır. Can sıkılan bir musibette ise, gönlü ferah tutmak diye isimlendirir. Bunun zıddı da can sıkıntısıdır. Sözü tutmakta ise, gizlemek ve ketmetmek diye isimlendirilir. Bunun zıddı açığa vurmaktır. Allah bunların hepsine sabır demiştir. ⁵⁶⁸

Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* ' de zikrettiği bazı âlimlerin sabır hakkındaki sözlerini nakledeceğiz. İbn Mesud şöyle demiştir: "İman iki eşit parçadır, yarısı sabır ve

⁵⁶³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 305.

⁵⁶⁴ Şa'râvî, *el-Ehâdisu'l-Kudsîyye*, I, 293-294.

⁵⁶⁵ Beyhakî de *Şuabu'l-İman* isimli eserinde Ömer İbnü'l-Hattab'tan rivâyet etmiştir. Bkz. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Horâsânî, *Şuabu'l-İman*, thk. Abdulâlî Abdulhamîd Hâmid, Mektebetür-Rüşd, 2003, "Mehâbbetullahi Azze ve Cell" 567.

⁵⁶⁶ Enbiya 21/69.

⁵⁶⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s.421-422; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I, 505-506.

⁵⁶⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, I, 474-475.

yarısı şükürdür." ⁵⁶⁹ Sabır üç makamdır: Birincisi, şehvetleri terk etmektir ki bu tevbe edenlerin derecesidir. İkincisi, takdir edilene rızâ göstermektir ve zâhitlerin derecesidir. Üçüncüsü mevlâs'ının yaptığı her şeyi sevmektir ve bu da siddıkların derecesidir. ⁵⁷⁰

Kuşeyrî *Er-Risâlesi*'nde yine İmam Kuşeyrî'nin sabır hakkında anlattığı bazı şeyleri nakledeceğiz: "Ali b. Ebî Tâlip (ra) şöyle demiştir: "Bedende baş ne ise, imanda da sabır odur." Zünnûn da "Sabır; muhalefetten uzak durmak, bela lokmalarını yutarken huzurlu olmak, yaşam alanlarında fakirlik yerleşmişken, zenginlik sergilemektir." demiştir. İbn Atâ ise şöyle demiştir: "Sabır, belâyâ karşı güzel bir edeple durmaktır." Ayrıca "O şikâyet göstermeden belada yok olmaktır." da denilmiştir." ⁵⁷¹

"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü muhakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir." ⁵⁷² âyet-i kerîmenin tefsirini yaptığı sırasında Şa'râvî'ye göre sabrın manasını anlamaya çalışıyoruz, bu noktada kendine bir soru sormuştur: Neden Sabır? Cevap verirken de İmam Ali'nin (kv) hayatından bir örnek veriyor. Şöyle diyor: Lakin ne için sabır? Çünkü sabır, meydana gelen herhangi bir şeyden dolayı nefsi alıkoymaktır. İnsanların ibadette üstünlüğüne göre çeşit çeşit renk alır. Örnek olarak İmam Ali'ye komşu hakkında sorulmuştu. O da: "Sen ona eziyet vermeyeceğini biliyormusun?" diye sordu. "Evet" dedi. " Ve eziyetine de sabretmendir." dedi. Sanki senden sadece komşuna eziyet etmen değil, onun eziyetine de sabredmen isteniyor. Sabır Allah'ın sana emrettiği şeyleri yapmana ve yasakladığı şeyleri yapmamana yardımcı olandır. ⁵⁷³

2.4.6.2. Sabır İle Yardım İstemek

Burada sabır ile veya sabır ve namazla yardım istemeye çağıran birçok âyet vardır. Bu âyetlerin hepsi: "*Şüphesiz Allah sabredenlerle beraberdir.*" sözüyle biter. Niçin Allah Teâlâ bizi daima sabırla yardım istemeye teşvik ediyor? Ve bu âyetlerin sonunda ki Allah'ın sabredenlerle beraberliğinden kast nedir? Mevla azze ve celle bizi sabra teşvik ediyor, çünkü Hakk Te'âlâ bizi bedeninin takatini tüketen, üstüne çıkıp onu ezip geçen olayların geleceği konusunda uyanıyor. Burada sabır bu olayların acı ve meşakkat verdiğine delalet eder. Allah Muminleri, zorluk ve kötülük, hile ve tuzaklarla

⁵⁶⁹ Gazzâlî, *İhyau Ulumu'd-Dîn*, s.1406.

⁵⁷⁰ Gazzâlî, *İhyau Ulumu'd-Dîn*, s.1408.

⁵⁷¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.325. Ayrıca bkz. Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk el-Buhârî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, haz. Arthur John Arberry, trs, s.65-66.

⁵⁷² Bakara 2/153.

⁵⁷³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 648.

karşılaşacakları için hazırlıyor. Ey Müminler! Görevinizi yerine getirirken gücünüzün tükenmesinden sakının. Bu görev de: Yeryüzünde Allah'ın kelimesini yüceltmektir. Ve insanları insanlara kulluktan tek ve Kahhar olan Allah'ın kulluğuna çıkartmaktır. Bu iş kolaylıkla tamamlanmayacaktır. Meşakkat ve bunların sonucuna katlamak kaçınılmazdır. Çünkü İslam düşmanları sizin üzerinize üşüşeceklerdir. Siz onlardan daha güçlü olun ve sabırla yardım isteyin! Sabır, insanın meşakkatin iki türüne katlanmasıdır: İtaat ederken meydana gelen meşakkete sabretmek ve masiyetten uzak duruken onu işlememeye sabretmek.⁵⁷⁴

Şu hâlde Allah'ın kelimesini yüceltmek, hak ve İslam düşmanlarına karşı koymak için her meşakkete sabretmek lazımdır ki, bu sabır, azmi güçlendiren ve imanı artıran bir direniş olsun. Şa'râvî'nin de dediği gibi: "Hakk Subhanehu ve Te'âlâ imanının sonuçlarının ve İslam düşmanlarına karşı karşıya gelmesinin Müslümanlara ciddi bir sıkıntı getireceğini biliyor. Bu sıkıntı onların kendilerini, ailelerini ve mallarını tehdit ediyor. Onun için Allah Teâlâ Müminlere bu toplumun içinde, bütün bunlara karşı bir direnç vermek istiyor. Onlara sabır ve namazla yardım istemeyi emrediyor." ⁵⁷⁵ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin! Şüphe yok ki, Allah sabredenlerle beraberdir."*⁵⁷⁶

Savaş ve zorluklar da sabır ve tahammüle ihtiyaç duyar. Özellikle de düşman sabırlı ve cesur olduğunda. *"Allah'a ve Rasulune itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin! Sonra gevşersiniz ve gücünüz elden gider. Sabırlı olun! Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."*⁵⁷⁷ âyetini açıklarken İmam şunları der: "O halde Allah, savaş meydanında Müminlerden sebat etmelerini ve kaçmamalarını istiyor. Ve yine Allah'ı çokça zikretmelerini tavsiye ediyor. Çünkü düşman sabırlı ve metanetli olabilir. Zorluklara daha fazla tahammül etmek ve düşmanın sabrından daha üstün bir sabır göstermek için, onun, düşmanını yenmeyi sağlayan, metanet ve sabır sermayesine sahip olması gerekir."⁵⁷⁸

Başka âyetlerde Mevla (c.c) bizden sabır ve namazla yardım istememizi talep ediyor. Bu ikisi ayrılmazlar ve birlikte uygulanmaları gerekir. *"Sabrederek ve namaz kılarak yardım dileyin. Şüphesiz namaz, Allah'a derinden saygı duyanlardan başkasına*

⁵⁷⁴ Şa'râvî, *et-Tevbe*, s.64-66.

⁵⁷⁵ Şa'râvî, *et-Tevbe*, s.69.

⁵⁷⁶ Bakara 2/153.

⁵⁷⁷ Enfâl 8/46.

⁵⁷⁸ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 4728.

ağır gelir."⁵⁷⁹ Şa'râvî âyeti tefsir ederken şöyle diyor: "Sabrederek ve namaz kılarak yardım dileyin." Çünkü çözüm namazla birlikte sabırdadır. Sabra tahammül etmek nefse ağır gelir. Namaz da böyle. Çünkü ikisi de insanın hayat hareketinden meydana gelir. Burada sabır, dünyâ nimetleri ve süsünden uzak durmaya dayanabilmesi için istenmiştir. Namaz nefisteki kibre karşı savaşıır. İmani nitelik parçalanmaz. Namazsız sabır tamamlanmadığı gibi, sabırsız namaz da tam olmaz.⁵⁸⁰

"Allah sabredenlerle beraberdir." Şa'râvî Allah'ın sabredenlerle beraberliğini şu şekilde açıklıyor: "O senin hayata karşı Allah'ın beraberliğinde direnmeni istiyor. Eğer sen problemlerle, gücüne güvendiğin birinin beraberliğinde direnirsen, onlara cesaretle karşı koyarsın. Kâinata her şey Allah'a boyun eğerken Allah'la beraber olmana ne dersin? Sen Allah'la beraberken bir şey senin karşında durmaya cesaret edebilir mi? Allah sabredenlerle beraber oldukça sabra aşık olmamız gerekir. Allah'ı bizimle kılan şeyi nasıl sevmeyiz? Hakk (c.c) hadîs-i kudsîde şöyle buyuruyor: '*Ey Âdemoğlu! Hastalandım beni ziyaret etmedin!*' Âdemoğlu '*Ya Rab! Seni nasıl ziyaret edebilirim? Sen alemlerin Rabbisin*' dedi. Allah ona '*bilmiyormuydun, filan kulum hasta oldu, sen ise onu ziyaret etmedin. Bilmiyor muydun, onu ziyaret etmiş olsaydın, beni onun yanında bulurdun.*'⁵⁸¹ Salihlerden bazısı şöyle der: 'Allah'ım! Senin beraberliğini bırakmamak için senden şifâ ve afiyet istemekten utanıyorum.' O halde sabra sevdalanmamız gerekir. Çünkü o bizi daima Allah'la beraber kılar. İnsan, hayatında hangi zorlukla karşılaşır karşılaşırsa karşılaşırsın, elbette bu âyet bunu ümitsizliğe düşürmez."⁵⁸²

2.4.6.3. Sabredenlerin Mükâfatı

Bârî olan Allah -gördüğümüz üzere- kullarını sabra teşvik ediyor; itaat etmek için sabra ve masiyetten kaçınmak için sabra. Sabra teşvik ettiği her âyetle birlikte sabredenleri müjdeliyor ve onlara kurtuluş ve felahı vaadediyor. Hakk Subhanehu ve Te'âlâ şöyle buyuruyor: "*Andolsun ki, sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.*"⁵⁸³ Şa'râvî bu âyetin tefsirinde şöyle der: "Yaşamın yanında, korkuya, açlığa, malların, canların ve ürünlerin eksilmesine karşın bir direnç vermek için Hakk Subhanehu ve Te'âlâ Mümini tam ve

⁵⁷⁹ Bakara 2/45.

⁵⁸⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 307-308.

⁵⁸¹ Müslim, "Elbir ve's-Sabır ve'l-Adâb" 13, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

⁵⁸² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 649-650; Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Hâzâ Dînunâ*, Daru'-Ravdati li'n-Neşr ve't-tevzî', Kahire 2004, s.383-384.

⁵⁸³ Bakara 2/155.

yeterli bir şekilde hazırlamak istiyor.”⁵⁸⁴ Hakk Subhanehu ve Te‘âlâ bizi buna hazırladığında başarılı olursak bizim için müjde olur. Çünkü biz bütün bu üzücü şeylere sabrettik. Korkuya sabır, açlığa sabır, malların eksilmesine sabır, canların eksilmesine sabır ve ürünlerin eksilmesine sabır. O halde önemli olan Müminin bu imtihanlarda başarılı olmasıdır ki, hayatın karşısında sağlam ve güçlü dursun. Hayatın bir geçit olduğunu bilsin ve geçit olan, onu asla amaçtan alıkoymasın! ⁵⁸⁵ Bu sebele Allah şöyle buyuruyor: “Onlar; başlarına bir musibet gelince, “Biz şüphesiz Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz.” derler.”⁵⁸⁶

“Ey İman edenler! Sabredin, (düşmanla) sabırda yarışın, nöbet bekleyin ve Allah’tan korkun ki, kurtuluşa eresiniz.”⁵⁸⁷ âyeti gibi sabır ve musabere ile ilgili başka bir âyeti incelediğimizde, burada dört şeyin olduğunu görürüz. Bu şeylerin gayesi de “umulur ki kurtuluşa eresiniz” dir. O halde kim kurtuluşa sevdalanmışsa bu dört şeyi uygulaması gerekir. Sabret, sabırda yarış, nöbet tut ve Allah’tan kork. Umulur ki kurtuluşa erersin. Hakk kurtuluştan bahsettiğinde bununla bütün insanların görüp hissedebildiği bir şeyi ifade eder. Allah Teâlâ “felah” kelimesini kullanmıştır. Felah kelimesi فلاح الأرض “Felaha’l-arza” (Tarlayı sürdü.) kelimesinden gelir. Tarlayı, toprağı sürüp, tohum saçarak ekip biçersen ve sulayarak ona bakarsan, sana maddi, gözüken ve hissedilen bir hayır getirir. Allah maneviyata, tüm insanların karşılaştığı hissedilen şeyle örnek vermiştir. Allah kurtuluş ile dünyâ ve âhiret kurtuluşunu kastediyor. Dünyâda kurtuluş düşmana karşı zafer elde etmemiz ve emniyetli, istikrarlı ve refah içinde bir yaşam sürmenizdir. Âhiretteki kurtuluş ise, devamlı nimet içinde ebedi kalma nasibinizi almanızdır.⁵⁸⁸

Başka bir âyetin tefsirinde Şa‘râvî, uyanık olsun, sabrın karşılığından gafil olmasın ve ona sarılsın diye Müminin dikkatini çekerek şöyle der: "İman ehli küçümseme ve alaya sabrettiğinde, Allah onlara, karşılık olarak şeref ve nimet verdi. Düşmanları kendisiyle alay ettiğinde Müminin bu meseleyi unutmaması gerekir. Rabbinin ihsânını ve sabrının karşılığını hatırlaması gerekir. Seni alaya alan kulun gücü sınırlıdır. Sana ikram eden Rabb’inin kudretinin de sınır yoktur. Öyleyse onların

⁵⁸⁴ Şa‘râvî, *Hâzâ Dînunâ*, s.388.

⁵⁸⁵ Şa‘râvî, *Hâzâ Dînunâ*, s.390.

⁵⁸⁶ Bakara 2/156.

⁵⁸⁷ Âl-i İmran 3/200.

⁵⁸⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, IV, 1972-1973.

eziyetine karşı sabretmenin meşakkati ile bundan sonra sabrının mükafatı olarak bulacağın nimetin lezzetini karşılaştırabilirsin." ⁵⁸⁹

Başka bir yerde Allah Teâlâ meleklerin dilinden şöyle buyurur: “Sabretmenize karşılık selam sizlere. Dünyâ yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!” Allah Teâlâ onlara sabırları sebebiyle cennette selamı ihsân etti. Burada sabır geçmiş zaman sigasında gelmiştir. Bu sadık olan için kullanılan bir sigadır. Şüphesiz onlar dünyâda - yani teklif diyarında- sorumluluğun meşakkatine sabrettiler, eziyetlere sabrettiler. Allah Teâlâ’nın onların üzerine uyguladığı kadere sabrettiler. Sabrın zamanı mükellefiyetin bitmesi ile son buldu. Onlar burada ceza yurdundadırlar. Bundan dolayı mazi sigasını kullanmak tam yerinde olmuştur. Bu da bize o müminlerin, âhiret yurdunda yaşadıkları güzelliği açıklıyor. Bu sebeple Allah Teâlâ âyet-i kerîmenin peşine “*dünyâ yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!*” ⁵⁹⁰ sözünü ekledi. ⁵⁹¹

2.4.7. Murâkabe

2.4.7.1. Murâkabenin Anlamı

رَاقِبٌ O gözetti demektir. Bir işinde veya amelinde Allah’ı yahut vicdanını murâkabe etti demek, ondan korktu ve haşyet duydu demektir. Falanca işinde hiç Allah’ı murâkabe etmiyor ise Allah’ın cezalandırmasını hesaba katmıyor ve masiyeti işliyor demektir. er-Rakîb de Allah’ın Esmâ-yı Hüsnâsı’ndandır. O, kendisinden hiçbir şeyin gizli kalmadığı el-Hâfız’dır da. Herhangi bir işi gözetleyen kişiye, bekçiye, bir şeyi bekleyen kişiye, Cahiliyye döneminde oynanan kumarın takibinde hakem olan kişiye dahi rakîb denir. Çoğulu rakîbât, rukub ve rukabâdır. ⁵⁹² Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Gözleyin. Şüphesiz ben de sizinle beraber gözlüyorum.*”⁵⁹³ “*Ancak yanında hazır bir gözcü vardır.*”⁵⁹⁴ “*Bir mümin hakkında ne akrabalık (bağlarını), ne de bir antlaşma gözetirler.*”⁵⁹⁵

Gazzâlî’nin *İhya*’sı’ndan âlimlerin murâkabe hakkındaki şu sözlerini aktaralım: "Abdulahid b. Zeyd şöyle demiştir: “Benim efendim beni gözetlediğinde ondan başkasına aldırmmam.” İbn Atâ, “Taâtlerin en faziletlisi her an Hakk’ı murâkabe

⁵⁸⁹ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XVI, 10169.

⁵⁹⁰ Rad 13/24.

⁵⁹¹ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XII, 7301-7302.

⁵⁹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s.90; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân*, I, 362; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasît*, I, 363-364.

⁵⁹³ Hud 11/93.

⁵⁹⁴ Kaf 50/18.

⁵⁹⁵ Tevbe 9/10.

etmektir.” der. Ebu Hafs da şöyle demiştir: “İnsanlar için oturduğunda kendi nefesine ve kalbine vaaz et. Onların etrafına toplanması seni aldatmasın! Zira onlar senin zahirine bakarlar. Allah ise, senin batınına bakar.”⁵⁹⁶

Kuşeyri’nin *Er-Risâlesi*’nden de bazı tasavvuf ehlinin şu sözlerini aktarıyoruz: “Sen onu görmezsen bile O seni görüyor.” Hz. Peygamber’in (sav) bu sözü murâkabe haline bir işarettir. Çünkü murâkabe kulun, Rabbinin onun farkında olduğunu bilmesidir. Bunu bildiği sürece Rabbinin murâkabe eder. Bu onun için bütün hayırların aslıdır. Cerîrî şöyle der: “Kim, kendisiyle Allah arasında takva ve murâkabeyi sağlamlaştırmazsa o keşif ve müşâhedeye ulaşamaz.” Bazıları şöyle demiştir: “Kim kalbine gelen düşüncelerde Allah’ı murâkabe ederse, Allah da onu azaları ile günah işlemekten korur.” Zünnûn-i Mısri şöyle demiştir: “Murâkabenin alameti, Allah Teâlâ’nın tercih ettiğini tercih etmek, O’nun büyük gördüğünü büyük görmek ve küçük gördüğünü de küçük görmektir.”⁵⁹⁷

“Şüphesiz Allah sizin üzerinizde rakîbdir (gözetleyicidir).”⁵⁹⁸ âyetindeki “rakîb”, “rakabe” kökündendir ki bu gözetledi anlamındadır. Gözetlemeye ihtiyaç duyulan yere “merkab” denilir. Şöyle ki, nöbetçinin içinde oturup gözetlemesi için, sur üzerinde bir kulübe olur. Gözlem yeri daima gözetilen yerden yüksekte bulunur. Rakîb kelimesi de kasıtlı olarak gözetleyen demektir. Falanca falancayı murâkabe etti, yani onu gözledi denilir. Allah Subhanehu ve Te’âlâ şöyle buyurur: “Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.” Allah sadece gören değildir, O gözetleyendir de. En güzel örnekler Allah’a aittir; biz insanı bir mala görürken buluruz. O birçok eşyanın önünden geçer ve onları görür. Ama o ancak aklında olanları gözetleyebilir. Hakk Te’âlâ ise, hepimizin gözetleyicisidir.⁵⁹⁹ Allah şöyle buyurur: “Şüphesiz Rabbin, gözetlemedir.”⁶⁰⁰

2.4.7.2. Murâkabenin Daima Seni Gören Kişi İçin Yap

Müminlerin, murâkabelerini, şükürünü, taatini ve boyun eğmesini bunların hepsini sadece Allah’a yapmaları gerekir. Çünkü Allah Teâlâ nimet, minnet ve azamet sahibi olan gözetleyicidir. “O halde onların söylediklerine sabret! Güneşin doğuşundan ve batışından önce Rabb’ini hamd ile tesbih et. Gece vakitlerinde ve gündüzün

⁵⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn*, s.1769.

⁵⁹⁷ Kuşeyri, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.332-334. Ayrıca bkz. İbnü’l-Arabî, eş-Şeyhu’l-Ekber Muhyiddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Alî, *el-Futûhâtü’l-Mekkîyye*, thk. Ahmed Şemseddîn, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1999, III, 314.

⁵⁹⁸ Nisa 4/1.

⁵⁹⁹ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, IV, 1992.

⁶⁰⁰ Fecr 89/14.

*uçlarında de tesbih et ki hoşnut olasın.*⁶⁰¹ âyet-i kerîmesini okurken İmam'ın âyetle geçen “gündüzün uçları” ifâdesine kapsamlı bir mana verdiğini görüyoruz: “Gündüzün uçları” tüm zamanı, gecesini ve gündüzünü, tüm yerleri ve halleri içine alır. Bundan dolayı bazı ârifler, yaşam hareketinin selametini içine alan nasihatlerinde şöyle derler: “Daima seni gören kişiyi murâkabe et.” Zira murâkabeyi hak eden odur. Kişinin bu meseleye dikkat etmesi gerekir. Murâkabe işini ondan gâfil olana, ondan yüz çevirene ve onun farkında olmayana yapmasın. “Şükürünü de sana kesintisiz nimet verene yap.” Bir bardak su içtiğinde susuzluğunu giderdiği için “Elhamdulillah” de, kendinde canlılık hissettiğin an “Elhamdulillah” de, ter döktüğünde veya tuvalete çıktığında “Elhamdulillah” de. Allah’a hamd işte böyle sürdürülür, O’na şükür de bu şekilde devam eder. “Daima muhtaç olduğun kimseye itaat et.” Ona ne kadar muhtaç isen o, itaatine o kadar layıktır. “Saltanatı ve mülkünden çıkamadığın kimseye boyun eğ.” Aksi halde nereye gidebilirsin?⁶⁰² Böylece bu sekiz söz dinin hepsini toplamıştır.⁶⁰³

Hadîs-i kudsîde şöyle gelmiştir: “*Eğer siz benim sizi görmediğime inanıyorsanız, sorun sizin imanınızdadır. Eğer benim sizi gördüğüme iman ediyorsanız, niye beni size bakanların en önemsizi yaptınız?*” Allah’ı daima aklında bulundur ki, kaybettiğin şeye bedel olsun. Sen isyan ederken seni görmesinden haya et.⁶⁰⁴

Şa‘râvî başka bir yerde düşünce ve fikirlerin Allah’ın elinde olduğunu şöyle açıklar: “Sen, insanlara ait olan yanındaki bir şey için Allah’ı murâkabe edersen, Allah da onların yanında sana ait olan şeyi senin için murâkabe eder ve murâkabe sıkıntısını senden kaldırır. Bazen bir işçi senin işini yapar ve seni aldatmak ister. Allah da bu işle onun arasına engel olur. Belki işçinin önünde tanıdığın oturur da seni aldatmaktan utanır veya seni aldatacak bir şey bulamaz veya Allah’ın sana nasib edeceği başka sebeplerle engel olur. İşçi de yapacağı işi istemese de düzgün yapar.”⁶⁰⁵

İhsân uygulamasında da murâkabe mefhumunu buluyoruz. O “*Muhsinleri müjdele*”⁶⁰⁶ âyetini açıklarken şöyle diyor: İhsânda iki olay vardır: “Muhsenun bih” yani kendisiyle ihsân edilen şey ki bu da Allah’ın sana farz kıldığı şeyin dışında kendini mecbur kıldığın ve ona yöneldiğin ibadet veya taattir. O da Allah’ın seni görürcesine amel etmendir. Cibrîl hadisinde geldiği gibi. “*İhsan, Allah’ı görür gibi ona ibadet*

⁶⁰¹ Taha 20/130.

⁶⁰² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XV, 9453.

⁶⁰³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XV, 9330-9331.

⁶⁰⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XV, 9330-9331.

⁶⁰⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVI, 9671-9672.

⁶⁰⁶ Hacc 22/37.

etmendir. Sen onu görmesen de O seni görüyor.”⁶⁰⁷ Allah’ı murâkabe etmen ve sana bakmasına riâyet etmen, seni ihsâna götürür. Yanında olduğun ve kendisine baktığın işçinin halini görmez misin? Nasıl da işini vaktinde bitiriyor? Onu nasıl güzel yapıyor? Sen onu bırakıp yanından ayrıldığında durum böyle değildir. Allah’ı görürcesine olan murâkabeye ulaşmasan, da en azından onun seni gördüğünü ve her işini murâkabe ettiğini düşün.⁶⁰⁸

2.4.8. Müşâhede

2.4.8.1. Müşâhedenin Anlamı

شَهِدَ عَلَى كَذَا Falan şeyi kesin olarak haber verdi demektir. Onu müşâhede etti ise onu bizzat gördü demektir. Şehâdet kesin haberdur ve gördüğü şeyi haber verip, bildiğini de ikrar etmesidir. Duyularla idrâk edilen şeylerin bütününe de şehâdet denir. Şehâdet âlemi, görünen varlıklar âlemidir ki bu da gayb âleminin zıttıdır. Müşâhede, duyu organlarından biri ile idrak etmektir. Müşâhedât ise duyularla idrâk olunan şeylerdir.⁶⁰⁹ Şuhûd ve şehâdet; gözle veya basîretle sürekli müşâhede hâlinde olmaktır.⁶¹⁰

Câmi’u’l-Usûl Fi’l-Evliyâ kitabında İmam Nakşibendî müşâhedeği tanımlıyor: “O insanın kalbinde hâzır bulunan ve sürekli hatırladığı öyle ki görmeye başladığı şeydir.” Eğer kalbinde ilim hâzır bulunursa, ilmi müşâhede eder. Eğer kalbinde ümit hâzır bulunursa, ümidi müşâhede eder. Eğer vecd hâzır bulunursa, vecdi müşâhede eder. Eğer Hakk hâzır bulunursa da Hakk’ı müşâhede eder. Neyin zikri sana gâlip gelip kalbinde hâzır bulunursa, onu müşâhede edersin.⁶¹¹

Kuşeyrî *Letâifu’l-İşârât* adlı tefsirinde “O diriltir ve öldürür, ancak ona döndürüleceksiniz.”⁶¹² âyetini şerh ederken müşâhedeğe değinmiştir: Bunun anlamı, kalbleri müşâhede nuruyla diriltir ve nefisleri de çeşitli mücâhedelerle öldürür demektir. Âbidlerin nefisleri, mücâhede sanatlarıyla yok olur. Ariflerin kalplerinin şerefi ise, müşâhedenin gözleridir.⁶¹³

⁶⁰⁷ Buhârî, "İman" 36; Müslim, "İman" 1.

⁶⁰⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVI, 9829-9830.

⁶⁰⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s.292; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasît*, I, 497.

⁶¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 465-468.

⁶¹¹ Nakşibendî, *Câmi’u’l-Usûl*, II, 175. Ayrıca bkz. Kâşânî, *İstılâhâtü’s-Sufiyye*, s.347.

⁶¹² Yunus 10/56.

⁶¹³ Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, II,101. Ayrıca bkz. Sülemî, *Tefsîru’s-Sülemî*, I, 130; Sülemî, *Tefsîru’s-Sülemî*, II, 418.

Müşâhede kelimesi Kur'an'da birkaç anlama gelir. Bazen "hâzır bulunmak" anlamındadır, şu âyette olduğu gibi: "Müminlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun!"⁶¹⁴ Bazen de "Biz ancak bildiğimize şahitlik ettik."⁶¹⁵ âyetinde olduğu gibi, "bilmek" anlamında gelir. "Şehide" kelimesi ise "hükmetmek" anlamına da gelebilir. Yani iki taraftan birinin hakikat olduğu istinbât edildiği için bir sözü diğerine tercih etmektir.⁶¹⁶

2.4.8.2. Müşâhede Ayne'l-Yakîn ve Hakka'l-Yakîndir

Yakîn ile ilgili âyetleri okuduğumuzda ve bu hususta İmamımızın görüşlerine baktığımızda yakînin tanımını buluruz. Sonra da şu üç terimi birbirinden ayırabiliriz. İlme'l-Yakîn, Ayne'l-Yakîn ve Hakke'l-Yakîn. "Bilmeyenler, "Allah bizimle konuşsa, ya da bize bir mucize gelse ya!" derler. Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti. Onların kalpleri birbirine benziyor. Biz âyetleri, kesin olarak inanacak bir toplum için açıkladık."⁶¹⁷ İmam bu âyeti tefsir ederken yakîn şu sözlerle tarif ediyor: "O, sarsıntı ve şüphe ihtimali olmaksızın hükmün kalpte karar kılmasıdır. Yakîne ulaştığından hükmün, yeniden tartışılması için, tekrar akla çıkması mümkün olmaz. Allah bir şey söylediğinde yakîn olanı söyler. Hz. Peygamber (sav) söylediğinde de sözü haktır. Ebu Bekir Sıddık'a, 'Senin arkadaşın göğe yükseltildiğini ve bir gecede Beyti Makdis'e gittiğini söylüyor.' denildiğinde imanının doğruluğundan dolayı 'Eğer o söylediyse doğrudur.' diye cevap vermiştir."⁶¹⁸

Şa'râvî, ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakke'l-yakînin anlamlarını açıklarken bu üçünü birbirinden ayırıyor. İlme'l-yakîn, kendisinden emin olduğun bir kimsenin haber vermesiyle hâsıl olan ilimdir. Ayne'l-yakîn de bir şey gözle görüldüğünde olur. Hakka'l-yakîn ise, bir şeyin hakikatına dahil olmandır. Allah Teâlâ bunu şu sözünde açıklıyor: "Çoklukla övünmek sizi, kabirlere varıncaya (ölünceye) kadar oyaladı. Hayır; ileride bileceksiniz! Elbette, ileride bileceksiniz! Gerçek öyle değil! Keşke ilme'l-yakîn ile bilmiş olsaydınız, mutlaka cehennem ateşini göreceksiniz."⁶¹⁹ İşte bu Allah'tan bize gelen ilk merhaledir, ilme'l-yakîndir. Sonra "Yine andolsun, onu ayne'l-yakîn ile

⁶¹⁴ Nur 24/2.

⁶¹⁵ Yusuf 12/81.

⁶¹⁶ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, XI, 6922-6923.

⁶¹⁷ Bakara 2/118.

⁶¹⁸ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, I, 556.

⁶¹⁹ Tekâsür 102/1-6.

göreceksiniz.”⁶²⁰ âyet-i kerîmesinde ikinci merhale geliyor. Yani siz kıyamet gününde gözlerinizle cehennemi göreceksiniz. Bundan sonra da hakka’l-yakîn geliyor. “*Ama haktan sapan yalancılardan ise, işte ona da kaynar sudan bir ziyafet vardır. Bir de cehenneme atılma vardır. Şüphesiz bu, hakk-i yakîndir.*”⁶²¹ âyetinde olduğu gibi. Allah mümini, cehennemi hakka’l-yakîn ile görmekten korur. O cehennemi sıratı geçerken görür. Ancak kâfir, yakînin hakîkati onu karşılayacağı kimsedir.⁶²²

“Biliniz ki, Allah takvâ sâhipleri ile beraberdir” âyetini tefsir ederken de Şa‘râvî bu üç ıstılaha değinmiştir: Bazı Müminlerin, Allah Teâlâ ’nın “Biliniz ki, Allah takvâ sâhipleriyle beraberdir.” sözünden kastın, ilme’l-yakîn, ayne’l-yakîn veya hakke’l-yakîn olduğunu kabul ettiklerini görürüz. Çünkü onlar bunu savaştan iken, az olduklarında bizzat gördüler. Kim Allah’ın sözünü, aklî bir münakaşaya girmeksizin kabul ederse, - Çünkü o sözü söyleyen Allah’tır.- ilme’l-yakîn onu kaplamış olur. Sözü, birlikte yaşamış gibi kabul ederse bu da ayne’l-yakîn olur.⁶²³

2.4.8.3. İmânî Yakînî Görmek ve Şehitler

Akide meselelerinin hiçbirinde müşâhede yoktur. Görmediğimiz şeylere iman etmek bize gözle görmekten daha kuvvetli olan imânî ru’yet bahşediyor. İmam Şa‘râvî’nin düşüncelerinde gördüğümüz imânî ru’yet örneklerinden bazılarını hatırlayalım. Şa‘râvî, Hârîse ve Ali b. Ebî Tâlib’in sözlerinden her birini müşâhedeye ve imânî yakîne gerçek bir örnek olarak veriyor ve tefsirinde şöyle naklediyor: Bunun için Rasulullah (sav) ashabından birine “Ey Harise, nasıl oldun?” diye sordu. Harise “Hakiki bir mümin oldum” cevabını verdi. Bu defa Hz. Peygamber (sav): “*Her hakikatin bir isbâtı vardır. Senin imanının isbâtı nedir?*” buyurdu. Harise: “Dünyâdan el-etek çektim.

⁶²⁰ Tekâsür 102/ 7. Müfessirlerin görüşlerini ele almak için bu konuda biraz duracağız. Taberî tefsirinde şöyle diyor: (Sonra onu gözünüzle kesinlikle göreceksiniz) âyetiyle ilgili İbn Abbâs’tan burada şirk ehlinin kastedildiği rivâyet edilmiştir. Bkz. Taberî, *Camîu’l-Beyân*, XIV, 581. Mâtürîdî ise bu konuda şunları söylüyor: Allah Teala’nın (Sonra onu gözünüzle kesinlikle göreceksiniz) âyetinin iki manası vardır: Birisi, gözle göreceksiniz ve şahit olacak şekilde, ikincisi ise o kimselerin görmesinin ayne’l-yakîn (kesinlikle görmeleri) şeklinde olmasıdır. Kendilerine semadan bir kapı açılıp da göğe doğru yükselttikleri zaman, (Gözlerimiz boyandı biz kendisine büyü yapılmış kimseleriz) diyecek olan kimseler de bu durumda itiraz edemezler. Allah Teala onların gözlerinin her şeyden arındırılıp cehennemi ayne’l-yakîn görececeklerini ifade ediyor. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, X, 609-610. Neseî ise (Sonra onu göreceksiniz) ifadesi hakkında şöyle demiştir: Tehdidin daha ağır, korkunun daha fazla olması için “sümme” ile atıf yapılmıştır. Ya ilkinde kalp ile ikincisinde göz ile görülmesi kastedilmiştir. (Ayne’l-yakîn) yani onun gerçek ve kesin olduğunu görmek manasındadır. Bkz. ebûl-Berkât Abdullah b. Ahmed, Neseî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiki’l-Te’vîl* (Tefsîru’n-Neseî), thk. Yusuf Ali Bedevî, Daru’l-Kelimi’t-Tayyib, Beyrut 1998, III, 676.

⁶²¹ Vâkıa 56/92-95.

⁶²² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 556-557.

⁶²³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VIII, 5095.

Tâ ki, altın da çamur da benim için eşittir. Sanki cennet ehlini bol nimet içinde, cehennem ehlini de cehennemde azap içinde görür gibiyim.” dedi. Rasulallah ona: “*Ma’rifete erdin. Bu halini muhafaza et.*” buyurdu.⁶²⁴ İmam Ali (kv) de şöyle der: “Perde benden kaldırılsa da yakînim hiç artmaz.” Niçin? Çünkü o, gayb olana yakînde, ilim ve müşâhede derecesine ulaşmıştır. O halde, mevzuu onlara göre gayb değildir, müşâhededir. Onlar yakînlerinin kuvvetinden dolayı onu görür gibilerdir.⁶²⁵

Diğer bir yerde de yakînin hakîkî olmasına şu âyeti açıklarken başka bir örnek zikrediyor: “*Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehitlerle ve salih kimseler ile birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.*”⁶²⁶ İslam davetinin doğruluğunu tasdik eden deliller ister. Bunları da ancak şehitler isbat eder. Ancak hep birden şehit olmamız mümkün mü? Ve kim Allah’ın menhecini (yolunu) geride kalanlara taşıyacak. İslam, yakîn bir sadakatle şunu doğrulayan kimseleri istiyor. Şüphesiz insan Allah yolunda öldürüldüğünde daha üstün bir hayata ve iyi bir yaşama gider. Bunu da ancak şehit ispatlar. Allah Teâlâ - şehadet için son nefeslerini verdiklerin de- onlara önlerindeki şeyi gösteriyor. Onlar şehadetle karşı karşıya olmayan kimselerin duyacağı şekilde birtakım sözler söylerler. Orada “Bana cennet kokularını verin” diyen olur. Ve cennete baktığını anlatan kelimeler söyler ki, gerisinde olanlar da onu işitsin.⁶²⁷

Rabb’inin yanına intikal eden şehit, îmânî ru’yete şâhit idi. Ve Allah katında, ardındakilere tebliğ ettiklerine de şahitlik ederler. Allah’ın metodunu yüklenen peygamberin, hayattayken risaletini tebliğ ettiğine şahitlik ettiği gibi. Bütün bu manalar, ileri sürdüğü şeye şahitlik etmek manası etrafında döner. Böylece iki kişiye ihtiyaç duyduğumuzu biliyoruz: Allah yolunda savaşıya ve savaşmaksızın Allah yolunda kalan kimseye. Çünkü birincisi, şehidin varacağı yeri sıdk-ı yakîn ile doğrular; ikincisi de; davet tebliğinin devam etmesini sağlar.⁶²⁸ O da aynı şekilde şahittir: “*Sizler insanlara birer şahit olasınız diye.*”⁶²⁹

⁶²⁴ Beyhâkî, bu hadisi *Şua’b’ul-imân* isimli eserinde Enes b. Mâlik’ten uzun bir şekilde rivâyet etmiştir. Bkz. Beyhâkî, *Şua’bu’l-imân*, "Zuhd", XIII, 158, İbn Receb, *Camiu’l-Ulum ve’l-Hükm* isimli eserinde zikredip hakkında şöyle demiştir: Mürsel olarak birçok şekilde rivâyet edilmiştir. Muttasıl olarak da rivâyet edilmiştir. Mürsel olarak rivâyet edilmesi daha doğrudur. Bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Camiu’l-Ulum ve’l-Hükm*, I, 129.

⁶²⁵ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, XVII, 10526.

⁶²⁶ Nisa 4/69.

⁶²⁷ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, IV, 2389.

⁶²⁸ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, IV, 2389.

⁶²⁹ Bakara 2/143.

2.4.9. Mücâhede

2.4.9.1. Mücâhedenin Anlamı

جَهْدَ الْعَيْشِ جَهْدًا Yaşam daraldı ve zorlu hâle geldi demektir ki bu durumda o zorluğa cehd denir. أَجْهَدَ ise güçlük ve meşakkate düştü demektir. Düşmanla mücâhede veya cihâd etmek onunla savaşmaktır. Şer'an cihâd, kâfirlerin zimmet ehli olmayanlarına savaşmaktır. Cehd; meşakkat, sonuç, amaç, güç ve kuvvettir. Cühd ise, güç ve kuvvettir.⁶³⁰ Cihâd ve mücâhede, düşmana karşı savunmada gücünü boşaltmaktır. Cihâd üç çeşittir: Görünen düşmanla cihâd etmek, şeytanla cihâd etmek ve nefisle cihâd etmek. Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Düşmanlarınız ile cihâd ettiğiniz gibi heva ve heveslerinizle de cihâd ediniz.*”⁶³¹ Mücâhede, el ve dille olur.⁶³² Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Kâfirlere karşı elleriniz ve dilleriniz ile cihâd ediniz.*”⁶³³

Kuşeyrî *Er-Risâlesi*'nde mücâhedeye has bazı tanımlara rastlıyoruz. Üstad Ebu Ali Dekkâk şöyle diyor: “Kim zahirini mücâhede ile süslerse, Allah onun iç alemini müşâhede ile güzelleştirir.”⁶³⁴ Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Bizim uğurumuzda cihâd edenler varya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz.*”⁶³⁵ Şunu bil ki; mücâhedenin aslı ve temeli, nefsi alışılmış olan şeylerden kesmektir ve her an onu hevasının zıddına zorlamaktır. Avamın hedefi ameli mükemmel yapmak, havâssın hedefi ise manevî halleri saf hale getirmektir. Zira açlığa göğüs germek ve uykusuz kalmak kolay ve basittir. Ahlakı tedavi ile değiştirmek ve süflî arzulardan arınmak zor ve sıkıntılıdır.⁶³⁶

Sülemî *Hakâiku't-Tefsir* de “*Allah uğrunda hakkıyla cihâd edin*”⁶³⁷ âyetini açıklarken bazı tasavvuf alimlerinin mücâhede ile ilgili sözlerini aktarıyor. Onlardan bazıısı şöyle der: “Mücâhede birkaç çeşittir: Allah düşmanlarıyla cihâd, şeytanla cihâd, ve mücâhedenin en şiddetlisi olan nefis ve heva ile cihâd. Allah için olan cihâd budur.” Peygamberden şu şekilde rivâyet olunduğu gibi: O “*Küçük cihâddan büyük cihâda*

⁶³⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s.275; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I, 142.

⁶³¹ Hadisi meşhur hadis kitaplarında bulamadık ancak *Tefsiru'l-beyân* eserinde gördük. Bkz. Hakkı, İsmail b. Mustafa el-İstanbûlî, *Tefsiru Rûhu'l-Beyân*, Daru İhyait-Türasi'l-Arabî, III, 301. Birçok konuda geçmiştir. Yine *Tefsiru'l-Menâr*'da bulduk: Rızâ Muhammed Reşid b. Alî, *Tefsiru'l-Kur'ân-il-Kerîm (Tefsiru'l-Menâr)*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1990, X, 269.

⁶³² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, I, 208.

⁶³³ Hadisi şöyle bir lafızla bulduk: Enes'ten Hz. Peygamber (sav)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: (*Müşriklere karşı mallarınız, nefisleriniz ve dillerinizle beraber cihat ediniz*). Bkz. Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "Cihâd" 18.

⁶³⁴ Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, s.188.

⁶³⁵ Ankebût 29/69.

⁶³⁶ Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, s.190.

⁶³⁷ Hacc 22/78.

döndük” buyurdu.”⁶³⁸ O da nefis ile cihâd etmek, onu emrolunduğu şeyleri yapmaya ve nehyolunduğu şeylerden de uzak durmaya zorlamaktır.⁶³⁹

Şa‘râvî, başlangıçta cihâd mefhumuna iki anlam ile değiniyor: "Cihâdın tüm çeşitlerini kapsaması için cihâd kelimesi genel olarak gelmiştir. Cihâd meyvesini verdiğinde ve biz küfre galip geldiğimizde, kâfîrler oraya geri dönemez. Davet yolumuzun önünden çekilirler ve bizi rahat bırakırlar. Zimmet ehli olarak bizim beldemizde yaşamak isterler. O zaman savaşılmaya gerek kalmaz. Ve cihâd başka bir alana döner, nefisle cihâda."⁶⁴⁰

“Her kim cihâd ederse, ancak kendisi için cihâd etmiş olur şüphesiz Allah, alemlere muhtaç değildir.”⁶⁴¹ âyet-i kerîmesinin tefsirinde, cihâd kelimesini sözlük manasına yakın bir şekilde izah ediyor. Mücâhedenin manasını şu şekilde açıklıyor: "Mücâhede kelimesi imtihanadaki başarıya uygun düşer. Cihâd da isteneni yerine getirmek için çaba harcamaktır. Ondan dolayı falanca bir şey için ictihâd etti, yani gücünün yettiği en yüksek ciddiyeti ve çabayı gösterdi, denir. Mücâhede kelimesi, müfâ’ale babından gelir. Sanki, istediğin şey zordur ve gayret ve çabana ihtiyaç duyar. Mufâ’ale iki taraflı olur: Senden ve senin karşında olandan. Cihâd meydanlarının ilki insan nefsidir. Çünkü Rabb’in sende, görevini yerine getirmen için içgüdü ve duygular yaratmıştır. Sonra bu içgüdüleri dizginlemek ve yüceltmek için semâvî metod gelmişti ki, içgüdülerin seni mübah olmayana sevk etmesin."⁶⁴²

2.4.9.2. Mücâhedenin Çeşitleri

Nefis mücâhedesini ile ilgili âyetleri okurken Şa‘râvî’nin tefsirini inceleyip Şa‘râvî’nin işaret ettiği en bâriz noktaları özetleyeceğiz: *“Bizim uğrumuzda cihâd edenler varya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir.”⁶⁴³ âyet-i kerîmesinin tefsirini yaparken büyük cihâda işaret ediyor ve şöyle diyor: Bir de başka, daha önemli bir cihâddan bahsetmemiz kaldı. O da,*

⁶³⁸ Hadisi Beyhâkî’nin farklı bir lafızla rivâyet ettiğini gördük: Câbir (ra)’den şöyle dediği rivâyet edildi. Allah Resulü’nün (sav) huzuruna gazveye gitmiş olan bir grup geldi. Allah Resulü de (*Siz küçük cihattan hayırlı bir şekilde büyük cihâda geldiniz*) buyurdu. Büyük cihâd nedir, dediler. (*Kulun hevasıyla mücadele etmesidir*) diye cevap verdi. Beyhâkî bu konuda şöyle bir değerlendirme yapmıştır: Bu zayıf bir isnattır. Bkz. Beyhâkî, Ebû bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Horâsânî, *Kitabu’z-Zuhd’l-Kebir*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü’l-Kütübü’s-Sekâfiyye, Beyrut 1996, "Terku'd-Dunya ve Mühalefetu'n-Nefsi", I, 165.

⁶³⁹ Sülemî, *Tefsiru’s-Sülemî*, I, 180.

⁶⁴⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVI, 9950.

⁶⁴¹ Ankebût 29/6.

⁶⁴² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVIII, 11073.

⁶⁴³ Ankebût 29/69.

insan nefsi ile cihâd etmektir. Çünkü Rasulullah (sav) gazvelerden birinden döndüğünde "Küçük cihâddan büyük cihâda döndük." buyurmuştur. Nefisle cihâdı büyük cihâd diye isimlendirmiştir. Niçin? Çünkü sen savaş meydanında görünen bir düşmanla cihâd ediyorsun. Sayıları ve savaş üslubu açıktır. Ama düşmanın senin nefsinden ve içinden olursa, onunla cihâd etmek sana zor gelir. Sen, nefsinin arzularının gerçekleşmesini heva ve hevesine itaat etmeyi seviyorsun. Bunların hepsi seni sıkıştırıyor ve senin içine sızıyor. Nefisle cihâdda, geçici olan nefsin şehvetleri ile, baki ve kalıcı olan bir üzüntüyü sana miras bırakacak şeyleri karşılaştıracağın bir konumda durman gerekir. Bir de kaybedeceğin, Rabb'inin sana sevap olarak vereceği, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın aklına gelmeyen cennet nimetlerini karşılaştır.⁶⁴⁴

Zülüm ve tasalluda karşı cihâd da mücâhedenin çeşitlerindendir. "Her kim cihâd ederse, ancak kendisi için cihâd etmiş olur. Şüphesiz Allah âlemlere muhtaç değildir" ⁶⁴⁵ âyetinin tefsirinde İmam Şa'râvî buna işaret ediyor: "Sana musallat olan zorba ve benzeri ile cihâd etmek te mücâhededendir. Onunla cihâd edersin ve verdiği zarara sabredersin. Hakkı sevmen, seni ona karşı sabırlı kılar. Allah'ı Te'âlâ şöyle buyurur: 'Andolsun, içinizden cihâd edenler ve sabredenleri belirleyinceye ve durumlarınızı ortaya koyuncaya kadar sizi deneyeceğiz.' ⁶⁴⁶ Tüm bu belalar cihâdı gerektirir. Senin bir hasmın olduğunda, onun eziyetini en güzel bir şekilde önleyebilirsen önle. Eğer ceza vermek istersen misliyle cezalandır. Bu zor bir meseledir. Çünkü sen mislini fazla ileri gitmeyecek şekilde takdir ve kontrol edemezsin." ⁶⁴⁷

Mücâhede, sabredenleri diğerlerinden ayırmak için nefislerin imtihan edildiği musibet ve belalarda olur. Yine rabbânî metodu kabul etmekte ve onun günlük hayatta ne kadar uygulandığı konusunda olur. Şa'râvî şöyle diyor: "Yap veya yapma" dediği konularda rabbânî metodu kabul ederek nefis mücâhedesini yapmak da mücâhededendir. Teklif genellikle nefse zor geldiğinden mücâhedeye ihtiyaç duyar. "İf'al" (yap) ın anlamını "La Tef'al" (yapma) ile veya "La Tef'al" ın anlamını "İf'al" ile değiştirmekten sakın. Allah'ın metodunda "İf'al" ile "La tef'al" incelediğinde, hayattaki hareketlerden sadece %7'sini içerdiğini görürsün. Geriye kalanlar ise mübahlardır ki bunları yapmak veya yapmamakta özgürsün. ⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVIII, 11285.

⁶⁴⁵ Ankebût 29/6.

⁶⁴⁶ Muhammed 47/31.

⁶⁴⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVIII, 11075.

⁶⁴⁸ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVIII, 11075.

Şa‘râvî başka bir yerde teklif, hata ve tevbe meselesinin peşine şöyle der: Hakk Subhanehu ve Te‘âlâ insanın işlemiş olduğu bu hatalara rağmen, kendisinin Tevvâb ve Rahîm olduğunu açıklıyor. Niçin? Tevbedeki ve onun kabulundeki hikmete bak: Eğer iman eden insandan günah meydana gelmeseydi, teklif zorunluluğunu kaybederdi. Teklif, insanın onda kendini zorladığı, masiyetleri işlemeye karşı mukâvemet göstermek veya kendini tâ‘at meşakkatine yöneltmek için kendiyile mücâhede ettiği bir işlemdir.⁶⁴⁹

Yeme içme konusu dahi, itidal sınırında kalması için mücâhedeye muhtaçtır. Yeme içme -Bu Şa‘râvî’nin sözüdür.- onunla yaşamını sürdürdüğün ve sende iş yapma kudreti doğuran bir içgüdüdür. Eğer oburluğa ve açgözlülüğe dönüşürse, bir içgüdüyu amaç ve hedefinden çıkarmış olursun. İnsanın yemek yeme konusundaki durumu da değişiktir. Mesela arabaya yakıtlardan oluşmuş bir karışım doldurmayız, ancak bir çeşit yakıt doldururuz. İnsana ise birçok çeşit yemek dahi yeterli olmaz. Her bir çeşidin bedende farklı bir etkisi vardır. Ancak bu etkilerin hepsi bir araya geldiğinde faydasından çok zararı dokunur. O halde bu içgüdüler, itidal sınırında kalabilmek için senin mücâhedene ihtiyaç duyarlar. Bu, “Biz acıkmadıkça yemeyen bir kavimiz. Yediğimiz zaman da doyuncaya kadar yemeyiz. Susamadıkça da içmeyiz. İçtiğimiz de de kanıncaya kadar içmeyiz.”⁶⁵⁰ rivâyetiyle amel üzeredir. Şa‘râvî, “*Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde, kim tağutu inkâr edip Allah’a iman ederse, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*”⁶⁵¹ âyetinde “meseke” (tutmak, tutunmak) kelimesi yerine “istemseke” (yapışmak) kelimesinin kullanılmasına dayanarak nefis mücâhedesini konusuna işâret ediyor ve şöyle diyor: “İstemseke” kelimesi “meseke” kelimesinden farklıdır. Çünkü “istemseke”, tutma fiilinde bir mücâhedenin olduğuna işâret ediyor. Dindar olmaya çalışan kişi, bunun için mücâhedeye ihtiyaç duyar. Çünkü şeytan onu bırakmayacaktır. Bu yüzden sadece tutunman yeterli olmaz, bilakis yapışman gerekir. Şeytan sana bir işte her vesvese verdiğinde, senin dindarlığına yapışman gerekir. Bu da, orada bir mücâhede ve çekişme olduğunu gösterir.⁶⁵²

Fâizle savaşmak meselesi bile, Allah ve rasulünün sana açtığı bir savaşa maruz kalmaman için nefsinle mücâhede etmeni gerektirir. Fâizi savunan kimseleri çevirmemiz ve onlara şöyle dememiz gerekir: “Fâiz haramdır.” deyin. Ancak eğer onu bâtil kabul etmek veya onu bırakmak konusunda kendinize söz geçiremiyorsanız, en

⁶⁴⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2067.

⁶⁵⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVIII, 11073-11075.

⁶⁵¹ Bakara 2/256.

⁶⁵² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 1116.

azında o bataklıktan çıkmak için nefislerinizle cihâd etmeniz gerekir ki Allah ve rasulünün size açtığı bir savaşa maruz kalmayasınız.⁶⁵³

Müminin nefsi ile cihâd ederek bela ve musibetlere sabrettiği gibi, aynı şekilde şehvetlere, haram olan zevklere karşı da sabreder. Müminin mücâhedesı -Bu Şa‘râvî’nin sözüdür.- Allah’ın yasaklamış olduğu şehvâtten kendini alıkoymasını ve insana isabet eden şeylere de sabretmesidir. Öyleyse kişiye gelen musibete sabredilir, kişinin kendini alıkoyarak sabır gösterdiği şeyler ise şehvât ve Allah’ın yasakladığı zevklerdir.⁶⁵⁴

Ve yine nefisle mücâhedenin önemi, ihsân mertebesine ulaşmak için öfkeye hâkim olmada gizlenir. İmam Şa‘râvî şöyle diyor: Rabb’imiz bize hasmın karşısında nefsin öfkesini nasıl tedavi edeceğimizi öğretiyor ve şöyle buyuruyor: “*Ve öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah iyilik edenleri sever.*”⁶⁵⁵ İşte bunlar üç merhalelerdir. Sende bulunan hayır kabiliyetine ve müsamaha gücüne göre seni yavaş yavaş ilerletir. Bunların birincisi, öfkeni tutmandır. Bu, şu anlamdadır, öfken vardır ancak sen onu içinde gizlersin. Eğer yükseldiyse, kin ve öfkeyi içinden çıkarıp sanki hiçbir şey olmamış gibi affedersin. Eğer en yüksek mertebeye yükseldiyse de ihsân edersin. Çünkü Allah ihsân edenleri sever. İhsan; sana kötülük yapana bir iyilik yapman ve bunda acele etmendir ve bunu onun kötülüğünün cevabı olarak yapmandır.

Şüphe yok ki bu merhaleler mücâhedeye ihtiyaç duyar. Zira bunlar nefse ağır gelir ve bunları yapabilen nâdir insan bulursun. Bu sebeple Allah bunları farz ibâdetlerden kılmamıştır. Ancak mendûb kılmış ve bunlara teşvik etmiştir. Eğer birincisini alırsan senin aleyhine bir şey yoktur. Öfkeni tuttuysan hayır üzeresin. Kendin için, Rabb’ine itaatle ilerlemeyi seçtiysen, ne güzel adamsın sen. “Allah iyilik edenleri sever.”⁶⁵⁶ âyeti yeterlidir.

2.4.10. Tilâvet

2.4.10.1. Tilâvetin Anlamı

تَلَا الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ Kur’an’ı okudu demektir. تَلَا الْكِتَابَ تِلَاوَةً ise Kur’an ve sünnette olana tâbi’ oldu demektir. Bir haberi tilâvet etmek ise bir haber vermek demektir. Tilâvet eden kişiye ise tâl denir. تَلَّى صَلَاتَهُ تَتْلِيَةً Farz namazlarının peşine nâfileler ekledi, demektir. Adağını yerine getirdi, ömrümün son nefesine geldi gibi anlamları da vardır.

⁶⁵³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 1196.

⁶⁵⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 1973.

⁶⁵⁵ Âl-i İmran 3/134.

⁶⁵⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVIII, 11030.

Tilv ise bir şeyin ardından gelen, yüksek şey demektir. ⁶⁵⁷ Bir şeyi tilâvet etmek; araya onlardan olmayan hiçbir şey girmeyecek şekilde ona tâbi' olmak demektir. Bu bazen cismen, bazen de hükmüne uymakla olur. Mastarı, tuluvv ve tulvdur. Tilâvet bazen de okumak ve manayı tedebbür etmek ile de olur. Bunun mastarı ise tilâvettir. Tiâlâvet, Allah'ın indirmiş olduğu kitaplara tâbi' olmaya mahsus bir terimdir. Bu; bazen onu okuyarak, bazen de içindeki emir ve nehiyleri tasvir ederek, teşvik ederek ve korkutarak olur. Tilâvet kıraatten daha özel bir terimdir. Her tilâvet kıraattir, ancak her kıraat tilâvet değildir. ⁶⁵⁸

Şa'râvî tilâvete, manasını ünsiyet ile birleştirerek, farklı ve yeni bir mana vermiştir. Sen Kur'an okuduğunda, gerçekte sadece bir kitap okumuyor, bilakis Rabb'imizin konuşmasını dinliyorsun. “*Ve Kur'an okumam emredildi.*”⁶⁵⁹ âyetinin anlamı şudur: Onunla mükellef kılındığın kitap olan Kur'an'la ünsiyetini sürdür ki mükellef kılındığın şeye olan aşkın, seni mükellef kılan Allah'a olan aşkını gösterebilirsin. Zira se bu yüzden Kur'an'ı dinlemeyi sevdin ve zaten Kur'an tilâvetinin kendi de lezzet ve zevkten ibârettir. ⁶⁶⁰ “*Onlara oku!*”⁶⁶¹ âyeti; oku, izah et veya ifade et demektir. Kıraate tilâvet dememizin sebebi de, ancak yazılı, bilinen ve anlaşılan şeylerin tilâvet edilebiliyor olmasıdır. ⁶⁶²

2.4.10.2. Andolsun, biz Kur'an'ı düşünüp öğüt alınması için kolay kıldık⁶⁶³

Mevlâ Azze ve Celle, Kur'an'ı, Mekke-i Mükerrreme'de indirdiği günden itibaren, okumamız ve onu yeryüzünün çeşitli bölgelerinde yaymamız için onu nasıl kolay kılmıştır? Bu soruya Şa'râvî Kur'an okumak ve onu ezberlemek konusunu ele alan âyetleri açıklarken cevap veriyor. Bu âyetler şunlardır: “*(Ey Muhammed!) Biz Kur'an'ı, sadece onunla Allah'tan sakınanları müjdeleyesin ve şiddetle karşı çıkan bir topluluğu uyarasın diye senin dilinde (indirip) kolay kıldık.*”⁶⁶⁴ Ve “*Andolsun biz, Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolay kıldık.*” Ve “*Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen onu unutmayacaksın.*”⁶⁶⁵ Hakk Subhanehu ve Te'âlâ Ümmü'l-Kur'an'ı ilk olarak Arap dili üzere göndererek onu kolay kıldı. Sonra da Kur'an'ın üzerlerine indiği bu ümmeti,

⁶⁵⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s.1265-1266; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I, 87.

⁶⁵⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 167-168.

⁶⁵⁹ Neml 27/92.

⁶⁶⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVII, 10865.

⁶⁶¹ Şuara 26/69.

⁶⁶² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVII, 10584.

⁶⁶³ Kamer 54/40.

⁶⁶⁴ Meryem 19/97.

⁶⁶⁵ A'lâ 87/6.

Allah'tan gelen tebliği yayan bir ümmet yaparak kolay kıldı. Çünkü risâletler, tebliğe muhtaçtır. Tebliğin ilk aracı ise konuşmaktır. İkinci aracı da onu güzelce dinleyen bir kulaktır. Öyleyse önce konuşma, sonra da bu konuşmayı işitmesi ve davranışlarda uygulamaya geçirmesi için, lafızların manalarını anlayan bir kulak gereklidir.⁶⁶⁶

Kur'an'ın kolay kılınması birçok âyette geçmiştir. Kur'an'ın kolay kılınması mevzuunu düşünen kimse onun üslûbunda hârikulâdelikler görecektir. Bir âyetin bir sûrede bir lafızla ile geldiğini, diğer bir sûrede de aynı bağlamda başka bir lafızla ile geldiğini görürsün. Bu durum yalnızca kör ve mekanik bir durum değildir. Bilakis, şüphesiz o, âlemlerin Rabb'inin kelimasıdır. Örnek olarak Allah'ın şu sözünü ele al: *“Hayır, (düşündükleri gibi değil) şüphesiz bu (Kur'an) bir uyarıdır. Artık kim dilerse ondan öğüt alır.”*⁶⁶⁷ Başka bir âyette: *“Şüphesiz bu bir öğüttür. Kim dilerse Rabbine ulaştıran bir yol tutar.”*⁶⁶⁸ Bir yerde *“Şüphesiz bunlar öğüttür”*, diğer yerde de *“Hayır! şüphesiz bu bir öğüttür”* der. Burada Rahmân Suresi'nde geçen ince bir noktanın önünde duruyoruz. Hakk Tebareke ve Te'âlâ şöyle buyuruyor: *“Rabbinin huzurunda (hesap vermek üzere) duracağından korkan kimseye iki cennet vardır.”*⁶⁶⁹ sonra bu ikisinden bahsederken, *“Kâsıratu't tarf”* (bakışlarını eşlerine çevirmiş olanlar) âyetine gelinceye kadar, *“Bu ikisinde şu var, bu ikisinde şu var.”* der. O âyete gelince, çoğul kullanarak *“Oralarda bakışlarını sadece eşlerine çevirmiş dilberler vardır.”*⁶⁷⁰ der. Yine *“Bu iki cennetten başka iki cennet daha vardır.”*⁶⁷¹ âyetinde iki cennetten bahsederken de *“Hûru'l-îyn”* (iri gözlü huriler) âyetine kadar *“Bu ikisinde şu var, bu ikisinde şu var.”* der. Bu âyete gelince ise, çoğul kullanıp *“Onlarda huyları güzel, yüzleri güzel dilberler vardır.”*⁶⁷² der. Bu durum hakkında şu soruyu sorarız. Burada iki cennetten bahsediliyor. Neden bağlam *“Fîhimâ”*dan (o ikisinde var; yani ikilden) *“Fîhinne”*ye (onlarda var, yani çoğula) değiştirilmiştir? Dediler ki. Çünkü Cennet nimetleri müşterektir. Bu nimetlerde cennet ehlinin hepsinin ortak olması uygundur. Ancak *“Hûru'l-îyn”* böyle değildir. Onun dokunulmazlığı vardır. Sanki Hakk Tebareke ve Te'âlâ erkeklerin kıskançlık duygularına saygı gösteriyor. İşte bu konuda, bir erkeğin, her bir huri için kimsenin ortak olmayacağı bir cenneti olacaktır.⁶⁷³

⁶⁶⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7435.

⁶⁶⁷ Müddesir 74/54-55.

⁶⁶⁸ Müzzemmil 73/19.

⁶⁶⁹ Rahman 55/46.

⁶⁷⁰ Rahman 55/56.

⁶⁷¹ Rahman 55/62.

⁶⁷² Rahman 55/70.

⁶⁷³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XV, 9201-9202.

Allah Kur'an okumayı kolay kıldığı gibi, Kur'an'ı kalplerde ezberlemeyi de kolay kılmıştır, bu hem peygamberin kalbi hem de ümmetin kalpleri için böyledir. Eğer Allah Kur'an'ı indirip onun kolay kılmasaydı, kimse onu ezberleyemezdi. Peygamberin üzerine âyetler iniyordu, o da âyetler indikten sonra onları sahabeye yazdırıyordu ve olduğu gibi okumaya devam ediyordu. Eğer Allah “Biz sana onu okutacağız, sen de unutmayacaksın.” demeseydi, o bunu yapamazdı. Bizim Allah'ın kitabını ezberlememizde de şaşılacak haller vardır. Yedi yaşındaki bir çocuk, Kur'an'ı tecvitli bir şekilde ezberleyebiliyor. Ancak bundan sonra ezberini ihmal ederse, Kur'an ondan kaçıp gidiyor. Ama eğer bu yaşta bir metin ezberlemiş olsa, o onun aklından çıkmaz. Kur'an ezberleme meselesi sadece hâfızada olanı hatırlamak değildir. Bilakis hâfız olana bir yardım vardır. Eğer Allah'ın kitabına karşı bir sevgi ve ülfetin varsa, o seninle kalır. Eğer onu terk edip ondan kaçınırsan, o da senden kaçır. Bir hadiste şöyle gelmiştir: “Kur'an'ı hafızanızda tutmaya özen gösteriniz. Canımı elinde tutan Allah'a yemin olsun ki, Kur'an'ın hafızadan çıkıp kaçması, bağlı devenin ipinden boşanıp kaçmasından daha hızlıdır.” Çünkü Kur'an harfleri sadece şekli ve metni olan harflerden ibaret değildir. Ancak Kur'an'ın harfleri saf tutmuş meleklerdir, kelime olurlar, âyet olurlar. Eğer harfi seversen, kelime ve âyeti seversen, melekler de seni sever ve sen Kur'an okurken saf tutarlar. Kur'an'ı ezberlemenin kolay kılınmasındaki şaşılacak şeylerden biri de şudur: Eğer sen, Kur'an'ı aklını çalıştırarak okumaya çalışırsan, tökezler ve takılırsın. Ve eğer Kur'an'ı ezberlediğin şekilde, kalbine geldiği gibi okumaya çalışırsan, o zaman peş peşe âyetleri sıralar ve devamını getirsin.⁶⁷⁴

Kur'an okuyan kişide oluşan ünsiyet, okuyanı Kur'an'ın kıraatine, tilâvetine ve ezberine sevk eder. Bu, Allah'ın peygamberine, okuyup sükûnet bulsun ve ümitsiz olmasın diye emrettiği şeydir. Yani eğer onlar iman etmezse, onların peşine İslam'ın mesajına iman edecek kimseler gelecektir. Allah Teâlâ peygamberini teselli ederek şöyle buyurmuştur: “*Ey Muhammed! Kitaptan sana vahyolunanı oku!*”⁶⁷⁵ -Bu Şa‘râvî’nin sözüdür.- Yani, “Ey Muhammed! Niçin üzülüyorsun? Halbuki bitmez tükenmez ünsiyet senindir ki, bu da Allah'ın sana indirdiği kitap ve mucizesidir. Onunla meşgul ol. Her tilâvetinde Rabb’ine doğru bir sükûnet bulacaksın. Senin çağdaşın olan bu insanlar Kur'an'a iman etmezlerse ve Kur'an'daki mucizeleri önemsemezlerse de sen yine de onun tilâvetine devam et. Umulur ki, Allah bunlardan; gökten gelen mesajı

⁶⁷⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XV, 9203-9204.

⁶⁷⁵ Ankebût 29/45.

kabul eden, saf kalpli bir zürriyet çıkarır da bunların inkâr ettiklerine onlar iman ederler. Tilâvet, bu mucizenin devamı emrolunmuştur.⁶⁷⁶

2.4.10.3. Kur'an Okumanın Fazileti

*“Artık, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun.”*⁶⁷⁷ *“Andolsun, biz Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?”*⁶⁷⁸ *“Şüphesiz onu toplamak ve okumak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy.”*⁶⁷⁹ *“Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir.”*⁶⁸⁰ Gece ve gündüz melekleri fecir vaktinde okunan Kur'an'a şahitlik yapacakları için, bu âyetler ve bunun dışındakiler, özellikle bu vakitte Kur'an okumaya teşvik ediyor.

Şa'râvî'ye *el-Fetâvâ* adlı kitabında Kur'an'ın okunmasıyla ve ondaki ecir ve sevapla ilgili birkaç soru sorulduğunda sırasıyla bu soruları cevaplar ve kıraatin çeşitlerini açıklar. Ona “Allah katında sessiz Kur'an okumak mı daha sevaptır veya sesli okumak mı?” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: Sesli olarak okunmasını tavsiye ediyorum. Kur'an'ı ezberlediğinde de mushaftan oku ki, gözlerinle bakmanın, kulaklarınla duymanın ve dilinle de telaffuz etmenin sevabını alabilesin. Kur'an sadece telaffuz edilen kelimelerden ibâret değildir. Ancak bu kelimeler, saf tutan meleklerdir. Her harf için bir melek vardır. İnsanlara karşı sevgi olduğu gibi, Kur'an'a da sevgi vardır. Eğer o sevgiyi kaybedersen, o Kur'an'ı unutursun. Ona “Ayak takımından olan sıradan avam insanlar Kur'an'ı okurken manasını ve i'cazını anlamazlar. Bunlar da okudukları için sevap alacaklar mı?” diye sorulduğunda da şöyle cevaplamıştır: Kur'an okuma iki çeşittir: Bunlardan biri ibâdet amacıyla Kur'an okumak ki bunda mana ile bir işimiz yoktur. Her ne kadar okuyan kişiye göre değişen bir şekilde Kur'an'ın manası hakkında okurken düşünsek de, Kur'an okumanın Allah'ın kasetmiş olduğu manayı üzere olması gerekir, bizim bildiğimiz ve anladığımız mana üzere değil. Ama biz Kur'an'ı bir anlam ve hüküm çıkarmak için okursak, bu başka bir konudur. Hüküm çıkaracak olan kişi, âyeti okur ve “Bu lafzın anlamı şöyledir, şu lafzın manası da böyledir.” der. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Halbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendiren sonuç*

⁶⁷⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVIII, 11187.

⁶⁷⁷ Müzzemmil 73/20.

⁶⁷⁸ Kamer 54/40.

⁶⁷⁹ Kıyamet 75/17-18.

⁶⁸⁰ İsra 17/78.

*çıkartabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi.”*⁶⁸¹ Öyleyse ben Allah’ın kastedtiği mana için Kur’an okurum. Şunu bilmemiz gerekir: Bazı şeylerden faydalanmamız, faydalanmanın keyfiyetini anlamamızı gerektirmez. Sıradan biri, televizyon ve radyodan istifade edebilir. Ancak onun mühendisi onunla ilgili her şeyi bilir. Bu cihazlara dâir bilgimin olmaması, onlardan ettiğim istifâdeyi hiçbir şekilde azaltmaz. İlaçların ter kibini bilmemem onun faydasına engel mi olur? O halde anlayarak veya anlamadan Kur’an okumak bana fayda verir. Bize düşen, gücümüz yettiğince Kur’an’ı anlamaktır ve Allah bize bundan fazlasını yüklemesin.⁶⁸²

2.4.10.4. Kur’an Toplum İçin Şifâdır

el-Fetâvâ kitabında Şa‘râvî’ye şu şekilde soruluyor: Allah Teâlâ “Biz Kur’an’dan, müminler için şifâ ve rahmet olan şeyler indiriyoruz.”⁶⁸³ buyurmuştur, peki dosdoğru metoduyla Kur’an, nasıl beşeri hastalıklara şifâ ve çare olur? Şa‘râvî’nin cevabı şöyle olmuştur: "Allah’ın metodu senin hayatındaki hareketi sınırladığında çoğu zaman ona karşı direnirsin. Sen arzuladığın gibi hayatın tadını çıkararak yaşarsan bütün dünyâ fesada uğrar. İslam’daki metod Allahu Teâlâ tarafından vahyedilmiştir ve o Allah tarafından korunmuştur. Yani onu koruyan Allah Teâlâ’dır. Kur’an mucizedir ve ondaki i’caz metodu, onda insana yer olmamasıdır. O kıyamet gününe kadar, Allah tarafından korunmuş Allah’ın kelimasıdır. Ondaki i’caz şudur ki o, her nesil için bir şeyler ifâde eder. Bunlar, bir önceki nesil için ifâde ettiği şeylerden farklıdır. Ve ondaki bir başka i’caz da onun her zamana ve mekana uygun olmasıdır ve nerede olursa olsun toplulukların hastalıklarını tedavi etmesidir. Çünkü o, bütün hastalıkların çaresini taşıyan, Allah’ın kitabıdır. Bunun anlamı, sadece bu kelâmı söylemenin dahi bize Kur’an’ı Kerim’deki büyük bir mucizeyi açıkladığıdır. Zira risâletler toplumun hastalıklarına veya o toplumda varolan sapmalara çare olmak için gelmiştir." ⁶⁸⁴

Şa‘râvî’nin tefsirinde ve diğer kitaplarında, ona göre tezkiye yollarının en önemlilerinden bahsettikten sonra bazı önemli noktaları zikredeceğiz. İmam Şa‘râvî istiğfâr konusunda şu görüştedir: Müminler kendileri için istiğfâr etmeyi unutsalar dahi, istiğfâr müminlere Allah’tan bir davet ve yükümlülüktür. Ve yine birden fazla âyette Allah’ın zikir ve tesbih ile istiğfârı birbiriyle nasıl ilişkilendirdiğini açıklıyor. İmanı

⁶⁸¹ Nisa 4/83.

⁶⁸² Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, 320-321.

⁶⁸³ İsra 17/82.

⁶⁸⁴ Şa‘râvî, *el-Fetâvâ*, s.324.

hangi dereceye ulaşırsa ulaşsın, Allah her müminin, istiğfâr ve rahmet taleb etmesini istiyor. Rasulullah (sav) kıymetli ayakları şişinceye kadar gece kalkıp namaz kılardı ve günde yüz defa Allah’a istiğfâr ederdi. Çünkü O, bütün İslam ümmetinin kendisine tâbi’ olacağı örnektir. Tefkir konusunda ise, Allah Teâlâ semâvî kitapların her birinde bizden kâinât ve kendi nefislerimiz hakkında tedebbür etmemizi ve Allah’ın âyetlerini incelememizi istiyor. Ve eğer bu kâinâtta Allah’ın kudretinin ve vahdaniyetinin olmadığına bir delil olsaydı, bize kâinât hakkında tedebbür etmemizi emretmezdi. Kur’an-ı Kerim daima “tefekür ederler”, “aklederler”, “tedebbür ederler” ve “tezekkür ederler” diyor. Bunların hepsinin anlamı eğer tefekkür etselerdi, eğer akletselerdi, eğer tedebbür etselerdi ve eğer tezekkür etselerdi; Allah’ın istediği hakikate ulaşırlardı demektir. Hakk Subhanehu ve Te’âlâ müslümana daima işleri aklı, fikri, tedebbürü ve tezekkürü ile karşılaşmasını tenbih etmektedir.

Tevbe konusunda ise, Şa’râvî tevbenin hayatın hareketi için zarurî olduğu görüşündedir. Çünkü günah işleyen için tevbe olmasa, işlediği günah küçük dahi olsa, günah işleyen herkesin varacağı yer cehennem olurdu. İnsan ne yaparsa yapsın varacağı yerin cehennem olduğunu bildiğinde, şüphesiz çok günah işler ve günahlarını arttırır. Ancak hata eden insan Allah’ın Tevvâb ve Rahîm olduğunu bilirse günahlarını arttırmaz ve şerlerine devam etmez. Tevbe kapısını açmak sadece tek bir kişi için rahmet değildir, bilakis bütün topluma rahmettir. Zikir konusunda ise, Rabb’imiz Subhanehu ve Te’âlâ bize onu çokça zikretmeyi emretmiştir. Çünkü zikir, ibadetlerin temeli ve mümine en kolay gelenidir. Şa’râvî bize her şeyde Allah’ı zikretmeyi tavsiye ediyor, Allah’ın nimetlerinde ve O’nun lütfunda, korumasında ve rahmetinde. Zira biz Allah’ı taatlerle zikrettiğimizde, O da bizi hayır ve tecelliyat ile anar.

Duâ konusunda da Şa’râvî bizden, Kur’an-ı Kerim’i okuma esnasında etkilenmemizi ve ona uygun dualarda bulunmamızı söylemiştir. İstiğfâr zikredildiğinde, Allah’ı istiğfâr ederiz. Kur’an-ı Kerim’de peygambere salât getirmek zikredildiğinde ona salât ederiz. Sonra Şa’râvî duânın kabul olacağı bazı yerleri ve durumları anlatmış ve sözünü hadis-i şerifler ile desteklemiştir. Sonunda da duânın kabul şartını zikretmeyi unutmamıştır ki bu da hayırda koşturmaktır. Sabır konusuna değindiğinde ise sabrı sınıflandırıyor ve onu iman gücü ile bağlıyor: Sabır insanın iki tür meşakkate sabretmesidir: İtaat etme meşakkatine sabır ve gûnahtan uzak durmaya sabır. Allah’ın kelimesini yüceltmek, Hakk ve İslam düşmanlarına karşı direnmek için sabır gerekir. Bu sabır imanı arttıran ve azmi güçlendiren bir güçtür. Savaş meydanları ve zorluklar dahi sabra ve tahammüle ihtiyaç duyarız. Ve yine sorumlulukların hepsinde nefse

meşakkat vardır. Onlara sabırla tahammül etmek gerekir. Sabır daima bizi Allah'la beraber kılar. Bunun için sabra âşık olmamız gerekir.

Şa'râvî, murâkabe hususunda, murâkabemizi daima bizi gören kimseye yapmamızı tenbih ediyor. Allah murâkabeye layık olan Rakîb'dir. O gâfil olmaz ve uyumaz, Hayy ve Kayyûm'dur. Müşâhede konusunda da ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakke'l-yakîn kavramlarını birbirinden ayırıyor. İlme'l-yakîn güvenilir kaynaklardan gelen ilimdir. Göz ile şahit olunduğu zaman da buna ayne'l-yakîn denir. Hakke'l-yakîn de bir şeyin hakikatine dâhil olmaktır. Sonra İmam Ali'nin (kv) "Perde benden kalkmış olsaydı, yakînin artmazdı." dediği sözü gibi bazı sahabenin müşâhede hakkında sözlerini zikreder. Ve ayrıca şehitleri de zikretmiş ve onların sanki arkalarında bıraktıkları kişilere duyurmak ister gibi öyle lafız ve kelimeler söyliyor ki cenneti gördükleri anlaşıyor olmasından bahsetmiştir.

Şa'râvî, nefis mücâhedesini konusunda da onun, Cihâd-ı Ekber diye vasıflandırmasının sebebi olarak şunu söylemiştir: "Sen cihâd meydanında görünen bir düşmanla savaşıyorsun onun sayısı ve savaş üslûbu bellidir. Düşman nefisinden ve senin içinden olduğunda onunla cihâd etmek zor olur. Sonra Şa'râvî, nefsimizle cihâd etmemizi gerektiren bazı yerleri zikretmiştir: Zulüm ve tasalluta karşı cihâd, bela ve musibetlerde cihâd ve Allah ve rasulü tarafınan açılan bir savaşa maruz kalmamak için, fâize karşı savaşta nefisle cihâd gibi. Şehvâta ve haram olan zevklere karşı nefisle mücâhede etmek de bunlardandır. Ve hatta ihsâna ulaşmak için öfkeyi yenmedeki sabır bile nefis mücâhedesine dâhildir. Kur'an tilâveti konusunda ise, Kur'an'ın öğüt alınması için kolay kılınması meselesi üzerinde durmuştur. Zira Kur'an Arapça indirilmiştir ve Allah, Kur'an'ı üzerlerine indirdiği bu ümmeti, O'ndan gelen tebliği yayan bir ümmet kılmıştır. Mevlâ Te'âlâ Kur'an tilâvetini kolay kıldığı gibi onu kalplerde ezberlemeyi de kolay kılmıştır. Bu hem Peygamberin (sav) kalbi için hem de ümmetin kalpleri için böyledir. Şa'râvî ayrıca Kur'an'ın i'cazı meselesine ve Kur'an'ın i'caz metodunda insanın yeri olmadığına değiniyor. Zira o, Allah'ın, kıyamete kadar Allah tarafından korunmuş olan kitabıdır. Ve Kur'an'daki i'caz her nesil için farklı bir şey ifâde eder ve her zaman ve mekânı uygundur. Nerede olursa olsun, toplumların hastalıklarını tedavi etmesi, ondaki i'cazdandır."

BÖLÜM III

ŞA'RÂVÎ'NİN AHLAK-I MEZMUME VE AHLAK-I HAMİDE

KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Kötü Huylar / Ahlak-ı Mezmume

Daha önce geçen bölümlerden beşerî nefsin, kötü huyların, şehvî işlerin ve hevâ ve hevesin yeri olduğunu ele aldık. Zira nefis, hastalanır ve kibir, kin, gurur, hased gibi hastalıklara maruz kalır. Her ne kadar nefsin arzuladığı bazı şeyler mübâh olsa da o, arzuladığı haram şeylere yeltenmeye ve hevâsına uyup haram ve Allah'ın yolundan uzak davranışlara kaymaya çok müsaittir. Aynı şekilde kalp de hastalanabilir ve katılaşabilir, hatta bazen taştan bile daha sert bir hal alabilir. Zira küfür, şirk ve nifâk onu mühürlemiş olur. Böylece şaşkınlık ve sıkıntı karanlıklarında, yani küçük ve büyük günahların karanlıklarında bir o yana bir bu yana yalpalamaya başlar. İşte nefse ve kalbe içirilen tüm bu kötü huylardan kurtulmak, ancak nefis fitrat-ı selimine kalp de sağısalim hâline dönsün diye onları tezkiye etmek ve arındırmakla mümkündür.

Bu bölümde Şa'râvî'ye göre kötü huylar konusunu ele almadan önce, mezmûm (kötü) kelimesinin sözlük manasına ve Şa'râvî'ye göre anlamına değineceğiz. Sözlükte zemm: Methin zıttıdır. Birini zemmetmek, onu ayıplamak ve kınamak demektir ki bu kişiye de mezmûm ve zemîm denilir.⁶⁸⁵ Allah Teâlâ "... mezmûm (kınanmış) ve kovulmuş olarak..."⁶⁸⁶ âyetinde bu kelimeyi kullanmıştır. Zimâm ise kişinin tutmadığında kınanacağı söze denir.⁶⁸⁷ Şa'râvî "mezmûm" kelimesini bazı kötü huylardan bahsederken kullanmıştır. "... Başına bir kötülük geldiğinde hemen ümitsizliğe düşer."⁶⁸⁸ âyetini açıklarken şöyle demiştir: İşte bu insandaki mezmûm bir sıfattır, kendisine bir kötülük veya zarar dokunsa Allah'ın rahmetinden umudunu keser.⁶⁸⁹ Başka bir yerde de Şa'râvî Allah'a ubûdiyyet (kulluk) ve insanlara ubûdiyyet arasındaki farkı kısa ve anlamlı bir ifâdeyle şöyle açıklamıştır ve şöyle demiştir: "Ubûdiyyet" kelimesi, eğer insan için kullanılırsa tüyleri diken diken eden mezmûm bir kelimedir. Çünkü insanın insana ubûdiyyetinde efendi kölenin hayrından istifâde ederken, insanın Allah'a ubûdiyyetinde kul efendisinin hayrından istifâde eder. Bu

⁶⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 220; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I, 315.

⁶⁸⁶ İsrâ 17/18.

⁶⁸⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, I, 321.

⁶⁸⁸ İsrâ 17/83.

⁶⁸⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIV, 8715.

yüzden Allah’a ubûdiyyet; izzet, kuvvet, dayanak demek iken, insana ubûdiyyet zillet ve alçaklık demektir. Bundan dolayı insanlığın ıslâhı için uğraşan herkesin, insana kulluğa savaş açıp kölelerin özgürleştirilmesine çağırdıklarını görürüz.

Bu bölümde ele alacağımız kötü huylardan⁶⁹⁰ bazıları şunlardır: Küfür, nifâk, şirk, riyâ, hased, kibir, gurur, cimrilik, gazap, dünya sevgisi, hevâyâ tâbi olmak.

3.1.1. Küfür

3.1.1.1. Küfrün Anlamı

كَفَرَ الرَّجُلُ Adam inkâr etti ve vahdâniyyete veya peygamberliğe veya şeriate veya bunların üçüne birden inanmadı demektir. Kur’an-ı Kerîm’de “*Kâfir olanlar îmân edenlere dediler ki: Bizim yolumuza uyun...*”⁶⁹¹ âyetinde de bu ifâde geçmiştir. Allah’ı veya nimetini inkâr etti, denilir. Kur’an-ı Kerîm’de “*Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz ki siz ölülerdiniz de O sizi diriltti.*”⁶⁹² ve “*Allah’ın nimetini inkâr ediyorsunuz.*”⁶⁹³ buyrulmuştur. Bir kimsenin hakkını mükâfere etti; kasten onu yok saydı, inkâr etti demektir. İnkâr eden kişiye kâfir denir, çoğulu ise küffâr ve keferedir. Müennes hâli kâfire, onun çoğulu ise kevâfirdir. كَفَرَ الشَّيْءُ وَعَلَيْهِ Bir şeyi örttü ve kapladı demektir. Kâfir kelimesi, gece, deniz, büyük vâdi, büyük nehir, kara bulut ve ekin için de kullanılır. Çoğulu küffârdır. Küfr ise inkâr etmektir.⁶⁹⁴ Küfrân-ı nimet, şükürünü edâ etmeyerek onu yok saymaktır. Küfrün en büyüğü, vahdâniyyeti, şeriatı veya peygamberliği inkâr etmektir. Nimeti inkâr etmek için küfrân kelimesi daha çok kullanılırken, dînî mevzuularda ise küfür daha çok kullanılır. Kufûr ise ikisinde de kullanılır.⁶⁹⁵

Kuşeyrî *Letâifu’l-İşârât* adlı kitabında “*Pis (çirkin, kötü) sözün durumu da pis bir ağaca benzer.*”⁶⁹⁶ âyetini tefsir ederken “pis söz” ve “pis ağaç” kelimelerinin manasını şöyle açıklar: “Kötü (çirkin, pis) sözün misali kötü bir ağaca benzer” cümlesinden maksat küfür sözüdür. Onun pislîği şirk necasetinden ona bulaşan şeylerden dolayıdır. Kelimenin pis oluşu ise şirkin karar kıldığı yer ve kaynak edindiği

⁶⁹⁰ İmam Şa’râvî’nin hakkındaki görüşlerinin incelenmediği bazı kötü ahlak türleri: Zulüm, gıybet, dedikodu, alay etme, fiske, bid’at diğer başka hallerdir. Bu araştırmanın öngörülen hacmini aşmaması dikkate alınarak yukarıda zikredilenler ile yetinilmiştir.

⁶⁹¹ Ankebût 29/12.

⁶⁹² Bakara 2/28.

⁶⁹³ Ankebût 29/67.

⁶⁹⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s. 470-471; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 791-792.

⁶⁹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 714-717.

⁶⁹⁶ İbrahim 14/26.

bir kalpten sâdır olmasından ötürüdür. Pis ağaç şirk demektir. Kökü yerden koparılmıştır. Çünkü küfür çelişkili ve tutarsızdır. Zira onun ne geçerli bir dayanağı, ne bağlayıcı bir burhanı, ne onu gösteren bir delili ne de onu gerektiren bir illeti vardır. O ancak, dayanağı olmayan vesveselerden ortaya çıkan, şüpheler, batıl şeyler ve dalâletten ibarettir. Çünkü o, zayıf şüpheler ve geçersiz dayanaklardan oluşmaktadır.⁶⁹⁷

Süllemî ise *Hakâiku't-Tefsîr* adlı kitabında “karanlığı ve aydınlığı var etti” âyetini tefsir ederken bazı alimlerin sözlerini şöyle diyerek aktarmıştır: Bazıları dediler ki: Karanlığı, yani küfrü ve haram olan amelleri; aydınlığı, yani îmânı ve sâlih amelleri yaratmıştır. Vâsîtî: (Karanlıklar) küfür ve haram olan ameller; nur ise îmândır. Asılları ise ayrılık ve birleşmedir.⁶⁹⁸

Şa‘râvî “küfür” kelimesinin anlamını sözlük anlamına dayanarak açıklar. Nitekim “*Küfre saplananları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.*”⁶⁹⁹ âyetini açıklarken küfrü şöyle tanımlamıştır: Küfür “örtmek, gizlemek” anlamına gelir. “Ke-fe-ra”nın anlamı da örttü demektir. Allah’ı inkâr etmek O’nun varlığını gizlemek anlamındadır. Bir şeyi örten kimse mutlaka mevcûd olan bir şeyi örter. Çünkü örtme ve gizleme işlemi, varlık için geçerli olur. Kâinatta esas olan ise Allah’a îmân etmektir. Kâfirler ise güçlerini, saltanatlarını, diğer insanlar üzerindeki üstünlük ve istismarlarını devam ettirmek için Allah’ın varlığını gizlemeye çalışırlar.⁷⁰⁰ Bundan dolayı “küfür” kelimesinin bizzat kendisinin îmâna delil olduğunu görürüz. Çünkü küfür kelimesi haddi zatında, sahibinin içinde gizlemeye ve örtmeye çalıştığı var olan bir îmânı ifade eder.⁷⁰¹ “*Doğrusu Allah hiçbir haini, kefürü (nankörü) sevmez.*”⁷⁰² âyetindeki “kefür” Allah’ın nimetlerini gizleyen ve inkâr eden kimsedir.⁷⁰³

3.1.1.2. Küfrün Şerrin Zirvesin Olması

Dünyada bundan daha büyük bir şer yoktur. Çünkü küfürden daha büyük günah yoktur. Zira bu kâfir Allah’ın onu rahmetinden kovacağı bir suç işlemiştir. Bundan dolayı Allah âyet-i kerîmesinde “*Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını (günahları) dilediği kimse için bağışlar.*”⁷⁰⁴ buyurmuştur. Kişi bütün

⁶⁹⁷ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 249.

⁶⁹⁸ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, I, 192.

⁶⁹⁹ Bakara 2/6.

⁷⁰⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 137.

⁷⁰¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2527.

⁷⁰² Hacc 22/38.

⁷⁰³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVI, 9833.

⁷⁰⁴ Nisa 4/48.

dünyaya sahip olsa da küfür ve şirk kendisi için büyük bir şerdir. Hatta akıl etmeyen canlılardan bile daha kötü durumdadır. Kim şirke veya küfre düşerse, kendisine de bütün dünya verilmiş olsa bu kendisi için şerdir. Çünkü o ne elde ederse etsin, dünya nimetleri azdır. Etrafında ne kadar mal mülk ve saltanat olsa da bunlar bir gün kendisini terk edecektir. Bundan dolayı Allah Teâlâ âyet-i kerîmesinde “*Allah katında yürüyen canlıların en kötüsü kâfir olanlardır.*”⁷⁰⁵ buyurmuştur. Niçin onlar canlıların en şerlileridir? Çünkü akıllı olmayan canlının, dünyada aklını kullanmadığı bir görevi vardır. Fakat o görevini tas tamam yerine getirir. Yükleri taşır ve kendisinden istenen her türlü şeyi veya onun için yaratıldığı her türlü görevi yerine getirir.

Bu canlılar inkâr etmeye de kâdir değillerdir. Bir şey düşünemezler. Bu yüzden iç güdülerini kendilerine hâkimdir. İç güdülerinin verdiği hüküm de doğru olur. Zira hayvanlardan birine yemek getirildiğinde kendisine yetecek kadarını alıp gerisini bıraktığını görürsün. Onu herhangi bir yemekle istediğin kadar daha fazla yedirmeye çalışsan bile onu reddeder. Çünkü iç güdülerin verdiği hüküm doğru bir hükümdür ve hayvana sadece ihtiyacı olduğu kadarını verir. Allah Teâlâ kâinatındaki âyetlerini düşünöbilsin ve bu kâinatın var olan bir yaratıcısının olduğuna îmân etsin diye insana akıl vererek onu üstün kılmıştır. Fakat insan bunun yerine aklını Allah’ı inkâr etmek için araç olarak kullanır. Bunun üzerine Allah’tan uzaklaştırır ve isyana sebebiyet verir. Böylece sanki o Allah’ın kendisine bahşettiği bu fazileti ortadan kaldırmış olur. Hatta asıl vazifesinin aksini yaptırır. Böylelikle yeryüzünde dolaşan canlıların en şerlileri olur.⁷⁰⁶

Aklımıza şöyle bir soru gelebilir. Neden inkâr? Bütün kâinat onu îmân etmeye davet ederken Ademoğlu neden inkâr eder? Bu soruyu cevaplamadan önce Şa‘râvî’nin kâfirler için yaptığı sınıflandırmayı zikrelelim. Zira Şa‘râvî kâfirleri ikiye ayırmıştır. Bir grup Allah’ı inkâr etmiş, ancak kendilerine doğru yol gösterilince ise akılları galip gelmiş ve îmân etmişlerdir. Diğer grup ise inkâr etme işinden kazanç sağlayan kimselerdir. Bu yüzden o kimseye îmandan ve îmânî delillerden her ne gelirse gelsin yine de küfre sarılıp inat eder ve inkârına devam eder. Çünkü o dünyada sahip olduğu iktidarını, zulüm ve zorbalık üzerine kurulu otoritesini korumak ister. Hak için bile olsa onları bırakmayı kabul etmez. Allah (c.c.) bu grup hakkında “*Küfre saplananları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.*”⁷⁰⁷ buyurmuştur. Bu kimseler

⁷⁰⁵ Enfâl 8/55.

⁷⁰⁶ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Hayr ve’s-Şer*, Dari Ahbâri’l-Yevm, Kahire trs, s.105-106.

⁷⁰⁷ Bakara 2/6.

Allah'ın tebliği onlara ulaşmadığı için inkâr etmiş değillerdir. Onları Allah'ın yoluna döndürecek bir nebî veya rasûle ihtiyaç duydukları için de inkâr etmiş değillerdir. Onlar ancak inkâr etmeyi bir meslek ve hayat tarzı edinmişlerdir. Çünkü kendilerini efendi ve haksız yolla başkaları üzerinde üstün kıldığından dolayı inkârdan faydalanırlar. Çünkü bütün insanları eşit sayan ve zulmü reddeden îmânî kabul etseler hiçbir şeyde üstün olmayan normal insanlara dönüşürler.⁷⁰⁸

3.1.1.3. Kâfir, Allah'tan Ne Hak Eder?

Allah kâfiri inkârından ve Allah'a ortak koşmasından dolayı doğru yola iletmemiştir. Aksine kalbine korku ve endişe salmıştır. Dünyada ne yaptığını bilmeden hareket etsin diye kalbine kilit vurmuştur. Bu kimsenin âhiretle ilgili hiçbir amelinin kabul etmez.

Hidâyeti arzulayan kulu Allah hidâyete erdirir, îmân ve takvasını artırır. Hidâyete ermekten yüzünü çeviren, küfür ve inkârını benimseyen kâfir ise doğruya ve Hak yola ileten ilâhî delâleti kendisine haram kılmış olur. Allah Teâlâ bütün insanlara, hem mümine hem de kâfire doğru yolu göstermiştir. Yani amaca ulaştırın yolu onlara göstermiştir. Bundan sonra insanlar ikiye ayrılmıştır: Bir kısmı bu yolu kabul edip râzı olmuş ve Allah'ın dilediği yoldan yürümüştür. Diğer bir kısım ise bu yolu kabul etmemiş ve Allah'ın muradından uzaklaşmıştır. Bu mümin çok geçmeden Allah'ın yanına varır ve O'na îmân eder. Hakk Te'âlâ da ona başka bir ödül ihsan eder. Bu ödül Allah'ın ona yardım etmesi ve işlerini kolaylaştırmasıdır. İşte bu, Allah'ın kendisine îmân eden ve yoluna razı olanlara ödül olarak verdiği ikinci hidâyettir. Bu da “meûneti” ifade eder. Allah mümin kuluna itaatin tadını tattırır ve istekle himmetli bir şekilde ona yönelmesini sağlar. O halde hidâyet ilk olarak “delâlet” ile olurken, ikinci olarak da “meûnet” ile olur.⁷⁰⁹

O zaman Şa'râvî'nin sözünden anladığımıza göre burada iki türlü hidâyet vardır. Delâlet hidâyeti ve meûnet hidâyeti. Niçin kâfirler meûnet hidâyetini hak etmemişlerdir. Allah Teâlâ'nın “*İman ettikten, Peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola ulaştırır? Allah zalim toplumu doğru yola iletmez.*”⁷¹⁰ âyetinde kastedilen kimseler kimlerdir? Hakk Te'âlâ -Bu Şa'râvî'nin sözüdür.- öncelikle delâlet hidâyetiyle yol

⁷⁰⁸ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 140.

⁷⁰⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1598.

⁷¹⁰ Âl-i İmran 3/86.

gösterir. Zira Allah bütün insanlara doğru yolu göstermiştir. Kim O'nu hoşnutlukla karşılar ve î mân ederse ona ikinci bir hidâyeti bahşeder. Bu da meûnet ve kolaylık hidâyetidir. *“Hidâyete erenlere gelince Allah onların hidâyetini artırır ve onların Allah’a karşı gelmekten sakınmalarını sağlar.”*⁷¹¹ İnkâr eden ve şirke düşerek kendine zulmeden kimseye gelince Hakk Te‘âlâ ondan meûnet hidâyetini men eder. Çünkü o kimse delâlet hidâyetini görmüş fakat î mân etmemiştir. *“İman ettikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir?”* âyetindeki soru, kınamanın ve birinci hidâyet değil meûnet hidâyetinden uzaklaşıldığının kastedildiği bir sorudur. Diğer bir ifadeyle Allah, “Beni inkâr edene nasıl yardım ederim” demek istemiştir. Bu âyette kastedilenler Rasulullah’ın (sav) vasıflarının kitaplarında belirtildiği bazı ehl-i kitâb kimselerdir. Öyle ki onlardan olan Abdullah b. Selam şöyle der: “Muhammed’i (sav) gördüğümde oğlumu tanıdığım gibi onu tanıdım. Hatta onu kendi oğlumu tanıdığımdan daha iyi tanıdım.”⁷¹²

Kâfirler Allah’tan uzaklaşmaları, O’na ortak koşmaları ve dalâlete düşmelerinden dolayı kalplerine korku salınmasını hak etmişlerdir. Küfür taşıyan her kalp, -Bu Şa‘râvî’nin sözüdür.- içine korku salınmaya muhtaçtır. *“Hakkında hiçbir delil indirmediği şeyleri Allah’a ortak koştuklarından dolayı inkâr edenlerin kalplerine korku salacağız. Gidecekleri yer de cehennemdir. Zalimlerin varacağı yer ne kötüdür.”*⁷¹³ âyetindeki azamet nûn’u (yani salacağız ifâdesinin birincisi çoğul şahıs olarak gelmesi) bütün kâfir kalpleri kaplamak için gelmiştir. Allah Teâlâ onların kalplerine korku salarak onlara haksızlık etmez. Fakat onlar kalplerine korku salınmasını hak etmişlerdir. Neden? Allah’a ortak koştukları için. Allah’a ortak koşmak onlara korkuyu getirmiştir. Çünkü Allah (dilediğini) yapar, ortak koştukları şeyler ise yapamaz. Eğer ortak koştukları gerçek olsalardı, onları yüzüstü bırakmazlardı. Kendilerine yardım etmeleri için neden ortak koştuklarını getirmediler?⁷¹⁴

Kâfir hidâyete ermemeyi ve kalbine korku salınmasını hak ettiği gibi *“derin bir sapıklığa düşmüştür”*. Şa‘râvî *“Ey î mân edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba î mân edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse derin bir sapıklığa düşmüştür.”*⁷¹⁵ âyetini böyle yorumlamıştır. İmam Şa‘râvî bu âyetin tefsirinde şunları

⁷¹¹ Muhammed 47/17.

⁷¹² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, III, 1599.

⁷¹³ Âl-i İmran 3/151.

⁷¹⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, III, 1816.

⁷¹⁵ Nisa 4/136.

söylemiştir: ضل: gösterilen yolun aksine yürüdü demektir. İnsan amaçladığı hedefini şaşırdığında ضلَّ الطَّرِيقَ yolunu şaşırdı denilir. “*Derin bir sapıklığa düşen*” kimse uzak ıssız bir yere giden kimsedir. Bundan maksat da küfrün ıssızlığıdır.⁷¹⁶ Kâfir inkârı, şirki ve dalâletinden dolayı kalbine mühür vurulmasını da hak etmiştir. Kalplere mühür vurulması hakkında gelen ilâhî açıklama bir kere hatm (خَتَمَ), bir kere tab’ (طَبَعَ) diğer defalarda ise ekinne (أَكْنَتَ: perde, örtü) ve ğulf (غُلْفَ: örtü) kelimeleriyle gelmiştir. Allah Teâlâ bunun hakkında şöyle buyurmuştur: “*Allah onların kalplerini mühürlemiştir.*”⁷¹⁷ ve “*Allah kalplerine mühür vurdu (kilit vurdu)*”⁷¹⁸. Kalbinin inkârı -Bu Şa‘râvî’nin sözüdür.- kâfirin hoşuna gittiği sürece Hakk Te‘âlâ kalbine kilit vurur. Öyle ki ne içindeki küfür çıkar ne de çıkardığı îmandan bir şey girer. Bu tamamen kırmızı mumla bir şeyi mühürlemeye benzer. İçindeki şeylerde dışındaki şeylerde olduğu gibi kalır.⁷¹⁹

3.1.2. Nifâk

3.1.2.1. Nifâkın Anlamı

نَافِقُ الْيَرْبُوعُ Köstebek münâfıklık etti, yani tüneline girdi demektir. Birinin münâfıklık etmesi ise içinde sakladığı şeyin tersini dışa vurmasıdır. Dinde münâfıklık etmek ise kâfir olduğunu gizlemek ve kendini mümin gibi göstermektir. Düşmanlık besleyip de dost gibi gözüken, yahut içinde sakladığının tersini dışa vuran da böyledir.⁷²⁰ Nafak ise tünel demektir. Köstebeğin tüneli de bu köktendir ki ona nâfîkâ denir. Köstebeğin tüneline girmesi, yani münâfıklık etmesi de buradan türemiştir. Nifâk kelimesi de bu köktendir. Zira o da bir kapıdan şeriate girerken diğer kapıdan çıkmaktır.⁷²¹

Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn* adlı kitabında ilim ehli ve sahabenin nifâk hakkında söylediği bazı sözleri aktarır. Biz de onlardan bir kısmını burada zikredeceğiz. Zira Hasanul-Basrî: “Kişinin açık ve gizli durumlarının farklı olması, dili ve kalbinin farklı olması, iç ve dışının aynı olmaması nifâktandır.” demiştir. Huzeyfe (r.a.) “Hz Peygamberin zamanında kişinin konuşup onun yüzünden münâfık olduğu kelimeyi bugün sizlerden günde yirmi defa duymaktayım.” demiştir. Bazıları “Nifâkın alâmeti, insanları yaptığı için kınadığın bir şeyi kendin yapman, zulüm zorbalık olan bir şeyden

⁷¹⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2716.

⁷¹⁷ Bakara 2/7.

⁷¹⁸ Tevbe 9/93.

⁷¹⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VIII, 5406.

⁷²⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.926; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 942.

⁷²¹ Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 819-820.

hoşlanman veya hak olan bir şeyi sevmemendir.” demişlerdir. Yine denilmiştir ki “Nifâkın alâmeti, kişinin kendisinde olmayan bir şeyden dolayı övüldüğünde hoşuna gitmesidir.” Bir adam İbn Ömer’e (r.a) şöyle demiştir: Biz emirlerin yanına girdiğimizde onların her dediğini tasdik ederiz. Fakat yanlarından çıktığımızda dediklerini eleştiririz. İbn Ömer (r.a) biz Rasulullah’ın (sav) zamanında bunu münâfıklık sayardık, diye cevap vermiştir.⁷²²

Ebu Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) de *Kûtü’l-Kulûb* adlı kitabında bizlere tasavvuf ehlinin nifâk hakkında söylediği bazı sözleri aktarır. O sözleri burada özetle vereceğiz. Denilmiştir ki: Nifâktan kendini kurtaran ancak üç sınıf vardır: Bunlar Sıddıklar, şehitler ve sâlihlerdir. Yine denilmiştir ki, her kim kendisinde hiç nifâk olmadığından emin olursa o kimse münâfıktır. Hasanü'l-Basrî’nin (r.a.) “Kişinin gizlediği ve alen ettiklerinin farklı olması, dili ve kalbinin farklı olması, iç ve dışının aynı olmaması nifâktandır.” Görüşü ise bundan daha da ağırdır. Tevhid eksikliğinden ve yakîne olan inanç zayıflığından kaynaklanan nifâk ve şirk kalıntıları, müminlerin her daim Allah’ın gazabından ve amellerinin boşa gitmesinden korkmalarını gerektirmiştir.⁷²³

Şa’râvî, nifâk ve münâfık kavramlarını tanımlar ve bu ikisini ele alan âyet-i kerîmelerin açıklamasından yola çıkarak onları şu şekilde vassfeder. Tıpkı şu âyeti kerîmelerde olduğu gibi: “*Size ne oluyor da münâfıklar hakkında iki gruba ayrıldınız?*”⁷²⁴ ve “*Münâfıklara kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele*”⁷²⁵ ve “*Ey Peygamber kâfirlere ve münâfıklara karşı cihad et ve onlara karşı çetin ol. Onların varacakları yer cehennemdir ve orası ne kötü bir varış yeridir.*”⁷²⁶ Ve o nifâkın sözlük anlamından da ayrılmaz. Ona göre münâfık, küfre inanıp kalbinin onunla düğümlendiği kişidir. Fakat dili bunun aksini söyler ve melekeleri birbirini tutmaz. Bu nedenle dili kalbinde olanın aksini söyler. Dağınık ve endişeli olarak yaşar. İmânın da küfrün de hayrını görmek ister.⁷²⁷ Çünkü o her iki durumu da içerisinde barındırır: Müslümân gözükmek ve içinde küfür taşımak. Nifâk ise köstebeğin nâfikâsından (tünelinden) türetilmiş bir kelimedir. O, deliklerin birinde gizlenir ve gözden kaybolur. Köstebek, kötülüğünü istediği birini aldatan bir çöl hayvanıdır. Kendisine delikten iki kapı açar. Adamın önünde bir kapıdan

⁷²² Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn*, s. 1522.

⁷²³ Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Hârisî, *Kûtü’l-Kulûb fî Mu’âmeleti’l-Mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmi’t-tevhîd*, thk. Asım İbrahim Kayalı, Daru’l-kütübü’l-ilmîyye, Beyrut 2005, I, 391-392. Ayrıca bkz. Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, I, 377; Sülemî, *Hâkaiuku’t-Tefsîr*, II, 236.

⁷²⁴ Nisa 4/88.

⁷²⁵ Nisa 4/138.

⁷²⁶ Tevbe 9/73; Tahrîm 66/9.

⁷²⁷ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, IV, 2516.

girer. Ve sonra başka bir kapıdan çıkar. Adam onu bir kapıda beklese de tavşan çoktan diğer kapıdan çıkıp gitmiş olur.⁷²⁸

3.1.2.2. Nifâk Çeşitleri

Allah Subhanehu ve Te‘âlâ Kur’anı Kerim de Bakara Suresi'nin başında insanlığın tamamını bizler için vasıflandırmıştır, ki onlar üç gruba ayrılır: Müminler, kâfirler ve münâfıklar. Allah Teâlâ , müminleri üç, kâfirleri iki âyette tanıtmalarına rağmen münâfıkları on üç âyette tanıtmıştır. Neden? Bu onların din hususunda tehlike arz etmelerinden dolayıdır. Münâfık, dini yıkıma uğratan kişidir. Fakat aşikar bir şekilde inkâr eden kâfirden sakınır ve ona karşı önlem alırız. Bakara Suresi'nin başında münâfıkları ele alan âyet-i kerîmeleri okuduğumuzda *“İnsanlardan inanmadıkları halde Allah'a ve âhiret gününe inandık diyenler de vardır... Şüphesiz Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.”*⁷²⁹ Bu bize münâfıkların bazı sıfatlarını gösteriyor. Münâfık kimsenin sana karşı îmanlı gibi görüldüğünü görürsün; fakat o, kötülüğü ve küfrü gizler. Sen onu mümin zannedip ona sırlarını açarsın ve o da bunu dini yaralamak üzere silah olarak kullanır. Ve bu, münâfıkların Kur’an-ı Kerim de geçen ilk sıfatıdır.⁷³⁰

Onlar, nifâklarıyla Allah'ı ve müminleri aldattıklarını zannederler. Gerçekte ise yalnız kendilerini aldatırlar. Allah Subhanehu ve Teala onların nifâklarını bilir. Bilakis müminler de bunu bilir. Şâyet bilmezlerse Allah onlara bunu bildirir. Allah'ın şu sözünü oku: *“Biz dileydik onları sana gösterirdik de sen onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun sen onları konuşma tarzlarından da tanırsın. Allah yaptıklarınızı bilir.”*⁷³¹ Diğer bir âyet-i kerîme’de münâfıklar, peygamberin Allah'ın rasulu olduğuna şahitlik etmek üzere geldiler ve Allah da onları rasulun önünde rezil rüsva etmedi mi? Ve şu âyeti indirmede mi: *“(Ey Muhammed) Münâfıklar sana geldiklerinde," Senin elbette Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz " Allah senin elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münâfıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder.”*⁷³² Münâfıklar, dilleriyle kalplerinde olmayanı söylerler. Onlar sadece dilleriyle Muhammed'in Allah rasulu olduğunu söylerler fakat kalpleriyle bunu inkar eder ve yalanlarlar. Bu nedenle münâfıkların söylediği şeyler -

⁷²⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 2721.

⁷²⁹ Bakara 2/13-30.

⁷³⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 146-147.

⁷³¹ Muhammed 47/30.

⁷³² Münafikûn 63/1.

gerçek olsa dahi- yalan sayılır. Çünkü doğruluk, sözün kalpte olanın hakikatine uyuşmasıdır.⁷³³

Allah Subhanehu ve Te‘âlâ, münâfıkların kalplerinde olanı hastalığa benzetmiştir. Onların kalpleri, kalbi yaşatıp onu genç ve kuvvetli kılan sağlıklı î mânâna sahip değildir. Onlar, hasta kalplerdir. Peki niçin hastalar? Çünkü nifâk ve etrafındakilere karşı olan aykırılık onu yordu ve yalanla dolu bir hayat yaşadığı hissine kapıldı. İman nurunun girmediği kalbinin huzursuzluğu onu hasta etti. Ve onlar zayıf kalplerdir. Hakk’ı bilmekten gelen güç onlarda yoktur. Ve onlar, etrafındaki her şeyden korkan, her adımında tereddütlü, kalplerindeki ile dillerindeki birbiriyle çelişen kalplerdir. Bu kalplerin; hakkı söylemeye de, sâdık olmaya da, etrafındakileri Allah’ın kalplere koyduğu î mânâ fitratına uygun bir görüşle görmeye de gücü yoktur. Ve bu kalpler ancak Allah’ın izniyle şifa bulur. Ve onun ilacı da doğru, hakiki î mânâ ve Kur’an’dır. Ve her ikisi de bu münâfıkların kalplerinden uzaktır. İşte bu da münâfıkların ikinci sıfatıdır.⁷³⁴

Münâfıkların âyet-i kerîmelerin işaret ettiği üçüncü sıfatına gelirse o, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaktır. Allah Teâlâ insanın yeryüzünde güzel bir hayat yaşaması için bir metot ortaya koymuştur. Münâfıklar ise gerek tersini emrederek gerekse İslâmı içten yaralamak için Müslüman olduklarını iddaa ederek bu metodu bozmak için bütün çabalarını harcamışlardır. Çünkü İslam düşmanları, bu hak güçlü dinin küfür darbeleriyle etkilenmesinin mümkün olmadığının farkına vardılar. Bilakis din, onunla yüzleşir ve ona galip gelir. Hak ve batıl arasındaki savaşta daima hak kazanır. Âciz kaldıklarında dinin sadece içten hezimete uğratılabileceklerini ve Müslümanları bölmek için kullanılabilecek tek gerçek yöntemin münâfıklık olduğunu farkına vardılar. Müslümanlara onlardan birileri gibi gittiler ki aralarında İslâm’a karşı kullanabilecekleri düşmanlıklar çıkarsınlar. Böylece bazı mezhepler ve laiklik, solculuk vb. farklı görüşler ortaya çıktı. Bunların hepsini yeryüzünde bozgunculuk çıkarabilmek ve Allah’ın metoduyla savaşabilmek için İslâm’da münâfıklar ortaya çıkardı ve o İslâmî bir kılıf giydirdiler.⁷³⁵

Bakara Suresi haricinde münâfıklar ve onların sıfatlarından bahsedip müminleri onlara karşı uyaran pek çok âyet vardır. İki topluluğun (ordunun) karşılaştığı günde başınıza gelen musibet Allah’ın izniyledir. Bu da müminleri ortaya çıkarması ve

⁷³³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 150.

⁷³⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 152.

⁷³⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 154-155.

münâfıklık yapanları belli etmesi içindi. Onlara (münâfıklara), “Gelin, Allah yolunda savaşın veya savunmaya geçin” denildi de onlar, “Eğer savaşmayı bilseydik, arkanızdan gelirdik” dediler. Onlar o gün, îmândan çok küfre yakın idiler. Ağzlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir.”⁷³⁶ âyeti, Medine münâfıklarının ve savaş için çıkmayı geciktirerek ordunun üçte biriyle Medine’ye dönen başkanları Abdullah b. Übeyy b. Selûl’u ifşa etmektedir. Hakk Te‘âlâ , onları ifşa ediyor: “ Onlar o gün îmândan çok kâfirliğe yakın idiler.” Bundan önce gizli bir nifâk hali içerisindeydiler. Nifâk gizli olduğu müddetçe dil söyler kalpse onu inkar eder. Onlar ikisi arasında debelenip dururlar. Ne onlara varabilirler, ne de bunlara. İşte bu mesele onu alenen yapılan kâfirliğe yakın kılmıştır.” Dilleriyle kalplerinde olmayanı söylerler.” Yani: Diliyle bir söz söyler, kalbi de onu inkar eder. Bu yüzden de cehennem en alt çukurunda olacaklar. Çünkü onlar, kandırmacı kimselerdir. Nefisleri paramparçadır. Dilleriyle kalpleri uyuşmaz. Çünkü kalp küfür konusunda ısrar ederken -Allah korusun- dil de îmânını ilan ederek atıp tutar.⁷³⁷

“Onlar, müminleri bırakıp kâfirleri dost edinen kimselerdir. Onların yanında izzet ve şeref mi arıyorlar? Halbuki bütün izzet ve şeref Allah'a aittir.”⁷³⁸ âyeti, onların müminleri bırakıp da kâfirleri dost edindiklerini ifşa ediyor. Ve bu dostluğu yorumluyor. Nifâk şekillerinin ilki münâfığın kâfiri dost edinmesi, ona yakın olması ve onu sevmesi, müminleri bırakıp ondan yandaşlık, yardım, dostluk ve sohbet istemesidir. Ve beşerî fiillerin her birinin mutlaka istenilen bir amaç için olduğunu biliyoruz. Peki hangi gaye veya hedef münâfıkların, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesine yol açıyor? Cevap, âyet-i kerîmede olduğu gibidir: Onlar kâfirlerden izzet istiyorlar. İzzet, (galibiyet ve yardım) başkalarından değil bilakis diğerlerinin elde edemeyeceği izzetin kaynağı olan Hakk Te‘âlâ ’dan istenir.⁷³⁹

Münâfık kimse, Kur’an-ı Kerim âyetleri kalbine tesir eder, böylece kalbi de îmân eder korkusuyla nifâk halinde kalmaya pek isteklidir. Münâfık ya da kâfir kimseye nifâkından veya küfründen bir gaflet anı geldiği zaman -Bu Şa‘râvî’nin sözüdür.- îmân ona hücum eder ve o da korkar. Yanındakilere şöyle der: Bizimle beraber olanlara “ Bu Kur’an’ı dinlemeyin” dememiz daha iyidir. “Bu Kur’an’ı dinlemeyin.”⁷⁴⁰ Niçin? Nifâkından gâfil olduğu bir âna denk gelmemesi için. Çünkü orada îmânın kalbe

⁷³⁶ Âl-i İmrân 3/167.

⁷³⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, III, 1867.

⁷³⁸ Nisa 4/139.

⁷³⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, V, 2724-2725.

⁷⁴⁰ Fussilet 41/26.

girmesi mümkündür. İş bununla da kalmaz. Bilakis kendilerine tabi olan kişilerden onu karıştırmalarını isterler. “*Kur’an okunurken gürültü yapın, belki bastırırsınız*”.⁷⁴¹ Yani, karmaşıktırmalarını isterler ki Kur’an-ı Kerim kalplere nüfuz etmesin. Bu nedenle “*Allah, onların kalplerini çevirir. Şüphesiz onlar, akletmeyen bir kavimdir.*”⁷⁴² Bu, kendilerini nifâka yöneltmelerinin bir sonucudur. Allah Subhanehu ve Te‘âlâ da bunun üzerine onlara yardım eder. İmanın kıymetini bilmedikleri müddetçe ondan uzağa giderler. Çünkü onlar, "akletmeyen bir kavimdir." yani anlamayan.⁷⁴³

Kur’an-ı Kerim’de şu âyette onların güçlkle kıldıkları namaza değinilir: “*Münâfıklar, Allah’a oyun oynamaya çalışıyorlar. Halbuki Allah onların oyunlarını başlarına çevirmektedir. Onlar, namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah’ı da pek az anarlar.*”⁷⁴⁴ Onlar, Müslümanları aldatmak ve başkalarına namaz kıldıklarını göstermek için insanların önünde zâhirî olarak namaz kılarlar. İnsanların önünde gösteriş için kıldıkları namazda tamamıyla gereken şeyleri okumazlar. Sadece Fatiha ve bazı Kur’an-ı Kerim âyetleri gibi cehren okunan şeyleri okurlar. Fakat onlar, rükûda Âzîm olan Allah’ın adını tesbih etmezler ve aynı şekilde secdede de Âlâ olan Allah’ın ismini tesbih etmezler. Her münâfığın içinde iki zıt akım vardır: Müminlerle iken ortaya çıkan akım ve kâfirlerle iken ortaya çıkan akım. Müminlerle iken ortaya çıkan akım, münâfık kimseyi namaz kılmaya ve az da olsa Allah’ı zikretmeye mecbur kılar. Kâfirlerle iken ortaya çıkan akım ise bundan tembellik yapmalarını ve Allah’ı çokça zikretmemelerini sağlar. Böylece toplumları bu riâyâkarlıkla sarsar, titretir ve tahrip ederler. Çünkü Hakk Subhanehu, Müslümanın her amelini Allah rızasına dikkat ederek eda etmesini ister. Ve O kendisinden hiçbir şey gizli kalmayandır.⁷⁴⁵

Münâfıkları ele alan âyetlerin pek çoğuna baktığımızda onların Medenî âyetler olduğunu görürüz. Peki niçin nifâk Mekke’de değil de Medine’de ortaya çıktı? İmam Şa‘râvî bu soruyu *el-Fetâvâ* adlı eserinde şöyle cevaplıyor: Medine’de ortaya çıkan nifâk doğal bir oluşumdu ve islamın gücünün bir deliliydi. Çünkü güçlü olan kendisine karşı münâfıklık edilen kişidir. Mekke’deki islam ise zayıftı. İslam Medine’ye

⁷⁴¹ Fussilet 41/26.

⁷⁴² Tevbe 9/127.

⁷⁴³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IX, 5600-5601.

⁷⁴⁴ Nisa 4/142.

⁷⁴⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 2741.

ulaştığında özellikle hicretle birlikte, liderlik kazanan bir kavme karşı nifâkın ortaya çıkması kaçınılmazdı.⁷⁴⁶

3.1.2.3. Nifâkın Toplum Üzerindeki Etkileri

İslam toplumu için daha tehlikeli olan kimdir? Kâfir mi münâfık mı? Ve tehlikenin boyutu nerede gizlidir? Bu iki soruya Şa‘râvî’nin münâfıklarla alakalı bazı âyetlere yaptığı tefsirinden veya bu konuyu içeren diğer kitaplarından elde ettiğimiz görüşlerine dayanarak cevap verebiliriz. Nifâkın gücü kötülüğü ve karanlık içerisindeki faaliyeti, İslam ve toplum için küfrün gücünden daha tehlikelidir. Bunun için Hakk Subhanehu ve Te‘âlâ ’nın müminler konusunu Bakara suresinden üç âyet ile, kâfirler konusunu iki âyet ile, münâfıklar konusunu ise on üç âyet ile ele aldığını görüyoruz. Çünkü nifâkın tezâhürleri çoktur. Ve onun aslında değişken bir hakikati vardır. O ne Hakk’a karşı çıkan cesur bir güçtür; ne de Hakk’a inanmayı kabul etmiş bir güçtür. Kur’an nifâk problemini ele alırken onun toplum üzerindeki tehlikesine dikkat çekiyor. Kur’an bize münâfıkların göğsünde kimin nifâk ateşini tutuşturduğunu söylemiyor. Ancak *‘Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman’*⁷⁴⁷ buyuruyor. Şeytan kelimesi şerri kışkırtan gizli düşmana işaret ediyor. Münâfıkların Medine’deki şeytanları ise sadece Yahudiler idi. Allah Teâlâ da böyle buyuruyor: *‘Ey Muhammed! Münâfıklar sana geldiklerinde, ‘Senin, elbette Allah’ın Rasulü olduğuna şahitlik ederiz!’ derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münâfıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder!’*⁷⁴⁸ Onlar, *“Biz şahitlik ettik”* sözlerinde yalancıdırlar. Çünkü şهادette, kalbin dil ile uyumlu olması gerekir. Onların kalpleri dilleri ile uyumlu değildir. Bilakis bu şهادet sadece dil ile yapılmıştır. Münâfıklar, hayatlarının her hareket ve faaliyetinde de böyledirler.⁷⁴⁹ Rasulullah ((sav)) şunu dediğinde doğru söylemiştir: *‘Dört huy vardır ki, bunlar kimde bulunursa o kişi tam münâfık olur. Kimde de bu huylardan biri bulunursa, onu terk edinceye kadar o kişide münâfıklıktan bir sıfat bulunmuş olur: Konuştuğunda yalan söyler, söz verince sözünden döner, anlaşma yaptığıında ihanet eder, düşmanlık ettiğinde de haddi aşar.’*⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ Şa‘râvî, *el-Fetâvâ*, s.398-399.

⁷⁴⁷ Bakara 2/14.

⁷⁴⁸ Münafikûn 63/1.

⁷⁴⁹ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Hutabu'l-Cum'ati ve'l'ideyn*, Mektebetü't-türâsü'l-islâmî, Kahire 1984, s.106-107.

⁷⁵⁰ Muttefekun aleyh. Buhârî, "el-Mezâlim" 18; Müslim, "İymân" 106. Buhârî'nin rivâyetine göre hadisin

el-Fetâvâ kitabında başka bir yerde, Şa‘râvî’ye nifâkın toplum için ne kadar tehlikeli olduğu sorulduğunda, şu şekilde cevap vermiştir: "Münâfık kendi nefesine güç yetiremez. Bunun için de hak olan daveti kabul edemez. Çünkü o, nefisini bâtıla kötü bir şekilde alıştırmıştır. Bâtıla meyletmekten kendi nefisini alıkoyamamıştır. Keşke Hakk’ın davetçileriyle yüzleşebilecek gücü olsaydı. Ancak o, onlardan korktu ve Hakk’a îmân ettiğini ilan etti. Çünkü onun Hakk’a îmân edebilmek için nefesine karşı koyacak gücü ve kuvveti yoktur. Bunlar kâfirlerden daha tehlikelidir. Çünkü kâfir gayet açık ve net bir şekilde Hakk’tan döner. Gizli gücü gizlemeden açıkça önüne koyar. Ancak münâfık, gizli güce karşı ikiyüzlülük yapıp, gücünün arttığına inanman için, onunla beraber olduğunu iddia eder. Keşke sadece, gücün kendisi ile birlikte olduğunu iddia etmekle kalsaydı. Ancak o, içinde de o güce karşı olur. Sanki hakka karşı iki yönden savaşır. Birincisi: Hakk’ı kendisiyle beraber sayar. İkincisi de: Kanaati ve îmânı açısından Hakk’ın gücünün kendisiyle beraber olduğunu gösteren olumlu bir kılıç ve bir de ondan gasbedilen olumsuz bir kılıç çeker. Böylece nifâkın gücü, kötülüğü ve karanlıkta faaliyeti sebebiyle küfrün gücünden daha tehlikeli olmuştur." ⁷⁵¹

Münâfıkların Müslüman toplum üzerindeki en önemli tehlikesi ve fesadı, hakkın batıla, batılın da hakka dönüşmesi için, İslam toplumunun ahlakî değerlerinin bozulmasında oynadıkları roldür. İki yüzlü olan münâfık, bazı mevkilere ulaşır ve terfi eder. İşinde ve hayatında ihlaslı ve takvâ sâhibi olan müminin hareket alanını daraltır. ‘Onlar, Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah'ın korumasını emrettiği bağları koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir. İşte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.’”⁷⁵² âyetini şerh ederken Şa‘râvî şöyle der: "Fesadın ilk belirtisi, işin ehil olmayana emanet edilmesidir. Niçin? Çünkü o zaman, toplum nifâk ve kargaşa üzere inşâ edimiş olur; ihlâs ve itkân üzere değil. Münâfıklığı iyi yapan yüksek mevkiilere ulaşırken, işini iyi yapan ise hiçbir şeye ulaşamamaktadır. Sonuç, cahil ve münâfıklardan oluşan bir grubun, işleri ilimsiz bir şekilde yürütmesi, hakkın zâyi olması ve değerlerin de yok olmasıdır. Ve toplumun bir ormana dönüşmesidir. Her insan, başkasının haklarına aldırmadan kendi arzularını gerçekleştirmek ister. Çalışıp karşılığını alamayan kimse, çalışmanın fayda vermediğini hisseder. Böylece toplumun

lafzı: Abdullah b. Ömer (r.a) Hz. Peygamber’in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: (Kimde dört şey bulunursa o kişi münâfıktır. Ya da kimde bu dört nifâk hasletinden biri bulunursa o şeyi terk edinceye kadar onda münâfıklık özelliği bulunmuş olur: Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, anlaşma yaptığında ihanet eder, düşmanlık beslediğinde de haddi aşar.)

⁷⁵¹ Şa‘râvî, *el-Fetâvâ*, s. 398-399.

⁷⁵² Bakara 2/27.

hepsi üretmeyen bir topluluğa dönüşür." ⁷⁵³ Hakk Subhanehu ve Te‘âlâ hayat hareketinin ölçüsünü, vaad ve tehdidin içine yerleştirmiştir. Ancak hakedeni teşvik et, ödülü de ancak çalışkana ver. Lakin teşviki münâfıkların üzerine ve evinde sana hizmet etmesi veya senin şahsî menfaatlerini yerine getirmesi gibi senin kendi hedeflerini gerçekleştirenlerin üzerine saçıp, ciddiyetle çalışan kimseyi teşvikten mahrum bırakırsan, bu şekilde vaad ve tehdid hareketi ifsad olmuş, toplumun hayat hareketi de bozulmuş olur. Çünkü işini iyi ve güzel yapan her insanın hareketi, bütün topluma fayda veren bir harekettir. Hareket sahibinin kendisini bırak, eğer sen ihlaslı olan bu kimseleri zayı edersen dahi bu bütün topluluk için zarar olur.⁷⁵⁴

3.1.3. Şirk

3.1.3.1. Şirkin Anlamı

شَرِكٌ فُلَانٌ فِي الْأَمْرِ Bir kişi bir işe ortak oldu demektir. Bu ortak olan kişiye de şerîk denir. Onu işine işrâk etti, yani ona dâhil etti de denilir. Allah’a şirk koştu ise O’nu inkâr etti demektir ve bu kişiye de müşrik denir. Ortak olmanın da ortak koşmanın da masdar hâli şirktir. Allah’a şirk koştu, O’na mülkünde ortak koştu demektir de denilmiştir. Kur’an-ı Kerîm’de “*Ey oğulcuğum, Allah’a şirk koşma...*”⁷⁵⁵ şeklinde geçmiştir. Şirk; nasîb ve pay demektir. Aynı zamanda birden fazla tanrının varlığına inanma anlamı da vardır. Çoğulu eşrâk ve şurekâdır.⁷⁵⁶ İnsanın din konusunda şirk koşması iki türlüdür: Birincisi büyük şirktir ki bu Allah’a ortak koşmaktır. Falanca Allah’a ortak koştu denir ki bu küfrün en büyüğüdür. İkincisi ise küçük şirktir ki o da bazı işlerde Allah’tan başkasının rızâsını gözetmektir, buna da riyâ ve nifâk denir.⁷⁵⁷

İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) *Futûhât-ı Mekkiyye*’de felsefî bir üslup ile “şirk-i celî” (açık şirk) ve “şirk-i hafî” (gizli şirk)in anlamını açıklıyor. Şöyle ki: Şirk-i celî, bir işi yapanın onu bir âlet ile yapmasıdır. Şirk-i hafî de âletsiz yapılması mümkün olmayan bir işte bu âlete güvenmektir. İlmin gerektirdiği ve Hakk’ın talep ettiği her şirk, haktır. Amaç ancak ilimdir. Onların çoğu, Allah’a ancak ortak koşarak îmân ederler. Âlimlerin çoğalmasına rağmen müminlerden bir kısım şirkte kalmıştır, ancak şirkin içinde

⁷⁵³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 219-220.

⁷⁵⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IX, 5308.

⁷⁵⁵ Lokman 31/13.

⁷⁵⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.944; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, I, 480.

⁷⁵⁷ Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 341-342.

olduklarını farkında değillerdir. İçinde bulundukları şirki bilmedikleri ve farkında olmadıkları için, onlar şirke nisbet edilmemişlerdir.⁷⁵⁸

Kuşeyrî *Letâifu'l-İşârât*'ta “Onların çoğu, Allah'a ancak ortak koşarak îmân ederler.”⁷⁵⁹ âyet-i kerîmesini şerh ederken şirk-i celî ve şirk-i hafîyi birbirinden ayırıyor ve şöyle diyor: Şirk-i celî; Allah Subhanehu ve Te'âlâ 'dan başka ma'bud edinmektir. Şirk-i hafî ise, ihtiyaç anında kalbiyle Allah'tan başka bir maksut edinmektir. Ve denildi ki: Âriflerin şirki Allah'tan başkasını müşâhede etmeleri veya O'ndan başkasını var bilmeleridir.⁷⁶⁰

Şa'râvî *el-Fetâvâ* adlı kitabında şirki tarif ediyor ve şirkin iki çeşidini birbirinden ayırıyor. Sonra şirkten kaçınmak ve onu nefyetme sonucuna varabilmek için kelâma ve aklî münâkaşaya başvuruyor ve şöyle diyor: Şirk, Allah'ın varlığını kabul etmek ama O'nun ortakları olduğunu söylemektir. Şirk iki şekilde olabilir: Birincisi: İki ilahın ittifak ettiğini varsaymaktır. İkincisi: İki ilahın ihtilafa düştüklerini varsaymaktır. Birincisi: O ikisinin bir şeyde ortak olmalarıdır. İkincisi: Eğer ihtilâf içindelerse, sorun şuna döner: Onlar bir ihdâsta bulunurlar mı bulunmazlar mı? Hâdis ya mevcûd olur ya da olmaz. O iki ilahtan birisi onun varolmasını ister, ikincisi ise istemez. Eğer var olsa, varlığını istemeyen için bir yenilgi olacaktır. Eğer var olmazsa da varlığını isteyen için hezimet olur. Böylelikle her halükârda ortaklık mümkün değildir. Allah Teâlâ da şöyle buyurmuştur: “Onunla birlikte başka hiçbir ilah yoktur! Öyle olsaydı her ilah kendi yarattığını alır götürür ve mutlaka birbirlerine üstün gelmeye çalışırlardı.”⁷⁶¹ Eğer böyle bir çekişme olsa, burada bir üstün gelen ilah ve bir de kendine üstün gelinen ilah olurdu. Yine başka bir çekişmede de bu ikisi pozisyon değiştirebilirlerdi. Bu da yaratıcının özelliği olan mutlak kemale zıt bir münakaşa olacaktı. Bu zavallı müşriklerin, güneş gibi kâinatta etkisi olan bir şeyi gördüklerinde, onun Allah'ın emri altında olduğunu idrak etmeleri gerekir. Çünkü ibadetin anlamı, âbidin, ma'budunun emrini yerine getirmesidir. İbadetin merkezi ve yörüngesi bütün emir ve yasaklarında ma'budun metoduna uymaktır.⁷⁶²

⁷⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkîyye*, VIII, 221.

⁷⁵⁹ Yusuf 12/106.

⁷⁶⁰ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 212. Ayrıca bkz. Sülemî, *Hakâiu't-Tefsîr*, II, 203.

⁷⁶¹ Muminûn 23/91.

⁷⁶² Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.51.

3.1.3.2. Allah Kendisine Şirk Koşulmasını Bağışlamaz

Muhakkak şirk büyük bir zulümdür. En büyük ihânetin zirvesidir. Varlığın yaratıcısının ve insan nefsinin hakkında en büyük suçtur. Bunun için şirk işleyen Allah'ın rahmetinden kovulmayı ve günahlarının bağışlanmamasını hak eder. “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a şirk koşan kimse şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”⁷⁶³ Allah, O'na şirk koşmanın dışındakilerini bağışlar. Allah'a şirk koşmak ise, büyük ihânetin zirvesidir. İşte bunun bağışlanması yoktur. Bundan sonra ise dilediğini bağışlar.⁷⁶⁴

Bu âyet ile Allah'ın, bütün günahları bağışlayacağını konu alan âyeti nasıl birleştirebiliriz? Allah şöyle buyurdu: “De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü o çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁷⁶⁵ Allah'ın bu sözünü Hz. Muhammed'e (sav) nispet eden bazı oryantalistler, bu meseleyi ortaya atmışlardır. Onlar şöyle diyorlar: Muhammed (sav) kavmine şunu aktardı: “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalanları ise, dilediği kimseler için bağışlar.” Ancak ortaya çıkan o ki, unutkanlık ona gâlip gelmiştir. Başka bir âyette de şöyle demişti: “De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder.” Onlar Kur'an'ı Allah'a değil de Hz. Muhammed'e (sav) nisbet etmeye çabalıyorlar ve iki âyet-i kerîme arasında bir çelişki çıkartmaya çalışıyorlar. Onlara reddiye olarak şöyle deriz: Sizden her biriniz ümmîsiniz. Konuşma yeteneğine dahi sahip değilsiniz. Eğer sizin fitrat ve tabiatınızda konuşma melekesi olsaydı, her biriniz Allah'ın şu âyetini anlardı: ‘De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder.’ Sizden her birinizin, şirkin gûnahtan daha büyük bir mesele olduğunu anlaması gerekirdi. Günah, insanın îmân konusunu bilip sonra da muhalefet etmesidir. Ancak müşrik, bu işin hiçbir yerine dahil olmaz. O zirvede bir kâfirdir. Bunun için iki âyet-i kerîmenin arasında zıtlık, çelişki ve ihtilaf yoktur. Ancak oryantalistler Kur'an manasının hakikatini anlayamayan bir topluluktur.⁷⁶⁶

⁷⁶³ Nisa 4/48.

⁷⁶⁴ Şa'râvî, Tefsîru 'ş-Şa'râvî, II, 1293.

⁷⁶⁵ Zümer 39/53.

⁷⁶⁶ Şa'râvî, Tefsîru 'ş-Şa'râvî, IV, 2635.

3.1.3.3. Şirk-i Hafî

Şirk-i hafî nedir? Acaba Mümin şirki hafîye düşer mi? Peygamberimiz bizi bundan nasıl sakındırdı? Bu sorulara cevap verceğiz ve Şa'râvî'nin bu konuları içine alan bazı âyetlerin şerhleri yoluyla bunun içeriğini açıklamaya çalışacağız. “*Rablerinin âyetlerine inananlar, rablerine ortak koşmayanlar.*”⁷⁶⁷ bu âyete Şa'râvî'ye göre, buradaki şirkten kastın, müminin dahi içine düştüğü şirk-i hafî olduğunu anlıyoruz. “*Onların çoğu, Allah'a ortak koşarak inanırlar.*”⁷⁶⁸ Allah Teâlâ'nın bu buyruğunda geçen şirkin, sadece Allah'a ortak koşman veya puta secde etmen olduğunu sanma! Amelin sahibi mümin de olsa, şirkin kalbe sirâyet edip amele karışan ince ve gizli bir çeşidi de vardır. Bunun için Peygamberimiz (sav) bize bu konudaki edebi öğretiyor ve duasında şöyle buyuruyor: “*Allah'ım onunla senin yüzünü arzuladığım ve ona senden başkasının karıştığı her amelden dolayı senden bağışlanma talep ediyorum.*”⁷⁶⁹ İnsan bir amele başlar, onda niyetini ihlasla Allah için yapar, bununla beraber ona riyâ ve şeytanın süslemesinden bir şey sızar. Bu sebeple Rasulullah (sav) şirk-i hafiyi “Karanlık gecede siyah kayanın üzerindeki siyah karıncanın adımımdan daha gizlidir.” diye nitelendirir.”⁷⁷⁰

Şa'râvî “*Hakka yönelen hanif bir kimse olarak yüzünü dine çevir! Sakın müşriklerden olma.*”⁷⁷¹ âyet-i kerîmesini şerh ederken, bize şirk-i hafiyi açıklıyor ve

⁷⁶⁷ Muminûn 23/58-59.

⁷⁶⁸ Yusuf 12/106.

⁷⁶⁹ el-Müttakî el-Hindî, Alâuddîn Alî b. Hüsâmiddîn, *Kenzü'l- 'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. (Bekrî Hayânî, Safvet Sakâ), Müessetür'r-Risâle, 1981, II, 701. Hadisin lafzı şöyledir: İbn Ömer'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Allah Resulü (sav) bize devamlı şöyle derdi: (*Ey ashabım, günahlarınızı basit kelimelerle yok etmekten sizi alıkoyan nedir?*) Onlar nedir diye sorarlardı. (*Kardeşim Hızır'ın sözlerini söyleyin.*) dedi. Onun ne olduğunu bize söyle ey Allah'ın Resulü dediler. Şöyle derdi: (*Allah'ım ben sana tevbe edip de sonra tekrar döndüğüm hususlarda senden mağfiret dilerim. Nefsinden Sana adayıp da sonra yerine getiremediğim şeyler için senden mağfiret dilerim. Bana verdiğin nimetlerden günah işlerken kuvvet bulmak için kullandıklarım için senden mağfiret dilerim. Senin rızan için yapmaya niyet edip de Senden başkalarını da karıştırdığım her hayır için senden mağfiret dilerim. Allah'ım beni en iyi bilen Sen olduğun halde beni bunlardan sorumlu tutma, güç yetirebildiğin halde beni cezalandırma.*)

⁷⁷⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVI, 10064.

⁷⁷¹ Yunus 10/105. Bazı müfessirlerin âyet hakkındaki görüşlerini görmek için âyetin üzerinde biraz duralım. Taberî, (Sakın müşriklerden olma) âyetini tefsir ederken şöyle demiştir: Rabbine ibadetler konusunda başka ilahlar veya benzerler ile şirk koşanlardan olma. Eğer böyle yaparsan helak olanlardan olursun. Bkz. Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XV, 2018. Bu açık şirke işarettir. Kuşeyrî ise söz konusu âyetin tefsirinde şöyle diyerek şirk-i hafîye işaret eder: Yani kalbini din konusunda halis hale getir. Kalbini, mahlûkâta âit olup da onu kaplamış her türlü şeyden arındır. Bid'at ve sapmadan uzak dur. Hakikat konusunda ihlaslı olanlara dahil ol. Bkz. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 118. Fahreddîn er-Râzî de yukarıdaki âyeti tefsir ederken şunları söyleyerek şirk-i hafî olduğunu açıklıyor: (Sakın müşriklerden olma) âyeti hakkında bil ki: bu nehyin putlara tapmak konusunda olması mümkün değildir. Çünkü bu Allah Teala'nın (Allah'tan başka tapıklarınıza tapmam) âyetinde zikredilmiştir. Bu kelamın ise fazladan bir faydaya hamledilmesi gerekir. O da kim Rabbinin bilir de sonrasında başkasına dönerse bu şirk olur. İşte kalp ehlinin şirk-i hafî olarak isimlendirdikleri durumdur. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 308.

tefsirinde bununla ilgili bir örnek veriyor: “*Hakka yönelen hanîf bir kimse olarak yüzünü dine çevir!*” Yani, mâdem ki mümin Allah'a ibadet edip O'ndan başkasına ibadet etmeyen kimsedir, öyleyse ibâdetle sağa veya sola bakmasın. Ve mümin burada, insanın kendisinden daha güçlü veya daha zengin birine yahut kendisiyle fitneye düştüğü başka bir şahsa ibadet etmesi gibi olan bir şirk-i hafînin bulunduğunu da bilsin. Rasulullah (sav) Allah'a îmân ettikten sonra bizi şirk-i hafîye düşme hususunda uyarıyor. Ve konu, Allah'ın “*Müşriklerden olma*” buyuruğunda geçen ikinci şirk geliyor. Bu ikinci şirk ibadet şirkinden daha düşük bir seviyededir. Allah'la beraber, bir insan veya herhangi bir şeyin tesiri olduğuna inanman gibi. Eğer sen doktorda veya ilaçta tesiri görüyorsan kendine şunu söyle: Doktor tedavi eden biri olarak ilaç reçetesini verendir. Ancak gerçek şifa veren Allahu Teâlâdır. Çünkü doktor bazen hata edip hastaya kat kat zararı olacak ilaç verebilir. Öyleyse müminin hiçbir sebeple bu fitneye aldanmaması gerekir.⁷⁷²

Şa'râvî, başka bir âyetin tefsirinde şirk-i hafîye riyâ adını veriyor. “*Hepiniz ona yönelerek ona karşı gelmekten sakının, namaz kılın; müşriklerden olmayın!*”⁷⁷³ âyet-i kerîmesini ilk başta garipseriz. Allah nasıl ona yönelmeyi, takvâlı olmayı ve namaz kılmayı emrettikten sonra *müşriklerden olmayın* diyor? Bu şekilde talimatları yerine getiren kişide şirk nerededir? Dediler ki: Burada yasaklanan şirk Allah ile beraber başka bir ilahı ortak koşmak değildir. Ancak Allah ile beraber başka bir niyeti ortak koşmaktır. Burada şirk riyâ anlamındadır. Allah'a değil başkalarına bakmaktır. Bunun için şöyle derler: İnsanlar için bir amel işlemek riyâdır, insanlar için bir ameli terk etmek ise şirktir. Şöhret için veya insanlar onu övsün diye namaz kılan yahut mescit binâ eden kimse riyâkârdır. O, kaybedip hüsrana uğrayan bir kimsedir. Çünkü insanlar onun amelinden faydalanırken kendisi amelinden bir şey istifade edememiştir. Öyleyse

⁷⁷² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, X, 6249-6251.

⁷⁷³ Rum 30/31. Bazı müfessirlerin de âyet hakkındaki görüşlerini incelemek için bu âyette de biraz duracağız. Taberî, (Müşriklerden olmayın) âyetinin tefsirinde şöyle der: Allah'ın farz kıldığı şeyleri aksatarak, çokça günah işleyerek ve sizi çağırdığı dinine muhalif olarak Allah'a şirk koşanlardan olmayın. Bkz. Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XX, 100. Böylece Taberî âyeti kerîmenin tefsirinde açık şirk de işaret eder. Fahreddîn er-Râzî de tefsirinde âyeti açıklarken şöyle diyerek şirk-i hafîye işaret etmiştir: Sonra Allah Teâlâ (Müşriklerden olmayın) diye buyurmuştur. Müfessirler bunun iman ettikten sonra küfre dönmeyin demek olduğunu söylemişlerdir. Yani burada Allah'tan başkası kastedilmemiştir. Başka bir görüşe göre ise Allah Teâlâ'nın (..dönerler) ifadesi ile zahir olan şirkten kişiyi ayıran tevhid sabit olmuştur. (Müşriklerden olmayın) ifadesi ile de kulun şirk-i hafîden ayrılması murad edilmiştir. Yani amelinizi ancak Allah rızası için yapın, bununla ancak O'nun rızasını dileyin. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 99.

“müşriklerden olmayın” âyetindeki mana şirk-i hafîdir ki, bu riyâdır. İmanın gereği olan amel, sadece Allah için olandır ve ihlasına göre karşılığı verilir.⁷⁷⁴

3.1.4. Riyâ

3.1.4.1. Riyânın Anlamı

رِیَاءُ Gerçekte öyle olmadığı halde ona kendini hayırlı ve sâlih bir kimse gibi gösterdi demektir. İstişâre etti anlamı da vardır.⁷⁷⁵ Allah Teâlâ ’nın “Mallarını insanlara riyâ (gösteriş) olsun diye infâk edenler...”⁷⁷⁶ âyeti, Allah rızâsı için değil, övünmek için ve onlar hakkında ne kadar da cömertler denilsin diye infâk edenler anlamındadır.⁷⁷⁷ Allah Teâlâ ’nın “Onlar ki namazlarından gâfildirler. Onlar ki riyâ içindedirler.”⁷⁷⁸ âyetinden kasıt da münâfıklardır. Çünkü onlar müminlerin onları gördükleri yerlerde namaz kılarak riyâ yapıyor, görmedikleri yerlerde ise kılmıyorlardı.⁷⁷⁹ Yani insanlara riyâ yapmak, onlara gösteriş yapmak ve amellerini onlara duyurmak niyetiyle yapıp Allah rızâsı için yapmamaktır.⁷⁸⁰

Gazzâlî’nin *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn* de topladığı, sahabe ve ilim ehlinin riyâ hakkındaki sözlerinden bazılarını nakledeceğiz. Orada şöyle geçmektedir: Hz. Ömer’den (ra) rivâyet edilir: Hz. Ömer (ra) boynunu eğmiş bir adam gördü. Şöyle dedi: “Ey Başını eğmiş adam! Başını kaldır! Huşu boyunlarda değil, huşu kalplerdedir.” Hz. Ali (kv) de şöyle dedi: “Riyâkârın üç alâmeti vardır: Tek başına olduğunda tembellik yapar, insanların içinde olduğunda canlanır, övüldüğünde ameli arttırır, kötülendiğinde ise eksiltir.” Katâde şöyle demiştir: “Kul riyâ ettiğinde Allah Teâlâ şöyle der: “Kuluma bakın, benimle alay ediyor.” Mâlik b. Dînâr şöyle demiştir: “Kurrâlar üç kısımdır: Rahman’ın kurrâları, dünyanın kurrâları ve kralların kurrâları. Şüphesiz Muhammed b. Vâsi, Rahman’ın kurrâlarından.” Ebu Süleyman da şöyle demiştir: “Ameli korumak, amel etmekten daha zordur.” İbrahim b. Ethem şöyle demiştir: “Şöhret kazanmak isteyen kimse Allah’a karşı sadık olmamıştır.”⁷⁸¹

⁷⁷⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, XVIII, 11422-11423.

⁷⁷⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.1285-1286; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, I, 320.

⁷⁷⁶ Nisa 4/32.

⁷⁷⁷ Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*(*Tefsîru Ebüssuûd*), Daru İhyai Tûrâsi’l-Arabî, Beyrut trs, II, 176.

⁷⁷⁸ Mâûn 107/5.

⁷⁷⁹ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbüh*, thk. Abdulcelîl Abdüh Şelebî, Âlemu’l-kütüb, Beyrut 1988, V, 367.

⁷⁸⁰ Mahlûf, Hüseyin Muhammed, *Kelîmâtü’l-Kur’ân Tefsîr ve Beyan*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1997, s.37.

⁷⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn*, s.1206.

Muhâsebi'nin *Âdâbu'n-Nufûs* adlı kitabında riyâ hakkında yazdığı sözünü aktarıyoruz: İrâde iki türlüdür. Birincisi dünya için olan, diğeri de âhiret için olandır. Doğruluk ve ihlas ancak kul, ameliyle Allah'ın rızâsını talep ettiğinde olur. Amelinde dünya manalarından bir şey bulunmaz. Riyâ da iradenin tamamen dünya için olmasıdır. Öyle olanlar vardır ki, amel işlediğinde aslen övülmeyi, methedilmeyi ister. Öyle olanlar da var ki, yaptığı amelde sadece Allah'ın rızâsını ve âhiret yurdunu arzular. Ameli dolayısıyla övülmeyi ve methedilmeyi sever.⁷⁸² Ve yine *er-Riâye li-Hukûkillah* adlı kitabında şu sözü vardır: Riyâ nefsin içindeki üç düğümdür: Övülmeyi sevmek, dünyada kötülenmekten, alçaltılmaktan korkmak ve insanların elindekine tamah etmektir.⁷⁸³

Riyâ nedir? *el-Fetâvâ* kitabında bu soru Şa'râvî'ye soruluyor. Bunu, âhirette Allah Teâlâ 'nın riyâkâr için hazırladığı, başına gelmesi mümkün olan olumsuz sonuçlara dikkat çekerek cevaplıyor. Riyânın bozukluğu ameli, ona karşılık vermeyene yöneltmektir. Riyâkâr aslından daha düşük bir karşılığı arar. Başka bir insanın tek bir kelimesi onu tatmin eder. Bunun tesiri geçici ve sınırlıdır. Bu Allah'ın vaat ettiği mükâfâtın büyüklüğünü elde etmediğindendir. O, ya peşin olan bir sıkıntıyı def' etmeye veya peşin olan bir karşılığı almayı ister; dindar olmamak şüphesini kendinden gidermek, saygınlık kazanmak veya insanlar arasında ayrıcalıklı olmak gibi. Bu Allah'ın ihlaslı kullarına hazırladığı kalıcı bir mükafatın karşısında zayıf ve güçsüz bir mükafattır. Riyânın özü, karşılığını değerlendirememedeki ahmaklıktır.⁷⁸⁴ Allah şöyle buyuruyor: “İnsanlara gösteriş yapanlar ve Allah'ı çok az anarlar.”⁷⁸⁵

3.1.4.2. Riyâ Ameli İptal Eder

Şüphesiz ki riyâ ameli iptal edip sevabı yok eder. Ve amelin sahibi, Rabb'ine âhiret sevabından elleri boş olarak döner. Çünkü o, dünyayı âhirete tercih etmiş ve dünyada insanların arasında arzuladığı şeref, şöhret ve güzel anılmayı elde etmiştir. İnsanın amelini nasıl yok eder? “Onlar o kimselerdir ki, dünyada da âhirette de bütün amelleri boşa gitmiştir.” âyetinin anlamı nedir? Mümin âhirete elleri boş dönmek için riyâdan nasıl kurtulur? Bu soruya Şa'râvî *el-Ehâdisu'l-Kudsiyye* adlı kitabında bir

⁷⁸² Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed, *Âdâbu'n-nüfûs*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Müessesetü'l-Kutübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1991, s.105.

⁷⁸³ Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed, *er-Ri'âyetü li Hukukillah*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut trs, s. 167. Ayrıca bkz. Lisânüddin, el-Hatîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.691.

⁷⁸⁴ Şa'râvî, *el-Fetâvâ*, s.360.

⁷⁸⁵ Nisa 4/142.

kudsî hadise⁷⁸⁶ yaptığı şerhe yoluyla cevap veririz ki şöyle demiştir: Kim bir hayrı saygınlık, insaniyet, mevki, makam ve şöhretten dolayı yaparsa, bunun karşılığını kim için yaptıysa ondan alır. Bu hayrı, onun hakkında konuşulsun diye yaptığı sürece, bu konuşulur. Ama Allah, amel işlediği anda, aklında Allah'ı bulunduran kişiyi mükafatlandırır. Kim bir amel işler de aklında bunun sevabını verecek olan Allah'ı değil de yaratılmışları bulundurulursa, onun ameli boşa gider. *“Onlar amelleri dünyada da âhirette de boşa gitmiş kimselerdir. Onların hiç yardımcıları da yoktur.”*⁷⁸⁷ *“Boşa gitmiştir.”*, amelinden ümit edilen bir karşılık yoktur, demektir.⁷⁸⁸ Allah bize şunu bildirmek ister: Bir insan dünyasını ıslah edecek bir amel işler, zâhirde ameli hayırlı olmasına rağmen, dünyada ve âhirette amelleri boşa giden kâfir gibidir. Çünkü o îmânî dengeleri kaybetmiştir. Amel müminden sadır olmamıştır. Bu insan yapmış olduğu amelinin sonucuna güvenerek bunu işlemiştir. Yoksa en yüce emredici olan Allah'a güvendiğinden değil. Müminin yapmış olduğu hayırlı amele aldanmaması gerekir. İnsanın ameli, ancak ona karşılık verecek olana îmân niyeti ile hesaba katılır.⁷⁸⁹ Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Ey îmân edenler, Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye, malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarında hiçbir şeyi elde edemezler. Allah kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez.”*⁷⁹⁰ Sadaka verip de peşine başa kakan ve gönül kıran

⁷⁸⁶ Kudsî hadis: İnsanlar Ebû Hureyre'ye gelip gittiler. Şâm ehlinde Nâtil Ebû Hureyre'ye : Ey şeyh, Allah Resulünden duyduğun bir hadisi bana söyle dedi. Ebû Hureyre dedi ki: Allah Resulü'nü şöyle derken işittim: *“İnsanlardan kıyamet günü ilk yargılanacak üç kimse şunlardır: Şehit edilmiş kimsedir. Huzura getirilir ve kendisine verilen nimetler söylenir o da bunu kabul eder. Peki bu nimetlerin karşılığında ne yaptın denir. Senin uğrunda şehid olana kadar savaştım der. Allah, yalan söyledin, sen ancak filanca cesurdur densin diye savaştın dendi de zaten. Sonra Allah emretti de yüz üstü süründürülüp ateşe atıldı. İkincisi, ilim tahsil edip başkasına da öğretene ve Kur'ân okuyan kimsedir ki, bu da huzura getirilir ve Allah kendisine verilmiş olan nimetleri sayar. O da bunları tasdik eder. Ve Allah kendisine, Peki bu nimetlerin karşılığında ne yaptın ? diye sorar. O da: İlim tahsil ettim, ilmi başkasına öğrettim ve senin rızan için Kur'ân okudum, diye karşılık verir. Allah kendisine: Yalan söylüyorsun, sen ilmi, «alim» desinler diye öğrendin. Kur'ân'ı da «güzel Kur'ân okuyan kişi» desinler diye okudun. Ve sana böyle dediler de, der. Sonra emreder ve yüz üstü sürüklenerek cehenneme atılır. Üçüncüsü de, Allah'ın kendisine bolluk verdiği, malların her çeşidini ihsan ettiği kimsedir ki, Allah'ın huzuruna getirilir ve Allah kendisine verilen nimetleri karşısına çıkarır. O da bütün bunların kendisine verildiğini kabul eder ve Allah sorar: Şu nail olduğun nimetlerle ne yaptın? Der. O da: Verilmesini istediğin ne kadar yer varsa, hep o yerlerde ve o yolda dağıttım, diye cevap verir, Allahü Teâlâ: Yalan söylüyorsun. Sen bütün bunları kendine «ne cömert adam!» dedirtmek için yaptın. Ve sana böyle dediler de, der. Sonra emreder yüz üstü sürüklenerek cehenneme atılır.”* Bkz. Müslim, el-Müsnedü's-Sahih, "İmâra" 43; Nesâî, es-Sünenü'l-Kübrâ, "Cihâd" 18. Lafız Nesâî'ye aittir.

⁷⁸⁷ Âl-i İmran 3/22.

⁷⁸⁸ Şa'râvî, el-Ehâdisu'l-Kudsîyye, I, 136.

⁷⁸⁹ Şa'râvî, el-Ehâdisu'l-Kudsîyye, I, 137.

⁷⁹⁰ Bakara 2/264.

kişi sadakasını boşa çıkarmıştır. Onun iki kaybı vardır: Birinci kaybı, malını bilfiil eksiltmiştir. Çünkü Allah onun karşılığını vermeyecektir. O sonrasında başa kakıp eziyet ederek sadakasını da boşa çıkarmıştır. İkinci kaybı sevaptan mahrum olmaktır. İnsanlar infak ediyor desinler diye infak eden kişi, Hakk'ın bize şunu açıkladığını bilsin: O karşılıkları şu kurala göre veriyor: Bir iş kim için yapıldıysa, karşılığını verecek de odur.⁷⁹¹

O halde mesele, ameli yaptığı niyete bakıyor. Bundan dolayı Rasulullah'a "Şehit kimdir?" diye sorulduğunda: *"Allah'ın kelimesi yücelsin diye savaşırsa, işte o Allah yolundadır."*⁷⁹² dedi. Çünkü kişi bazen taassup için bazen de örneğin insanlar cesur olduğunu bilsinler diye savaşı. Kişinin savaşı daima niyetine göredir. Bazen Allah yolunda olur, bazen nefsi yolunda, bazen de şeytanın yolunda. İnsan bazen taassuptan, bazen kendi milletini savunarak veya herhangi başka bir mensubiyeti uğruna savaşı. Bu mensubiyetlerin din örfünde hiçbir değeri yoktur. Ancak Allah'ın kelimesi yücelsin diye O'nun metoduna olan bir mensubiyetten kaynaklanırsa, bu başkadır.⁷⁹³ Hakk Te'âlâ şöyle buyurur: *"De ki: İster gönüllü ister gönülsüz olarak harcayın, sizden asla kabul olunmayacaktır. Çünkü siz fâsık bir topluluksunuz."*⁷⁹⁴

Öyleyse müminin amelini riyâdan korunması için ne yapması gerekir? Her kim bir hayır amel işlerse aklında daima Allah Teâlâ'yı bulundurmaya gayret etsin! Aklında, ne sözle ne de başka hiçbir şeyle, bu hayırdan bir şöhret elde etme niyeti olmasın. Buna örnek; camilere asılan, üzerinde camiye inşâ edenlerin ismi bulunan tabelalardır. Allah her şeyi bilir. O binayı inşâ edenlerin isimlerini de bilir. Bir cami yaptığında "Densin diye yaptın ve denildi." dairesine girmemen için, bu camiye seninle herhangi bir bağlantısı bulunmayan bir isim vermek gerekir. Hatta müminlerin safları arasında olan savaşçının bile, niyetini Allah için kılması gerekir, "O cesur bir kimse." denilsin diye savaşması değil. Eğer böyle yaparsa ameli boşa gider ve zarar edenlerden olur. Zira onun ameli, riyâ ve sum'ate benzemiştir. Toplumlara sallayan, sarsan ve tehdit eden şey sadece bu gösteriştir. Çünkü Hakk Subhanehu müslümanın yaptığı amellerinde niyetini Allah için kılmasını sever. Hiçbir sır ona gizli kalmaz.⁷⁹⁵ Bunun için Resulullah'ın

⁷⁹¹ Şa'râvî, *el-Ehâdisu'l-Kudsîyye*, I, 142.

⁷⁹² Hadis-i Şerif: Ebû Musa'dan (ra) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bir adam Hz. Peygamber'e (sav) geldi ve dedi ki: Kimi ganimet için savaşı, kimi meşhur olmak için savaşı, kimi de gösteriş için savaşı, peki Allah yolunda savaşan kimdir? (Kelimetullah yücelsin savaşan Allah yolundadır. Bkz. Buhârî, "Cihâd ve Siyâr" 15; Müslim, "İmâea" 150. Buradaki lafız Buhârî'nin lafzıdır.

⁷⁹³ Şa'râvî, *el-Ehâdisu'l-Kudsîyye*, I, 139.

⁷⁹⁴ Tevbe 9/53.

⁷⁹⁵ Şa'râvî, *el-Ehâdisu'l-Kudsîyye*, I, 141.

(sav) bize gösteriş yapan kişinin durumunu açıklarken şöyle dediğini görürüz: “Şüphesiz sizin üzerinize en çok korktuğum şey küçük şirktir.” “Küçük şirk nedir, ya Resulallah?” dediler. “Riyâdır.” buyurdu.”⁷⁹⁶

3.1.5. Hased

3.1.5.1. Hasedin Anlamı

حَسَدَ Ona hased etti, yani ondaki nimet ve faziletlerin kendisine naklolunmasını veya en azından ondan alınmasını temenni etti demektir. حَسَدَ النِّعْمَةِ وَحَسَدَهُ عَلَيْهَا şekillerinde de kullanılır. Araplar, “Ben sana hased ediyorsam Allah da sana hased etsin.” derler. Bu, eğer sana hased ediyorsam Allah beni cezalandırsın anlamındadır. Tehâsüd ise iki kişinin karşılıklı olarak birbirine hased etmesidir. Hadiste “Tehâsüd (birbirinize hased) etmeyin, tebâğuz (birbirinize buğz) etmeyin, tedâbüür etmeyin (birbirinize arkanızı dönmeyin) ve ey Allah’ın kulları kardeş olun.” şeklinde geçmiştir. Hasûd, ister kadın ister erkek olsun hased etmek tabiatına yerleşmiş olan kimsedir. Çoğulu ise husuddur.⁷⁹⁷ Yani hased, bir nimete nâil olmuş bir kimseden o nimetin gitmesini dilemek, hatta belki onu gidermek için çalışmaktır. “Mümin gıpta eder, münâfıkta hased eder.”⁷⁹⁸ diye rivâyet edilmiştir. Allah Teâlâ da “Nefislerinden gelen bir hased olarak...”⁷⁹⁹ ve “Hased ettiği zaman hased edenin şerrinden”⁸⁰⁰ buyurmuştur.⁸⁰¹

İhya-u Ulûmi'd-Dîn’de Gazzâlî hasedi tanımlıyor ve ilim ehlinin hasetle ilgili bazı sözlerini şöyle zikrediyor: Hased: Kininin, seni kinlendiğin kişideki nimetin kalkmasını arzulamaya sevk etmesidir. Böylelikle ona gelen bir nimetten dolayı

⁷⁹⁶ Hadisin lafzı: Mahmûd b. Lebid’den Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: (Sizin hakkınızda en çok korktuğum şey küçük şirktir.) Küçük şirk nedir ey Allah’ın Resulü diye sordular. (Riyâdır. Allah azze ve celle kıyamet günü insanların amellerinin karşılığını verdiği zaman onlara, dünyada kendilerine karşı riya ile davrandığınız insanlara gidin, bakın bakalım onların yanında bir karşılık bulabilecek misiniz?) buyurdu. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmami Ahmed b. Hanbel*, thk. Suayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetü’r-Risâle, 1999, XXXIX; Taberânî, Ebû’l-Kasım Süleyman el-Lahmî eş-Şâmî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecid, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, trs, IV, 253.

⁷⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.277; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 172.

⁷⁹⁸ Meşhur hadis kitaplarında hadisin aslını bulamadım. Sadece Hâfız el-İrâkî, (el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr) isimli eserinde hadis hakkında şöyle demiştir: Merfu’ olarak rivâyet edilen aslını bulamadım. Şüphesiz bu Fudayl b. İyâz’ın sözüdür. İbn Ebîddünya da *Zemmu’l-Hased’de* böyle rivâyet etmiştir. Bkz. Hâfız el-İrâkî, Ebû’l-Fadl, *el-Muğnî ‘an Hamli’l-Esfâr*, thk.Eşref Abdülmaksûd, Mektebetü Taberiyye, 1995, II, 866.

⁷⁹⁹ Bakara 2/109.

⁸⁰⁰ Felak 113/5.

⁸⁰¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân*, I, 234.

üzülürsün ve ona gelen bela ile de sevinirsin. İşte bu münâfıkların işlerindendir.⁸⁰² Seleften biri şöyle demiştir: “İlk hata hasettir. İblisin Adem'e mertebesinden dolayı hased etmesi ve ona secde etmekten yüz çevirmesidir. Bu bakımdan İblisi isyana götüren şey hasettir.” Hükemâdan birisi şöyle demiştir: “Haset iyileşmeyen bir yaradır. Hasetçinin hasedi atılamaz.” Bir bedevî de şöyle demiştir: “Zalimin, en çok hasedinden dolayı mazluma benzediğini gördüm. Çünkü o, sendeki nimeti kendisi için bir azap görüyor.”⁸⁰³

Kuşeyrî *er-Risâlesi*'nde de tasavvuf ehlinde birtakım kişilerin hased hakkındaki sözleri aktarılmış ve şöyle denmiştir: “Haset, düşmanından önce sende zararını gösterir.” el-Asma'î şöyle der: “120 yaşında bir bedevî gördüm. Ona: “Ne kadar da uzun yaşamışsın!” dedim. O da: “Haseti bıraktım, böylelikle ömrüm uzadı.” dedi.” Abdullah b. Mübarek şöyle der: “Bana hased edenin kalbine koyduğunu, emirimin kalbine koymayan Allah'a hamdolsun.”⁸⁰⁴

“Yoksa insanlar Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kıskanıyorlar mı?”⁸⁰⁵ âyetinin tefsirinde Şa'râvî hasedi bize şöyle tanımlıyor: Hased, insanın başkasındaki nimetin ortadan kalkmasını istemesidir. Bunu istemenin anlamı, başkasında bir nimetin olmasından hoşlanmamaktır. Sen, ancak nimeti veren Allah'a âsi olman sebebiyle başkasında bulunan nimetten hoşlanmazsın. Hased edendeki ilk hata, Allah'ın yarattıklarındaki kaderini reddetmesidir. Onun içine düştüğü ikinci hata ise, hased ettiği kimseye bir şer dokunmadan önce, kalbinin kinden alev alev olmasıdır. Bundan dolayı, “Hased, cezası kendisinden önce gelen günah veya suçtur.” demişlerdir.⁸⁰⁶

Şa'râvî, “*Sihir ve Hased*” adlı kitabında da bize hasedi tarif ediyor ve onun manasını başka bir üslupla açıklıyor: Hased, hased eden kişinin, bu olacak şeyden hiçbir şekilde istifade etmeyeceği halde nimetin yok olmasını istemesidir. Hased tamamen gerçektir, varlığı muhakkaktır. Çünkü bu kavram Kur'an'da da geçmiştir. İnsana zarar veren gaybî güçlerden daha şerlidir. Bunun için Allah bizden hasede karşı kendisine sığınmamızı istemiştir: “*Hased ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.*”⁸⁰⁷

⁸⁰² Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.1078.

⁸⁰³ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.1086-1087.

⁸⁰⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.280. Ayrıca bkz. el-Muhâsibî, *er-Riâyetu li Hukukillah*, s. 475.

⁸⁰⁵ Nisa 4/54.

⁸⁰⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2323.

⁸⁰⁷ Felak 113/5.

3.1.5.2. Haset İnsanlığın Varlığı Kadar Eskidir

Hased ne kadar gerçektir ve insana nasıl bir kötülük getirir. Bu Kur'an'da sâbittir. Allah Teâlâ şöyle buyurur. “*Hased ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.*”⁸⁰⁸ Hased, insanla beraber kıyamete kadar devam edecek olan kadîm bir meseledir. Allah Teâlâ Âdem'i (as) yarattığı andan itibaren insan hasede maruz kalmıştır. Adem'in mel'un İblis ile olan kıssasını biliriz. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Hani meleklerle “Âdem için secde edin” demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen secde ettiler. İblis secde etmedi. “Hiç ben çamur halinde yarattığın kimse için secde eder miyim!” dedi.*”⁸⁰⁹ Bunun anlamı “Ey Muhammed, sen ve seninle beraber ashabın da hatırlasın ki, biz meleklerle “Adem'e secde edin!” demiştik.” demektir. Burada biz secdenin yalnız Allah'a olacağına değinmek isteriz. Ancak Allah tarafından Allah'tan başkasına secde yapılması emredildiğinde, hiç kimse bu secdeye itiraz edemez. Çünkü bu Allah'ın emri ile olmuştur ki, Allah, onların Adem'e secde etmelerinin bir kusur olmadığını, onların dinini ve Allah'a olan kulluklarını zedelemeyeceğini bilir. Kulluk, emirleri yerine getirmektir. Allah onlara Adem'e secde etmelerini emretti. Çünkü o beşerin babası olacaktı, tüm kâinat onun emrine verecekti ve hatta melekler bile onun hizmetinde olacaktı. Adem'e secde etmek ona boyun eğmek değildir. Tam tersine Allah'a boyun eğmektir. Bu emre melekler icabet etti ama mel'un İblis, Hz. Âdem'e (as) olan kin ve hasedinden ve ona karşı olan kibrinden dolayı ona icabet etmedi. Bahanesi de “O çamurdan yaratıldı ben ise ateşten yaratıldım.” oldu.⁸¹⁰

Hz. Yusuf'un (as) kıssasında da Hz. Yakup'un (as) nasıl çocuklarına ayrı ayrı kapılardan girmelerini, tek bir kapıdan girmemelerini emrettiğini görüyoruz. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Ey oğullarım! Tek bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizden uzaklaştıramam. Hüküm ancak Allah'ındır. Ben ona tevekkül ettim. Tevekkül edenler de yalnız O'na tevekkül etsinler!*”⁸¹¹ Hz. Yakup (as) çocuklarına hased edilmesinden korkmuş ve bunun için onlara

⁸⁰⁸ Felak 113/5.

⁸⁰⁹ İsra 17/61.

⁸¹⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIV, 8657.

⁸¹¹ Yusuf 12/67. Bu âyette bazı müfessirlerin âyetin tefsiri hakkındaki görüşlerini görmek için duracağız. İbn Kesîr, (Ey oğullarım! Tek bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin.) âyeti kerimesinin tefsirini yaparken şöyle demiştir: İbn Abbâs, Muhammed b. Ka'b, Mücâhid, Dahhâk, Katâde, Süddî ve daha bir çok alimin dediği gibi, Ya'kûb (as) onlara nazar değmesinden korktu. Çünkü onlar güzel, heybetli, kendisine baktıran, gösterişlilerdi. Bundan dolayı da insanların onlara nazar değdireceğinden korktu. Nazar haktır, süvariye atından düşürür. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 523. Fahreddîn er-Râzî ise âyetin tefsiri hakkında şöyle demiştir: Bil ki Ya'kûb'ın (as) oğulları yola çıkmaya karar verdiklerinde –ki onlar kemal ve cemal özelliklerine sahip ve tek bir adamın oğullarıydı– onlara şöyle dedi: Ey oğullarım! Tek bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Bu konuyla ilgili üç görüş

Mısır'a ayrı ayrı kapılardan girmelerini emretmiştir. Şehirlerin eskiden belirli vakitlerde açılan ve kapanan kapıları vardı. Onlar oradan teker teker girdiklerinde hiç kimse onların bir topluluk olduğunu anlamazdı.⁸¹² Daha sonra Hz. Yakup (as) çocuklarına olan nasihatini; işlerini Allah'a havale etmelerini ve O'na tevekkül etmelerini söyleyerek tamamlıyor. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizden uzaklaştıramam.” Yani benim aldığım tedbir ile sizi koruyamam. Bu Allah'ın takdiridir. Bu sadece bir çabadır. Ancak bu çaba ve tedbirin işe yaraması Allah'a kalmış bir durumdur. Bundan dolayı şöyle demiştir: “*Hüküm ancak Allah'ındır! Ben ona tevekkül ettim. Tevekkül edenler de yalnız O'na tevekkül etsinler.*” Yaratılmışların hepsinin işleri Allah'a kalmıştır. Hz. Yakup (as) da sadece O'na itimat ediyor ve her mümin de sadece ona itimat eder.⁸¹³

3.1.5.3. Kendimizi Hased Edenlerin Hasetinden Nasıl Koruruz?

Hased, gözle görülen zararlara denk olan görünmeyen şerlerdendir. Bunun ışınları ancak kin ve hased hallerinde, haset eden kişi tarafından ortaya çıkar. Her bedende nefret eden kindar birtakım içgüdüler vardır. Eğer bunlar canlandırılırsa, kanı harekete geçiren bazı salgılar meydana gelir.⁸¹⁴ Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.*”⁸¹⁵ Bir insana hased edilebilir. Kuşkusuz hased, Allah'a sığınmamız gereken bir şerdir. Bize olan merhametinden dolayı kin ve haset gibi gizli kötülüklerden kendisine sığınmamızı emretmiştir. Zira O, bizi bütün bunların şerrinden koruyacak olandır. Allah bize kendi kıymetli kitabında kendisine sığınmamızı emretmiştir. Şöyle buyurur: “*De ki; yarattığı şeylerin kötülüğünden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin kötülüğünden, düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden, haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah*

vardır: İlk müfessirlerin genelinin görüşü olan nazar değmesinden korkması olarak yapılan tefsirdir. İkinci görüş Ebû Alî Cübbâî'nin görüşüdür: Ya'kûb'un oğulları Mısır'da meşhur olmuşlardı, insanlar nasıl iyi güzel ve mükemmel oldukları hakkında konuşmuşlardı. Bundan dolayı da o şehre bir kapıdan hep beraber ve heybetli olarak girmeyin. İnsanların kıskançlıklarından emin olamadı. Ya da büyük mülk sahibinin malı hususundan onlardan çekinip onları hapsetmesinden korktuğu da söylenmiştir. Üçüncü görüşe göre ise Ya'kûb (as), Mısır melikinin oğlu Yusuf olduğunu biliyordu, ancak Allah bunu açığa vurmasına izin vermemişti. Oğullarını ona gönderdiğinde onlara: (Tek bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin) demiştir. Bunda amacı Bünyamin'i Yusuf'a yalnız olarak yollamaktı. Bkz. Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII, 481.

⁸¹² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7015.

⁸¹³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7018.

⁸¹⁴ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *es-Sihr ve'l-Hased*, Tıbbâtu ve Neşru Daru Ahbâri'l-yeve, Kahire trs, s. 123.

⁸¹⁵ Felak 113/5.

aydınlığının Rabbine sığınırım."⁸¹⁶ Ve "*Cinlerden ve insanlardan, insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melikine, insanların ilahına sığınırım.*"⁸¹⁷ Ancak bakışlarımızı Felak suresine bir çevirelim. Bizim irademizde olmayan ve kendimizden zararı def' edemeyeceğimiz işlerde Allah'a yönelip O'ndan yardım istiyoruz. Nas suresinde ise, irademizde olan ancak onların karşısında zaafa uğramamızdan korktuğumuz hususlarda Allah'a yöneliyor ve ona sığınıyoruz.⁸¹⁸

Fakat insanların zaafı ve Allah'tan uzak kalmaları, onları maalesef hasedin kötülüğünden korunmak ve zararı görmemek için cinlerden ve insanlardan yardım istemeye sevk ediyor. Bizi bu işleri yapmaya sevkeden şey, Allah'a yönelmememizdir. Bize bir musibet geldiğinde hemen insani güçlere sığınmaya çalışıyoruz. Bir insana sihrin zararı dokunduğunda büyüü bozdurmak için o büyücüden, öbür büyücüye sonra da bir başka büyücüye gidiyor. Ancak insan, muhlis bir kalp ile Allah'a yönelse sihrin etkisi bozulur. Hasette de aynen böyledir. Biz muskalara, nazarlıklara veya mavi boncuklardan yardım istemek gibi başka şeylere sığmaya çalışıyoruz. Bu muskaların hiçbirisi zarar ya da fayda veremez. Hasedi ortadan kaldıramaz, sihri gideremez. Bu bir tür şirk'tir. Biz insanları bundan sakındırırız. Çünkü kâinattaki tesir etmek sadece Allah Teâlâ'ya mahsustur. Allah'tan başka dilediğini yapan yoktur. Biz Allah'tan başkasından koruma veya bir zararın kaldırılmasını istersek ve ona sığınırsak, işte bu bir tür şirk olur.⁸¹⁹

Mutlak zarar veren, fayda veren, yaptığı işlerde galip olan, hikmet sahibi, bütün işleri çekip çeviren Allah Teâlâ 'dır. Mâdem ki "La ilâhe illallah", öyleye senin itimadın yalnız O'na olsun. Sen yalnız Allah'a itimat edersen, o zaman işlerinde mağlup olmayan Azîz'e dayanmış olursun.⁸²⁰ Rasûlullah (sav) şöyle buyuruyor: "*İstediğinde Allah'tan iste, yardım talep ettiğinde Allah'tan yardım talep et. Şunu bil ki, bütün ümmet sana fayda vermek için bir araya gelse, Allah'ın senin için yazdığı menfaatten başkasını sana ulaştıramaz. Ve eğer sana zarar vermek için bir araya gelse, Allah'ın senin için yazdığından başka sana hiçbir zarar veremez. Kalemler kaldırıldı, sayfalar kurudu.*"⁸²¹

⁸¹⁶ Felak 113/1-5.

⁸¹⁷ Nâs 114/1-6.

⁸¹⁸ Şa'râvî, *es-Sihr ve'l-Hased*, s.124-125.

⁸¹⁹ Şa'râvî, *es-Sihr ve'l-Hased*, s.124.

⁸²⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1348-1349.

⁸²¹ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Sifetu'l-Kiyâma" 38. Hadisin lafzı: İbn Abbâs'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bir gün Hz. Peygamber'in (sav) arkasındayken şöyle buyurdu: (Ey çocuk sana birkaç kelime öğreteceğim. Onları ezberle ki Allah da seni korusun, Allah'ın buyruklarını gözet ki O'nu önünde bulasın. İstedığın zaman Allah'tan iste, yardım istediğinde Allah'tan yardım iste. Bil ki herkes bir konuda sana faydalı olmak için bir araya gelse ancak Allah'ın sana yazdığı bir konuda faydalı olabilirler. Bir konuda sana zarar vermek için bir araya gelseler de ancak Allah'ın yazdığı konuda zarar verebilirler.

Şa‘râvî başka bir yerde şu âyeti tefsir ediyor: “Yoksa, insanları, Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kısıyorlar mı? Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermişizdir. Onlara büyük bir hükümlanlık da vermiştik.”⁸²² Allah Teâlâ’nın, kullarına nimetlerini verdiğini gördüğümüzde, kendimizi hased ve kinden korumamız için Allah’ı zikredip onu tâzim etmemizi bize hatırlatıyor. Farzet ki, Allah Teâlâ, insanın içine, başkasındaki nimetten hoşlanmama hissi vermiş olsun. Peki insan niçin başkasındaki bir nimet ile karşılaştığında “Maşaallah lâ kuvvete illa billah” sözünü söylemeyi aklına getirmez. Eğer başkasında ki her nimeti “Maşaallahullezi la kuvvete illa bih” sözü ile karşılasan, kin zehrini kalbinden çıkarmış olursun. Başkasında bir nimet gördüğünde “Maşaallah lâ kuvvete illa billah” dersen, insanın, nimeti verenin kendisi olmadığını hatırlarsın. Ancak nimet veren, her türlü ihsâna kadir olan Allah Subhanehu ve Te‘âlâ’dır. İçinde hasedi hissedip onu söndürmek isteyen her şeyi Allah’a döndürmesi gerekir. Her şeyi Allah’a döndüren kişi kendini hasetçilerden olmaktan korur. Başkasındaki nimeti de haset edilmekten korur.⁸²³ Allah Teâlâ bize bunu şu âyetinde de açıklamıştır: “Haset ettiği zaman, hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.”⁸²⁴

3.1.6. Kibir

3.1.6.1. Kibrin Anlamı

Tekebbür etmek büyüklenmek ve inadından gerçeği kabul etmemektir. İstikbâr da inadından ve tekebbüründen gerçeği kabul etmemektir. Kibr; azamet, şeref, cebbârlık, büyük günah ve bir şeyin çoğu anlamlarına gelmektedir. Kibriyâ ise müennestir ve azamet, cebbârlık, boyun eğmeyi reddetme ve mülk sâhibi olma anlamındadır. Mütekebbir, Allah Teâlâ ’nın Esmâ-yı Hüsnâsı’ndandır ki, kibriyâ sâhibi veya mahlûkatın sıfatlarından münezzeh anlamındadır.⁸²⁵ Kibr ise insanın onunla kendini beğenir olduğu bir haldir. Tekebbürün en büyüğü, Hakk’ı kabûl etmeyi ve ibâdet ederek ona boyun eğmeyi reddederek Allah’a karşı yapılan tekebbürdür.⁸²⁶

Gazzâlî *Minhâcu’l-Âbidîn* adlı kitabında kibir ve tevâzu’ arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Ona göre kibir, kişiye nefsinin yüce ve büyük olduğuna dâir

Kalem kaldırılmış sayfalar kurumuştur). Bu hadis hasen sahihtir.

⁸²² Nisa 4/54.

⁸²³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2323.

⁸²⁴ Felak 113/5.

⁸²⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.468; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 772-773.

⁸²⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 696-697.

ona gelen bir hâtırdır. Tekebbür ise bu hâtıra uymaktır. Da'a (alçaklık hissiyatı) da kişiye nefsinin alçak ve değersiz olduğuna dâir ona gelen bir hâtırdır. Tevâzu' ise bu hâtıra uymaktır. Bunlardan her ikisinin de bir avâma göre olan hâli vardır, bir de havâssa göre olan hâli. Avâmın tevâzu'u; giyecek, içecek ve binek konusunda basit şeylerle yetinmektir. Tekebbürü ise bundan imtinâ' etmektir. Havâssın tevâzu'u ise; söyleyen ister basit, ister şerefli bir kimse olsun hakkı kabul etmeye nefsi alıştırmaktır. Tekebbürü ise bundan imtinâ' etmektir ki bu büyük bir günah ve ciddi bir hatadır. Avâmın tevâzu'unun güzelliği de, ona geldiğin yeri, gideceğin yeri ve içinde olduğun bütün âfet ve kötü durumları rahatlıkla söyleyebilmendir.⁸²⁷

Muhâsibî (ö. 243/857) de kibr kavramına iki kitabında değinmiştir. *Âdâbu'n-Nüfûs* adlı kitabında kibri şöyle tanımlamıştır: Kibir, nefsini insanlardan üstün görmendir. Ve kul, tevâzu'yu seçmekten daha hayırlı bir seçim yapamaz.⁸²⁸ *er-Ri'âye li-Hukûkillah* adlı kitabında da kulun haddini bilmesi için "kibrin ortadan kaldırılması" kavramı etrafında bir diyalog geçmiştir ki o şöyle demiştir: Dedim ki: Peki kibir neyle ortadan kalkar? Dedi ki: Kişinin din ve dünyadaki yerini bilmesiyle. Dedim ki: Peki insan bu yerini neyle bilir? Dedi ki: Kişi eğer başlangıcını, hayatını ve âkibetini bilirse yerini bilir. Başlangıcına gelince, ondan önce asırlar yaşanmıştı ve onun adı dahi zikredilmiyordu. Allah onu yoktan var etti, zira o adı dahi zikredilmeyen bir şeydi.⁸²⁹

Şa'râvî, "Gece sohbetleri yaparken müstekbir bir şekilde (büyüklük taslayarak) hezeyanlar savururdunuz."⁸³⁰ âyetinin tefsirinde müstekbiri şu sözlerle tanımlıyor: "Kendinde azamete sebep olacak hiçbir özellik yokken, ona azamet sağlayacak özellikleri isteyen kimsedir. İnsan, kendinde onu yüceltecek özellikler olmadığında tekebbür etmesi uygun olmaz, ki zaten mahlûklar bu özelliklere sâhip olamazlar.⁸³¹ Öyleyse istikbâr; insanın kendini hakkettiğinden üstün bir yere koymasıdır.⁸³² Mütekebbir de başkası kendisinde daha düşük durumda veya daha aşağı bir yerde sanan kimsedir."⁸³³

⁸²⁷ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Minhâcu'l-Âbidîn*, trs, s.42.

⁸²⁸ Muhâsibî, *Âdâbu'n-Nüfûs*, s. 113.

⁸²⁹ Muhâsibî, *er-Ri'âyetü li Hukûkillah*, s.396. Ayrıca bkz. Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, I, 388.

⁸³⁰ Mu'minûn 23/67.

⁸³¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVI, 10082-10083.

⁸³² Şa'râvî, *Kâdâyâ'l-Asr*, III, 62.

⁸³³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VII, 4355.

3.1.6.2. Tekebbür Örnekleri

Burada tekebbüre iki örnek zikredeceğiz: Birincisi mel'ûn İblis'in Âdem'e (as) karşı tekebbürüdür. İkincisi de Firavun'un kavmine karşı tekebbürüdür. İblis'in Hz. Âdem'e (as) karşı tekebbürüne gelince, Kur'an'da bu meseleyi izah eden birçok âyet okuruz. Bunlardan biri de “*Hani meleklere Âdem'e secde edin demiştik de İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, tekebbür etti (büyüklendi) ve kâfirlerden oldu.*”⁸³⁴ âyetidir. Şa'râvî bu âyet hakkında diyor ki: İblis'in kâfir olması ve cehennemde ebedî kalacak olması âmirinin emrini reddedip “*Çamurdan yarattığın kimseye secde eder miyim?*”⁸³⁵ demesinden ötürüdür. Aslında İblis'in ondan çok daha yüce yaratıklar olan meleklerle beraber bulunması, secde etmesi için en büyük gerekçeydi. Zira secde ondan daha yüce olan meleklerle dahi emredildiğine göre, daha alçak olan İblis için geçerli olacağı açıktır. Rivâyetlerde geldiği üzere İblis önceden “Meleklerin Tavus'u” diye isimlendirilirdi ve onların arasında gururla dolaşırdı. İşte bu gurur veya kibir, onun bu günaha düşmesine sebep olan şeydi. Ayrıca İblis seçim hakkı olan bir varlık olarak yaratıldığından, gururu onu küfre ve masiyete sürüklemeyen önce, Allah'a itaat etmeyi seçtiği için seçkin bir pozisyondaydı. Bu yüzden Allah'tan Âdem'e secde etme emri gelir gelmez, İblis tekebbüründen dolayı bunu reddetti ve Allah'ın emrine itâat etmek için nefsiyle mücâhede etmedi. Böylelikle İblis'in günahı zirve bir günahtır. Zira o, âmirinin emrini yerine getirmemiş ve kendini Âdem'den hayırlı sanıp Allah'a itâat etmemiştir. Daha sonra gururu onu bir günahtan başka bir günaha sürüklemiş ve sonunda da Allah onu rahmetinden kovmuş ve onu “racîm” (kovulmuş) kılmıştır.⁸³⁶

Firavun ve çevresindeki ileri gelenlerin, kavmine tekebbürüne gelince; bu tekebbür kıssasını anlatan birçok âyet vardır. Biz bunlardan “*Onların da ardından Mûsâ ve Hârûn'u açık kanıtlarımızla Firavun'a ve çevresindeki ileri gelenlere gönderdik. İman etmeyi kibirlerine yediremediler; onlar günaha gömülmüş kimselerdir.*”⁸³⁷ âyetini seçtik. Şa'râvî bu âyetin tefsirinde şöyle demiştir: Mele', kavmin ileri gelenleri, seçkinleri ve yönetimi elinde tutan kişiye en yakınlarıdır. Onlara “mele'” denir çünkü onlar göz doldururlar. Firavun da ancak onlar ile Firavun olur. Çünkü onu kendilerine tayin eden de onlardır. Meselâ Hâmân, Firavun'un fikrini destekliyordu, kâhinler

⁸³⁴ Bakara 2/34.

⁸³⁵ İsra 17/61.

⁸³⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 257.

⁸³⁷ Yunus 10/75.

Firavun'un ilah olduğunu teyid ediyorlardı. Aynı şekilde her Firavun'un da onu o yapan bir "Mele"'i vardır. Bir Mısır atasözünde şöyle denir: "Firavun'a demişler ki "Seni kim Firavunlaştırdı?". O da demiş ki "Beni reddeden hiç kimseyle karşılaşmamam." Yani ona "Toparlan" diyecek kimseyle karşılaşmaması. Eğer ona bunu diyecek biriyle karşılaşsaydı, Firavunlaşmazdı. Allah'ın Mûsâ ve Hârûn ile Firavun ve kavminin ileri gelenlerine gönderdiği mucizeler, Mûsâ ve Hârûn'un (aleyhima.s) gerçekten peygamber olduklarını gösteriyordu, ki o peygamberlik de Hâlık-ı Â'lâ'nın varlığını isbât eden metod idi. Ama Firavun ve ileri gelenler istikbâr ettiler. İstikbâr, kibr taleb etmektir. Kim de kibr taleb ederse bunu kendi yapmaya çalışır, çünkü bilir ki onun sâhip olduğu özellikler bu kibre sâhip olması için yeterli değildir. Hakk Te'âlâ bu âyeti "*Onlar günaha gömülmüş kimselerdir.*" sözüyle sonlandırıyor. Firavun ve ileri gelenlerin günahı, onları ebedî olarak oraya saplanmış ve lanetlenmiş bir halde kalacakları Cehennem'e sürüklemiş ve büyük ve alçaklık verici bir azâbın içine atmıştır.⁸³⁸

3.1.6.3. Niçin Tekebbür Ediyorsun?

Şa'râvî "*Yeryüzünde haksız yere tekebbür edenleri âyetlerimden mahrum edeceğim. Onlar, bütün mucizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu görseler onu izlemezler. Fakat eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gâfil olmalarından ötürüdür.*"⁸³⁹ âyetinin tefsirini yaparken mütekebbiri tanımlıyor, daha sonra onunla ilgili olan çelişkileri soru-cevap şeklinde zikrediyor: Mütekebbir, başkası ondan daha alçak veya daha düşük bir yerde zanneden kimsedir. Onu kibre sürükleyen şey gücü olabilir, ancak o mütekebbir güçlü olup da sonra zayıf düşen hiçbir kimse görmemiş midir? Onu kibre sürükleyen şey serveti de olabilir, ancak o mütekebbir zengin olup da sonra fakir olan hiçbir kimse görmemiş midir? Veya mütekebbir şöhret sâhibi bir kimse de olabilir, ancak o, şöhret sâhibi olup da sonra zelîl hâle düşen kimse de mi görmemiştir? Bu yüzden kim tekebbür ediyorsa, ondan asla sökülüp alınamayacak zâtî bir özelliğinden dolayı tekebbür etmelidir. Bu kâideyi insana uyguladığın zaman da mütekebbir olmayı hakeden kimse bulamazsın. Zira insanın, ondan asla sökülüp alınamayacak ve sonsuza kadar onunla kalacak zâtî hiçbir özelliği yoktur. Bilakis sâhip olduğu özelliklerin hepsi Allah'ın ona

⁸³⁸ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, X, 6125.

⁸³⁹ 'Arâf 7/146.

bahşettiği özellikler olup zâtî şeyler değildir ve her an ondan gidebilir. Bu yüzden insanda kibre sebep olabilecek özelliklerinin hiçbiri zâtî değildir.⁸⁴⁰

Allah’a karşı tekebbür eden kimse, O’nu asla mütevâzi’ kimse gibi zikretmez. Bilakis ulaştığı her şeyin kendi çabasıyla olduğunu zanneder. Niye? Çünkü o, kalbine ve basîretine mühür vurulduktan sonra, kevnî âyetler hakkında düşünmekten uzaklaştırılmıştır. Allah Teâlâ ’nın “*Yeryüzünde haksız yere tekebbür ediyorlar...*” sözü, kuvvet, servet, şöhret ve izzet unsurlarını zâtında taşıyan kimse için haklı yere kibriyâ olduğunu göstermektedir. Bu da yalnızca Allah’ta olabilir. Biliniz ki, yeryüzündeki hiçbir mütekebbirin aklına Allah gelmez. Çünkü eğer O’nun kemâli ve celâli onu aklına gelseydi, ezilir ve kendi haddini bilirdi. Allah insanlardan sadece mütevâzi’ olanların aklına gelir. Peki Allah mütekebbirin aklına niye gelmiyor? Çünkü O, mütekebbirlerden kevnî âyetler hakkında düşünme yetisini çekip alır da bu yüzden ibret de alamazlar. Ayrıca onlardan peygamberlerin peygamberliğini gösteren âyetleri ve Kur’an’ın hükümlerini tasdik etme yetisini de çekip alır ve kalplerine de mühür vurur.⁸⁴¹

İşte tekebbür etmelerini sağlayabilecek hiçbir özellikleri yokken, yeryüzünde tekebbür eden bu kimseleri Allah düşünme ve ibret almaktan, yalnızca yalanları, gafletleri ve nefislerinin arzularına uydukları için alıkoymuştur. Bu yüzden kibir ehli kimseler kevnî âyetleri, i’câzî âyetleri veya ahkâm âyetlerini gördüklerinde onlara iman etmezler, doğruluk yolunu görseler de onu takip etmezler. Çünkü doğruluk yolu, insanın arzu ve heveslerini baskılar ve kötülüklerden nehyeder. Onlar ise arzularının dizginlerini ellerin almaya dahi güç yetiremezler çünkü arzuları onları ele geçirmiştir. Ama eğrilik yolu ise nefsin arzularına bütün imkanları sağlar. Böyle olmaları ancak, onlara daha değerli şeyler vermek için bazı şeylerden mahrum eden imanın getirilerinden gâfil olmaları sebebiyledir. Ve bu yüzden de kibir ehlinin bakış açısı oldukça yüzeyseldir.⁸⁴²

Öyleyse; mâdem ki tekebbür gafletten doğuyor ve mümin bile bazen gaflete düşebiliyor, bu durumda kendimizi tekebbürden nasıl koruyacağız? Şa’râvî bu soruyu *el-Fıkhu’l-İslâmî’l-Müeyesser ve Edilletuhu’ş-Şer’iyye* adlı kitabında, “Huşû’ Kalpten Kibri Giderir.” başlığı altında şöyle diyerek cevaplıyor: Namaz kalbi istikbârdan temizler. Bunun için namazın getirisi insanı huşû’ ve hudû’ya (boyun eğmeye) alıştırmasıdır. Allah’a dâimî olarak boyun eğmek, insanın Hakk Te’âlâ ’nın azametini

⁸⁴⁰ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, VII, 4355.

⁸⁴¹ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, VII, 4355.

⁸⁴² Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, VII, 4356.

aklına getirmesi ve kendinin alçaklığını ve bu büyük kâinâtı yaratanın karşısında ne kadar âciz olduğunu görmesini sağlar. Ve insan bilir ki onda her ne varsa, Allah hepsini bir anda alabilir. Bu bizim ağıyâr (değişimler) âleminde yaşamamızdan ötürüdür. Öyleyse hiç değişmeyen Allah'a boyun eğelim. Çünkü insanın elde edebileceği her şey; kendinden değil, Allah'tandır. Sebeplerin var olduğu gibi bir iftirâda bulunanlara ise şöyle deriz: Sebepleri bahşeden ve onları yaratana kulluk edin ve boyun eğin; çünkü sebepler kendi kendilerine iş göremezler. İzzet, azamet ve kibriyâ yalnızca Allah'ındır. Mütekebbir ise Rabb'ini bilmekten gâfildir. Zira ona ve ümmetine namazın farz kılındığı peygambere iman etmemek ve Allah'ın huzurunda durmamak; Allah'a boyun eğmeyi açık biçimde reddetmek veya onun emirlerini çiğnemektir.⁸⁴³

3.1.7. Gurur

3.1.7.1. Gururun Anlamı

غَرَّ الرَّجُلُ غَرَارَةً Adam işlerden bîhaber kaldı ve gâfil oldu demektir ki o adama gırr denir. غَرَّ فُلَانًا Falancayı kandırdı ve olmayacak bir şeyle ümitlendirdi demektir. Şeytan onu garr etti (kandırdı), dünya onu garr etti gibi ifâdelerde de kullanılır ki kandırana garûr, kandırılana ise mağrûr denilir. Garâre ise gaflet ve toyluktur.⁸⁴⁴ Garûr, mal, şöhret, şehvet, şeytan gibi insanı aldatan her şeydir. Şeytan diye tefsir edilmesinin sebebi onun aldatanların en kötüsü olmasıdır. Dünya ile tefsir edilmesinin sebebi ise meşhur “Dünya gurûr eder (kandırır), zarar verir ve murûr eder (geçip gider).” sözüdür.⁸⁴⁵

Gazzâlî *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn* da gururu tanımlamış ve ayrıntı şekilde ondan bahsetmiştir: Gurur; nefsin, arzusuna uyup tabiatının meylettiği şeytanın kandırması veya şüphesi gibi şeyde sükûnet bulmasıdır. Her kim, yanlış bir şüpheye kapılıp da şimdiki zamanda veya gelecekte kendisinin iyi bir durum üzere olduğuna inanırsa, o mağrûrdur. Ve insanların çoğu da kendilerini iyi bir durumda görürler ki bunda yanılmaktadırlar. Öyleyse, gururlarının (aldanmalarının) çeşitleri ve dereceleri değişse ve hatta bazılarının gururu (aldanması) çok daha baskın ve şiddetli olsa da insanların çoğu mağrûrdur. En baskın ve şiddetli olan gurur (aldanma) da kâfirlerin, âsîlerin ve fâsıkların gururudur.⁸⁴⁶

⁸⁴³ Şa'râvî, *el-Fıkhü'l-İslâmî'l-Müeyesser*, I, 591.

⁸⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muht*, s.449; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I, 591.

⁸⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 464-465.

⁸⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 1297.

Sülemî *Hakâiki't-Tefsîr* inde “*Sizin dünya hayatı aldatmasın, sizi Allah’la bir aldatma almasın.*”⁸⁴⁷ âyeti için şöyle bir yorumda bulunmuştur: Bazıları dediler ki: Kim Allah’tan başkasına itimad ederse o bir aldatma içindedir. Çünkü aldanma, dâim olmayan şeyden olur ve O’ndan başka da dâim olan bir şey yoktur. O, ezeli ve ebedî ve dâim olan Allah’tır; O’nun vermesi ve nimeti de böyledir. Öyleyse sadece lütfu ve nimeti, her nefeste ve anda, her zamanda ve dönemde senin üzerine dâim olacak olan zâta itimad et.⁸⁴⁸

Şa’râvî, “İftirâda bulundukları şey onları dinleri hakkında gurura uğrattı (aldattı)”⁸⁴⁹ âyetini açıklarken, “gurur” kelimesini şöyle diyerek tanımlıyor ve izah ediyor: Tecrübesiz adama gırr (toy) denir; o, tecrübesiz bir sürü iş ortaya koyar da ondan ne faydalanılır ne de bir yere varılır. Maazallah birine “Sen mağrûrsun.” dediğinde, “Sen hedefe ulaşılmasını sağlamayacak bir yoldasın.” demek istersin. Öyleyse gurur, gerçekleşmeyecek ve olmayacak bir şeyden ümitlenmektir. Bu yüzden Allah şeytanı “garûr” diye isimlendirmiştir. Çünkü o, insanları gerçek olmayacak ve meydanaö gelmeyecek şeylerle ümitlendirir.⁸⁵⁰

Başka bir yerde “*Şeytân onlara ancak bir gurur (aldatmaca) vadediyor.*”⁸⁵¹ âyetini tefsir ederken “garûr” ve “gurur” kelimelerini birbirinden ayırmış ve şöyle demiştir: Gurur nedir? Bir garûr, bir de gurur vardır. Gurur; gerçekte varolmayıp sana varmış gibi gösterilen şeydir. Garûr ise bu işi yapan kimsedir. Bu yüzden garûr, şeytandır; çünkü o, gerçekte var olmayan bir şeyi insana süslü gösterip serabın etkisi gibi bir etki yapar.⁸⁵² Gurur ise, kısa süreli bir zevkin seni sını olmayan yüce bir zevkten oyalayıp alıkoymasıdır; biri senin imkânların kadar bir zevk iken, diğeri Allah’ın lütfu kadar geniştir. Bundan dolayı, az bir şeyle aldanıp büyük ve yüce mükâfâtı kaçıran kimseler için dünya hayatına “metâ’-ı gurur” denilmiştir.⁸⁵³

3.1.7.2. Gurura Gerek Yoktur

Gördüğümüz gibi Allah Teâlâ dünya hayatını “metâ’-ı gurur” diye isimlendirmiştir. Zira gâfil kimse orada kısa süreli bir dünya hayatı ile oyalanıp ebedî âhiret hayatı yerine onu ister. Mevlâ Azze ve Celle onu bu vasıfla vasıflandırmıştır ki

⁸⁴⁷ Lokman 32/33.

⁸⁴⁸ Sülemî, *Hakâiu't-Tefsîr*, II, 134. Bkz. Muhâsibî, *er-Ri'âyetü li Hukûkillah*, s. 427-432.

⁸⁴⁹ Âl-i İmran 3/24.

⁸⁵⁰ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, III, 1389-1390.

⁸⁵¹ Nisa 4/120.

⁸⁵² Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, V, 2654.

⁸⁵³ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, III, 1928.

biz, ona aldanıp tuzağına düşmeyelim; çünkü o bunu haketmez. Bilakis “*Âhiret daha hayırlı ve daha kalıcıdır.*”⁸⁵⁴

Şa‘râvî, gururun anlamını içeren bazı âyetleri tefsiri sırasında bize bu fânî dünyaya aldanmamanın bazı yollarını açıklamış ve bu sözünü destekleyen bazı örnekler vermiştir. Meselâ “*İnsanın başına zararlı bir şey geldiğinde yan üstü yatarken veya otururken ya da ayata iken hemen bize dua etmeye koyulur. Onu zararlı durumdan kurtardığımızda ise -sanki başına gelen zararı gidermeye bizi çağırıp yalvarmamış gibi- inkârcılığa dönüp yoluna devam eder. Haddi aşanlara işte bu şekilde yaptıkları güzel görünmektedir.*”⁸⁵⁵ âyetini tefsir ederken şöyle diyor: İnsana düşen gurura (aldanmaya) kapılmamaktır. Çünkü Vâhib-i A’lâ olan Allah, sana bahsettiklerini geri alıp senden selâmeti de kaldırabilir. Sapasağlamken hastalanan, zenginken muhtaç hâle düşen, şöhrat sâhibiyken şöhratlerini kaybeden nice insan görmüşüzdür. Öyleyse, gurura (aldanmaya) gerek yoktur. Çünkü her şeyi sana Allah bahsetmiştir ve sende zâtına âit hiçbir şey yoktur. Mâdem ki sendeki her şey Vâhib-i A’lâ olan Allah’ın bahsettikleridir, o zaman o Vâhib istediği zaman bahsettiği şeyi senden söküp alabilir. Zaten insan nimetin kıymetini de ondan geri alındığı zaman bilir. Bu durum şunun gibidir: Oturduğun beldede işinde bir numara olan bir doktora düşmanlık edersin. Bazı kimseler de sizin aranızı yapmaya çalışır ama sen inat edersin. Sonra sana hastalık gelir ve ona gitmek zorunda kalırsın. Çünkü Allah ona bir bilgiye dayanarak teşhis koyabilme yetisini bahsetmiştir. Öyleyse Allah, gurura kapılmanı ve hiç kimseye karşı üstünlük taslamayı istemez.⁸⁵⁶

Şa‘râvî, “*Yeryüzünde birbirine komşu parçalar, üzüm bağları, ekinler; çatalı ve tek gövdeli hurma ağaçları vardır; hepsi bir tek su ile sulanır. Böyle iken üründe bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunda akıllarını kullanan insanlar için ibretler vardır.*”⁸⁵⁷ âyetini açıklarken de bizi, Allah Teâlâ’nın başkalarına değil de bize verdiği bazı özelliklerden ötürü insanlara üstünlük taslamamaya çağırmıştır: Sakın ola ki mutlak olarak üstün veya mutlak olarak alçak durumda bir insan olduğunu sanmayasın. Bilakis, bir açıdan üstün, başka açıdan alçak durumda insan vardır. Meselâ, bir kimse lüks bir arabaya sâhiptir. Sonra arabasının lastiği patlar da lastiğini değiştirmesine yardım edecek biri yoldan geçsin diye Allah’a dua eder. Sonra yoldan o kirli ve paslı elbiseli kimse geçer ve lastiğini değiştirmesine yardım eder. İşte bu durumda bu kirli

⁸⁵⁴ ‘Alâ 87/17.

⁸⁵⁵ Yunus 10/12.

⁸⁵⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, IX, 5778.

⁸⁵⁷ Ra’d 13/4.

paslı elbiseli kimse, patlamış lastiği sağlam yedek lastikle değiştirebiliyor olması konusunda ondan daha üstün haldedir. İşte Allah, birbirlerine ihtiyaç duysunlar ve toplum tamamlansın diye lütfunu insanlar arasında böyle dağıtmıştır. Bu yüzden diyorum ki “Herhangi bir konuda daha üstün bulduğunda gurura kapılmaktan sakın ve kendine sor: Başkasının bana üstün kılındığı konu ne? ⁸⁵⁸ Ve Allah’ın “*Bir topluluk, başka bir toplulukla alay etmesin; umulur ki onlar bunlardan daha hayırlı olurlar. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; umulur ki onlar bunlardan daha hayırlı olurlar.*” sözünü hatırla.”⁸⁵⁹

Başka bir yerde de Şa‘râvî bizi bu hayata aldanmamaya çağırıyor. Çünkü ölüm, hiçbir işaret vermeden ansızın gelebilir. Zira Allah Teâlâ ölümü sebepler olmadan da yaratır, bu yüzden her an çıkıp gelmesi mümkündür. Böyle olunca, insanın sağlığının iyi olması onun uzun yaşayacağı anlamına gelmez. Genç olması da önünde uzun bir ömür olduğu anlamına gelmez. Ölüm, genç, yaşlı, sağlıklı, hasta ayırt etmeden herkese gelmektedir. Çok sağlıklı ya da çok küçük yaşta olan bir insanın ölebileceği gibi, hasta bir insan da iyice yaşlanıncaya kadar yaşayabilir. Çünkü Allah Teâlâ bizi seviyor ve bu hayata aldanıp devâm edeceğinden emin olmamızı istemiyor. Bilakis, bize düşen onun sonunun her an gelebileceğini bilmek. Bu, hayırda koşuşturmamız ve masiyetlerden uzak durmamız içindir. Bunun için Allah katında yüce bir makâma sâhip olan sâlih kullarını ve bunların başında da peygamberleri şöyle diyerek vafediyor: “*Onlar hayırda koşuştururlar ve bize rağbet ve rahbet içinde dua ederlerdi...*”⁸⁶⁰ Öyleyse hayırda koşuşturmak istenen bir durumdur. Zira insan yarınını garanti edemez. Bu, ölüm vaktinin gizli tutulmasının hikmetlerinden biridir. Ölüm bizi gece ve gündüzün herhangi bir yerinde ansızın yakalamadan önce Allah’ın yoluna dönmek için koşuşturalım diye böyle yapılmıştır.⁸⁶¹

3.1.7.3. Gururdan Korunmanın Yolları

Allah Teâlâ bu dünya hayatına aldanmamamızı istiyor; çünkü ölüm ansızın gelebilir ve ona aldanmak da küfrün başıdır. Gâfil bir müminin aldanıp her şeyi kaybetmesi mümkündür. Öyleyse Şa‘râvî bize kendimizi gururdan (aldanmadan) alıkoymamız için ne tavsiye eder?

⁸⁵⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XII, 7205.

⁸⁵⁹ Hucurât 49/11.

⁸⁶⁰ Enbiyâ 21/90.

⁸⁶¹ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Nihâyetü’l-Âlem*, Tıbâatu ve Neşru Daru Ahbâri’l-Yevm, Kahire trs, s.35-36.

Allah Teâlâ dâimâ gururu kendimizden uzak tutmamızı ister. Çünkü gurur, küfrün başıdır. İnsan aldanır ve Allah’a ihtiyacı kalmadığını zannederse, Allah’ın taatini ve rızasını gözetmez. Zaten kendinin istediği her şeyi yapmaya gücü yetiyorken niçin gözetsin ki?! Şüphesiz ki Allah Teâlâ rahmetinden dolayı kullarının gururdan ve Allah’tan uzak kalmaktan korunmalarını istiyor. Bu yüzden de onlara, dilin ancak Allah’ın izniyle konuştuğunu, gözün ancak Allah’ın izniyle gördüğünü ve ayağın da ancak Allah’ın izniyle gördüğünü hatırlatıyor.⁸⁶²

Yani bizim, dâimâ Allah’ın üzerimizdeki lütfunu ve sayılıp bitirilmez bolluktaki nimetlerini ve bunların hepsinin dâimî bir şekilde hamd ve şükretmemiz gerektirdiğini unutmamamız lâzımdır. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Beni anın ki ben de sizi anayım ve bana şükredin, bana nankörlük etmeyin.*”⁸⁶³ “*Bana şükredin ve bana nankörlük etmeyin.*” demiştir. Çünkü nimete şükretmek Allah Teâlâ’nın sana ondan daha fazla vermesini sağlar, buna delil olarak Allah’ın “*Eğer şükrederseniz, artıracam.*”⁸⁶⁴ âyetini oku. Ayrıca Allah’a şükretmek nefsinden gururu uzaklaştırır da sebepler seni kandırıp “Bunlar bana bendeki bir ilimden ötürü verildi.” demeysin. “Bana nankörlük etmeyin” ise, Allah’ın nimetlerini görmezden gelmeyin, bilakis sürekli dilinizde olsunlar demektir. Çünkü eğer Allah’ın nimetlerinden her birini “Maşaallah lâ kuvvete illâ billah” diyerek karşılırsan, nimet konusunda hiçbir sıkıntıya düşmezsin. Çünkü sen nimeti, onu verenin çitiyle korumaya almış olursun. Ama eğer böyle yapmaz ve sanki o sendenmiş ve sen var etmişsin gibi davranıp, onu sana veren Allah Teâlâ’yı unutursan; o zaman nimet de seni terk eder.⁸⁶⁵

“... Eğer Allah’ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki oralarda Allah’ın adı çokça anılır-yıkılır giderdi...”⁸⁶⁶ âyetinin tefsirinde de Şa’râvî, ibâdet yerlerinin, değerleri muhafaza etmede ve gururu önlemedeki önemini açıklıyor: Eskiden manastırlar, kiliseler ve havralar, şimdi ise mescidler; yeryüzünde belli değerlerin bekçisidir. Çünkü onlar sana dâimâ kulluğu hatırlatır ve aldanmanı önler. Bu ise günde beş kere Allah’a onunla boyun eğdiğimiz ve Rabb’e boyun eğmenin son noktası olan secde yeri olması sebebiyledir. Sonuç olarak eğer kulda gurur adına herhangi bir şey varsa, erimesi gerekir ki kâinâtın tümünün Allah’ın kullarına bir lütfu olduğunu bilsin ve Allah’ın

⁸⁶² Şa’râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Hayr ve’s-Ser*, Tıbâatu ve Neşru Daru Ahbâri’l-Yevm, Kahire trs, s.86.

⁸⁶³ Bakara 2/152.

⁸⁶⁴ İbrahim 14/7.

⁸⁶⁵ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Sa’râvî*, I, 647.

⁸⁶⁶ Hacc 22/40.

yarattığı sebepleri, Allah'ın istediği işlerde kullansın. Yani ey müslüman, sakın ola ki içine gururdan hiçbir şey bulaşmasın!⁸⁶⁷

3.1.8. Buhl/Cimrilik

3.1.8.1. Buhlun Anlamı

بَخِلَ بَخْلًا وَبُخْلًا Onda olanı esirgedi ve cömert davranmadı demektir. Bu kişiye bahîl denir. Çoğul ise buhelâdır. Buhl, cömertliğin zıttıdır. İsm-i fâili bâhil ve bahîl şeklindedir.⁸⁶⁸ Buhl; sâhip olunan şeyleri, esirgenmesi doğru olmayan yerden esirgemektir. Bunun zıttı ise cömertliktir. Bahîl ise çok cimri olan kimseye denir. Buhl iki türdür: Kendi sâhip olduklarını esirgemek ve başkasının sâhip olduklarını da esirgemek. Bu ikinci türü birinciden çok daha mezmûmdur, kötüdür.⁸⁶⁹

İhyâu Ulûmi'd-Dîn’de Gazzâlî sahabe ve ilim ehlinin buhl hakkındaki bazı sözlerini nakletmiş ve şöyle demiştir: Talha b. Ubeydullah (ra) demiştir ki: “Biz de mallarımıza cimrilerin değer verdiği kadar değer veriyoruz ama biz kendimiz tutuyor ve sabrediyoruz.” Muhammed b. Münkedir de şöyle derdi: “Allah bir kavmin kötülüğünü istediğinde onların başlarına en şerrilerini yönetici kılar ve mallarını da en cimrilerinin eline verir.” Şa’bî de şöyle demiştir: “Bilmem ki cimrilik mi insanı Cehennem’e daha çok batırır yoksa yalan mı.” Ka’b ise şöyle demiştir: “Hiçbir sabah yoktur ki Allah iki meleği şöyle dua etmeleri için görevlendirmesin: Allah’ım sen eli sıkı kimseye âcilen malının telef olmasını, bol bol infâk eden kimseye de âcilen malının devamının gelmesini nasib et.” Bişr ise şöyle demiştir: “Cimri kimseye bakmak kalbi katılaştırır, cimrilerle beraber olmak ise müminlerin kalbine belâ olur.”⁸⁷⁰

Kuşeyrî *Er-Risâlesi*’nde “*Buhl (cimrilik) eden ve insanlara buhlu (cimriliği) emreden kimseler...*”⁸⁷¹ âyetini açıklarken buhlun tanımını yapmış ve şöyle demiştir: “Buhl (cimrilik), ilmî bir şekilde ifâde edersek, kişinin kendine vâcib olanı vermemesi; tasavvufî bir ibâre ile söylersek de zarûret olduğu vakitte îsârı bırakmaktır. Yine tasavvufî bir ibâre ile, insanlara buhlu (cimriliği) emretmenin anlamı ise onlara merhamet edip, zâhirî şeriatten bir delil getirerek onları hakîkati aramaktan alıkoymaktır.”⁸⁷²

⁸⁶⁷ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, I, 1061.

⁸⁶⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, s.965; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu'l-Vasit*, I, 41-42.

⁸⁶⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur’ân*, I, 109.

⁸⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn*, s.1161-1162.

⁸⁷¹ Nisa 4/37; Hadîd 57/24.

⁸⁷² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, III, 544; bkz. Sülemî, *Hakâiu’t-Tefsîr*, I, 80; Sülemî, *Hakâiu’t-*

Cimrilik konusunu ele alan âyetlerin tefsirinde birçok yerde Şa‘râvî “buhl” (cimrilik) kelimesinin anlamına değiniyor. Bu âyetlerden bazıları şunlardır: “Allah onlara lütfundan verince de buhl (cimrilik) gösterdiler...”⁸⁷³, “Elini boynuna bağlamışçasına cimri olma...”⁸⁷⁴, “Size karşı şahîh (pek cimri) olarak...”⁸⁷⁵ İmam Şa‘râvî “buhl” kelimesinin anlamını şöyle açıklıyor: Buhl nedir? Bir şey vermekten imtinâ’ etme durumunu ifâde etmek için dilimizde birçok kelime vardır. Buhl vardır, şuhh vardır, kizâze vardır ve bunların hepsi de bir şey vermekten imtinâ’ı ifâde eder. Ancak verme ve buhl (cimrilik) durumları farklıdır.⁸⁷⁶ Meselâ buhl, sana verilmiş olan şeyi, verilmemiş olan kimseden esirgemendir. Başka bir ifâdeyle, Allah’ın saha bahsettiği bir şeyi ona ihtiyacı olan başka birinden esirgiyorsundur.⁸⁷⁷ Şa‘râvî, “Size karşı şahîh (pek cimri) olarak...” âyet-i kerîmesini açıklarken de “şuh” ve “buhl” kavramlarını birbirinden ayırır: Şuh, genel anlamda buhl, yani cimriliktir. Ancak şahîh, başkasına harcamaktan imtinâ’ eden kimse olup kendine ve âilesine harcaması mümkün iken, bahîl kendisine dahi harcamaktan imtinâ’ eder.⁸⁷⁸

3.1.8.2. Buhulun Şekilleri ve Sonucu

Cimriliği ele alan âyetlerinin çoğunu okuduğumuzda, Bârî Azze ve Celle’nin cimriliği de cimri kişiyi de kınadığını, ayrıca cimrileri kıyâmet günü maruz kalacakları şiddetli ve elîm bir azapa tehdid ettiğini görürüz. İmam Şa‘râvî’nin bu âyetlere yaptığı tefsire baktığımızda da bu meseleleri detaylı bir şekilde ele aldığını ve bize cimrilğin başka şekillerinden de bahsettiğini görürüz.

Şa‘râvî “*Bunlar buhl (cimrilik) eden ve insanlara buhlu (cimriliği) emreden ve Allah’ın lütfundan onlara verdiklerini gizleyen kimselerdir. Biz kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırladık.*”⁸⁷⁹ âyetini tefsir ederken cimrilerin bazı kötü vasıflarından bahsetmiştir: Cimrilik eden kimseler, bu alçak özelliğin kendilerinde olmasıyla yetinmeyip; bir de sanki cimriliğe âşıkmiş gibi bu özelliğin diğer insanlara da geçmesini

Tefsîr, II, 313.

⁸⁷³ Tevbe 9/76.

⁸⁷⁴ İsra 17/29.

⁸⁷⁵ Ahzâb 33/19.

⁸⁷⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IX, 5350.

⁸⁷⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2226.

⁸⁷⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIX, 11973.

⁸⁷⁹ Nisa 4/37.

isterler. Ve cömert bir insan görmek onlara acı verir ve kimse onlardan daha iyi olmasın diye insanların hepsinin de cimri olmasını isterler.⁸⁸⁰

Şa'râvî, daha sonra cimriliğin bilmediğimiz çeşitlerinden bahsetmiştir. Cimrilik sadece mal konusunda olmaz. Cimrilik, sana verilen şeyi verilmeyen kimseden esirgemendir. Başka bir ifâdeyle, Allah'ın sana bahsettiği bir şeyi ona ihtiyacı olan birinden esirgemendir. Cimrilik sadece mal konusunda mu olur? Hayır, bilakis sana bahşedilip de bir başkasında olmayan ve ona ihtiyaç duyulan her şeyde olur. Eğer bu şeyi esirgersen, sen de o zaman cimrilik içerisinde olmuş olursun. Sâhip olduğu bir gücü, âciz kimseye yardım etmekte kullanmaktan esirgeyen de, sâhip olduğu bir ilmi, ilmi olmayandan esirgeyen de cimrilik kapsamındadır. Aptal kimseden ona yumuşak davranmayı esirgeyen kimse dahi böyledir. Onun yanında bir sanatı öğrenen on tane çırağı olup da bu sanatın sırrlarını onlardan gizlemeye çalışan usta dahi cimridir. “*Buhl (cimrilik) eden ve insanlara buhlu (cimriliği) emreden kimseler...*” âyetinin anlamı, maddî manevî her şeyi kapsamaktadır. Biz bu âyeti kutsal şeylerde dahi alabiliriz. Meselâ ehl-i kitap Hz. Peygamber'in sıfatlarını oğullarını bildikleri gibi biliyorlardı. Hz. Peygamber ellerindeki bilgiyi doğrulayıcı olarak geldiğinde onun peygamberliğini inkâr ettiler ve onunla ilgili bilgilerini insanlardan sakladılar. Bu da son derece büyük bir cimriliktir. Zaten bundan sonra da insanlara cimriliği emretmeye devam ettiler.⁸⁸¹ Âyet-i kerîmenin son kısmına baktığımızda, onun “*Biz kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırladık.*” ifâdesiyle bittiğini görürüz. Oysa sözün başı küfürle ilgili değildi. Öyleyse cimrilik, sâhibini niye kâfir yaptı? Çünkü cimrilik, kendisine ve başkalarına da yetebilecek bir nimeti gizlemektir. Bu yüzden de ondan bahsederken korkutucu bir ifâde kullanılmıştır.⁸⁸²

Allah Teâlâ başka bir âyette de “*Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilakis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”⁸⁸³ buyurmuştur. Şa'râvî bu âyeti şöyle açıklamıştır: “*Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilakis bu onlar için kötüdür.*” Allah'ın lütfundan verdikleri şeylerde cimrilik edenler, cimriliğin yalnızca onlarda malların birikmesini sağladığı için hayırlı

⁸⁸⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2226.

⁸⁸¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2226.

⁸⁸² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2230.

⁸⁸³ Âl-i İmran 3/180.

olduğunu sanarlar. Oysa bu doğru değildir. Çünkü Hakk Te‘âlâ şöyle buyurmuştur: *“Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır.”* Yani Allah o cimrilik ettikleri şeyden boyunlarına bir gerdanlık yapacaktır ve insanlar o gerdanlığı gördüklerinde şöyle diyeceklerdir: *“Bu kişi Allah’ın onun malındaki hakkını esirgemiş.”* Rasulullah (sav) de bu durumu bize Allah’ın hakkı istenip de vermeyen kimsenin, esirgediği ve cimrilik ettiği malın kıyâmet günü ona iri bir yılan olan “şücâ’-ı akra” şeklinde gözükeceğini ve boynuna dolanacağını ayrıntılı bir şekilde betimlemiş ve şöyle demiştir: *“Allah kime bir mal verir de, o da onun zekâtını vermezse; kıyâmet günü ona göz kapakları üzerinde iki siyah nokta olan, tüysüz ve iri bir erkek yılan gözüktür, bu yılan onun boynuna dolanır ve göz kapaklarından tutup “İşte ben senin malınım, işte ben senin biriktirdiğin şeyim.” der.”* Hz. Peygamber (sav) daha sonra da *“Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar...”*⁸⁸⁴ âyetini sonuna kadar okumuştur. Yani, Allah’a karşı cimrilik gösterip de mallarının zekâtını vermeyen kimse, kıyâmet günü boynuna dolanacak gerdanlığı büyötmektedir.⁸⁸⁵

Allah’ın onun malındaki hakkını vermeyen cimrinin boynuna, kıyâmet günü o biriktirdiği mal dolanacaktır ve şiddetli bir azap görecektir. Âhirette hak edeceği bu azap, Allah’ın bol bol gelen nimetlerini gizlemesi ve hem kendine hem âilesine, hattâ topluma bile zarar olarak dönen cimriliği sebebiyledir. Cimrilik, ekonominin durgunlaşması ve işsizlik gibi sosyo-ekonomik sorunların sebeplerindendir. Çünkü eli sıkı olan kimse toplumdaki alım-satım hareketliliğine katkı sağlamaz, böylelikle cimriliğiyle bu problemlerin büyümesinde rol oynar ve topluma sıkıntı çektiren ve yük olan bir unsur hâline gelir.⁸⁸⁶

3.1.9. Gazap

3.1.9.1. Gazabın Anlamı

غَضَبَ عَلَيْهِ غَضَبًا Birine gazap etti, yani kızdı ve ondan intikam almak istedi demektir. Gazp ise öküz, aslan, kıpkırmızı olan şey ve sert kaya anlamlarına gelir.

⁸⁸⁴ Buhârî, "Tefsîr" Âl-i İmran. Hadisin lafzı: *(Allah kime bir mal verir de, o da onun zekâtını vermezse; kıyâmet günü ona göz kapakları üzerinde iki siyah nokta olan, tüysüz ve iri bir erkek yılan gözüktür, bu yılan onun boynuna dolanır ve göz kapaklarından tutup “İşte ben senin malınım, işte ben senin biriktirdiğin şeyim.” der”)*. Sonra da *“Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar...”* âyetini sonuna kadar okumuştur.

⁸⁸⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 1905.

⁸⁸⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIV, 8388.

Gazap; insanın içinde oluşan saldırma içgüdüsüne icâbet etmektir. Gazûp, çok gazap eden demektir ve hem kadın hem erkek için kullanılır.⁸⁸⁷ Ayrıca gazap, intikâm alma duygusundan ötürü kalbin kan akışının coşmasıdır. Bu yüzden Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Gazaptan sakının. Zira o, Âdemoğlu’nun kalbinde tutuşan bir kordur. Görmez misiniz ki gazaplanan kişinin damarları şişer ve gözleri kızarır?*”⁸⁸⁸ Ama gazap Allah’ın bir vasfı olarak söylendiğinde, kastedilen başka bir anlamı değil yalnızca intikâmdır.⁸⁸⁹

Gazzâlî’nin *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*’de ilim ehlinin gazap hakkındaki sözlerinden naklettiklerini kısaca zikredeceğiz. Hasan demiştir ki: “Ey Âdemoğlu, ne zaman kızsan (vahşî bir hayvan gibi) zıplarsın. Zıplayıp da cehennem ateşine düşmene ne kadar az kalmıştır.” Ca’fer b. Muhammed ise şöyle demiştir: “Gazap her şerrin anahtarıdır.” Bazıları da şöyle demişlerdir: “Gazaptan sakın. Zira o seni özür dilemenin zilletine götürür.” Ve denilmiştir ki: “Gazaptan sakının. Zira sabır otu balı bozduğu gibi o da imanı bozar.” Abdullah b. Mesud ise şöyle demiştir: “Bir adamın yumuşaklığına sinirlendiği zaman, güvenilirliğine de bir şeye tamah zaman bakın. Yoksa kızmadıkça yumuşaklığını, bir şeye tamah etmedikçe de güvenilirliğini nereden bileceksiniz?!” Hz. Ömer (ra) da hutbe verdiği zaman hutbesinde şöyle derdi: “Sizden; tamahtan ve hevâdan ve gazaptan korunan felâha ermiştir.” Bazıları da şöyle demiştir: “Kim şehvetine ve gazabına uyarsa, onlar onu ateşe götürürler.”⁸⁹⁰

Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66) de *el-Fethu’r-Rabbânî ve’l-Feyzu’r-Rahmânî* adlı eserinde gazaba değinmiş ve onun hükmünü söylemiştir: “Gazap eğer Allah için olursa mahmûd, yani iyi; eğer O’ndan başkası için olursa mezmûm, yani kötü bir özelliktir. Mümin, nefsi için değil Allah için hiddetlenir. Kendi zaferi için değil, Allah’ın dininin zaferi için hiddetlenir.”⁸⁹¹

Şa’râvî, “*Böyledir; her kim kendisine yapıldı misliyle karşılık verir, sonra yine haksız bir saldırıya uğrarsa Allah ona muhakkak yardım eder.*”⁸⁹² âyetini tefsirinde gazabı tanımlıyor ve şöyle diyor: Gazap; bir içgüdü ve istemsiz bir hâldir, onu aklınla “kız”, “kıзма” diyerek seçemezsin. Gazaba yol açacak şeylere maruz kaldığında sadece

⁸⁸⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.120; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 654.

⁸⁸⁸ Hadisin tahriri ileride gelecek.

⁸⁸⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 608.

⁸⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn*, s.1061.

⁸⁹¹ Geylânî, Abdülkâdir, *el-Fethu’r-Rabbânî ve’l-Faydi’r-Rahmânî*, Menşûrâtü’l-cemel, Bağdat 2007, s. 141.

⁸⁹² Hacc 22/60.

istemsizce gazap edersin. Bununla beraber Allah onun için sınırlar ve kanun koymuştur ve gazap geldiğinde nefsi zaptetmeyi ve çekişmemeyi emretmiştir.⁸⁹³

3.1.9.2. Gazabın Vasfı ve Çaresi

Gazabı betimleyebileceğimiz en iyi vasıflar İmam Şa‘râvî’nin “*Mûsâ’nın gazabı sükût edince (yatışınca) levhaları aldı. Onlardaki yazılarda, rabblerinden korkanlar için hidayet ve rahmet (hükümleri) vardı.*”⁸⁹⁴ âyetini açıklarken kullandığı vasıflardır, zira o şöyle demiştir: Gazabın sükûtu olur mu? Gazabın hisleri mi vardır ki sükût etsin? Evet, olur. Çünkü gazap, nefsin ona karşı suç işleyen biri önünde tepki vermek için heyecâna gelmesidir. Bu yüzden sanki gazap, sâhibine ısrar ediyor ve ona “Vur, küfret, öldür.” diyor gibidir. Ve sanki gazap ona emirlerde bulunma gücü olan bir insan suretine girmiş gibidir. Bundan dolayı Allah Teâlâ da gazabı, Mûsâ’ya şöyle yap böyle yap diye ısrar eden bir insan suretine benzetmiştir. Bu benzetmeye göre de gazap ondan sükût etmiş olabilir veya bu sükût, gazabın gitmesi ve bitmesinden kinâye de olabilir.⁸⁹⁵

Gazap eden kimse, o anda doğruyu yanlış kaybeder ve ne yaptığını bilmez. Bu, insanın fitratında olan doğal bir durumdur. Bu yüzden gazaplı ve üzgün ânında Mûsâ’nın yaptığı ilk şey levhaları bırakmak olmuştur. Gazabı gittiği anda da levhaları geri almıştır. Bu mantıklı bir durumdur. Gazap onun levhaları bırakıp kardeşinin kafasını tutmasına sebep olmuş, daha sonra ise kardeşinin yaptığı şeyi anlayıp ondan özür dilemiş o da özrünü kabul etmiştir ve Allah’tan da onu ve kardeşini bağışlamasını dilemiştir. Gazabı sona erince de bırakılmış olan levhaları tekrar eline almıştır.⁸⁹⁶

“*Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez; ancak haksızlığa uğrayan başka. Allah işitmektedir ve bilmektedir.*”⁸⁹⁷ âyetinin tefsirinde de Şa‘râvî bize gazabı betimleyen bir hadis naklediyor ve ondan yola çıkarak da bize gazabın çaresini söylüyor: Allah Teâlâ “*Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez.*” dese ve bununla yetinseydi, bu insan nefsi için bir helâk sebebi olurdu. Ve bu helâk -her ne kadar Allah’ın emrine itaat olsa da, zira Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez- insanın tepki anlarında istemsizce ortadan kalkabilir ve kişi patlayabilirdi. Bunun için Hakk Te‘âlâ buna bir şart getiriyor ki bu da zulüm edilmesi durumudur ve bize şöyle açıklıyor: “Ben kötü sözün açığa vurulmasını sevmem. Ancak kalplerin dolup taşıdığı

⁸⁹³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XVI, 9902.

⁸⁹⁴ ‘Arâf 7/154.

⁸⁹⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VIII, 4370.

⁸⁹⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VIII, 4371.

⁸⁹⁷ Nisa 4/148.

sınırlarda da ona müsaade ederim. Çünkü ben, bir melekeyi başka bir melekeyi kaybetmek pahasına düzeltmeyi sevmem.” Bundan dolayı Rasulullah (sav) da şöyle buyurmuştur: “*Gazap, Âdemoğlu’nun kalbinde tutuşan bir kordur. Görmez misiniz ki gazaplanan kişinin damarları şişer ve gözleri kızarır? Sizden biriniz kendinde gazaptan bir şey hissettiğinde, eğer ayaktaysa otursun, eğer oturuyorsa yatsın. Eğer buna rağmen geçmezse, soğuk suyla abdest alsın veya gusletsin. Zira ateşi ancak su söndürür.*”⁸⁹⁸ Öyleyse kim zulme uğrarsa, onun kötü sözü açığa vurma hakkı vardır. Bunun ise iki faydası vardır: Birincisi: İnsanın nefsinin biraz da olsa rahatlaması ve helâk olmaması. İkincisi ise: O, “Bu insan zâlimdir.” diye ilan etmiş ve yaymış olur, insanlar da böylece onunla ilişkilerinde ihtiyatlı davranırlar.⁸⁹⁹

Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şerif, gazabın sâkinleşmesi ve dinmesi için bir çare ortaya koymuşlardır. Bunu yapamazsa gazabın sonuçları sâhibi için pek vahim olacaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Eğer seni şeytandan bir fitleme dürtüklerse hemen Allah’a sığın! Allah her şey iştir, her şeyi bilir.*”⁹⁰⁰ Şa‘râvî bu âyetin tefsirinde bunu açıklayan şu hadisi zikretmiştir: Rasulullah (sav) Rabb’ine “*Ya rabb, gazabı napalım?*”⁹⁰¹, yani gazabın çaresi nedir diye hitab edince, Allah Teâlâ’nın “*Eğer seni şeytandan bir fitleme dürtüklerse hemen Allah’a sığın! Allah her şey iştir, her şeyi bilir.*” sözü nâzil olmuştur.⁹⁰²

Müminin gazap anında yapacağı ilk şey kovulmuş olan şeytandan Allah’a sığınmaktır ki kovulmuş şeytanın ona hükmetmek ve onu helâka sürüklemeye bir mecâli kalmasın. Yukarıda geçtiği gibi başka bir âyetin tefsirinde de İmam Şa‘râvî bize gazabı betimleyen bir hadis nakletmiş ve ondan yola çıkarak da bize gazabın çaresini söylemiştir. Bu hadiste Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Gazap, Âdemoğlu’nun kalbinde tutuşan bir kordur. Görmez misiniz ki gazaplanan kişinin damarları şişer ve gözleri kızarır? Sizden biriniz kendinde gazaptan bir şey hissettiğinde, eğer ayaktaysa*

⁸⁹⁸ Hadis farklı bir lafızla Beyhâkî’nin Şu‘abü’l-îmân isimli eserinde zikredilmiştir: Hasan’dan Allah Resulünün şöyle dediği rivâyet edilmiştir: (Şüphesiz ki gazap insanoğlunun kalbinde bir kor parçasıdır. Görmez misiniz ki öfkelenen kişinin damarları şişer ve gözleri kızarır? Kim ki öfkelenildiğinde ayakta duruyorsa otursun, oturuyorsa uzansın.) Bkz. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, Şu‘abü’l-îmân, thk. Abdülfîyy Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü’r-Râşid li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Riyad, Daru’s-selefiyye Bombay 2003, “Husnu’l-Huluk” 7937. İbn Ebî Şeybe’nin Musannef’inde de farklı bir lafızla gelmiştir: Ebî Said’dan şöyle rivâyet edilmiştir: Allah Resulünün şöyle buyurduğunu işittim: *Gazaptan sakının, zira o, Âdemoğlunun kalbinde yakılan bir ateş parçasıdır. Görmez misiniz ki öfkelenen kişinin damarları şişer ve gözleri kızarır? Kim öfkelenildiğini hissederse yere yapışsın(otursun).* Bkz. İbn Ebî Şeybe, Ebû bekr Abdullah b. Muhammed el-Abbâsî el-Kûfî, el-Musannef, thk. Muhammed Avvâme, Daru’l-Kıble, trs, XIII, 64.

⁸⁹⁹ Şa‘râvî, Tefsîru’s-Şa‘râvî, V, 2759.

⁹⁰⁰ ‘Arâf, 7/200.

⁹⁰¹ Hadis kitaplarında hadisin aslını bulamadım.

⁹⁰² Şa‘râvî, Tefsîru’s-Şa‘râvî, VII, 4536.

otursun, eğer oturuyorsa yatsın. Eğer buna rağmen geçmezse, soğuk suyla abdest alsın veya gusletsin. Zira ateşi ancak su söndürür.” Yani çarelerinden biri insanın gazap hisseder hissetmez hareket edip pozisyonunu değiştirmesi yahut abdest veya gusül aldıktan sonra namaza durmasıdır. Zira bununla, galeyâna gelmiş ola nefsi üzerindeki baskıyı bir nebze azaltmak için bir delik açmış olur. Bu aynen bir insanın, buharla dolmuş bir şeyin subabını açması gibidir.⁹⁰³

Şa‘râvî, “Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler; çünkü şeytan aralarına girer. Kuşkusuz, şeytan insanların apaçık düşmanıdır.”⁹⁰⁴ âyetini açıklarken de tartışan iki kişi gördüğümüzde, onlardan içine gelen sıkıntıyı def etmek için kovulmuş şeytandan Allah’a sığınmamızı şöyle diyerek tavsiye etmiştir: Bundan dolayı, eğer seninle alakası olmayan iki kişiyi tartışırken görür de bu tartışmadan dolayı için daralırsa, sana düşen sadece üç kere “Kovulmuş şeytandan Allah’a sığınırım.” demektir. İddaa ediyorum ki tartışma ondan sonra devam etmeyecek. Zira o, gazap ateşini söndüren soğuk sudur ve şeytanı da kovar, böylece o kişilerin nefisleri sâkinleşir. Senin bu durumdaki pozisyonun ise bir ateşi söndürmeye giden itfaiyeciye benzer. Özellikle de onların aralarını ıslâh etmek için sâdık bir niyetle ve bu müdahaleden hiçbir menfaatin yokken bunu söylersen böyle olur. Zira Hakk Te‘âlâ şöyle buyuruyor: “...Çünkü şeytan aralarına girer.”⁹⁰⁵

3.1.10. Dünya Sevgisi

“Dünya hayatı” ibaresi Kur’an-ı Kerim’de altmış yerde zikredilmiştir. Bunlardan birçoğunda ise kulları çokça aldatan dünya hayatının oyalayıcılığından bahsedilir ve dünya hayatı ile sonsuz ahiret hayatı arasındaki farkın büyüklüğü açıklanır. Aşağıdaki âyet-i kerimeler bu konuyu ele almaktadır: “İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır.”⁹⁰⁶ “Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Muttaki olanlar için şüphesiz ki ahiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?”⁹⁰⁷ “Hâlbuki dünya hayatının sağladığı fayda ahretinkine göre pek azdır.”⁹⁰⁸ “Oysa âhiretin yanında dünya hayatı,

⁹⁰³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 2759.

⁹⁰⁴ İsrâ 17/53.

⁹⁰⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIV, 8613.

⁹⁰⁶ Âl-i İmran 3/14.

⁹⁰⁷ Enâm 6/32.

⁹⁰⁸ Tevbe 9/38.

geçici bir faydadan başka bir şey değildir.”⁹⁰⁹ “Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. O aldatıcı şeytan da Allah hakkında sizi aldatmasın.”⁹¹⁰ “Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret daha hayırlı ve sürekli.”⁹¹¹ Gafil bir insanın dünya hayatını ahirete tercih edişini anlatan birçok âyet-i kerime mevcuttur. Bunlardan bir kısmında ise insanın dünyayı ahiretten daha sevimli buluşuna dair apaçık ifadeler söz konusudur. Şu iki âyet buna örnek verilebilir: “dünya hayatını ahirete tercih edenler, (insanları) Allah yolundan çevirip onu eğri ve çelişkili göstermek isteyenler var ya, işte onlar derin bir sapıklık içindedirler.”⁹¹² “Bu, onların dünya hayatını âhirete tercih etmelerindendir. Allah kâfirler topluluğuna hidayet vermez.”⁹¹³ Arapçada “sevmeyi” ifade eden “ehabbe” fiili ile âyet-i kerimde geçen “istehabbe” ifadeleri arasındaki fark ikinci fiile eklenmiş olan “sin” ve “ta” harflerinde açıkça görünür. Bu iki harf bir fiile eklendiğinde fiil artık bir istek ve talep ifade eder. Bunun üzerine diyebiliriz ki “istehabbe” fiili, kişinin dünyaya karşı duyduğu sevginin doğal bir durum olmaktan çıktığını bilakis sevginin aşırı ve abartılı bir hal aldığını gösterir.⁹¹⁴

3.1.10.1. Dünyayı Âhirete Tercih Etmek

Şa‘râvî, öncelikle bizlere “istehabbe” fiilini açıklar. Sonra “Dünya hayatını ahirete tercih edenler, (insanları) Allah yolundan çevirip onu eğri ve çelişkili göstermek isteyenler var ya, işte onlar derin bir sapıklık içindedirler.”⁹¹⁵ âyetini tefsir ederek dünyayı ahirete tercih etmenin tehlikelerine dikkat çeker ve şöyle der: Arapçada “sevmeyi” ifade eden “ehabbe” fiili ile âyet-i kerimde geçen “istehabbe” ifadeleri arasındaki fark ikinci fiile eklenmiş olan “sin” ve “ta” harflerinde açıkça görünür. Bu iki harf bir fiile eklendiğinde fiil artık bir istek ve talep ifade eder. Bunun üzerine diyebiliriz ki “istehabbe” fiili, kişinin dünyaya karşı duyduğu sevginin doğal bir durum olmaktan çıktığını bilakis sevginin aşırı ve abartılı bir hal aldığını gösterir. Gündelik hayatımızdan buna bir örnek verebiliriz. Kimi zaman herhangi bir konuda günaha meyleden birilerini görürüz. Ancak bu kimseler aynı zamanda bu bozulma durumundan hoşnut değillerdir. Yani doğru yoldan bir sapma söz konusu olsa da kişi içinde bulunduğu bu halden nefret eder. Düşüğü hatadan ötürü nefsinin kınar ve azarlar. Bir

⁹⁰⁹ Ra’d 13/26.

⁹¹⁰ Lokman 31/33.

⁹¹¹ ‘Alâ 87/16-17.

⁹¹² İbrahim 14/3.

⁹¹³ Nahl 16/107.

⁹¹⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XII, 7430.

⁹¹⁵ İbrahim 14/3.

takım başka kimselerin ise doğru yoldan saptıklarına ancak bu sapma ve hataya düşme halinden hoşnut olduklarına şahit oluruz. Kişi burada kötülüğe dalmaktan memnundur ve yaptığı hatadan övünerek bahseder. Nefsinin bu günaha düşmekten duyduğu mutluluk da bu kimsenin hoşuna gider. Çünkü işlediği günah, içinde bulunduğu an için onun şehvetlerini tatmin etmiştir. İşte âyette sözü geçen “istehabbe” ifadesini gerçekleştiren de bu kimsedir. Zira o, duyduğu sevgiyi doğal sınırlarının ötesine taşımıştır.⁹¹⁶

Şa‘râvî, dünya hayatının ahirete tercih edilmemesi hali hakkında şöyle der: Âyet-i kerimeyi dikkatle incelediğimizde onun kişiyi dünyayı sevmekten men etmediğini görürüz. Aslında âyet, dünyayı ahiretten daha fazla sevmek ve onu tercih etmekle ilgili konuşmaktadır. İşte kınanması gereken de budur. Dünyayı, dinin gereklerini yerine getirmede bir yardımcı olarak görüp, ahiretin tarlası kılmak Allah’ın razı olduğu bir davranıştır. Çünkü insan bu şekilde ahirette kendisini mutlu edecek amelleri dünyada gerçekleştirir. Bu da dünya hayatını ahiret için istemek anlamına gelir. Dünyayı ahirete tercih edenlerde ise onu ahiret için bir tarla olarak görme halini bulamayız. Bilakis onlar dünyaya duydukları şiddetli sevginin yanı sıra “(insanları) Allah yolundan çevirip onu eğri ve çelişkili göstermek isteyen kimselerdir.” Yani bu kimseler sadece dünyayı ahirete tercih etmekle kalmazlar. Dünyevî şehvet ve lezzetlerin peşinden koşup kendilerini harap etmekle de yetinmezler. Aksine kendileri sapıklıklarında derinleştikleri gibi başkalarını da Allah yolundan saptırmak isterler. Bu yüzden yüce Allah’ın başka bir âyette şöyle buyurduğunu görürüz: “Niçin Allah’ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz?”⁹¹⁷ Bu kimseler kendilerini saptırmış ve bununla yetinmeyip başkalarını da saptırmaya ve hidayetten alıkoymaya çalışır bir haldedirler.⁹¹⁸

“Bu, onların dünya hayatını âhirete tercih etmelerindendir. Allah kâfirler topluluğuna hidayet vermez.”⁹¹⁹ âyet-i kerimesinin tefsiri sırasında da buna benzer bir mana ortaya çıkar. Âyette “istehabbe” ifadesi geçtiğinde kişinin derin ve abartılı bir sevgi duymasından söz edilir. Zira akıl sahibi bir kimse dünyada geçireceği ömrünü göz önünde bulundurarak dünyaya bakar ve onun lezzetlerine muhabbet beslenmeyecek kadar kısa ve değersiz olduğunu görür. Dünyanın tuzaklarının çokluğunu, halkına olan sadakatsizliğini ve hallerindeki sürekli değişmeyi fark eder. Bakar ve orada

⁹¹⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XII, 7430-7431.

⁹¹⁷ Âl-i İmran 3/99.

⁹¹⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XII, 7431-7432.

⁹¹⁹ Nahl 16/107.

yaşayanların tek bir hal üzere kalmayıp zenginlikten fakirliğe, sağlıktan hastalığa, güçten zayıflığa doğru evirildiklerini izler. Durum bu iken akıllı biri nasıl olur da dünyayı ahirete tercih edebilir? Hakk Te'âlâ bizlerden dünyaya da ahirete de hak ettikleri düzeyde bir muhabbet beslememizi ister. Böylece dünyayı abartmadan, ahiretin tarlası olarak görüp severiz. Aksi takdirde nasıl olur da Allah'tan ceza ve sevap beklenir? Bu yüzden deriz ki: Dünya göz ardı edilemeyecek kadar önemli ve varoluşun amacı olamayacak kadar kısa ömürlüdür. Tüm noksanlardan münezzeh olan Rabbimiz şöyle buyurmuştur: *“Dünyadan nasibini unutma.”* ⁹²⁰ Hakikatte bu hayatı “dünya” kelimesi ile tanımlamamız yeterlidir. Zaten bundan daha düşük bir vasıf yoktur. Bu durumda şöyle dememiz gerekir: Asıl değerli ve yüce olan ahirettir. Bununla birlikte dünya hayatının kıymetini de inkâr etmez ve onu değersiz görmeyiz. Zira onda hayat, his ve hareket vardır. Salih amel ve güzel hatıralar onda saklıdır. ⁹²¹

Daha sonra Şa'râvî, *“O halde onların malları da evlâtları da seni imrendirmesin; çünkü Allah onlara dünya hayatında bunlarla eziyet çektirmeyi ve canlarının da kâfir olarak çıkmasını murat ediyor.”* ⁹²² âyetini tefsir ederken bizler için dünya sevgisi ile ahiret sevgisini basitçe kıyaslar ve şöyle der: “İşte bu nedenle mümin kimsenin kalbinde Allah sevgisi ile dünya sevgisi bir araya gelmez. Çünkü Allah ezeli ve ebedi olandır. Dünya ise ne ezeli ne de ebedidir. Bilakis insan açısından dünya hayatının uzunluğu kendi ömrünün uzunluğu kadardır. Doğumundan önce dünya ile bir alakası yoktur. Ölümünden sonra da olmayacaktır. Dünyayı bu açıdan ele aldığımıza başlangıcı ve sonu bellidir. O halde mümin kimse nasıl olur da kalbinde ezeli ve ebedi birinin sevgisi ile başı ve sonu belli olan bir yerin sevgisini bir arada bulundurabilir? Bu ikisinin bir araya gelmesi mümkün değildir.” ⁹²³

Akıllı bir mümin, dünyanın gelip geçici eğlenceleri ile kalıcı olan ahiret diyarını kıyaslayabilen kimsedir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Onlar dünya hayatının sadece görünen yüzünü kısmen bilirler; âhiret hakkında ise tamamen gaflet içindedirler.”* ⁹²⁴ Şa'râvî bu âyeti açıklayarak şöyle der: “İnsanlar dünya hayatının gereklerini hatırlayıp ahiretteki Salih amelleri unuttular. Akıllı olan ise bunlar arasında dengeyi kurabilen kimsedir. Zira kişiye göre dünya hayatının uzunluğu hayatta bulunduğu süre kadardır. Bir insanın ömrü ise dünyanın hayatının tamamına denk gelmez. İnsanın dünyadaki

⁹²⁰ Kasas 28/77.

⁹²¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XIII, 8236-8237.

⁹²² Tevbe 9/55.

⁹²³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IX, 5198.

⁹²⁴ Rum 30/7.

hayatı sınırlı ve tahmini bir süre olduğu gibi ölüm ile sonlanması da kaçınılmazdır. Ahiret ise hiç sonlanmayan daimi bir hayatı ifade eder. O hiç bitmeyen nimetlerin diyarındır. Oradaki nimetler hiçbir zaman kulun elinden kaçmaz. Durum bu iken fani olan seni nasıl olur da bâki olandan alıkoyar? Ne diye zararlı bir pazarlığa razı olursun? Bu nedenle İmam Ali'ye "ben dünya ehlinden miyim yoksa ahiret ehlinden miyim öğrenmek istiyorum." diye sorulduğunda O şöyle demiştir: Allah bu konuda cevap vermeyi bana bırakmadı. Asıl cevap bizzat senin içindedir. Sana iki kimsenin geldiğini düşün. Bunlardan biri sana bir hediye getirmiş diğeri ise senden bağış istiyor. Eğer sen hediye getireni güler yüzle karşılırsan dünya ehlindensin demektir. Eğer bağış isteyen hoş karşılıyorsan da ahiret ehlindensin demektir. Neden mi? Çünkü insan, sevdiği şeyi kendisi için gerçekleştireni de sever. Eğer sen ahireti seviyorsan sana onu sağlayanı seversin. Dünyayı seviyorsan da onu sağlayanı hoşlanırsın. Bu yüzden salihlerden bir kimseye dilenci gelip kapısını vurduğunda o güler yüzle dilenciye karşılar ve ona samimi bir şekilde davranarak şöyle derdi: Hiçbir ücret istemeksizin ahiret azığımı taşıyan kimse hoş gelmiş!" ⁹²⁵

3.1.10.2. Dünya Sevgisi Örnekleri

Bu bölümde Kur'an-ı Kerim'in dünya sevgisi hakkında zikrettiği ve Kur'an-ı Kerim âyetlerini açıklaması esnasında Şa'râvî'nin sunduğu bazı örnekleri ele alacağız.

Allah Azze ve Celle, "Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda seferber olun" denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa âhiretten vazgeçip de dünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz? Hâlbuki dünya hayatının sağladığı fayda âhiretinkine göre pek azdır." ⁹²⁶ buyurmuştur. Şa'râvî şöyle der: "O halde Allah Teâlâ 'nın 'yerinize çakılıp kaldınız.' ifadesi hakikati olmayan bir yük yüklendiniz anlamına gelmektedir. Zira sizler savaşa güç yetiriyordunuz. Ancak kendinizi hiç gücünüz yokmuş gibi gösterdiniz. Buradan anlıyoruz ki âyetle bahsi geçen 'seferber olma' hali küfürle mücadele etmeyi ifade etmektedir. Çünkü o kimselerin kendileri için razı oldukları ve kabullendikleri yöntem hem kendileri hem de başkaları için selamet, emniyet ve huzuru bu seferberlikle sağlamaktadır. 'Yerlerine çakılıp kalmaları' hali ise seferberliğin zıttıdır. Zira 'seferber olmak' Allah yolunda bir ameldir. Buna karşılık yapılan her şey ya şeytanın ya da nefsin şehvetlerinin yolunda olacaktır. Böylece önümüzde iki farklı gerçeklik olduğunu görürüz. Bunlardan biri müminleri yeryüzünde Allah'ın kurduğu

⁹²⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XVIII, 11314.

⁹²⁶ Tevbe 9/38.

düzeni bozan kâfirlerle mücadele etmeye çağırmaktadır. Diğerisi ise onları bu mücadeleden geri durup yerlerinde kalmaya davet eder. Bu da ya nefsin şehvetlerini gerçekleştirmek yolunda dünya sevgisinden ya da şeytanın aldatmasından kaynaklanır. Bu yüzden Hakk Te'âlâ *'Yoksa âhiretten vazgeçip de dünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz?'* buyurur. Burada rıza, kalbin hoşnut olmasıdır. Ancak imanî mantık der ki: eğer ortada dünyadan başka bir yer ve dünyevi hayatımızdan başka bir hayat söz konusu ise o halde dünyanın ve ahiretin bize verdiklerini karşılaştırmamız gereklidir. Yaşadığımız hayatın hali hazırda bize verdiklerinden razı olduysak bu hiçbir umuda ve zekaya sahip olmayan bir mümin olduğumuzu gösterir. Çünkü kişi bu şekilde az ve geçici bir eğlence için Allah'ın kudretiyle ebedi ve sonsuz bir nimeti terk etmiş olur. 'Dünya' kelimesinin anlamından yola çıkarak yaşadığımız hayatı incelediğimizde onun bu hayat için en uygun sıfatı olduğunu görürüz. Çünkü dünya alçak olan yerdir. Karşılığı ise yüksek olan yer olacaktır. Yüce bir hayat ise ahirette mümkündür. Mademki bu hayat, alçak bir hayat olan dünya hayatıdır o halde ne diye bu aşağılık yerle nefsin arasında bir bağ kuruyorsun? ⁹²⁷ O halde bilmelisin ki kurduğun bu bağ senin azimetinde bir zayıflığı göstermektedir.

Ahirete muhabbet duyan mümin ile ondan ve ona intikal etmekten hoşlanmayan imansız kimse arasında büyük bir fark vardır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Onların malları ve çocukları seni imrendirmesin. Allah, bununla ancak onlara dünya hayatında azap etmeyi ve canlarının kâfir olarak çıkmasını istiyor.”* ⁹²⁸ Şa'râvî bu âyeti açıklarken şöyle der: Âyetteki *“canlarının çıkması”* ifadesi dünyadan zorla ayrılma anlamına gelir. Neden? Çünkü dünyanın kulu olan kimse sadece onu elde etmek için çalışır. Ahiret için hiçbir çaba göstermez. Ölüm vakti geldiğinde ise kendisinin ahiret için hiçbir şey hazırlamadığını ve kendisini bekleyen sadece azap olduğunu görür. Bu yüzden ahiret azabı için dünya nimetlerini terk etmek istemez. Salih ameller işlemiş olan bir kimseye ölüm geldiğinde ise o bununla müjdelanmış olur. Çünkü onu bekleyen yalnızca iyiliktir ki bu iyilik geride bırakacağı her şeyden çok daha üstündür. Onun durumu küçük bir kulübecikte yaşayıp da sonra gösterişli bir saraya taşınan kimsenin durumuna benzer. Böyle bir kimse mutlu olmaz mı? İşte mümin de ölüm vakti geldiğinde küçük bir kulübeden gösterişli bir saraya taşınan kimse gibi mutlu olur. Dünyanın peşinde koşan ise kulübesinden alınıp yakıcı ateşe atılan biri gibidir. Bu yüzden o ölüm anının gelmesinden hoşnut değildir. Mümin, fani dünyadan sonsuz ve baki hayata göç ettiğinde

⁹²⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 5108-5110.

⁹²⁸ Tevbe 9/55.

ferahlar. O artık nimetten nimetlerin asıl sahibine, sebeplerle dolu bir hayattan asıl müsebbibe gitmektedir. Ölüm anında yüz çizgileri ferahlayan kimse mümindir. Ölüm meleği kendisine geldiğinde yüzü kasılan ve kasları seğiren kimse ise kâfir ve asi olandır. Çünkü o göreceli de olsa bir nimetten korkutucu azaba gidecektir.⁹²⁹

Sonra Şa'râvî âyet-i kerimeyi açıklarken bir hadis-i şerif zikreder. Hadiste Hz. Peygamber (sav) bizleri mescitlerde dünya hakkında konuşmaktan men etmektedir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah'ın mescitlerini onarıp şenlendiremezler. Onlar, yapıp ettikleri boşa giden kimselerdir ve onlar ebedî olarak ateşte kalacaklardır."*⁹³⁰ Şa'râvî şöyle açıklar: Mademki bizler mescitlerin ibadet için ayrılmış ve buna tahsis edilmiş yerler olduğunu öğrendik o halde bu yerlere müşriklerin gelmesi caiz olmaz. Onların tamir edilmesi veya temizlenmesine de müşriklerin iştirak etmelerini kabul etmeyiz. Çünkü Allah bundan müstağnidir. Ayrıca dünyevi meselelerimizi de mescitte tartışmamız yakışık almaz. Rasulullah (sav) şöyle buyurur: *"Öyle bir zaman gelecek ki bazı insanlar mescitlere doluşacak ve orada konuştukları tek derterli dünya olacaktır. Bu kimselerle birlikte oturmayın. Zira Allah'ın bu kimselerle işi yoktur."*⁹³¹ Bu kimseler mescidin dışı dünya sevgileri için yetmiyormuş gibi namaz için tahsis edilmiş birkaç dakikada bile dünyaya tamah etmektedirler. Öyle ki dünyayı sürükleyip kendileriyle birlikte mescide kadar getirirler. Ben onlara derim ki: Şu dakikalarda dünyevi meseleleri neden terk etmiyorsunuz? Sizden her bir kimse dünyanın herhangi bir yerinde Allah'ın nimetleri içerisinde yaşamaktadır. O halde bu kimse vaktinin bir kısmını da nimetlerin sahibi olan Allah'a ayırsın. Ameli boşa çıkardığı ve iyilikleri sildiği gerekçesiyle mescitlerde konuşmak yasaklanmıştır. Sen mescidin dışında da birçok iyilik yapıyor olabilirsin. Ancak üzerine düşen mescide, o mekâna yaraşır bir edeple girmektir. Zira Allah Teâlâ'nın mescidinde veya evinde huzura çıkmanın bir adabı, usulü vardır. Biliyoruz ki Rasulullah (sav), mescitte yapılan her pazarlığın helak olması için dua etmiştir. Ayrıca mescide gelip de dünyevî bir şey elde etmek isteyen kimselerin, Allah tarafından isteklerine muvaffak kılınmamaları için de duada bulunmuştur. Kaybettiği bir şeyi bulmak için mescitte duyuran kimse hakkında da Allah'ın kaybını bu kimseye iade etmemesi için dua etmiştir. Rasulullah (sav), Ebu Hureyre'nin (ra) rivayet ettiği hadis-i şerifte şöyle buyurur: *"Mescitte bir şey satan veya alan bir kimse görürseniz ona deyin*

⁹²⁹ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, IX, 5200-5201.

⁹³⁰ Tevbe 9/17.

⁹³¹ Hadisi Hâkim *el-Müstedrek*'te Enes b. Mâlik'ten rivâyet etmiştir ve hadisle ilgili şöyle demiştir: Bu hadisin isnâdı sahihtir ancak Buhârî ve Müslim rivâyet etmemiştir. Bkz. Hâkim, "Edâb" 74.

ki: Allah ticaretini zararda kılsın. Kaybettiğini duyuran birini görürseniz ona da: “Allah onu sana geri döndürmesin.” deyin.”⁹³² Başka bir hadiste ise Ebu Hureyre (ra) kendisinin Rasulullah (sav)’ın şöyle buyurduğunu işittiğini söyler: “Her kim mescitte kaybettiği bir şeyi duyuran bir kimseyi işitirse ona: “Allah sana kaybını geri döndürmesin. Şüphesiz mescitler senin yaptığın bu iş inşa edilmemiştir.” desin”⁹³³ O halde mescitlerde bulunduğumuz her anı nimetlerin asıl sahibi olan Allah’a has kılmalıyız. Mescidin dışında ve geri kalan vakitlerde ise Allah’ın bizlere nasip ettiği nimetlerle yaşamalıyız.⁹³⁴

3.1.11. Hevâya Uymak

3. 1. 11. 1. Hevânın Anlamı

هُوَىٰ فُلَانٍ فُلَانًا هَوَىٰ Biri birini sevdi demektir. Sevene “hev”, sevilene ise “hevî” denilir. Birini istihvâ etmek ise, onda dediğini delilsiz olarak dahi kabul ettirecek kadar güçlü bir etki bırakmak ve tesiri altına sokmaktır. Hevâ; meyl ve aşktır, hem hayırda hem şerrde olur. Nefsin şehvete meyletmesine de; şehvete meyletmiş olan nefsin kendine de hevâ denir. Denilmiştir ki: O nefse böyle denme sebebi; sahibini dünyada her türlü belaya, âhirette ise hâviyeye, yani cehenneme sürüklemesidir. Allah Teâlâ hevâyı çokça yermiştir ve şöyle buyurmuştur: “Hevâya uyma...”⁹³⁵ ve şöyle buyurmuştur: “Eğer onların hevâlarına uyarsan...”⁹³⁶ Tekil bir şekilde hevâ değil de, çoğul bir şekilde “hevâları” demesinin sebebi, onlardan her birinin hevâsının diğerininkinden başka olduğuna dikkat çekmek içindir.⁹³⁷

Kuşeyri tasavvuf ehlinin nefsin hevâsı konusundaki bazı sözlerini zikreder ve şöyle der: Zinnun el-Mısri şöyle demiştir: İbadetin anahtarı düşüncedir. İbadette başarılı olmanın alameti ise nefse ve hevâya muhalefet etmektir. Onlara muhalefet etmek, onların arzularına karşı koymak anlamına gelir. Sehl bin Abdullah der ki: Allah’a yapılacak en değerli ibadet nefse ve hevâya muhalefettir. Denilir ki, yularını heveslerinin eline verme. Zira o seni karanlıklara sürer. Yusuf bin Esbat demiştir ki: Can sıkıcı bir korku veya endişe verici bir özlem dışında hiçbir şey şehvetleri kalpten

⁹³² Tirmizî, "Buyu'" 76; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "Amelu'l-Yevmi ve'l-Leyle" 67.

⁹³³ Müslim, *El-Müsnedü's-Sahih*, I, 397.

⁹³⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 4939-4940.

⁹³⁵ Sad 38/26.

⁹³⁶ Bakara 2/120.

⁹³⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, s.1347; Râğb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 849-850; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I, 1001-1002.

silemez.⁹³⁸ Sühreverdî (ö. 563/1168), ruh ve nefis arasında bir karşılaştırma yapar. Buna göre ruh iyiliklerin, nefis ise kötülüklerin kaynağıdır. Akıl ruhun, hevâ ve heveslerde nefsin askerleridir. Tefvik ruhun desteği, aşırılıklar da nefsin yardımcısıdır. Kalp de her iki ordunun çarpışma yeridir.⁹³⁹ Keşanî ise *Istilahatu's-Sufiyye* de hevâsı şu şekilde tanımlar: Hevâ, nefsin yaratılıştan gelen arzularına meyletmektir. Ulvî işlerden yüz çevirip süflî olana yönelmektir.⁹⁴⁰

Şa'râvî, "hevâ" kelimesinin anlamını açıklar ve imana hevâ (meyil) ile dalalete ve hüsrana hevâ (meyil) arasındaki farkları ortaya koyar. Bunu nefsin hevâsı konusunu ele alan âyet-i kerimeleri tefsir etmesi esnasında yapar. Allah Teâlâ'nın şu sözleri bu konuyu ele almaktadır: "*Ne zaman bir peygamber onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse, bir kısmına yalancı dediler, bir kısmını da öldürdüler.*"⁹⁴¹ "*Daha önce kendileri de sapmış olan bir kavmin keyfi istek ve arzularına uymayın.*"⁹⁴² "*Nefsin isteklerine uyma, sonra o seni Allah yolundan saptırır.*"⁹⁴³ "*Nefsinin arzusuna uyan kimseler, seni ondan sakın alıkoymasın, sonra helâk olursun!*"⁹⁴⁴ Şa'râvî bu âyeti geniş bir şekilde açıklayarak şöyle der: İlk olarak hevâ nedir? Hevâ; he, vav ve yâ şeklinde yazılan elif maksûra kökündendir. Hevâ, hevâ' ve hüviyy şekillerinde söylendiğini duyarız. Kelime tüm bu halleriyle, bir şeyin içine nüfuz etme ve taraf tutma anlamlarını verir. O halde hevâ, nefiste bir şeye yakınlık duymak ve o şeye meyletmektir. Nefsinde hoşlandığın ve kendisine dair bir arzu duyduğun şeydir. Bu, hoş karşılanmayan, makbul veya meşru olmayan bir şey de olabilir. Peki, tüm hevâlar böyle midir? Hayır, çünkü Rasulullah (sav), "*Sizden birinin hevâsı benim getirdiğim dine uymadıkça iman etmiş olmaz.*"⁹⁴⁵ sözünden de öğrendiğimiz gibi imanî hevâ (yöneliş) diyebileceğimiz bir yapı vardır. O halde hevânın hayra yönelmesi de mümkündür. Bu tür hevâ, insanın hakka

⁹³⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 274-278.

⁹³⁹ Sühreverdî, Ebû Necîb Abdülkâhir, *Âdâbu'l-Mürîdîn*, thk. Menahim Milson, Kudüs, Me'hadü'd-Dirâsâtü'l-Âsyaviyye, ve'l-İfrîkiyye 1977, s.33.

⁹⁴⁰ Kâşânî, *Istilahatu's-Sufiyye*, s.72.

⁹⁴¹ Maide 5/70.

⁹⁴² Maide 5/77.

⁹⁴³ Sad 38/26.

⁹⁴⁴ Taha 20/16.

⁹⁴⁵ Hadisin aslı: Abdullah b. Ömer'den (r.a) Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: (*Sizden hiç kimse arzusu benim getirdiklerime tabi olmadıkça iman etmiş olmaz*). Meşhur hadis kitaplarında hadisi bulamadım. Sadece Begâvî'nin *Mesâbihu's-sünne* isimli kitabında zikredilmiştir. Bkz. Begâvî, Muhyîssünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Mesâbihu's-Sünne*, thk.(Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selîm İbrahim Samarra, Cemal Hamdî ez-Zehabî), Daru'l-ma'rife li't-Tibâati ve'n-neşr ve't-tevzi', Beyrut 1987, I, 160. Yine Nevevî'nin *el-Erbâin en-Nevevîyye* eserinden kırk birinci hadisi şerh eden kitaplarda da zikredilmiştir. Çünkü İmâm Nevevî, bu hadise *el-Erbâin en-Nevevîyye*'de kırk birinci hadis olarak yer vermiştir. Hadis hakkında, hadis sahihtir, bu hadisi *el-Hücce* kitabında rivâyet ettik, demiştir.

tabi olarak hareket etmesini için nefsi yönlendiren bir güçtür. ⁹⁴⁶ Allah Teâlâ 'nın “Daha önce kendileri de sapmış olan bir kavmin keyfi istek ve arzularına uymayın.” Kavli “*hevâlarına uymuş insanları taklit etmeyin.*” Anlamına gelir. Bu yüzden Kur'an'da geçen her bir “hevâ” ifadesi hüsrân ve dalalet anlamında gelmiştir.⁹⁴⁷

3.1.11.2. Hevâya Uymanın Tehlikesi

Manasından da anladığımız üzere hevâ, nefsin kendisini düşüşe ve hüsrana götüren makbul ve meşru olmayan işlere meyletmesidir. Allah yolundan sapmamamız için hevâya tabi olmaya karşı bizleri uyaran birçok âyet-i kerime bulunmaktadır.

Şa'râvî, “De ki: “*Ey Ehl-i kitap! Hakkın sınırlarını aşarak dininizde aşırılığa gitmeyin. Daha önce kendileri saptığı gibi birçoklarını da saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluluğun keyfi istek ve arzularına uymayın.*” ⁹⁴⁸ âyet-i kerimesini şerh ederken şöyle der: “*Daha önceleri kendileri de sapmış bir kavmin arzularına uymayın.*” Cümlesi hevâlarına uymuş olan insanları taklit etmeyin anlamına gelir. Hevâ, bir şeye yakınlık duymak ve onu nefse yaklaştırmaktır ki insan bunu yakışık almayan bir surette yapar. Bu nedenle Hakk Te'âlâ 'nın “*Nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır.*” ⁹⁴⁹ Veya “*Nefsinin arzusuna uyan kimseler, seni ondan (ona hazırlanmaktan) sakın alıkoymasın, sonra helâk olursun!*” ⁹⁵⁰ sözlerinde de geldiği üzere “hevâ” kelimesi Kur'an'da geçtiği her yerde hüsrân ve dalaleti ifade eder. “Hevâ” kelimesi Rasulullah (sav)'in lisanıyla şöyle gelmiştir: “*Sizden birinin hevâsı benim getirdiğim dine uymadıkça iman etmiş olmaz.*” ⁹⁵¹ O halde istenen, insanın hevâsını Allah'ın isteklerine boyun eğdirmesidir. Kişinin hevâsını Allah'ın isteklerine boyun eğdirmesi ise şahsi heves ve arzularına meyletmekten kaçınmasını ifade eder. Allah Teâlâ 'nın “*Daha önce kendileri saptığı gibi birçoklarını da saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluluğun keyfi istek ve arzularına uymayın.*” Kavli de saptıran ve başkalarının da doğru yoldan saptırılmasına neden olan hevâya uymaktan kulları men etmektir. ⁹⁵²

⁹⁴⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VI, 3301.

⁹⁴⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VI, 3321.

⁹⁴⁸ Maide 5/77.

⁹⁴⁹ Sad 38/26.

⁹⁵⁰ Taha 20/16.

⁹⁵¹ Hadisin tahriri daha önce geçti.

⁹⁵² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VI, 3321.

Başka bir yerde ise İmam Şa‘râvî “*şeytanların ayarttığı kimse*”⁹⁵³ ifadesinin anlamını açıklar ki bu aldatılmanın kesin sonucu dipsiz bir çukura veya şaşkınlığa düşmektir. İmam şöyle der: “*şeytanların ayartması*” kişinin nefsinin yönelişini hevâsına tabi kılmasını istemeleri anlamına gelir. Şeytanlar bir insanı ayarttıklarında onu hevâsına doğru çekmek ve nefsin içinde hevâyı uyandırmak ister; böylece kişiyi sapkınlığa davet ederler. Allah şöyle buyurur: “*Allah’a ortak koşan kişi, gökten düşüp parçalanan ve kuşların kapıştığı yahut rüzgârın ücra bir yere sürüklediği nesnelerden farksızdır.*”⁹⁵⁴ Kul gökten düştüğünde onu ya bir kuş kapar ya da rüzgâr onu ücra yerlere sürükler. Başka bir âyette ise şöyle geçer: “*Şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri kişi gibi...*”⁹⁵⁵ Burada sözü edilen şaşkınlık nedir? O, bir iş ile onun zıttı arasında tereddütte kalmaktır. Daha önceden de öğrendiğimiz gibi bu âyetteki “şaşkınlık” ifadesi hidayete erip ilahî metot doğrultusunda yürüdükten sonra topukları üstünde geriye dönen bir kimse hakkında gelmişti. Bu kimsenin kendisini hidayete çağıran dostları vardı. Şeytanlar onu ayartmak isterlerken dostları da onu hak yola çağırıyorlardı. Bu yüzden kişi ateş ile kurtuluş arasında bir şaşkınlık içerisindeydi. Meyleden bir şeyde istikrar söz konusu değildir. Bu konuda apaçık bir söz gelmiştir: “*De ki: Allah’ın hidayeti doğru yolun ta kendisidir.*”⁹⁵⁶ O halde kişi kime tabi olmalıdır? Tabii ki de kendisini Hakk Te‘âlâ’nın metoduna davet edenlere tabi olmalıdır. Çünkü hidayet ancak ilahî metot ve amaca götüren doğru yoldur.⁹⁵⁷

Bir başka âyette ise yüce yaratıcı hitabını Nebi (sav)’e yöneltir ve onu hevâyâ tabi olmaya karşı uyarır. Şa‘râvî, “*Biz Kur’an’ı işte böyle Arapça bir hüküm ve hikmet olarak indirdik. Sana bu ilim geldikten sonra, eğer onların arzularına uyarsan, (bil ki) Allah tarafından senin ne bir dostun ne de bir koruyucun olur.*”⁹⁵⁸ âyet-i kerimesini tefsir ederken şöyle der: Bu âyette hitap, Allah katından peygamberi (sav)’e yöneliktir ve Allah Teâlâ , bu âyette hevâyâ uymanın zararını ve tehlikesini Resulü (sav)’in önünde açıkça ortaya koyar. Bu hitabın işaret ettiği üzere Rasulullah (sav)’den önce gelmiş iki peygamber olan Musa ve İsa (as)’a indirilen din onların sağ oldukları zamanlarda olduğu hal üzere kalmamıştır. Bilakis bu dinlere insanlar eliyle hevâ karışmış ve din gökten indirildiği gibi sapasağlam kalmamıştır. Bu yüzden yüce Allah bir başka âyette şöyle der: “*Eğer hak onların keyfî arzularına uysaydı muhakkak ki*

⁹⁵³ Enam 5/71.

⁹⁵⁴ Hacc 22/31.

⁹⁵⁵ Enam 6/71.

⁹⁵⁶ Enam 6/71.

⁹⁵⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, VI, 3721

⁹⁵⁸ Ra’d 13/37.

*gökler, yer bozulurlardı.”*⁹⁵⁹ Bu âyet, Hakk Te‘âlâ ’nın bu kimselerin hevâlarına uyacak olması halinde kâinatın düzeninin bozulacağını ifade eder.⁹⁶⁰

Aynı şekilde Yahudi ve Hristiyanlarla olan karşılaşmalarında da Allah azze ve celle, Muhammed (sav) ve onun ümmetini Yahudi ve Hristiyan milletine uymaya meyletmeye karşı uyarır ve şöyle buyurur: “*Sen onların dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da senden asla memnun kalmayacaklardır. De ki: "Asıl doğru yol ancak Allah'ın yoludur." Eğer sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyarsan, bilesin ki artık Allah sana ne dost ne de yardımcı olacaktır.*”⁹⁶¹ Şa‘râvî bu âyetin tefsirinde şöyle der: Bizlerin Yahudi ve Hristiyan milletine tabi olmasının önündeki engel nedir? Hakk Te‘âlâ şöyle buyurmuştur: “*De ki: Doğru olan yol ancak Allah'ın gösterdiği yoldur.*”⁹⁶² Nitekim Yahudiler kendi dinlerini tahrif ettiler. Hristiyanlar da kendilerininkini tahrif ettiler. Rasulullah (sav)’in yanında ise Allah’ın hidayeti bulunmaktadır. Hidayet ise kulu en kısa yoldan amaca ulaştıran şeydir. Allah’ın hidayet etmesi tek bir yoldur. Beşerin yönlendirdiği yollar ise her birinin hevâsından doğan farklı yollardır. Buradan hareketle diyebiliriz ki dallanıp budaklanan ve çokça çeşitlilik gösteren bu yollar kişiyi dalaletle götürür. Bir kimseyi hakka ulaştıran hidayet ise tek bir doğru yoldur ki o da Allah azze ve celle’nin gösterdiği doğru yoldur. Allah Teâlâ ’nın “*Eğer onların hevâlarına uyarsan*” kavli, Allah katından bir işarettir ve bizlere Yahudi ve Hristiyanların tabi oldukları dinin beşeri heveslerle bozulmuş olduğunu gösterir. Hevâ, nefsin batıl olarak ve haktan uzak bir şekilde istediği şeydir. Bu yüzden Allah Teâlâ “*Onların arzularına uyarsan, bilesin ki artık Allah sana ne dost ne de yardımcı olacaktır.*” Buyurur. Allah Teâlâ, Resulüne şöyle der: Eğer sana Allah katından gelen hidayetin ardından Yahudilerin veya Hristiyanların çarpık ve hakka aykırı olan şehvetlerle dolu yollarına tabi olursan Allah katından ne işinde sana destek olup seni koruyacak bir dost ne de sana yardım edecek bir yardımcı bulunur.⁹⁶³

3.1.11.3. Hevâya Uymaya Dair Örnekler

Burada hevâya tabi olmaya dair iki örnek zikretmek istiyoruz. Bunlardan biri Kur’an-ı Kerim’de zikredilir ki Araf süresin 175. âyetinde geçmektedir: “*Kendisine*

⁹⁵⁹ Muminûn 23/71.

⁹⁶⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XII, 7380.

⁹⁶¹ Bakara 2/120.

⁹⁶² Âl-i İmran 3/73.

⁹⁶³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 562.

kanutlarımızı verdiğimiz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine düştüğü, nihayet azgınlardan olan kişi...” zikreder.

Kur'an-ı Kerim'de “Kendisine kanutlarımızı verdiğimiz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine düştüğü, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat.”⁹⁶⁴ âyetin hakkında Şa'râvî şöyle diyor: Allah-u Te'âlâ da “Kendisine kanutlarımızı verdiğimiz kişinin haberini onlara anlat.”buyurduğunda âyet bu haberin bahsettiği kişi gerçekten meşhur biriymiş gibi gelir. Denilir ki bu kimse “İbnu Baura”, “Ümeyye bin Ebî's-Salt” veya “Amir er-Rahip” ya da bunlardan birisidir. Burada önemli olan kişinin ismi değildir. Önemli olan bir kimseye Allah'ın âyetlerinin gelmiş ve bu kimsenin daha sonra o âyetleri bir kenara atmış olmasıdır. Kişi, Allah'ın âyetlerinden öğrendikleri ile nefsinı koruyabilecek ve Allah'a yaklaşabilecekken “âyetleri bir kenara atmış” ve hevâsına tabi olup şeytana meyletmiştir.⁹⁶⁵ Doğru yola imana dair kendisine bir haber gelmiş olan bir kimse bundan ayrıldığında şeytan şöyle der: şüphesiz bu kimse bana tabi olmak için kendisini ıslah ediyor. Şeytan kendisinde emellerine ulaşabileceğini düşündüğü bir kimseyi bulduğunda kişinin Allah katından gönderilmiş olan ve doğru yolu gösteren kitaptaki hakikatlere geri dönmesi korkusuyla onun peşine düşer. Ardından şeytan Rabbimizin yolundan ayrılma meselesini bu insanın nefsinde temize çıkarır.⁹⁶⁶

⁹⁶⁴ A'râf 7/175. Bu âyetle İbn Kesîr'in tefsiri ile yetineceğiz. Zira biraz inceleme sonucu diğer bazı tefsir kitaplarında da âyet hakkında benzer ifadelerin kullanıldığını gördük. İbn Kesîr'in âyetle ilgili olarak alimlerden rivâyet ettiği görüşleri şu şekilde özetledik: Abdürrezzâk Süfyân-i Servî'den, o da A'meş'ten ve Mansûr'dan, onlar da Ebû'd-Duhâ'dan o da Mesrûk'tan, o da Abdullah b. Mes'ûd'dan (ra) (Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz fakat onları bir kenara atan kimselerin haberini anlat) âyeti hakkında şöyle dediğini rivâyet etti: O adam İsrail oğullarından kendisine Bul'um b. Bâûrâ denen bir adamdı. Şu'be ve birçok kimse de böyle demiştir. Sa'id b. Ebî Arûbe, Katâde'den, o da İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğine göre o Safiyy b. er-Râhib'tir. Katâde ve Ka'b şöyle demişlerdir: Belkâ ehlinden bir adamdı. İsm-i A'zamı bilirdi. Cebbârin melekleriyle beraber Beyti Makdis'te kalırdı. 'Avfî ise İbn Abbâs'tan (ra), Yemen'den Bul'um adında Allah'ın kendisine âyetlerini verdiği halde onun bu âyetleri terk ettiği bir adam olduğunu rivâyet etmiştir. Mâlik b. Dînâr bu konuda, İsrail-oğullarından bir alimdi, duaları kabul olan bir adamdı, afetlerde dua için öne çıkarıldı, Musa (as) onu Medyen kralına Allah'a davet etmesi için gönderdi. Kral ona ikramda bulundu o da onun dinine tabi oldu ve Musa'nın (as) dinini terk etti, demiştir. Süfyân b. Uyeyne Husayn b. İmrân b. el-Hâris'ten o da İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğine göre o, Bul'um b. b. Bâurâ'dır. Mücâhid ve İkrime de böyle söylemiştir. İbn Cerîr, bana Hâris, ona Abdülaziz, ona İsrail el-Muğîre, ona Mücâhid, ona da İbn Abbâs, o Bel'am'dır, demiştir. Sakîf, Ümeyye b. Ebî's-Salt olduğunu söylemiştir. Şu'be, Ya'la b. Ata'dan, o da Nâfi b. Âsim'den o da Abdullah b. Amr'dan (Âyetlerimizi verdiğimiz kimsenin haberlerini oku) âyeti hakkında şöyle rivâyet etmiştir: O arkadaşınız Ümeyye b. Ebî's-Salt'tır. Sanki Ümeyye b. Ebî's-Salt'ı ona benzetmişti. Zira o önceki şeriatlerin ilimlerinden birçok ilme ulaşmıştı ancak ilminden faydalanmamıştı. Allah Resulünün zamanına yetişmişti ve onun alametleri, mucizeleri ona ulaşmıştı ve basiret sahibi herkes için bunlar açıkça ortaya çıkmıştı. O ise bunları bildiği halde bunlara tabi olmadı. Müşriklerle arkadaşlık etmeye, onlara yardım edip onları övmeye devam etti. Müşriklerden Bedir ehlinden onlara belîğ bir mersiye yazdı, Allah onu beter etsin. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 448-450.

⁹⁶⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VII, 4454.

⁹⁶⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VII, 4456.

Şa‘râvî, “Böylece suçluların yolu belli olsun diye âyetlerimizi iyice açıklıyoruz.”

⁹⁶⁷ âyet-i kerimesini tefsir ederken Allah yolundan saptırmak ve sömürgelerinden kendilerine güvenli sığınaklar oluşturmak için hevâlarına uyan bazı mezheplere değinir ve şöyle der: O halde müşriklerin putlara tapınmaları meselesi hidayetden değil hevâyâ dalmış olmaktan kaynaklanmaktadır. Çünkü hidayet, geçerli bir amaca ulaştıran doğru yoldur. Hevâ ise nefsin şehveti tatmin eden eğilimleridir. Bu yüzden beşeri sapkınlığa sürüklemek isteyen bir takım kimselerin bu dine dair hiçbir şey içermeyen bazı mezhepler ortaya çıkardıklarını görürüz. Kadiyanilik, Bahailik, Babîlik ve benzeri mezhepler bunlara örnektir. Bu kimseler, ahlakî meselelerde verdikleri tavizlere rağmen dindarlık adına insanları kendilerine boyun eğmeye çağırırlar. Son zamanlarda mahkemelerin baktığı bazı davalarda bunu görürüz. Örneğin kişi insanları dindar olmaya davet ettiği halde yanına gelen her kadını öpmektedir. İnsanlar arasındaki ilişkileri dinin kurallarına göre düzenlemez. Hevâsına göre içgüdüleriyle hareket eder. Maalesef iyi tahsil görmüş ve yüksek makamlara gelmiş pek çok kişi bu kimseye tabi olmuş, kendilerini büyük bir aldatmacaya kaptırmış ve dine tamamen aykırı bir arzudan pay aldıkları halde kendilerinin dindar bir hale geldiklerini sanmışlardır. ⁹⁶⁸

Şa‘râvî’nin görüşleri çerçevesinde kötü huyların en önemlilerini incelememizin ardından araştırmada geçen en önemli noktalara hızlı bir şekilde değineceğiz. İmam Şa‘râvî küfür konusunu dünyadaki kötülüklerin zirvesi olarak görür. Çünkü küfürden öte bir günah yoktur. Zira kâfir, kendisini Allah’ın rahmetinden kovduran büyük bir suç işlemiştir. Şa‘râvî küfrü iki sınıfa ayırır. Bunların ilki Allah’ı inkârdır ki kişi hidayet kendisine geldiğinde akli ile hükmeder, hakkı öğrenir ve iman eder. Diğerisi ise küfürden istifade eden kişinin durumudur. Kişi bu sayede kendisine gelen tüm imanî delillere rağmen küfründe ısrar eder. Şüphesiz bu kimse inatlaşır ve kâfir olur. Çünkü o zulüm ve azgınlık üzere kurulu dünyevi otoritesini ve nüfuzunu korumak istemektedir. Nifak konusunda ise Şa‘râvî bizlere münafıkların ayıplanması gereken sıfatlarını açıklar. Münafık kimse Müslümanlar önünde kendisini iman etmiş gibi gösterir. Kötülüğünü ve küfrünü gizler. Kalpleri hastalıklıdır ve nifak ve çelişkiler her hal üzere onları takip eder. Tüm çabaları yeryüzünde fesat çıkarma üzerine kuruludur... Şa‘râvî’nin yaptığı çıkarımlardan biri de alçaklığı ve gizlice çalışması sebebiyle nifakın gücünün küfrün gücünden daha tehlikeli olduğu yönündedir. Bu münafık kimseler ve onların Müslüman toplumda yol açtıkları fesadın en tehlikeli taraflarından biri de müslüman toplumdaki

⁹⁶⁷ Enam 6/55.

⁹⁶⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, VI, 3663-3664.

ahlakî dengeleri olumsuz yönde değiştirmeye olan katkılarıdır. Onların bu etkileri neticesinde hak batıl, batıl da hak gibi görülebilir. Münafık, ikiyüzlülüğü ile öne çıkar ve yükselir. Bu sayede ihlâslı ve takvalı kimseleri amel ve hayatlarında kuşatma altına alır.

Şa‘râvî’nin şirk konusunda zikrettiği en önemli noktalardan biri şirkin büyük bir zulüm olmasıdır. Çünkü müşrik yaratmayan ve rızık vermeyen birine gelir ve onu hem yaratan hem de rızık verene ortak koşar. Allah’a ortak koşmak en büyük ihanetlerin de üstündedir. Bu yüzden Allah kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz. Şa‘râvî, gizli şirke de değinir. Gizli şirk kalbe sirayet eden ince ve gizli bir hastalıktır. Mümin bir kimsenin bile amellerine karışabilir. Riya konusunda ise İmam Şa‘râvî bu işin ameli boşa çıkarıcı ve sevabı yok eden bir iş olduğunu vurgular. Minnet ve eza ile sadaka veren kimse verdiği sadakadan hâsıl olan sevabı iptal etmiş olur. Bu kimse iki yönden zarardadır. Hem malı bilfiil eksilmiştir hem de elde edeceği sevaptan mahrum kalmıştır.

Haset konusunda ise Şa‘râvî, insanın başka insanlara karşı duyduğu kıskançlığa dair tarihten örnekler zikreder ve böylece hasedin insanın varlığının başlangıcından beri var olan eski bir hal olduğunu vurgular. Daha sonra ise bizlere nefsimizi hasetten temizlemek için bir yol gösterir. Eğer Allah’a imanımız ve Ona yönelişimiz güçlü ise bu sayede hasetten korunabiliriz. Bu yolla Yüce Allah bizleri hasedin şerrinden korur. Aynı şekilde bizleri Allah’ın nimetleri ile karşılaştığımızda “Maşaallah vela kuvvete illa billah” demeye yönlendirir. Kibir konusuna gelince Şa‘râvî, bu konuda da bizlere tarihten örnekler verir. Daha sonra ise büyüklenmenin temel gerekçelerine değinir ki bunlar insanda bulunmayan özelliklerdir. Ona göre büyüklenmek isteyen bir kimsenin kendisinden asla alınmayacağından emin olduğu kişisel bir özelliği ile övünmesi gerekmektedir. Yeryüzünde kibirlenmekte olan hiç kimsenin aklına Allah’ın varlığı gelmez. Çünkü Allah kemal ve celal sıfatları ile insanın aklına gelse kul kendi küçüklüğünü ve hacmini hatırlar. Allah Teâlâ büyüklenen kimselerin kevnî âyetlerdeki basiretini giderir böylece bu kimseler ibret alamaz hale gelirler. Bundan sonra Şa‘râvî bizlere huşu ve namazı nasihat eder. Çünkü bu ikisi kalbi kibirden temizlerler.

Şa‘râvî, gurur konusunda bizlere bu fiilden uzak durmayı nasihat eder. Çünkü varlığın asıl sahibi olan yüce Allah dilediği an kuluna verdiği nimetleri ve sağlığı geri alabilir. Üstelik insanda ebediyen kaybolmayacak zatî sıfatlar da bulunmamaktadır. Çünkü ona her şeyi veren Allah’tır. Şa‘râvî, bizleri Allah’ın bize has kıldığı bir üstünlük yüzünden insanlara yüksekten bakmamaya çağırır. Gururu nefislerimizden kovma davetinde bulunur. Bunun nedeni gururun küfrün ilk adımı olmasıdır. Allah Teâlâ

rahmetiyle kulunu gururdan ve Allah'tan uzaklaşmaktan korumak ister. Bu da Allah'a şükretmekle mümkün olur. Zira Allah'a şükür etmek, gururu nefisten giderir. Allah'ın nimetlerinden her birini “maşallah la kuvvete illa billah” sözleriyle karşıladığında o nimette hiçbir zaman hoşuna gitmeyecek bir şey bulmazsın. Zira bu sözlerle sahip olduğun nimeti, nimeti verenin kalkaniyla koruma altına almış olursun. Cimrilik mevzusunda, Şa'râvî cimrilerin bazı kınanmış sıfatlarını bizler için zikreder. Cimrilik eden kimseler, bu ahlakî düşüklüğü içlerinde gizleyemez bilakis cimriliğe olan düşkünlükleri nedeniyle içinde bulundukları hali başkalarına bulaştırmayı isterler. Cimrilik yalnızca malda da olmaz. Bilakis diğer insanların aksine bir kişiye bahşedilmiş olan her nimette görülebilir. Kimi insan sahip olduğu güçle aciz durumdakine yardımcı olmakta cimrilik ederken kimisi de ilmini cahil olanlardan sakınır. Bir kısım insan ise sefih olana hoşgörülü olmaktan bile uzak durarak bunu yapar. Tüm bu haller cimrilik olarak görülür.

Şa'râvî, öfkeyi tanımlar ve onu insana benzetir. Zira öfke insanı rahatsız ederek ona “Vur, küfret, öldür.” Der. Kendisini emirler vermeye kadir bir insan suretinde gösterir. Sonra imam, Nebi (sav)'in tavsiyelerinden yola çıkarak bu hale uygun bir tedavi önerir. Buna göre öfkeli olan kimse ayakta ise oturmalı, oturuyorsa uzanmalı veya öfkesini soğuk su ile yahut gusül alarak söndürmelidir. Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınmayı da unutmamalıdır. Dünya sevgisi meselesinde ise yasak olan dünyayı ahirete tercih etmektir. Eğer kişi dünyayı dininin gereklerini yerine getirmede kendisine yardımcı olarak görüp severse ve onu ahretin tarlası olarak kullanırsa istenilen bir iş yapmış olur. Bu noktada Şa'râvî, tarihten ve Rasulullah (sav)'in dünya sevgisi hakkındaki hadislerinden örnekler zikreder. Bu örneklerle göre insanlar ahir zamanda dünya ile haddinden fazla vakit geçirecek ve mescitlerde bile dünya ile meşgul olacaklardır. Şa'râvî, son kısımda hevâya uymanın tehlikesinden söz eder. Şeytanın ayarttığı ve şahsi hevâsına tabi olmuş olan bir kimsenin sonu dipsiz bir kuyuya veya şaşkınlığa düşmektir. İmam Şa'râvî, hevâya uyma konusunda tarihten örnekler de zikreder. Kişiler bazında Kur'an-ı Kerim'de kıssası geçen “İbnu Ba'ûrâ”yı ele alırken, toplumsal bazda da dine dair hiçbir şey barındırmadıkları halde insanlığı saptırmak için dindar gözüken Kadiyanilik, Bahailik ve Babîlik gibi mezhepleri inceler.

3.2. Güzel Huylar / Ahlak-ı Hamide

Daha önce geçen bölümlerden, Allah Teâlâ'nın beşerî nefsi ruh ve maddenin karışımından yarattığı sonucuna ulaştık. Ayrıca teklife muhatap olan şeyin, ruh veya madde değil, beşerî nefis olduğunu anladık. Zira nefis, kötü huyların ve şehvî işlerin yeridir. Bu yüzden doğru yoldan sapabilir ve şehvî işlere yönelebilir ve Allah'a götüren yoldan sapabilir. Bundan dolayı, beşerî nefisteki bu kötü özellikleri ona etkili olacak araçlarla temizleyecek ve sadece onun hastalığını temizleyip aslından kurtaracak değil, aynı zamanda onda iyi huyları da iyice yerleştirecek bir rabbânî metod gerekiyordu. İşte bunların hepsi, imtihan içerisinde ve mükellef olan nefsin, görevini mümkün olan en iyi şekilde yerine getirmesi içindir.

Güzel huylara ve Şa'râvî'nin bunlarla ilgili görüşlerine değinmeden önce, "hamd" ve "hamîd" kelimelerinin anlamını bazı sözlüklere göre açıklayıp, Şa'râvî'nin tefsirinde buna nasıl yer verdiğini izah edeceğiz. Sözlükte hamd: Yerginin zıttıdır. Şükür, rıza, karşılık, hakkını vermek gibi anlamları da vardır. Övülecek şey, yerilecek şeyin zıttıdır. Kur'an-ı Kerim'de "Hamd, âlemlerin Rabb'i olan Allah'adır." şeklinde geçmiştir. Hamîd ise Allah'ın sıfatlarından, herhalükarda hamde lâayık olan anlamındadır. Muhammed ve Ahmed ise Hz. Peygamber'in (sav) isimlerindendir.⁹⁶⁹ el-hamdu lillah, bütün faziletlerin övgüsü O'nadır demektir. Ve hamd kavramı, methden daha dar, şükürden ise daha geniş bir kavramdır.⁹⁷⁰ Bir kimse övülen bir kimse olduğunda o kimse mahmûddur denir. Ama övülmeye lâayık hasletleri çoğaldığında ise Muhammeddir denir. Allah Teâlâ'nın "O, hamîddir, mecîddir."⁹⁷¹ sözünün "o Mahmûddur" anlamında olması mümkündür, aynı zamanda "o hâmidir" anlamında olması da böyledir.⁹⁷²

Şa'râvî de tefsirinde bu kelimenin sözlük anlamı dışına çıkmamıştır. Allah Teâlâ'nın "O, hamîddir, mecîddir." Sözü, O, zâtından ötürü hamde lâayıktır ve O'ndan sâdır olan her şeye de kulları tarafından hamd edilmesi gerekir, O'nun hayrının ve ihsânının haddi yoktur, demektir. Burada hamîd iki anlamda gelmektedir: "Hâmid" ve "Mahmûd". Bu, Allah Teâlâ'nın kendi için "şekûr" ifâdesi gibidir. Çünkü O, itaat

⁹⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 155-157; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 278.

⁹⁷⁰ Methetme insanın ihtiyarının söz konusu olduğu durumlarda ve emrine verilen şeylerde olur. İnsan malını cömertçe harcaması ve ilminden dolayı methedildiği gibi boyunun uzunluğundan, yüzünün güzelliğinden dolayı da methedilebilir. Hamd ise ancak ikinci durumda olur ilk durumda olmaz. Şükür ise ancak nimet karşılığında olur. Her şükür hamddir ancak her hamd şükür değildir. Ve her hamd medihtir ancak her medih hamd değildir. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, I, 256.

⁹⁷¹ Hud 11/73.

⁹⁷² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, I, 256.

ederek nimetlerine şükredenlere şükreder. Ve O, Hamîd'dir; çünkü O'na imândan kaynaklanan bir şekilde itaat eden kimselere hâmidir, onları över. Ve O, nimetlerini bol bol verdiği kişiler tarafından da Mahmûd'dur, övülendir.⁹⁷³ Hamîd, başkası ona hamd etmese dahi hamd sıfatını hakeden kişiye denir; böylelikle O, zâtından ötürü hamîddir ve hamd edilmesi gerekir. Ama sen hamd etsen de etmesen de O hamîddir.⁹⁷⁴

Bu bölümde ele alacağımız bazı güzel huylar⁹⁷⁵: İhlas, sıdk, zühd, tevekkül, hubbullah, havf ü recâ, takvâ, şükür, ihsân ve îsâdır.

3.2.1. İhlâs

3.2.1.1. İhlâsın Anlamı

أَخْلَصَ الشَّيْءُ, Onu saflaştırdı ve ona bulaşan şeylerden temizledi demektir. Onun için nasihatı ihlâs etti ve sevgiyi ihlâs etti, yani tamamen saf bir şekilde yaptı denilir. Allah için dînini ihlâs etti, yani riyâyı bıraktı da denilir. Bir kişiyi ihlâs etmek ise onu seçmek ve kendine has kılmak demektir. Bir kişiyi muhâlasa etmek ise ona karşı samimi olmaktır. Bir kişiyi istihlâs etmek de onu kendi için seçmektir. Kelime-i ihlâs, kelime-i tevhid demektir.⁹⁷⁶ İhlâs Suresi de “*De ki: O Allah birdir.*”⁹⁷⁷ âyetinden ötürü böyle isimlendirilmiştir. Müslümanların ihlâsı, Yahudilerin iddia ettiği teşbihten ve Hristiyanların iddia ettiği teslisten teberrî etmelerinden ileri gelir. Allah Teâlâ “*O’na dini hâlis kılarak*”⁹⁷⁸, “*Ve onlar dinlerini Allah’a hâlis kılmışlardır.*”⁹⁷⁹ Ve “*O ihlâs edilmiş bir kimseydi ve bir rasul ve nebi idi.*”⁹⁸⁰ buyurmuştur. İhlâsın hakikati, Allah’tan başka her şeyden teberri etmektir.⁹⁸¹

İhyâ-ı Ulûmi’-d-Din kitabında Gazzâlî şöyle demiştir: Sehl (rh.a) demiştir ki: İhlâs, kulun oturmasının da kalkmasının da Allah için olmasıdır. İşte bu, ihlâsın gâyesini ifâde eden veciz bir tanımdır. İbrâhim b. Ethem’in şu sözü de benzer

⁹⁷³ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, XI, 6567.

⁹⁷⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, XII, 7426.

⁹⁷⁵ İmam Şa’râvî’nin hakkındaki görüşlerini inceleyemediğimiz güzel ahlâka dahil olan, kıst, vera’, rızâ gibi bir çok konu vardır. Ancak tezin öngörülen hacmini fazlasıyla aşacağı göz önünde bulundurarak zikredilenlerle yetinmede durumunda kalındı.

⁹⁷⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.618; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 292-293.

⁹⁷⁷ İhlâs 112/1.

⁹⁷⁸ ‘Arâf 7/29.

⁹⁷⁹ Nisa 4/146.

⁹⁸⁰ Meryem 19/51.

⁹⁸¹ Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, s. 819-820.

anlamdadır: İhlâs, Allah’a karşı niyetin sâdık olmasıdır. Sehl’e denildi ki: Nefse en ağır geçen şey nedir? Dedi ki: İhlâstır, çünkü nefsin ondan hiçbir nasibi yoktur.⁹⁸²

Kuşeyrî *Er-Risâle*’sinde de Kuşeyrî’nin yazdıklarını şöyle nakledebiliriz: Ebu Alî ed-Dekkâk demiştir ki: İhlâs, ittaatin tek maksadını Hakk Te‘âlâ kılmaktır. Bu da itaatle yalnızca ona yaklaşmak amacı güdülmесidir. Zünnun-u Mısırî de demiştir ki: Üç şey ihlâsın alâmetlerindendir: Avamın övgüsünün de yergisinin de kişi için bir olması, amel işlerken amellerini görmeyi unutmak ve amellerin âhirette sevap getireceğini unutmak.⁹⁸³

Şa‘râvî, ihlâs kelimesinin anlamını “*O’na dini hâlis kılarak dua edin.*”⁹⁸⁴ âyetinin tefsirini yaparken açıklar ve şöyle der: İhlâsın anlamı, herhangi bir şeyi ona bulaşan başka şeylerden temizlemektir. Akâid konularında ve amellerde bulaşık olan şeyler itkânı ve ihlâsı bozar. Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Benim de bazen kalbim buğulanır ve ben Allah’a günde yüz kere istiğfâr ederim.*”⁹⁸⁵ “Öyleyse ihlâs, kalbî bir ameldir.”⁹⁸⁶ Allah’ın ihlaslı kulları ise, Allah’a olan sevgilerinden dolayı Allah’ı buğz ettiren her şeyi kendi istekleriyle terkedenler ve yine Allah’a olan sevgilerinden dolayı kendi istekleriyle Allah’ı râzı eden işlere tâbi olanlardır.⁹⁸⁷

3.2.1.2. İhlâsın Önemi

Şüphesiz ki ameller niyetlere göredir ve niyetin yeri kalptir. İhlâsın, Allah Teâlâ katındaki kıymeti nedir? Ve neden niyet ihlâsa bağlanmıştır? Ve Allah Azze ve Celle niçin bizden her şeyde ihlâslı olmamızı istemiştir?

Şa‘râvî, tefsirinde “*Dünya mükâfatını isteyenler bilsinler ki Allah nezdinde hem dünya hem âhiret mükâfatı vardır. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.*”⁹⁸⁸ âyetinin tefsirinde kalbin amelini açıkladığı bir kudsî hadisi şöyle diyerek zikrediyor: Ama kalplerin ameli nedir? Kalplerin ameli ne görülür ne de duyulur. Bu nedenle Allah Teâlâ bir kudsî hadiste kalbin ihlâsı için şöyle demiştir: “*İhlas kullarımdan sevdiğim*

⁹⁸² Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn*, s. 1751.

⁹⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyrîyye*, s.360-361; Ayrıca bkz. Tûsî, *el-Luma’*, s.289; Nakşibendî, *Camîu’l-Usûl*, s. 275-276.

⁹⁸⁴ ‘Arâf 7/29.

⁹⁸⁵ Hadisin Müslim’in *Sahih*’inde geçen şekli şöyledir: el-Eğarru el-Müzenî’den, Allah Resulünün şöyle dediği rivâyet edilmiştir: (*Bazen kalbimi bir şeyler kaplar, Allah’a günde yüz defa istiğfâr ederim.*) Bkz. Müslim, “Zikir ve Dua” 41.

⁹⁸⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, VII, 4109.

⁹⁸⁷ Şa‘râvî, *Kadâyâ’l-Asr*, II, 43.

⁹⁸⁸ Nisa 4/134.

*kişinin kalbine emanet ettiğim sırlarımdan biridir.”*⁹⁸⁹ Böylece kalplerin niyetinin doğrudan Allah’la ilişkili olduğunu ve insanların amel ve davranışlarını gözetken ve yazan Rakîb ve Atîd⁹⁹⁰ meleklerinin görevine dahil olmadığını biliyoruz. Hadîs-i şerîfin ise bize şöyle dediğini görüyoruz: “*Ameller ancak niyetlere göredir ve herkese ancak niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allâh’a ve Rasûlü’ne ise onun hicreti Allâh’a ve Rasûlü’nedir. Kimin de hicreti elde edeceği bir dünyalık yahut nikâhlayacağı bir kadın için ise, onun hicreti de hicret ettiği şeyedir.*”⁹⁹¹ Amel âzâlarla gerçekleşir. Bu âzâlardan biri de dildir. Bu meselenin iyice anlaşılması için fiil ve amel arasındaki farkı açıklayalım. “*Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?*”⁹⁹² âyetini okur ve anlarız. Ve sözün karşılığı olan şeyin fiil olduğunu anlarız ki bunların ikisi de ameldir. Söz ve eylemin olmayan başka bir amel türü daha vardır ki, o da kalbî niyettir.

Allah Teâlâ “Şüphesiz Allah işiten ve görendir.” buyurduğunda bu, “Sözleri işiten ve amelleri görendir.” manasındadır.⁹⁹³

Amelde ihlâs ve ihlâsın mahallinin kalp olması hususunda Şa’râvî *el-Vesâyâ* adlı kitabında şunu zikrediyor: Hakk Te’âlâ buyurmuştur ki: “*Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır. Rabbin onların yaptıklarından habersiz değildir.*”⁹⁹⁴ Bu âyette “herkes”in anlamı, her insan ve cinin yaptığı işlere göre dereceleri olmasıdır. Derecelerden kasıt da amellerin seviye seviye olmasıdır. Amellerin merkezi niyetlerdir, niyetin yeri de kalptir ve kalplerde olanı Allahtan başka kimse bilemez. İşte bu sebeple

⁹⁸⁹ Hadisin tahriri (Kalbin Ameli/Kalbin Halleri) konusunda geçmişti.

⁹⁹⁰ (Rakîb ve Atîd) kelimelerin manalarını bazı müfessirlerden alıntılar yaparak açıklayacağız. Mâtürîdî bu konuda şöyle diyor: (Rakîb ve Atîd’dir) âyeti şerifinde Rakîb; koruyan, gözetken; atîd ise hazır olan yani gaip olmayan böylece kendisinden hiçbir şey kaçmayan demektir. Bkz. Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, IX, 355. Nesefî ise bazı alimlerin bu sözcüklerin manası hakkında görüşlerini zikrederek şöyle diyor: O ikisi hastanın inlemesine varana kadar her şeyi yazarlar. Bazısına göre sadece sevap veya ceza gerektirecek şeyleri yazarlar. Kimine göre ise Bunlar tuvalet ihtiyacını gidermesi ve cinsel ilişki esnası dışında kişiden ayrılmayan iki melektir. Bkz. Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, III, 365. İbn Receb el-Hanbelî bu konuda şunları söyler: Selef alimleri sağda olanın iyilikleri yazdığı solda olanın ise kötülükleri yazdığı konusunda icma etmişlerdir. Bu Ebu Umâme’den zayıf bir isnat ile merfu’ olarak rivâyet edilmiştir. Bkz. İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Revâi’u’t-tefsir (el-Cami’ li Tefsiri’l-İmam İbn Receb el-Hanbelî)*, haz. Ebû Muaz Târik b. İvazullah b. Muhammed, Daru’l-âsime, Riyad 2001, II, 302. Fahreddin er-Râzî ise âyetin tefsiri konusunda İbn Abbas’tan şöyle dediğini rivâyet eder: “Her insan için iki melek vardır. Biri kişinin sağında biri solundadır. Kişi bir hayır konuşsa sağında bulunan bunu yazar, bir kötülük konuşsa sağında bulunan solunda bulunana bekle, belki de tevbe eder, der. Eğer o kişi tevbe etmezse o zaman yazar. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIII, 14.

⁹⁹¹ Hadisin tahriri (Kalbin Ameli/Kalbin Halleri) konusunda geçti.

⁹⁹² Saf 61/2.

⁹⁹³ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, V, 2706.

⁹⁹⁴ Enam 6/132.

Rakîb ve Atîd, zâhirî amelleri kaydeder. Fakat kalbin ihlâsını kendisini hesaba çekecek olan ve her şeyin ona bağlı olduğu Allah'tan başkası bilemez.⁹⁹⁵

Şa'râvî, “*De ki: Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbiniz olduğu halde, O'nun hakkında bizimle tartışmaya mı girişiyorsunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir. Biz O'na gönülden bağlananlarız.*”⁹⁹⁶ âyetini açıklıyor ve ihlâsı kalbî niyetle irtibatlandırıyor. Zira âyetin tefsirinde şöyle diyor: Biz tartışmak istemeyiz, çünkü tartışmak fayda vermez. Bizim amellerimiz bizim, sizin amelleriniz sizindir. Her bir amel o amelin sahibinin Allah'a olan ihlâsı kadarıyla ödüllendirilecektir. Ve biz ibâdeti sadece Allah'a ihlâs ile yaptık, siz ise ibadetlerinizde hevâ ve hevesinizin hoşuna gidenlere yöneldiniz. Sizin ve bizim Rabb'imiz olan Allah Azze ve Celle, bir kimseyi diğerine ancak Allah'a yönelerek saihlâsla yapılan salih amel ile üstün kılar. İşte bu sebeple biz, bütün ameller insanların gözünde bir olsa da önce ihlâsa itibar ederiz. Aynı amelle bir kişi sevap kazanabileceği gibi, başkası günah ve azâba nâil olabilir. Önemli olan, amelin hâlis bir niyetle Allah için yapılmasıdır. Burada ki mevzuu sadece niyetler değil, ameller ve niyetlerdir. Rasulullah (sav) şöyle buyuruyor: “*Ameller niyetlere göredir.*” Bu sebeple amel muhakkak niyetten sonra yapılmalıdır. Zira amel başka insanlara da taalluk ederken, niyetten ise kişi yalnızca kendi istifâde eder. Allah Teâlâ senin amelin, Allah için olan ihlâslı bir niyetle birleştirmek istiyor. Niyet; sahibine sevap kazandıran ya da onu sevaptan mahrum eden şeydir. Bütün amellerin istesen de istemesen de insanlara faydası vardır. Fakat Allah Teâlâ amelleri sadece yapılmış oldukları için değil, ihlâslı bir niyetle yapılmış olduğu için ödüllendirir. Eğer amelin hâlis bir niyetle Allah için ise Allah Teâlâ sana bu amelinin karşılığını verir. Ama eğer amelin bir başka hedefle olursa, Allah katında senin için bu amelin bir karşılığı yoktur, çünkü Allah Teâlâ kendisine ortak koşulmaktan en müstağnî olandır.⁹⁹⁷

“*Ancak tevbe edip hallerini düzeltenler, Allah'a sınıksız sarılıp dinlerini (ibadetlerini) yalnız onun için yapanlar başkadır. İşte bunlar (gerçekte) müminlerle beraberdirler ve Allah müminlere yakında büyük mükâfat verecektir.*”⁹⁹⁸ âyetini okuduğumuzda Allah Azze ve Celle'nin tövbe eden münafıklar için ihlâslı olmanın önemini vurguladığını görürüz. Burada tövbe eden, hallerini düzelten ve Allah'a sarılan kimsenin yakîni imanının rûkûnlarını yerine getirmiş olduğu dikkatleri çekmektedir.

⁹⁹⁵ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Vesâyâ*, Mektebetü't-türâsü'l-islamiyye, 2001, s.19.

⁹⁹⁶ Bakara 2/139.

⁹⁹⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 617-618.

⁹⁹⁸ Nisa 4/ 146.

Fakat Allah Azze ve Celle burada “Allah için dinlerinde ihlâs sahibi olanlar “ diyerek neden ihlâsı vurgulamıştır? Çünkü nifak tohumu ilk önce onların kaplarında bitiyordu. Ve biliyoruz ki kalp günah işleyebilir. Uzun günahı haddi aşmasıdır; meselâ, göz haddini aşıp başkalarının mahremine baktığında günah işlemiş olur ve dil de sövdüğünde ya da insanlara küfrettiğinde günah işlemiş olur. O halde bütün âzâların bir günah alanı vardır. Kalbin günah alanı da nifaktır ve o gizli bir haldir. O halde, Allah Azze ve Celle’nin “Allah için dinlerinde ihlâs sahibi olanlar “ sözü nifaktan tövbe etme hususunda ihlâslı olmanın zorunluluğu ve ihlâsın mahallinin kalp olduğunu vurgulamak içindir.⁹⁹⁹

İhlâslı olmak tövbe ederken önemli olduğu gibi günlük amellerimizin hepsinde de aynı şekilde önemlidir; özellikle de yapılan iş Allah’a davet olduğunda. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; “(Resûlüm!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.”¹⁰⁰⁰ Şa‘râvî diyor ki: Bazı kimseler “Allah’a davet konusu ile bu âyetin nuzülü arasındaki ilişki nedir?” diye sorgulayabilir. Allah Teâlâ bize bu görevin hassasiyetini ve bu görevin nasihat hususunda ihlâslı olmak üzerine binâ edildiğini, davetçinin davetinde asla kimseyi kandırmaması ve davetinin arkasında başka bir gayesi olmaması gerektiğini belirtiyor. Zira birine nasihat verirken bu esnada nasihat verdiği kişiye karşı nefsinde bir büyükleme ya da karşıdakinden daha iyi olduğu veya daha iyi bildiği hissiyatı olabilir.¹⁰⁰¹

Allah’a davet ederken yapılan davetin makbul sayılması için ihlâslı olmak istenildiği gibi, zekat ve sadaka verirken de böyledir. Şa‘râvî, “Ve, Rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri ürpererek yapanlar”¹⁰⁰² âyetini açıklarken diyor ki: Allah Teâlâ niçin “kalpleri ürpererek” demiştir? Zira önemli olan sadece amelin kendisi değil, amelin kabul olmasıdır. Amel ise riya ve sum’a karışmadan sadece Allah rızası için yapılırsa kabul olur. İşte bu sebeple onlar ihlâs ve kabul nedenleri için çalışır ve gayret gösterirler. Onlardan biri sadaka verdiğinde, sağ elin verdiğini sol el görmeyecek şekilde sadaka verir ve bununla birlikte amelinin kabul olunmamasından endişe duyar. İşte bu da îmânın alâmetlerindendir. Sanki Allah Azze ve Celle bir amel işleyip de başkasından karşılığını beklememenden hoşnut kalır. Zira eğer sen herhangi bir amelinde insanları gözetirsen, Allah seni onlara havâle eder ve

⁹⁹⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, V, 2750-2751.

¹⁰⁰⁰ Nahl 16/125.

¹⁰⁰¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIII, 8287.

¹⁰⁰² Müminun 23/60.

karşılığını yalnızca onlardan alabilirsin. Öyleyse bu, kendisinden hiç bir fayda görülmeyen boşa gitmiş bir çabadır ve bu Rabb'inin senden razı olmayacağı bir iştir.¹⁰⁰³

Kadâya'l-Asr kitabında Şa'râvî'ye “Şeytanın kendilerini yoldan çıkarmaktan aciz kaldıkları ihlâslı kullar kimdir?” diye sorulduğunda, Şa'râvî amelde sevgi ve ihlâsın önemini vurgulayarak Allah Teâlâ'nın şu âyetini zikretmiştir: “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsin diye yarattım.*”¹⁰⁰⁴ Öyleyse burada görevimiz olan insanlara köle değil Allah'a kul olmak ve Allah'a sevgi ve tam teslimiyetle yönelmektir. Eğer bundan farklı bir halle Allah'a yönelirlerse, hayattaki vazifeleri tamamlamamış olurlar. Ve aynı şekilde işledikleri bütün amellerde sevgi ile işlemektir. İbâdet ettiklerinde severek ibadet ederler, hüküm verdiklerinde hükümlerinde Allah rızasını esas alırlar. Alışverişlerinde de bu şekildedir. Bunların hepsi bütün dünya işleri konusunda Allah rızasını gözetmek çerçevesindedir. Onları ancak bu sevgi meşgul eder ve bütün amellerini Allah rızasını gözeterek yerine getirirler. Allah'ın rızasının nerede olduğunu sorar ve onun peşinden giderler. Bu kullardan hiçbirisi bir malı satarken kimseyi aldatmaz, yalan söylemez ve yalancı şahitlik yapmaz.¹⁰⁰⁵

3.2.1.3. İhlâsın Sonucu

“*Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz.*”¹⁰⁰⁶ Amellerimizde samimi olduğumuzda, dinimize sınıksız sarıldığımızda dünyada yardıma ve âhirette de Allah katında derecelere nail olacağız.

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; “*Rabbinin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.*”¹⁰⁰⁷ Şa'râvî gâlip olanın müminler olması konusunu açıklayarak şöyle diyor: “*Rabbinin sözü tamamlanmıştır.*” âyeti “*Andolsun ki elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza geçmişte söz vermiştik: Zafere mutlaka onlar ulaşacaklar. Galip gelenler kesinlikle bizim ordumuz olacak.*”¹⁰⁰⁸ âyetinin son kısmını gösterir. Sizler zafere ulaşacaksınız, çünkü siz gâlip gelen yola intisâb ettiniz. Gâlip gelen yolda zafere nâil olmak ise ihlâsı gerektirir. Yani eğer siz bu yola ona tâbi' olarak

¹⁰⁰³ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, XVI, 10066.

¹⁰⁰⁴ Zariyat 51/56.

¹⁰⁰⁵ Şa'râvî, *Kadâya'l-Asr*, II, 43-44.

¹⁰⁰⁶ Âl-i İmran 3/139.

¹⁰⁰⁷ Enam 6/115.

¹⁰⁰⁸ Saffat 37/71-73.

yardım ederseniz, bu yolu indiren de size yardım eder. Zira “Şüphesiz ben ve peygamberlerim galip geleceğiz.”¹⁰⁰⁹ diyen de O’dur.¹⁰¹⁰

Başka bir âyette Allah’ın “Her kim de O’na salih ameller işlemiş bir mü’min olarak varırsa, işte onlar için en yüksek dereceler vardır.”¹⁰¹¹ sözünü okuduğumuzda, Allah Teâlâ ’nın salih müminler için cennette yüksek mertebeler vaat ettiğini görürüz. Onlar ki iman ve salih ameli birleştirmiş olan ihlâslı kullardır. Çünkü iman, inandığı yola uygun olan hareketlerin ondan çıktığı vicdânî kaynaktır. Yoksa onunla amel etmedikçe bir şeye inanmanın faydası nedir? İşte bu sebeptendir ki; Kur’an-ı Kerim iman edenler ve salih amel işleyenleri sürekli beraber zikretmiştir. “Onlar için yüksek dereceler vardır” âyet-i kerîmesindeki “derece” den kasıt, cennet mertebeleridir. Allah Teâlâ cenneti derecelere ayırmıştır. Çünkü cennet ehli, aynı amelin işlenmesinde bile seviye seviye oldukları gibi, amellerde de seviye seviyedirler. Çünkü bir ameldeki ihlâs dereceleri de farklıdır. Bu yüzden bir rivâyette şöyle gelmiştir: “Bütün insanlar tehlikededir, âlimlerse bundan istisnâ. Ve bütün âlimler dahi tehlikededir, ilmiyle amel edenlerde bundan istisnâ. Ve amel edenler dahi tehlikededir, ihlâslı kimselerse bundan istisnâ. Amma ihlâslı kimseler dahi büyük bir tehlikededir.”¹⁰¹²

“Biz de onun duasını kabul edip kendisinde dert namına ne varsa gidermiştik. Tarafımızdan bir rahmet ve kullukta bulunanlar için de bir ibret olmak üzere ona ailesini ve onlarla beraber bir mislini daha vermiştik.”¹⁰¹³ âyetinde, dininde ihlâslı ve sabırlı olmaya örnek kimse olan Eyyub’un (as) dualarının kabul edildiğini görüyoruz. Bu ibâdetini ihlâsla Allah için yapan her âbidin şunu bilmesi içindir: Kendisine bir zarar ve ya sıkıntı uğradığında Allah Teâlâ ’ya sığındığında, Allah Teâlâ da onun isteğine cevap verir ve ona isteklerinin dışında başka nimetler de verir. İşte sanki Eyyub’un başına gelen bu olay, örnek alınması gereken bir hâdisedir.¹⁰¹⁴

Kıyamet günü müminlerin ürpermiş olan kalbi Allah’ın vaadini gerçekleştirecek olması sebebiyle mutmain olur. Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurur; “Onlar Rabb’lerine dönecekler.”¹⁰¹⁵ İşte bu sebeple mümin kimse üzerine düşeni yapar ama buna rağmen korku ve ürperti içerisinde olduğunu görürsün. Çünkü o, Allah Teâlâ ’ya geri döneceğinden ve O’nun huzuruna çıkacağından emindir. O Allah ki herkesi ihlâslı

¹⁰⁰⁹ Mücadele 58/21.

¹⁰¹⁰ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, VII, 3892-3893.

¹⁰¹¹ Taha 20/75.

¹⁰¹² Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XV, 9333.

¹⁰¹³ Enbiya 21/84.

¹⁰¹⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XV, 9618.

¹⁰¹⁵ Müminun 23/60.

miktarınca ödüllendirecektir. Aynı şekilde eğer işlediği amele gösteriş karışmış ise bunun da ortaya çıkacağından endişe duyar. Çünkü Allah Teâlâ kıskançtır ve işlenilen amelde kendisine ortak koşulmasından hoşnut kalmaz. Ve O Allah Teâlâ her şeyi bilir ve zerre miktarı iyilik ve kötülük için hesâba çeker. Bu yüzden kıyamet günü ihlâs sahipleri kendileri için adil bir mükafatlandırma olacağı hususunda mutmaindirler.¹⁰¹⁶

3.2.2. Sıdk

3.2.2.1. Sıdkın Anlamı

صدق kökünden gelmektedir. Falanca kişi söylediğinde sâdık oldu, yani hakikati söyledi denilir. Bir kimseye sâdık oldu, yani ona doğruyu söyledi denilir. Bir kimseye nasihat ve kardeşlik konusunda sâdık oldu, yani samimi oldu denilir. Bir kimse sözüne sâdık oldu, yani onu tuttu denilir. Kur'an-ı Kerîm'de ise şöyle geçmektedir: “*Andolsun ki Allah size verdiği söze sâdık oldu (onu yerine getirdi)*”¹⁰¹⁷ Sıdk gösteren kişiye ise sâdık ve mübâlağalı hâliyle sadûk denir. Çoğulu ise suduktur. Sıdk, yalanın zıttıdır ve sözün, söyleyen kişinin i'tikâdınca hakîkate mutâbık olması; ayrıca sertlik ve şiddet anlamlarına gelmektedir.¹⁰¹⁸ Sıdk ve yalan aslında sözlerde olur, ister geçmişle ister gelecekle ilgili olsun, ister bir vaad olsun ister olmasın. Ancak sıdk ve yalan i'tikâd konusunda gerçekleşen her şeyde olabilir. Âzâların fiilleri için de kullanılabilirler.¹⁰¹⁹

İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn’de Gazzâlî şunu söylemiştir: Sıdk altı anlamdu kullanılır: Sözde sıdk, niyet ve irâdede sıdk, kararda sıdk, kararı uygulamada sıdk, amelde sıdk ve dindeki bütün makâmlara ulaşma arzusunda sıdk. Her kim ki bunların hepsinde sıdk sâhibi olursa işte o sadîktir. Çünkü sadîk, sâdık olmanın mübâlağalı hâline denir.¹⁰²⁰

Kuşeyrî er-*Risâlesi*’nde ise şöyle demiştir: Hocamız Ebu Âlî ed-Dekkâk demiştir ki. Sıdk, işin direğidir; iş onunla tamam olur ve işin düzeni de ona bağlıdır. O, peygamberlik derecelerinden biridir. Sıdkın en hafifi, insanın içinin ve dışının bir olmasıdır. Sâdık ise sözlerinde sıdk sâhibi olan kimsedir. Sadîk ise hem bütün sözlerinde, hem de fiillerinde ve hâllerinde sâdık olan kişidir. Ahmed b. Hadraveyh demiştir ki: Her kim Allah Teâlâ ’nın onunla olmasını isterse, sıdktan ayrılmasın. Ve

¹⁰¹⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XIV, 10066.

¹⁰¹⁷ Âl-i İmran 3/152.

¹⁰¹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.900; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu‘cemu’l-Vasit*, I, 510-511.

¹⁰¹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur‘ân*, I, 478-481.

¹⁰²⁰ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn*, s.1758-1759.

denilmiştir ki: Sıdk, öleceğin yerde bile hakkı söylemektir. Ve denilmiştir ki: Sıdk, insanın içinin sözüyle aynı olmasıdır.¹⁰²¹

Âyeti kerimleri açıklamaları esnasında Şa‘râvî sıdk kavramını ele almıştır. Bu âyetlerden bazıları ise şunlardır: “İşte doğru olanlar onlardır.”¹⁰²² ve “Allah’tan sakının ve doğru olanlarla beraber olun.”¹⁰²³ ve “Ya Rabbi! (Hicretle gireceğim yere) Beni doğruluk üzere dahil et ve doğruluk üzere çıkar.”¹⁰²⁴ Şa‘râvî âyetlerden yola çıkarak şöyle demiştir: Sıdk, sözlerin hakîkate mutâbık olmasıdır. Ve onlar inançlarını ilan etme hususunda ve hayatta yaptıkları hareketlerde sâdik olmuşlar. Ve onların “La ilahe illallah Muhammedun Rasulullah” sözleri de sadık olmuştur. İmânının sâdik olması, hayatındaki hareketlerin imânının gerektirdiklerine uygun olmasına bağlıdır.¹⁰²⁵ Sıdk, hayrın tamamıdır ve kâinatta yararlı işler dönüp dolaşıp sıdka gelmektedir. Tüccar malının fiyatı hususunda sâdik olduğunda, işçi işini ihlasla gerçekleştirip işinde sâdik olduğunda, gazeteci haberi aktarmak konusunda sâdik olduğunda ve toplumdaki her bir fert sâdik olduğunda, toplum kemâle erer ve uyum içerisinde olur. Çünkü âlemdeki fesat şüphesiz ki yalandan kaynaklanır ve yaşamdaki hareketlerde düzensizlik meydana getiren şey de yalandır. Bundan ötürü Allah Teâlâ sıdk kelimesini Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde zikretmiştir.¹⁰²⁶

3.2.2.2. Sıdkın Önemi

Sıdkın önemini, Şa‘râvî’nin Kur’an-ı Kerim’de sıdk kavramını içeren âyetlere yaptığı açıklamalar üzerinden anlayabiliriz.

Allah Teâlâ , “Ey iman edenler! Allah’tan sakının ve doğru (sâdik) olanlarla beraber olun”¹⁰²⁷ buyurmuştur. Şa‘râvî “sâdik olanlarla beraber olun” âyetini şu şekilde açıklamış ve Hz. Peygamber’in hayatından bu âyetle ilgili bir olay anlatmıştır: Allah Teâlâ “Sâdik olanlarla beraber olun” yani, onlarla kaynaşın ki böylece Allah ile birlikte olasınız ve bu şekilde sizden sonra gelenler de sizi sâdik olarak bulurlar.

Ama sıdk nedir? Sıdk; konuşmanın vakıya uygun olmasıdır. Eğer uygun olmaz ise bu yalan olur. Her söz içerisinde doğru veya yalan ihtimalini barındırır. Sıdk ise

¹⁰²¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü l-Kuşeyriyye*, 366. Bkz. el-Muhâsibî, *Âdâbu’n-Nüfûs*, s. 50-51; Tûsî, *el-Luma’*, s.288.

¹⁰²² Bakara 2/177.

¹⁰²³ Tevbe 9/119.

¹⁰²⁴ İsra 17/80.

¹⁰²⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 742.

¹⁰²⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IX, 5670.

¹⁰²⁷ Tevbe 9/119.

îmânın bütün özelliklerini içinde barındıran şeydir. Rivâyette Hz. Peygamber'e (sav) gelip şunları diyen bedevînin hadisi gelmiştir: *"Şu üç şeyden kendimi alıkoyamıyorum; birincisi kadın, ikincisi şarap ve üçüncüsü yalan. Ben bu üç durumdan ötürü senin yanına tövbe etmek için geldim."* Bunun üzerine Resulullah da ona şu şekilde cevap verdi: *"Dosdoğru ol! O zaman senin aleyhine bir şey kalmaz."* Şarap içme aşkı bedevîyi sarınca kendine dedi ki: Resulullah bana *"İçki mi içtin?"* diye sorduğunda ben ona ne diyeceğim? Elbette ben ona doğruyu söylerim. Ve böylece içki içmekten kendini alıkoymuştur. Bir kadına bakıp onu arzu ettiğinde dedi ki: Resulullah bana *"Kadınlarla ne yaptın?"* diye sorduğunda ben ona ne diyeceğim? Elbette ben ona doğruyu söylerim. Ve böylece kadınlardan da kendini alıkoymuştur. İşte bu şekilde sıdk, o bedevîyi günahlardan uzaklaştırmıştır. Bu sebeptendir ki Resulullah'a: *"Mü'min hırsızlık yapar mı?"* veya *"Zina eder mi?"* diye sorulduğunda 'Evet' demiş, *"Yalan söyler mi?"* sorusuna ise 'Hayır' diyerek karşılık vermiştir. Bundan dolayı Allah Teâlâ sözünün fiiline mutabık olması gerektiği konusuna dikkat çekmektedir. Ve sakın sen de bir söz söyleyip de aksini yapmayasın. Bu nedenle Allah Teâlâ : *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz. Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah katında ne kadar çirkindir."*¹⁰²⁸ buyurmuştur.¹⁰²⁹

İmanın kapısı, itikâdî konuları kesin olarak tasdik etmektir. Çünkü sıdk her işin başıdır. Allah Subhanehu Bakara Suresi'nde şöyle buyurmuştur: *"İyi ve erdemli olmak yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz değildir. Fakat iyi ve muttakî kişi: 'Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitab'a ve peygamberlere inanıp malı, sevgisine rağmen akrabaya, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara, dilenenlere ve boyunduruk altında bulunanlara veren, namazı dosdoğru kılan, zekatı veren, ahitleştiği zaman sözlerini yerine getiren, sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın şiddetlendiği anda sabredendir. İşte doğru olanlar onlardır. Ve takvâya erenler de onlardır."*¹⁰³⁰ âyet-i kerimede geçen sıfatlar doğru söyleyenlerin sıfatlarıdır ve Hakk burada sıdk sıfatını zikretmiştir. Çünkü burada bahsedilenler gazvelerden geri kalan ve gösterdikleri mazeretlerde yalan söyleyen kimselerdir. Bundan dolayı ilâhî yönlendirme *"Sıdk kapısından giriniz."* diyedir.¹⁰³¹

Bir başka âyet-i kerimede ise, *"insanları uyar ve iman edenlere de Rableri katından kendileri için yüksek derece ve makamlar olduğunu müjdele! diye içlerinden"*

¹⁰²⁸ Saf 61/2-3.

¹⁰²⁹ Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, el-Fadiletü ve'r-Rezîle, Daru'l-Ahbârî'l-Yevm, Kahire trs, s.27-29.

¹⁰³⁰ Bakara 2/177.

¹⁰³¹ Şa'râvî, Tefsîru 'ş-Şa'râvî, IX, 5560-5561.

*bir adama vahyetmemiz, insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu ki, kâfirler: ‘Bu mutlaka apaçık bir sihirbazdır’ dediler.”*¹⁰³² buyrulmuştur. Şa‘râvî sıdkı, toplumsal tekâmül için bir hareket noktası olarak kabul etmektedir. Bu nedenle sıdk, müminin ondan uzak kalamayacağı bir özelliktir. Çünkü eğer ondan uzaklaşırsa, îmândan da uzaklaşmış olur. Sıdk, hayrın tamamıdır ve kâinatta yararlı işler dönüp dolaşıp sıdka gelmektedir. Tüccar malının fiyatı hususunda sâdık olduğunda, işçi işini ihlasla gerçekleştirip işinde sâdık olduğunda, gazeteci haberi aktarmak konusunda sâdık olduğunda ve toplumdaki her bir fert sâdık olduğunda, toplum kemâle erer ve uyum içerisinde olur.¹⁰³³

Başka bir âyeti kerimede ise Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *“İşte bunların yaptıkları hayırlı amelleri en güzeline göre kendilerinden kabul edeceğiz. Bu sayede kötülüklerinden geçeceğimiz kimselerdir ki onlar cennet ehli içindirler. Bu da onlara vaadedilen dosdoğru sözden dolaydır.”*¹⁰³⁴ Yani Allah Teâlâ sâdık müminlerin amellerini yaptıklarının en güzeliyle kabul eder ve onların günahlarını bağışlar. Ve Allah sâdık mü’minlere olan vaadini hak bir vaad olarak vasıflandırmıştır. Peki Hakk niçin burada vaadi hak bir vaad olarak vasıflandırmıştır? Çünkü sâdık vaadin manası, onu vaadeden kimsenin onu kesinlikle gerçekleştirebilecek güçte olmasıdır ve hiçbir şeyin nolursa olsun O’nun kudretinden çıkmamasıdır ve hiçbir şeyi bırakmamasıdır. Çünkü O Bakî’dir ve onun görüşü asla değişmeyecektir. Çünkü O değişiklik kabul eden hâdis bir varlık değildir, bilakis her şey onun elindedir ve o her şeye kâdirdir.

Allah Subhanehu ve Te‘âlâ , “Şüphesiz takvâ sahipleri cennetlerde aydınlık içinde, doğruluk meclisinde gücü sonsuz olan hükümdarın huzurundadırlar,”¹⁰³⁵ buyrulmuştur. İşte Allah Teâlâ takvâ sâhibi kullarına O sonsuz hükümdar iken onun huzurunda, doğruluk meclisinde oturacak olmalarını vaadetmiştir. Allah Teâlâ, *“De ki: Ya Rabbi! (Hicretle gireceğim yere) beni doğruluk üzere dahil et. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk üzere çıkar.”*¹⁰³⁶ buyrulmuştur. Yani, beni bu beldeye söylemekten utanmayacağım bir maksat için doğruluk üzere dahil et. Öyleyse, sıdk kavramı *“Kadem-i sıdk”, “mak’ad-i sıdk”, “medhal-i sıdk”* ve *“mahrec-i sıdk”* dâiresindedir. Ve bunların hepsi bize doğruluğu sevdirmektedir. Çünkü hayâtın bütün işleri, erdemleri, hayırları ve insanların mutluluk adına bekledikleri her şey, sıdk kavramı ile kâimdir.¹⁰³⁷

¹⁰³² Yunus 10/2.

¹⁰³³ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, IX, 5669-5670.

¹⁰³⁴ Ahkâf 46/16.

¹⁰³⁵ Kamer 54/54-55.

¹⁰³⁶ İsrâ 17/80.

¹⁰³⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, IX, 5672-5682.

3.2.2.3. Sıdk Örnekleri

Sıdk kavramını ele alan âyeti kerimeler ışığında, bizim için yüce bir örnek olan Allah Subhanehu Te‘âlâ ’dan, gönderilmiş peygamberlerine ve sıddık kullarına kadar bazı sıdk örneklerinden bahsedeceğiz.

Allah Teâlâ yüce kitabında, “*O Allah’tır ki kendisinden başka hiçbir ilah yoktur; gelmesinde şüphe olmayan kıyamet gününde sizi mutlaka toplayacaktır. Allah’tan daha doğru sözlü kim vardır?*”¹⁰³⁸ buyurmuştur. Âyeti kerime “*Allah’tan daha doğru sözlü kim vardır?*” yani “Allah’tan daha doğru sözlü kimse yoktur.” cümlesiyle bitmektedir.

“Daha doğru sözlü” kelimesi ism-i tafdîl olarak gelmiştir. Çünkü burada burada, daha yüksek bir sıdkın kendisinin üstüne çıktığı bir sıdk vardır. Ama aslında sıdk kavramı birdir. Fakat burada ki “daha doğru sözlü” ifadesi, Allah Teâlâ ’nın mülk âleminde müşâhede ettiğimiz ve melekût âleminde müşâhede edemediklerimiz hakkında Allah’ın bize anlatımının çokluğundan ötürü gelmiştir. Zira insanlar konuşsalar ve anlatsalar dahi, ancak duyularıyla idrak edebildikleri mülk âlemi hakkında konuşabilirler. Fakat Allah Teâlâ ise kelâmında bizimle konuştuğunda, melekût aleminden de haber verir. Bu sebeple Allah Teâlâ sözü en doğru olandır, çünkü O en çok söz söyleyendir.¹⁰³⁹

Aynı şekilde mutlak sıdk kavramını Allah Teâlâ ’nın şu sözünde de buluyoruz. “*De ki: Allah doğruyu söylemiştir. Artık ‘Allah’ı bir tanıyarak İbrahim’in dinine uyun; o müşriklerden değildir.*”¹⁰⁴⁰. “*Allah doğruyu söylemiştir.*” Evet, çünkü sıdk sözün vakıaya mutabık olmasıdır. Öyleyse ezelden her şeyi bile Allah Teâlâ konuştuğunda başka ne olur? Şüphesiz ki Allah Teâlâ ’nın söyledikleri muhakkak gerçeğe uygundur. Allah’ın, peygamberlerin veya peygambere tabi olanların dilinden bir şey söylemesi, sonra da vakıanın gelip Allah’ın sözünü yalanlayıp onun aksi olması ma’kûl değildir. Ezelden her şeyi bilen Allah Teâlâ , onun yoluna davet için uygun olacak kelâmı indirir. Müminler ilk zamanlarda zulme uğramışlardı ve yorulmuşlardı. Onlardan birisinin koruyacak bir aşireti olmadığında, memleketlerinden hicret ederlerdi. Hicret edemezse de, işkeceye uğrar ve perişan olurdu. Müminlerin zulme uğramalarının zirvesi olan bu sert ve katı dönemde, Allah Teâlâ “*Yakında o topluluk bozguna uğratılacak ve arkalarını dönüp kaçacaklar.*”¹⁰⁴¹ âyetini indirmiştir. Hz. Ömer (ra) bu âyeti işittiğinde

¹⁰³⁸ Nisa 4/87.

¹⁰³⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IV, 2509.

¹⁰⁴⁰ Âl-i İmran 3/95.

¹⁰⁴¹ Kamer 54/45.

“Bu hangi topluluktur? Şu anki vakıa buna müsaade etmez.” diye sorgulamıştır. Daha sonra Bedir Savaşı gelmiş ve müminler o topluluğu hezimete uğratmışlardır ve arkalarını dönüp gitmişlerdir. Bu, Allah’ın bir durumu kesin olarak bildirip garanti etmesine ve aynen bildirdiği gibi olmasına delilidir. İşte bu da mutlak sıdktır.¹⁰⁴²

Allah Teâlâ insanlığı dalâlet ve küfürden kurtarıp hidâyete erdirmek için peygamberler göndermiştir. Onlar, ihlas ve sıdıkta takip edilecek insanlık örnekleriydiler. Biz burada Kur’an-ı Kerim’de zikredilmiş olan bazı gerçek örneklerden bahsedeceğiz. Allah Teâlâ : “*Kur’anda İbrahim’i de an. Çünkü O, bir sıddık, bir peygamberdi.*”¹⁰⁴³ buyurmuştur. Bu nedenle o, nebilerin babası ve zirvesidir. Çünkü Allah Teâlâ onu, “*Şüphesiz İbrahim bir ümmetti.*”¹⁰⁴⁴ âyetiyle övmüştür. Bütün kemâl özelliklerini ve erdem mevhibelerinin hepsini kendinde barındıran bir ferd yoktur. Fakat ferdlerin toplamı, bu özellikleri barındırır. Biri cesur ve sağlam vücutludur, başkası zekidir, biri keskin görüşlüdür, başkası tıpta mahâretlidir, biri ziraatte mahâretlidir. Yetenekler insanlar arasında farklı farklı paylaştırılmıştır. Bütün bunları tek bir kişi kendisinde toplamaz. Kişinin ne tâkati, ne hayatı, ne de gücü bütün her şeyde yetenekli olmasına imkan vermez. Bu nedenle kemâl, mahlûkâta paylaştırılmıştır. Ancak İbrahim (as) bundan müstesnâdır. Zira o, yetenekleri hususunda ümmetin tamamına denk idi. Allah Teâlâ “*Çünkü o bir sıddık, bir peygamberdi.*” buyurmuştur. Sıddık, sıdk kökünden gelir. Manası ise hakikati söylemektir. Çünkü yalan ise hakikat olmayan şeyi söylemektir. Bu, “kendinde sâdık” olarak isimlendirilir. Ancak sıddık ise, sıdıkta mübâlağadır. Zira o kişi Allah-u Te’âlâ ’dan gelenleri tasdik etme konusunda da son noktaya ulaşmıştır. O itaat eder, boyun eğer ve asla tartışmaz.¹⁰⁴⁵

Bir başka âyet-i kerimede de İbrahim (aas) dua etmiş ve şöyle demiştir: “*Bana benden sonra gelecek ümmetler arasında lisân-ı sıdk (sıdkla yad edilmeyi) nasip eyle.*”¹⁰⁴⁶ Şa’râvî bu âyetin anlamlarını şu şekilde tefsir etmiştir: Bildiğimiz üzere dil ifade vesilesidir. “*lisân-ı sıdk*”tan maksat ise hakikat ve doğruluk ile anılan güzel bir yâddir. “*Sonra gelecekler*”in manası ise şudur: Güzel yâd edilmek hayatımı aşıp benden sonrakilere dahi geçsin. Yani, bana aynı asırda yaşadığım kişiler arasında ve benden sonra geleceklerin arasında iyilikle yad edilmeyi nasip et ki ben de güzel bir etki bırakayım. Çünkü bana, benim yolumdan giden her kişiden ötürü hayır ve sevap vardır.

¹⁰⁴² Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, II, 1623.

¹⁰⁴³ Meryem 19/41.

¹⁰⁴⁴ Nahl 16/120.

¹⁰⁴⁵ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XV, 9091-9092.

¹⁰⁴⁶ Şuara 26/84.

Bana güzel örnek olmayı nasip et. Allah Teâlâ onun bu duasına icabet etmiş ve şöyle buyurmuştur¹⁰⁴⁷: “Ona sonradan gelenler arasında bir nam bıraktık. İbrahim’e selam olsun.”¹⁰⁴⁸

Peygamberlerden sıdka örnek olarak Yusuf es-Sıddık’ı (as) da zikredebiliriz. Allah Teâlâ, “*Ey doğru sözlü Yusuf! Yedi zayıf ineği yedi semiz ineği yemesi ile yedi yeşil başak ve diğer yedi kuru başak hakkında bize açıklama yap. Umarım ki insanlara dönerim de belki onlar anlarlar.*”¹⁰⁴⁹ buyurmuştur. “*Ey doğru sözlü*” ifadesi Allah’ın onu birçok kez sıdk konusunda denediğine ve sıdkının sâbit olduğuna delâlet etmektedir. “Sıddık” ifadesi onun sadece bütün hareketlerinde, işlerinde ve sözlerinde sâdık olduğu manası ile kısıtlı değildir. Bilakis onun manası, sıdkın ona sözlerinde ve fiillerinde dâimâ yapışık olduğudur.¹⁰⁵⁰

Peygamberlerin öğretilerini alan ve onları uygulayanların en hayırlısı sahabedir (r.anhum). Bu nedenle onlar insanlar arasından çıkarılmış en hayırlı ümmettir. Burada, onların en faziletlisinin ve sâdıkının da olup, ise Hz. Peygamber (sav) ile beraber Kur’an-ı Kerim’de zikredilen Hz. Ebu Bekir (ra) olduğunu söylememiz iyi olur. Allah Teâlâ , “*Eğer siz ona yardım etmezseniz, muhakkak ki Allah, ona yardım etmiştir. Hani vaktiyle kafirler onu iki kişinin biri olarak Mekke’den çıkardıkları zaman, ikisi (sevr dağında) mağarada iken, arkadaşına, ‘Üzülme Allah bizimle beraberdir.’ diyordu. Allah ona huzur ve güveni indirdi. Onu görmediğimiz askerlerle kuvvetlendirdi. Böylece inkar edenlerin sözünü en aşağı kıldı. Allah mutlak galiptir, eşsiz hüküm ve hikmet sahibidir.*”¹⁰⁵¹ buyurmuştur. Hz. Ebu Bekir (ra), Hz. Peygamber’e (sav) “Eğer onlardan birisi ayaklarının altına baksa, şüphesiz ki bizi görecektir.” dediği zaman, Hz. Peygamber’i (sav), Rabbi’ne karşı sonsuz bir güven içerisinde “*‘Allah’ın üçüncüleri olduğu iki kişi hakkında ne endişelenirsin.*” şeklinde cevap verirken bulmaktayız. Rasulullah’ın (sav) burada dikkatimizi çok önemli îmânî bir noktaya çekmek istediğini görüyoruz, o da sürekli bizimle beraber olan Yüce Allah’tır. Zira Rasulullah (sav) ve Hz. Ebu Bekir (ra) Allah’la beraber olduğunda ve O’nu da gözler idrâk edemediğinden, Allah’la beraber olan hiç kimseyi de gözler idrâk edemez. Hz. Ebu Bekir’in (ra) her şeyde doğru söylemeyi ondan öğrendiği Rasulullah’ın (sav) sözü, o söylediği şeyin doğruluğuna delil olur. Böylece Resulullah (sav) “Şüphesiz ki o gece beyti maktise

¹⁰⁴⁷ Saffat 37/108-109.

¹⁰⁴⁸ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XVII, 10599.

¹⁰⁴⁹ Yusuf 12/46.

¹⁰⁵⁰ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XI, 6972.

¹⁰⁵¹ Tevbe 9/40.

yürütüldü ve (oradan da) semaya çıkarıldı.” dediğinde, Hz. Ebu Bekir (ra) “Eğer o söylediyse doğrudur.” demiştir.¹⁰⁵²

3.2.3. Zühhd

3.2.3.1. Zühhdün Anlamı

زَهَّدَ فِيهِ Ondan yüz çevirdi ve değersiz gördüğü için veya ondan rahatsız olduğu için veya az bulduğu için onu terk etti denilir. Bu fiil aynı zamanda عَن harf-i cerriyle de kullanılır ve aynı anlama gelir. Dünyaya karşı zâhid oldu, yani hesabından korkarak helalini, cezasından korkarak da haramını bıraktı denir. Dinde zâhid olmak ise ona rağbet göstermenin zıttıdır. Tezezhüd etti demek, zâhid oldu ve ibadete kapandı demektir. Zâhid ise ibadetle meşgul olan kimse demektir. Çoğulu “Zühhed” ve “Zühhâd”dır.¹⁰⁵³ Zehîd ise az şey demektir. Bir şey hakkında zâhid kimse, ondan yüz çeviren ve onun zehîdiyle yani azıyla yetinen kimse demektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:¹⁰⁵⁴ “Onun hakkında zâhidlerden oldular (ona fazla önem vermediler).”¹⁰⁵⁵

Gazzâlî *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı kitabında sahâbi ve tabiinin zühhd hakkında söylediği bazı sözleri aktarır ve şöyle der: “Ömer (r.a.) “Dünyada zâhid olmak kalbin ve bedeninin huzurudur”, Abdullah b. Mes'ûd “Kalbi zâhid olanın kıldığı iki rekât namaz Allah'a, kıyamete kadar devamlı çalışıp ibadet eden kulların ibadetinden daha sevimli gelir”, Süfyan es-Sevrî “Dünya helak (geçicilik) diyarıdır karâr (kalıcılık) diyarı değil, gam keder diyarıdır, mutluluk diyarı değil. Kim bunu bilirse rahatlık bolluk anına sevinmez, başına gelen bir musibete de üzülmez.” demişlerdir.”¹⁰⁵⁶

Kuşeyrî *Er-Risâlesi* adlı kitabında bazı tasavvuf ehlinin zühhd hakkındaki sözlerini aktarır ve şöyle der: “Ebu Osman “Zühhd dünyayı terk etmen sonra da onu elde edeni önemsememendir.”, İbnu'l-Celâ “Zühhd, gözünde küçülüp yüz çevirmenin kolaylaşması için dünyaya yok olacak gözüyle bakmaktır” Cüneyd'e zühhd hakkında sorulduğunda “Zühhd elde mal bulunmaması, kalbin de onun peşine düşmemesidir.” demiş, Şiblî'ye zühhd hakkında sorulduğunda ise “Allah'tan başka her şeyi terk etmektir.” diye cevap vermiştir.”¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, VIII, 5128.

¹⁰⁵³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, s.28; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, II, 403-404.

¹⁰⁵⁴ Yusuf 12/20.

¹⁰⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 384.

¹⁰⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.1579-1580.

¹⁰⁵⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 219-221. Ayrıca bkz. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.65.

Zühd kelimesi Kur'an'da sadece bir âyette geçmiştir. Allah Teâlâ o âyette şöyle buyurmuştur: “*Onu (Hz. Yusuf'u) ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar. Ona fazla önem vermemişlerdi.*”¹⁰⁵⁸ Şa'râvî bu âyeti 'zühd' kelimesinin manasını daha önce geçen sözlük anlamına uyumlu olacak şekilde açıklayarak şöyle yorumlamıştır: Buradaki zühd, fiyatın ucuzluğunun açıklamasıdır. Çünkü onlar babasının veya sahibinin Hz. Yusuf'u aramasından korktular ve kendi kendilerine ondan her ne elde edersek bizim yararımıza olur diye söylendiler.¹⁰⁵⁹

3.2.1.2. Zühde Tahammül Etmek

Eğer zühd mü'mini Allah'a yakın kılıyorsa hastalık da mü'mini zahid yapar ve Allah'la beraber kılar. Şa'râvî “*Âyetlerimiz kendilerine apaçık bir şekilde okunduğu zaman, inkâr edenler, inananlara, ‘iki topluluktan hangisinin bulunduğu yer daha hayırlı meclis ve mahfili daha güzeldir?’*”¹⁰⁶⁰ âyeti kerimesinin tefsirinde hasta ziyareti hakkında kutsî bir hadis zikreder ve şu yorumu yapar: Aynı şekilde sağlıklı olanlar hastalarla, hastalar da sağlıklı olanlarla imtihan olur. Sağlıklı kimse Allah'ın nimetiyle afiyet içerisinde yaşar, hasta ise kutsî hadiste geldiği üzere nimet verenin kendisiyle yaşar: “*Ey Âdemoğlu ben hastalandım, beni ziyaret etmedin! Âdemoğlu şöyle der: Ya Rabb Sen alemlerin Rabbi olduğun halde sana nasıl hasta ziyareti yaparım? Allah (c.c.) şöyle buyurur: Sen bilmez misin ki benim falanca kulum hasta olmuştu ve sen onu ziyaret etmemiştin. Yine sen bilmez misin ki eğer onu ziyaret etseydin muhakkak ki beni onun yanında bulacaktın.*”¹⁰⁶¹ Bu yüzden mü'min hasta kulları ziyaret edenlerin onların hastalığını görüp de acı çekerlerken onların Allah'la kurdukları ünsiyetin hastalık ve acılarından alıkoyduğunu görürsün. Allah'la beraber olma konusunda kim zühd eder ki? O halde hasta olan sağlıklı olan birine karşı kin güderse o mutlaka onunla imtihan olur. Ve bilmesi gerekir ki sağlıklı kimse nimetle beraberken hasta kimse nimet verenle beraberdir.¹⁰⁶² Hasta kimse inlediği hastalığında Allah'la beraber olduğunu bildiğinde elbette ki ‘ah’ demekten haya eder. Fakat biz hastadan ‘ah’ dememesini istemiyoruz, Allah'a yönelip “fakat afiyetin benim için daha geniştir” demesini istiyoruz.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁸ Yusuf 12/20.

¹⁰⁵⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI, 6897.

¹⁰⁶⁰ Meryem 19/73.

¹⁰⁶¹ Bu hadisi Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir. Bkz. Müslim, "el-Bır ve's-Sila ve'l-Âdâb" 43.

¹⁰⁶² Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XV, 9161.

¹⁰⁶³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, V, 2840.

3.2.1.3. Sünnetimden Yüz Çeviren Benden Değildir

Şa‘râvî, Rasulullâh’ın iyi ve güzel şeylere karşı nasıl davrandığının metodunu ve zühdün nasıl olması gerektiğini bizlere öğrettiği bir hadis zikreder ve mü’minin ibadet ve itaatin devamlılığı için hayatın hareketine ve devamlı bir güce muhtaç olduğunu açıklar. Allah Te‘âlâ şöyle buyurmaktadır: *“Ey iman edenler Allah’ın size helal kıldığı iyi ve temiz nimetleri kendinize haram etmeyin ve Allah’ın koyduğu sınırları aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez.”*¹⁰⁶⁴ Şa‘râvî, bu âyetin şerhinde şöyle der: Allah Te‘âlâ bunu söylüyorsa burada mutlaka bu sözü gerektiren bir sebep olmalıdır. Allah’ın *“İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle Yahudiler ile Allah’a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onlara sevgi bakımından en yakınını da ‘biz Hristiyanlarız’ diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içerisinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar.”*¹⁰⁶⁵ âyeti nâzil olduğunda, Hakk Te‘âlâ bu sözüyle bize onların methettiği taraflarından ve onları bizim sevgimize yaklaştıracak yönlerinden bahsetmiştir: Onlardan, dünyaya karşı zâhid olan kıssîsler ve ruhbanlar vardır. Rasulullah’ın (s.a.v.) ashabı bu âyeti duyduklarında ağladılar ve ashabtan on kişi Osman b. Maz’ûn el-Cümeî’nin evinde toplandı. İçlerinde Ebû Bekir es-Sıddîk, Ömer, Ali b. Ebi Tâlib, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Ömer, Ebû Zer el-Gifârî, Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe, Mikdâd b. Esved, Selman el-Fârisî ve Ma’kîl b. Mukrîn vardı. Bunlar gündüzleri oruç tutacaklarına, bütün gece namaz kılacaklarına, hiç yatakta uyumayacaklarına, hiç et ve yağın yemeyeceklerine ve ruhbanların yaptığı gibi yeryüzünde dolaşacaklarına dair anlaştılar. Daha sonra bu haber Rasulullah’a ulaştı ve onları bir araya toplayarak Allah’a hamd-ü senâ getirdikten sonra şöyle buyurdu: *“Şöyle şöyle diyenlere ne oluyor! Ben hem namaz kılarım hem uyurum, hem oruç tutarım hem iftar ederim, hem de kadınlarla evlenirim. O halde kim sünnetimden yüz çevirirse o kimse benden değildir.”*¹⁰⁶⁶ Bunun üzerine Allah Te‘âlâ *“Ey iman edenler Allah’ın size helal kıldığı iyi ve temiz nimetleri kendinize haram kılmayın!”*¹⁰⁶⁷ âyetini indirmiştir.

¹⁰⁶⁴ Maide 5/87.

¹⁰⁶⁵ Maide 5/82.

¹⁰⁶⁶ Müslim’in *Sahihinde* ve diğer hadis kitaplarında bulduğumuz hadis, aynı içeriğe sahip olmakla beraber başka bir münasebet ile zikredilmiştir. Hadis şöyledir: Enes b. Malik’ten rivâyet edildiğine göre sahabeden bir grup Hz. Peygamber’in (sav) eşlerine kendisinin halk içinde olmadığı zaman yaptığı şeyleri sordular. Sonra onlardan biri ben kadınlarla evlenmeyeceğim, diğeri ben et yemeyeceğim, bir başkası da ben bir yatağın üzerinde uyumayacağım, dedi. Hz. Peygamber, Allah’a hamd edip O’na övgüde bulunduktan sonra, *“Şöyle, şöyle diyen kimselere ne oluyor? Ancak ben namaz kılarım ve uyurum; oruç tutarım ve iftar ederim; kadınlarla da evlenirim, kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir”* buyurdu. Bkz. Müslim, "Nikâh" 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmami Ahmed*, XXI, 169.

¹⁰⁶⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’l-Şa‘râvî*, VI, 3353-3354.

Şa‘râvî, bu hadisi şöyle yorumlar: Rasulullah’ın ashabına ve insanlara söyledikleri mantıksal şeylerdir. Zira bu kimseler Allah’ın kendilerine helal kıldığı iyi ve temiz nimetlerden uzak durmak istiyorlarsa öyle ki kendilerinden öncekiler gibi olup zühdlerini ilan ediyorlar, peki ruhbanlığı isteyen kimse namaz kılmayacak mı? O kişi de namaz kılar. Namazda mutlaka bir harekete ihtiyaç duyar. Hareket için de mutlaka güç gerekir. Namazda mutlaka setri avret gereklidir. Setri avret de elbiseyi gerektirir. Bu elbise de bunun nereden geleceğini düşünmeyi gerektirir. Elbisenin kumaşı, kumaş tüccarından gelir. Kumaş tüccarı da bunu kumaş dokuyan fabrikalardan alıp getirir. Bunu dokuyan fabrikalar da mutlaka iplik haline getiren fabrikalardan getirir. İplik haline getiren fabrikalar da mutlaka harman-hallaç dairelerinden getirir. Sonra bu kumaş eğer yünse mutlaka bu yünlerin alındığı hayvanlar olmalıdır. Bu hayvanlarınsa yetiştirilmesi gerekir ki bu da ziraate ihtiyaç duyar. O halde bu işlemlerin hepsi büyük bir harekete ihtiyaç duyar. Bu durumu sadece elbiseye ihtiyaç duyduğunda hissedersin. O halde kendini ibadete vermek istiyorsan İslam’ın rükunlarını yerine getirecek ve hayatta Allah’ın metodu ışığında rızık için çabalayarak hareket eden birinin hareketinden faydalanman gerekir. Aynı şekilde kendini ibadete vermek isteyen kimse yemek yemez mi? Namazı kılabilmek için o da yemek yer. Hepimiz somun ekmeğinin nasıl geldiğini bilir. Doğrudur, somun ekmeği almak için fırına gideriz. Fırın da değirmenden un getirir. Değirmen ise tahılları depolardan alıp getirir. Değirmenci de bunu çiftçilerden alır. Çiftçi de ekip biçme ve toplama aletlerine ihtiyaç duyar. Bundan sonra da gübre vb. başka şeylere ihtiyaç duyar. Bunların hepsi ise büyük enerjilere ihtiyaç duyar.¹⁰⁶⁸

3.2.4. Tevekkül

3.2.4.1. Tevekkülün Anlamı

وَكَلَّ بِاللَّهِ Ona teslim oldu denilir. إلى harf-i cerriyle kullanıldığında ise, bir işi ona bıraktı ve havale etti anlamına gelmektedir. Allah’a itkâl etti ise yine ona teslim oldu demektir. Allah’a tevekkül etti de böyledir. Hakikat ehlinin ıstılahında ise, Allah katında olana güvendi ve insanların elindekilerden ümide kapılmadı demektir.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, VI, 3354.

¹⁰⁶⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü’l-Muĥîṭ*, s.1069; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, II, 1054-1055.

Tevekkül kelimesi iki taraf için de kullanılır: تَوَكَّلْتُ لِـفُلَانٍ bir kişinin vekili oldum demek iken, تَوَكَّلْتُ عَلَى فُلَانٍ bir kişiye tevekkül ettim, yani dayandım demektir.¹⁰⁷⁰

Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı kitabında Zünnûn el-Mısırî'den naklettiklerini aktarıyoruz: Zünnûn hazretlerine tevekkülün ne olduğu sorulduğunda; “(Allah’tan başka) Rabbleri söküp atmak ve sebeplere dayanmanın kökünü kazımdır.” diye cevap verir. Rabbleri söküp atmak tevhid ilmine, sebepleri söküp atmak ise sâlih amellere işarettir. Cevabının devamında “Yani nefsi Rabb olma durumundan çıkarıp kul olma vaziyetine sokmaktır.” der. Bu da güç ve kuvvetten soyutlanmaya işaret eder.¹⁰⁷¹ Yine Gazzâlî'den Minhâcu'l-Abidîn kitabındaki şu sözünü aktarıyoruz: Dört ârizî (cennete girmeye) engeli aşmak için dört şeye ihtiyaç vardır: Rızık anında Allah’a tevekkül etmek, tehlike anında işi Allah’ın tasarrufuna bırakmak, bela ve musibet anında dayanmak, ilâhî hükme rıza göstermek.¹⁰⁷²

Kuşeyrî'nin ilim ve tasavvuf ehlinin tevekkülü hakkında Kuşeyrî *er-Risâlesi* adlı kitabında şunları zikreder: “Bil ki tevekkülün yeri kalptir. Kul her şeyin Allah’ın takdiriyle olduğuna emin olduktan sonra zahirde harekette faaliyette bulunmak kalpteki tevekkül haliyle çelişmez. Bir şey güçleşiyorsa Allah’ın takdiriyledir. Bir şey rastlaşmışsa o da Allah’ın takdiriyledir. Ebû Tûrâb en-Nahşebî tevekkülün şartları hakkında şunları söyler: Tevekkül, ubûdiyette bedeni devreden çıkarıp kalbi rubûbiyete bağlamak, kâfi gelen şeyle yetinmektir. Böyleleri verilince şükreder, verilmeyince sabrederler. Üstaz Ebu Ali ed-Dekkâk’ı şöyle derken işittim: Tevekkülün üç derecesi vardır; tevekkül, teslim, tefviz. Tevekkül sahibi kimse ilâhî vaade güvenir. Teslim sahibi kimse içinde bulunduğu halin Allah tarafından bilindiğini bilir ve bununla yetinir. Tefviz sahibi kimse ise ilâhî hükme razı olur. Tevekkül başlangıç hali, teslim orta hal, tefviz ise son haldir.¹⁰⁷³

Şa‘râvî tevekkülün manasını açıklar ve Allah Te‘âlâ’nın “*Eğer yüz çevirilirse de ki: Bana Allah yeter, ondan başka hiçbir ilah yoktur. Ben ancak O’na tevekkül ettim. O yüce arşın sahibidir.*”¹⁰⁷⁴ sözüne yaptığı tefsire dayanarak tevekkülü sebepleri yerine getirmenin ilişkilendirir ve şöyle der: Tevekkül önce Allah’ın kainatta yarattığı sebepleri yerine getirmen anlamına gelir. Eğer sebepler yetersiz kalır ve bir neticeye

¹⁰⁷⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur‘ân*, I, 882.

¹⁰⁷¹ Gazzâlî, *İhyâü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.1624.

¹⁰⁷² Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s.5.

¹⁰⁷³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.295-299. Ayrıca bkz. Muhâsibî, *Âdâbu'n-nüfûs*, s.142, 145.

¹⁰⁷⁴ Tevbe 9/129.

ulaşamazsan “*Yoksa kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren kimdir?*”¹⁰⁷⁵ sözünü tasdik ederek Allah’a yönel. Bizler bazen zorda kalmadan dua eder ve sebepleri ihmal ederiz. Bunun örneğini hayatımızda çocuğun annesine “Bana dua et de sınavımda başarılı olayım.” dediğinde görürsün. Okuma yazma bilmeyen anne ise buna basit bir cümleyle cevap verir: “Dua ancak biraz çalışmayla sana yardım eder.” Böylece bu anne oğlunu sebepleri yerine getirmenin gerekliliğine yönlendirir. Dolayısıyla tevekkülün manası: Allah’ın sana uzattığı sebeplerin tükenmesidir. Bunlar tamamen tükendiğinde sakın ümitsizliğe düşme. Çünkü senin bir Rabbin var. O (a.c.) kendisine müracaat edeceğin sınırsız bir dayanaştır. İşte tevekkül; âzâların çalışması, kalplerinse tevekkül etmesidir. Tembeller ise tevekkülün kalpler değil de âzâlar için olmasını isterler.¹⁰⁷⁶ O halde tevekkülün manası; işlerinin yularını, tedbirinin güzelliğine güvenerek Hakk’a teslim etmektir. Sana sebepleri vermesi de Allah’ın tedbirindendir. Allah’ın sana sebepleri uzattığı eli geri çevirip sonra da Allah’ım bana şunu ver, bana şunu nasip et diye dua etmeyesin.¹⁰⁷⁷

3.2.4.2. Tevekkülün Hakîkati

Şa‘râvî’ye *el-Fetâvâ* adlı kitabında zühd hakkında sorulduğunda cevabı özetle şu şekilde olmuştur: Müminin bir kalbi ve bir de âzâları vardır. Âzâlarının yorulduğu şeyde kalbinin tevekkül etmesi gerekir. Âzâlar çalışır, kalp ise tevekkül eder. İşte müminin meselesi budur. Tevekkülü çalışmayı bırakmak olarak tasavvur edenler ve Allah’ın kuşları rızıklandığı gibi bizleri de rızıklandıracağını iddia edenlere gelince onlara şöyle cevap veririz: Kuşlar ekmekle mükellef değildir ve onların işi sadece rızıkını elde edip geçip gitmektir. Bundan dolayı yakîn konusunda ve takvâda ustalaşmak isteyenlerle tevekkülü kendine bir meslek edinenlere şöyle deriz: Sana iştah kabartıcı bir sofraya kuracağız ve üzerine yiyecekler koyacağız. Şimdi bize göster bakalım, -kendi anlayışına göre- nasıl tevekkül edeceksin ve elini yemeklere uzatmayacaksın. Lokmalar kendi başına ağzına mı zıplayacak! Hiç şüphe yok ki bu kişi tevekkül yalancısıdır. Zira tevekkülün hakikati bedeninin yorulması, kalbinin ise rahat olmasıdır.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁵ Neml 27/62.

¹⁰⁷⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, IX, 5621.

¹⁰⁷⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, III, 1842.

¹⁰⁷⁸ Şa‘râvî, *el-Fetâvâ*, s.47.

İşte Allah’a tevekkül etmek; bedenlerin yorulmasıyla beraber, Allah Teâlâ tarafından garanti edilen rızkın geleceği konusunda kişinin kalbinin rahat içinde olmasıdır. Şa’râvî bunu etkileyici başka bir üslupla da açıklamıştır. Ve “Tevekkül eder gibi görünüp tembellik edenler İslâm’ın düşmanlarıdır.” başlıklı bir Cuma hutbesinde tevekkül ile tevekkül eder gibi görünüp tembellik etmeyi birbirinden ayırmıştır. Bu Cuma hutbesindeki bazı önemli noktalar şunlardır: Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: *“Eğer Allah’a hakkıyla tevekkül etseydiniz kuşlar gibi rızıklanırdınız. Onlar aç gider, tok dönerler.”* Yani yuvalarından aç olarak çıkarlar, tok olarak dönerler. Allah Te’âlâ insanların rızıklarını garanti etmiştir. Bunun anlamı Allah’ın rızkın bütün unsurlarını yeryüzünde mevcut kılmasıdır. Tevekkül meselesini amelden el etek çekmek olarak yaymaya çalışanlar kendilerini yoracak her türlü amelden kaçarlara ama kendilerine lezzet verecek amellerde ise tevekkül etmezler. Bundan dolayı bu kimseler bu iddaalarında yalancılardır ve Allah’a ve İslâm’a ondan olmayan bir şey katarak iftira ederler.¹⁰⁷⁹

Kulların rızıklarını garanti altına alan Allah Teâlâ sebeplerin mülkiyetini de yine kendisine dayandırmıştır ki; kulların kalpleri rızkı, sebeplerden kendinden değil de rızkın asıl sahibine dönerek ondan istesinler. Yani bu konuda söylenecek son söz şudur: Allah Teâlâ kader ve kazasında, sebeplerin bunların sahibi olmadığını açıklamak istemiştir. Sebepleri belirleyen ancak O’dur. Ve yine bu sebepleri birtakım neticelere bağlayan da O’dur. Gerçekleşecek olan da onun dilediğidir. Bundan dolayı Allah, sebeplerin sahibi olmadığımızı bize öğretmek için bazen bütün gücümüzü sarf ettiğimiz şeylerin neticelerinden bizi mahrum eder. Niçin? Amelin bizzat kendisinin rızık verici olduğunu düşünmeyelim diye. Öyle ki Allah bir iş yapmamızı sonra da onda başarısız olmamızı veya toprağı ekmemizi, onda bütün gücümüzle çabalamamızı ve bize verilen bütün sebeplere sarılmamızı sonra da mahsulün helak olmasını murâd eder. Bunlardan sonra da hiç bilmediğimiz ve beklemediğimiz bir yerden bizi rızıklandırır. Bundan dolayı mümin insan iki durum arasında yaşar: Rızık kendisine ulaşsın diye çalışır. Bu açıkça bilinen durumdur. Diğer durum ise kişinin hem çalışarak tevekkül etmemesi hem de Allah’ın kudretini görmezden gelmesidir. Bu sebeptendir ki tasavvuf ehli, “Kalpler tevekkül eder, âzâlar çalışır.” demişlerdir. Tevekkül kalplerin özelliğidir, âzâların değil. Fakat câhillere bu durumu tersine çevirmiş¹⁰⁸⁰ ve tevekkülü âzâların ameli olarak

¹⁰⁷⁹ Şa’râvî, Muhammed Mütevellî, *Hutabu’l-Cum’ati ve’l-Îdeyn*, Mektebetü’t-türâsü’l-İslâmî, Kahire 1984, s.131.

¹⁰⁸⁰ Şa’râvî, *Hutabu’l-Cum’ati ve’l-Îdeyn*, s.131-132.

anlamışlar, hem kendileri sapmışlar hem de başkalarını saptırmışlardır. Ve İslam düşmanlarının eline İslam’a karşı kullanabilecekleri bir silah vermişlerdir.¹⁰⁸¹

Kurân’ı Kerim’de tevekkül konusunu ele alan veya Allah’a tevekküle davet eden birçok âyet vardır. Bu âetlerden bir kısmını burada zikredeceğiz. Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: “*Allah’tan sakının ve müminler yalnız Allah’a tevekkül etsinler.*”¹⁰⁸², başka bir âyet: “*Bir kere karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever.*”,¹⁰⁸³ başka bir âyet: “*Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir.*”¹⁰⁸⁴, başka bir âyet: “*Allah bizlere yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye O’na tevekkül etmeyelim.*”¹⁰⁸⁵, başka bir âyet: “*Allah’a tevekkül et, vekil olarak Allah yeter.*”¹⁰⁸⁶

Tevekkül ve tevâkül (tevekkül eder gibi görünüp tembellik etmek) arasındaki farkı ayırt edebilmemiz için son âyet üzerinde biraz durmak istiyoruz. Fakat açıklama ve temyiz etmede İmam Şa’râvî’den farklı bir yol izleyeceğiz. Burada tevekkül ve tevâkül arasını iyi ayırmamız gerekir. Tevekkül bir şeyden aciz olman ve kendinden daha güçlü kudretli olana gidip senin hakkında hüküm vermesi hususunda itimat etmendir. Ancak bu Allah’ın senin için yarattığı bütün sebeplerin tükenmesi şartıyladır. O halde tevekkül âzâların çalışması kalplerin de tevekkül etmesidir. Rasulullah (sav) bu konuyu bize kuşları örnek göstererek açıklamış ve şöyle buyurmuştur: “*Eğer Allah’a hakkıyla tevekkül etseydiniz kuşlar gibi rızıklanırdınız. Onlar aç gider, tok dönerler.*” Tevâkül ise Allah’ın sana sunduğu sebepleri reddedip o sebepleri yerine getirmemen sonra da “Allah’a tevekkül ettim.” demendir.¹⁰⁸⁷

Şa’râvî bu son sözü hakkında şu yorumu yapar: Rabbin tarafından sana bahşedilen sebepler tükendiğinde değil, az olduğunda dahi sakın ümitsizliğe kapılma. Çünkü senin sebeplerden çok daha güçlü bir Rabbin vardır. Çünkü O (c.c.) sebeplerin yaratıcısıdır.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸¹ Şa’râvî, *Hutabu’l-Cum’ati ve’l-İdeyn*, s.132.

¹⁰⁸² Maide 5/11.

¹⁰⁸³ Âl-i İmran 3/159.

¹⁰⁸⁴ Enfal 8/2-3.

¹⁰⁸⁵ İbrahim 14/12.

¹⁰⁸⁶ Ahzab 33/3.

¹⁰⁸⁷ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XIX, 11916.

¹⁰⁸⁸ Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, XIX, 11916.

3.2.4.3. Zemzem ve Allah’a Gerçekten Tevekkül Etmek

Hac ve umre ibadetlerini yapmak için Mekke-i Mükەرreme’ye gideriz ve Allah’ın hac ve umremizi kabul etmesi için yedi şavt say yaparız. Bunları yaparken kalbimiz, minik bebeğine su bulmak için bu yedi şavtta koşan Hacer annemize karşı sevgiyle doludur. Bazen kendi kendimize annemiz rızkın sebeplerine başvurduğu halde neden bir veya iki şavt yapmamıştır, neden yedi şavt yapmıştır da sonradan su bebeğinin ayaklarının altından çıkmıştır diye sorgulayabiliriz. Şa’râvî birçok âyeti kerimenin tefsiri sırasında, Hacer annemizin emzikli bebeği İsmail’le (as) beraber geçen kıssasını tevekkülün hakikatini ele alarak veciz bir şekilde anlatır. Bu kıssayı aynı zamanda “Tevekkül eder gibi görünüp tembellik edenler İslâm’ın düşmanlarıdır.” başlıklı Cuma hutbesinde ele almıştır. Bu hikmet Halîlullah İbrahim (as), Hacer annemizi ve oğlu İsmail’i hayat için ilk sebep olan suyun olmadığı bir yerde bıraktığında Hacer annemizin su aramak için Safa ve Merve arasında koşuşturmasında açık bir şekilde ortaya çıkar. Şöyle ki: Hz. Hacer bu mâdem ki Alah’ın emri, öyleyse Allah’ın kendisini zâyî etmeyeceğini çok iyi biliyordu. Fakat Hz. Hacer’in imanı, oğlu susadığında, yoldan geçen birilerini veya suya götüren bir kuş bulmak için Safa’yla Merve arasında gidip gelmekten onu alıkoymadı. Yine çalıştığını, uğraştığını ve suya ulaşmak için gerekli sebepleri yerine getirdiğini kendisine ispat etmek için Safa’yla Merve arasında bir kere gidip gelmesi de onun için yeterliydi. Fakat o, bunun için tam yedi şavt çabaladı, ki bu bir kadının dayanabileceği son noktadır. Allah Teâlâ buradan iki hikmeti anlamamızı ister. Birincisi: Eğer Hz. Hacer koşuşturması esnasında suyu bulsaydı bu sebepler tek başına yeterli olacaktı. Fakat Allah, kendisinin bizlere mutlaka bir çıkış yolu kılacağını yakînen bilsek dahi çabalamamızın gerekli olduğunu beyan etmek istemiştir. İkincisi: Hz. Hacer bu meşakkatli çabalamadan sonra suyu çocuğunun ayağının altında bulmuştur. Sanki Allah ona, yaptığın bu meşakkatli amele rağmen aslında suyu sana getiren benim, zira o suyu sana küçük bir bebeğin ayağını yere vurmasıyla getirdim, demek istemiştir.¹⁰⁸⁹

Şa’râvî, başka bir yerde, Hz. Hacer’in oğlu İsmail’le (as) beraber olan kıssasını ele alırken her şavt ve zemzemin bir sembolü ifade ettiğini söylemiştir. Bu semboller nelerdir? Burada başka bir noktaya daha dikkat etmemiz gerekir. O da Allah Te’âlâ’nın bazı şeyleri kalıcı kılıp bunları bir ibadet haline getirirken, insanların bu ibadetlerin asıllarını her daim hatırlamalarını istiyor olmasıdır. Mesela Safa ve Merve arasında sa’y

¹⁰⁸⁹ Şa’râvî, *Hutabu’l-Cum’ati ve’l-İdeyn*, s.132.

yaparken şunu biliriz. Hz. Hacer, oğlu İsmail'e su bulmak için bu ikisi arasında yedi şavt yapıp su bulamamış daha sonra oğlu ayağıyla yere vurmuş ve oradan zezem suyu çıkmıştır. O halde zezem mübarek ve doyurucu bir yiyecek olmasının yanında akâidden de bir şeyi temsil etmektedir. Dolayısıyla sa'y yapmak sebepleri sembolize eder. Zezem ise sebeplerin yaratıcısına tevekkül etmeyi sembolize eder. Öyle ki rızık, ummadığımız bir yerden gelmiştir. Bu şekilde mümin iki şey arasındadır: Uzuvarını meşgul eden sebeplerle, kalbini meşgul eden Allah'a tevekkül.¹⁰⁹⁰

3.2.5. Muhabbetullah

3.2.5.1. Muhabbetullah Anlamı

حَبَّ الْإِنْسَانُ İnsan sevimli, sevgili oldu, demektir. حَبَّ فُلَانًا Birini sevdi demektir, ancak bunun böyle kullanımı oldukça azdır. Daha çok kullanılan ise أَحَبَّ dir. حَبَّبَ الشَّيْءَ Bir şeyi ona sevdirdi demektir. Bu kelime, Kur'an-ı Kerîm'de de "Ancak Allah size îmânı sevdirdi."¹⁰⁹¹ şeklinde geçmektedir. Hubb ise sevgidir. Felsefecilere göre tanımı şöyledir: Kıymetli, çekici ve faydalı kişi veya şeylere duyulan bir meyildir. Muhabbet, mahbûbet, muhabbebe ve habîbe: Hz. Peygamber'in (sav) şehri olan Medine için kullanılmaktadır.¹⁰⁹² Mahabbet ise, hayr gördüğün veya sandığın şeyi istemendir. O ise üç çeşittir: Birincisi, zevk için duyulan mahabbet ki bu erkeğin kadına duyduğu mahabbettir. "Ona olan mahabbetlerine (isteklerine/sevgilerine) rağmen yiyecekleri miskin kimselere yedirirler."¹⁰⁹³ âyetindeki mahabbet de bu mahabbettir. Fayda için duyulan mahabbet ki bu da kendisinden fayda sağlanan bir şeye duyulan mahabbettir. "Bir başka (müjde de) ona mahabbet duyacağınız cinstendir: Allah'tan gelecek bir zafer ve yakında gelecek bir fetih."¹⁰⁹⁴ âyeti de bu kabildendir. Üçüncüsü ise fazîlet için olan mahabbettir ki bu da ilim ehlinin birbirlerine ilim sâhibi oldukları için duydukları mahabbettir.¹⁰⁹⁵

Gazzâli'nin *İhyâ* adlı kitabında sahabe ve ilim ehlinin sözlerinden, bu konu hakkında zikrettiklerini kısaca nakledeceğiz. Şöyle söylemiştir: "Ebu Bekir (ra) şöyle buyurmuştur: Kim hâlis Allah sevgisini tadarsa dünyadan bir şey talep etmek onu meşgul etmez ve bütün insanlardan uzaklaşır. Hasanul-Basrî şöyle buyurmuştur: Kim

¹⁰⁹⁰ Şa'râvî, *el-Fıkhu'l-İslamî'l-Müeyesser*, II, 1072.

¹⁰⁹¹ Hucurât 49/7.

¹⁰⁹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, s.70-71; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, II, 150-151.

¹⁰⁹³ İnsan 76/8.

¹⁰⁹⁴ Saf 61/13.

¹⁰⁹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 214-215.

Rabbini tanırsa onu sever, kim de dünyayı tanırsa ona kıymet vermez. Yahya b. Muaz şöyle buyurmuştur: O'nun afvı dahi bütün günahları kaplıyorsa rızâsı nasıldır? O'nun rızâsı dahi bütün ümitleri içine alıyorsa sevgisi nasıldır? O'nun sevgisi dahi akılları hayrete düşürüyorsa, meveddeti nasıldır? Meveddeti ise ondan başka her şeyi unutturuyorsa, lütfü nasıldır? Başka bir yerde de şöyle demiştir: “Hardal tanesi kadar muhabbet bana yetmiş yıl muhabbetsiz yapılan ibadetten daha sevimli gelir.”¹⁰⁹⁶

Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde tasavvuf ehlinin sözlerinden zikrettiklerini özetleyeceğiz. Şöyle demiştir: Denilir ki: Hubbullah, gizli ve açıktaki her şeyde sevgiliye muvafakat etmektir. Yine denilmiştir ki: Kalbin, Rabb'in isteklerine uygun düşmesidir. Şiblî ise şunları zikretmiştir: Mahâbbet mahubdan başkasını kalpten mahv ettiği (sildiği) için mahâbbet olarak isimlendirilmiştir. İbn-i Atâ ise şöyle demiş: Mahâbbet devamlı olarak nefsi azarlama halinde olmaktır. Semnûn: Allah'ı sevenler dünya ve ahiret şerefini elde etmişlerdir. Çünkü Rasulullah (sav) “*Kişi sevdiğiyle beraberdir.*”¹⁰⁹⁷ buyurmuştur. O yüzden onlar da Allah'la beraberdirler.¹⁰⁹⁸

Şa'râvî, sevgi ve Allah sevgisi konusunu ele alan âyeti kerimeleri açıklarken, hubb kavramını şerh etmiş bunu yaparken de Allah'ın kuluna olan sevgisiyle kulun Rabbi'ne olan sevgisini ayırdığı gibi Allah'a olan sevgiyle Allah dışındakilere olan sevgiyi de birbirinden ayırmıştır. Bu âyeti kerimelerden bazıları şunlardır: “*İman edenlerin Allah'a olan sevgileri daha kuvvetlidir.*”¹⁰⁹⁹ “*Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin.*”¹¹⁰⁰, “*Allah yakında öyle bir toplum getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.*”¹¹⁰¹

Şa'râvî, hubb (sevgi) kavramı, kul ile Rabbi arasında olan karşılıklı sevgi ve Allah'a nasıl daha kuvvetli bir sevgi beslendiğiyle ilgili şunları söyler: Hubb'un anlamı; insan tabiatının nefsinin onda ferahlık bulduğu ve onun için çalışmanın ona hafif geldiği

¹⁰⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, s.1658.

¹⁰⁹⁷ Tirmizî'nin Süneninde rivâyet edilen hadis şöyledir: Enes'in şöyle dediği rivâyet edilir: Bir adam Allah Resulüne (sav) geldi ve şöyle dedi: Ey Allah'ın Resulü, kıyameti ne zaman kopacak? Allah Resulü(sav) namaza kalktı, namazını bitirince “*Kıyametin kopacağı zamanı soran kimse nerede*” dedi. Adam “Benim Ey Allahın Resulü” dedi, “*Onun için ne hazırladın ki*” buyurdu. Adam, onun için Allah ve Resulünü sevmem dışında ne çokça namaz ne de oruç hazırlamadım, dedi. Allah Resulü (sav) “*Kişi sevdiğiyle beraberdir, sen de sevdiğinle beraber olursun*” buyurdu. İslam'dan sonra Müslümanların buna sevindiği kadar başka hiçbir şeye sevindiğini görmedim. Tirmizî hadisle ilgili “Bu hadis hasen sahih bir hadistir” demiştir. Bkz. Tirmizî, “Zuhd” 50. Hadis farklı bir lafızla Buhârî ve Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir. Bkz. Buhârî, “Edeb” 96; Müslim, “el-Bir ve's-Sıla ve'l-Âdâb” 164.

¹⁰⁹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.521-522. Ayrıca bkz. Lisânüddin el-Hafîb, *Ravzatü't-Ta'rif*, s.373; Sühreverdî, *Âdâbu'l-mürîdîn*, s. 9, İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkîyye*, III, 484.

¹⁰⁹⁹ Bakara 2/165.

¹¹⁰⁰ Âl-i İmran 3/31.

¹¹⁰¹ Maide 5/54.

şeye meyiletmesidir.¹¹⁰² Hubb, kalbin sevgisidir. Bu kavramı Allah hakkına ele aldığımızda onun etkilerini ve işlevini afv, rahmet ve rızâ olarak görüyoruz. Bu kalbin sevgisini kuldan Allah'a olmak üzere ele aldığımızda ise, itâatle olduğunu görüyoruz. Kalbin sevgisi olan hubba herkes güç yetirebilir ancak Hakk Te'âlâ , kalbin sevgisinden bedeninin sevgisinin ortaya çıkmasını ister. Bundan dolayı insan Allah'a olan sevgisiyle afvına, rahmet ve rızasının etkileriyle karşılaşmak için, O'na itâat olsun diye ve O'na olan mahabbetinden dolayı Allah'ın ona emrettiği şeyleri yerine getirmek üzere aramalıdır.¹¹⁰³ Mümin darlıkta da bollukta da Rabb'ini sever. İşte iman edenlerin Allah'a olan sevgisi bu şekilde daha kuvvetli olmaktadır. Çünkü onlar ne bollukta ne de darlıkta Allah'ı unutmazlar.¹¹⁰⁴

Şa'râvî, Allah sevgisiyle Allah dışındakilere olan sevgi hakkında da şunları söyler: Sevgi karşılıklı olduğunda sevenin sevdiğinden her sevgi görüşünde ona bir kat daha sevgiyle karşılık verdiğini görürsün. Böylelikle sevgi gitgide büyür. Ancak bu süreklilik sadece kalplerin değişmeyen bir şey için birbirini sevmesinde olur. O da Allah için olan sevgidir. İki kişi arasındaki sevginin zaman geçtikçe azaldığını görürsen bil ki o Allah için olmayan bir sevgidir. Ama bu sevginin günden güne arttığını görürsen bil ki o da Allah için olan bir sevgidir.¹¹⁰⁵ Allah için seven kimsenin sevgisi sınırsız bir şey için olduğundan, bu sevginin de sınırı yoktur. Allah için karşılıklı bir sevgi olduğunda Allah katında hiçbir şey eksik kalmaz. Çünkü O, kendisi için birbirini seven bu iki kişiye de bunun karşılığını verir.¹¹⁰⁶

3.2.5.2. Allah Sevgisine Ulaşmanın Yolları

Allah sevgisini, O'na ve rasûlüne ittibâ etmekle bağlantılı olarak ele alan bazı âyet-i kerîmeleri burada zikredeceğiz. “*De ki: Allah'ı seviyorsanız bana uyun, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı affetsin. Allah Gafur'dur, Rahim'dir.*”¹¹⁰⁷ Şa'râvî, sana ikram etmesi ve seni var kılması nimetlerinden dolayı senin Allah'a olan sevginle, ilahî teklîfi yüklendiğin için Allah'ın sana olan sevgisi arasında bir ayırım yapmış ve bu konuyu şöyle açıklamıştır: Allah'ın insanı bir yaratması, bir nimetlendirmesi ve bir de ona teklîf yüklemesi vardır. Hak Te'âlâ bazen teklîfi, yaratma ve nimetlendirmenin

¹¹⁰² Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, IX, 5497.

¹¹⁰³ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, III, 1419.

¹¹⁰⁴ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, II, 694.

¹¹⁰⁵ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, IX, 5498.

¹¹⁰⁶ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, VI, 3233.

¹¹⁰⁷ Âl-i İmran 3/31.

hizmetine de verebilir. Hak Te‘âlâ ’nın mahlûkat üzerine nimetini tamamlaması teklîfi var etmesiyle olmuştur. Eğer kul, Allah’ın kadrini bilse, O’nu yaratması ve nimetlendirmesi sebebiyle sever. Kulun, teklîfi kabul etmesi açısından da Rabb’inin fazlını bilmesi ve Rabb’ini, kendisine imanla ilgili mükellefiyetler yüklediği için de sevmesi gerekir. Sen Allah’ı seviyor olabilirsin ancak senin Allah’ı sevmenle, O’nun seni sevmesi arasındaki farkı görmeyen gerekir. Mükellefiyetler sana ağır geliyor, böylece sen de onları ihmal ediyor olabilirsin. Bu yüzden sana şunu deriz: O’nun yaratma ve sana ikrâm etme nimeti için Allah’ı sevmen yetmez, çünkü böyle yaparak sonuçta sana hayır getirecek teklîf nimetini ihmal etmiş olursun. Sakın onu ihmal etme! Allah onları yarattığı ve kendilerine yaşam için her türlü aracı ikrâm ettiği için Allah’ı seven kimseler görebilirsin. Ancak Allah’ın kulunu sevmesi, kulun O’nun teklif nimetini bilmesine bağlıdır.¹¹⁰⁸

Daha sonra İmam Şa‘râvî, şer’î olarak talep edilen sevgiye değinerek duygusal ve aklî sevginin arasında bir ayrım yapmıştır. Örnek olarak da Hz. Ömer’in Allah Resulü’ ne (sav) olan sevgisiyle ilgili bir kıssa paylaşmıştır: Şer’î olarak istenen sevgi dar anlamlı sevgiden farklıdır. Zira teklîf konusunda Allah için murâd edilen aklî sevgidir. Aklî ve duygusal sevgiyi birbirinden ayırmamız gerekir; duygusal sevgi yönlendirilemez. O yüzden sana “Falancayı duygusal olarak sevmen gerekir.” diyemem, çünkü duygusal sevginin bir kanunu yoktur. Bir insan, oğlunu onda zekâ geriliği veya bir hastalık olsa dahi duygusal olarak sever. Akılla sevdiği zaman ise zekâ geriliği olan birinden hoşlanmaz. Yine insan bir komşusunun hatta bir düşmanın bir çocuğunu üstün zekâlı görse aklen ondan hoşlanabilir. Ancak komşusunun veya düşmanın çocuğunu duygusal olarak sevmez. İşte burada duygusal ve aklî olarak sevmenin arasında fark olduğu görülür. Teklif ise daima gücün yetebileceği alanda geçerli olur ki burada aklın sevmesidir. Bu sevgi zamanla yükselerek duygusal sevgiye de dönüşebilir. Ancak kendisiyle mükellef olunan; duygusal sevgi değil, aklî sevgidir. Bundan dolayı Hz. Ömer hakkındaki şu rivâyeti iyi anlamamız gerekir: Rasulullah (sav) bir gün “*Sizden biriniz, beni çocuğundan, babasından ve tüm insanlardan çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.*” diye buyurunca Hz. Ömer bu noktada durdu ve şöyle sordu: “Seni kendimizden çok sevmemiz aklen mümkün mü ki? Muhakkak ben seni malımdan ve çocuğumdan daha çok seviyorum. Ancak nefsimden de mi? Nefsimde bu konuda bir eksiklik var.” Böylece Hz. Ömer’in iman konusunda nasıl doğrulukla hareket ettiğini görüyoruz.

¹¹⁰⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, III, 1418-1419.

Bunun üzerine Hz. Peygamber onu ikinci ve üçüncü defa uyardı. Hz. Ömer de bunun teklîfî bir konu olduğunu ve bunun güç yetirilebilecek bir sevgi olduğunu anladı. Bu da duygusal sevgi değil, aklî sevgidir. O zaman da Hz. Ömer “Şimdi mi ya Rasulallah?” diye sordu. Rasulullah (sav) da “*Şimdi ey Ömer!*”, yani “İmânın şimdi tamam oldu.” B uyurdu.¹¹⁰⁹

Allah ve Resulü’ne olan sevgi her şeyin önünde olmalıdır. Bu amelde de herkes ameline ve niyetine göre mükâfat görecektir. Allah Teâlâ buyuruyor: “*De ki: Size bundan daha hayırlısını haber vereyim mi? Takvâ sahibi kimseler için Rableri katında içinde sonsuza dek kalacakları altlarından ırmaklar akan cennetler, tertemiz eşler ve Allah’ın rızası vardır. Allah kullarını hakkıyla görür.*”¹¹¹⁰ Allah Teâlâ ’nın “Allah kullarını hakkıyla görür.” sözünün manası şudur: Yani Allah her insanın karşılığını, Rabb’inin dinindeki pozisyonu kadar verir. Kim Allah’a cennet nimetlerine rağbet ederek itaat ederse Allah’ın cennetini alır. Kim de Allah’a, O’nun zâtı itaat edilmeye layık olduğu için itaat ederse Allah ona hoşnut olacağı şeyler verip zâtını görme lezzetini tattırır. İmanın kemale ermesinin en büyük delillerinden biri Allah ve Resulü’nün sevgisini her türlü varlığa tercih etmektir. Hz. Enes’ten (ra), Hz. Peygamber’in (sav), şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Kimde şu üç şey bulunursa o kişi imanını tadını alır: Kişinin Allah ve Resulünü her şeyden daha çok sevmesi. İnsanın sevdiğini ancak Allah için sevmesi, Allah onu küfürden kurtardıktan sonra tekrar küfre dönmenin, ona ateşe atılmaktan daha çirkin gelmesi.*” O halde Hak Teâlâ’nın “Allah kullarını hakkıyla görür.” sözüyle, Allah’ın her kulun hak ettiği miktarı bildiği kastedilir. Alacağı karşılık da Rabb’i hususunda davranışları ve niyeti doğrultusunda olur. Kim Allah’a nimet için ibadet ederse Allah da ona cennette umduğu nimeti alması için bahşeder. Kim de Allah’a itaat edilmeye layık olduğu için itaat ederse Allah da ona yüce bir makam verir. Bundan dolayı şöyle denmiştir: İnsanlardan bela ile en çok sınıananlar peygamberlerdir, sonra evliyalar, sonra da onlara en çok benzeyen kullardır ve bu böyle gider.” Niçin? Çünkü bu, muhabbetin gerçekliğinin delilidir. Allah Teâlâ, “*Kim Rabb’ine kavuşmayı umarsa*” buyurmuştur¹¹¹¹, “Rabb’inin cennetine” dememiştir; ta ki cennet nimeti bizi bu nimetin sahibi olan Allah Teâlâ ’dan meşgul edip alıkoymasın.¹¹¹²

¹¹⁰⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, III, 1419-1420.

¹¹¹⁰ Âl-i İmran 3/15.

¹¹¹¹ Kehf 18/110.

¹¹¹² Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, III, 1327-1328.

Şüphesiz sevgi, sevileni de aşarak onunla alakalı ve bağlantılı her şeye sirâyet eder. Bu yüzden Allah'ı sevmek aynı zamanda Rasulullah'ı sevmek, mükellef tutulduğu konularda O'na ve rasulüne itaati sevmektir. O halde inançla ilgili mükellefiyetlerde talep edilen sevgi, aklî sevgidir; daha sonra bu sevgi yükselerek duygusal sevgiye dönüşür. Böylece Allah Teâlâ'nın şu sözü gerçekleşmiş olur: “*Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin.*”¹¹¹³ Bu sevgi, yalnızca bir iddaa değildir. Bizden birisi başka birini sevdiğini iddia ettiğinde, o kişiyle alakalı olan her şeyi de sever. O zaman siz de Rasulullah'ı (sav) seviyorsanız, imanın getirdiği mükellefiyetleri yerine getirin. Eğer Rasulullah'a (sav) uyarsak, Allah'tan gelen bu teklifi bir nimet gibi kabul ederiz ve onu beraberinde gelen zorluklarla birlikte Allah'tan kabul ederiz. Böylece Allah da bizi sever. Çünkü O'nun teklifine uymayı, teklifindeki zorluklara tercih ettik.¹¹¹⁴ Hakk Te'âlâ, rasulüne onlara şöyle demesini öğretiyor: “...*bana uyun ki Allah da sizi sevsin*”. Yani Allah'ın gönderdiği Hz. Peygamber (sav) kendisine indirilen her şeyi bildirmiş, tebliğ etmesi kendisine emredilen hiçbir şeyi gizlememiştir. Bu yüzden kimsenin Allah ve resulünün arasını ayırmaya çalışması doğru olmaz. Çünkü Hz. Peygamber (sav) Allah'tan kendisine indirilen her şeyi tebliğ edendir.¹¹¹⁵

Senin, Allah'a ve rasulüne olan sevgine yol açan şeylerden biri de; mükellef olduğun şeyi sevmen, ona büyük bir muhabbet duymak ve onu mümkün olan en iyi şekilde yerine getirmendir. Buna başka bir âyet-i kerîmede değineceğiz ki bu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Bu böyledir, kim Allah'ın hükümlerine saygı gösterirse bu kalplerin takvâsındandır.*”¹¹¹⁶ Şa'râvî bu konuda şöyle diyor: Bir şeye saygı duymak o şeyi eda edip uygulamaktan daha kapsamlıdır. Hükümlere saygı göstermek; onları sevgi, aşk ve ihlas ile eda etmek ve mükemmel bir şekilde yerine getirmek hatta belki istenenden fazlasını yapmaktır. Bu konuda örnek olarak Hz. İbrahim Halîlullah'ı gösterebiliriz. Allah ona Kâbe'nin temellerini yükseltmesini emrettiğinde elinin uzanacağı kadarını inşa etmesi yeterliyken o, bu mükellefiyete olan aşk ve muhabbetinden dolayı emredileni aştı, taş üstüne taş koyarak üstüne çıkıp binayı iyice yükseltti. Allah'ın emirlerini sevmek; imanın yüksek basamaklarından bir basamaktır, bizim de bu basamağa dünyevî işlerde dahi olsa yükselmemiz gerekir. O halde hedef, mükellef olduğumuz şeyleri, bizi Allah'ın sevgisine ulaştıracak sevgi ve aşk ile yerine getirmektir. Bundan dolayı marifet ehli kimselerden biri şöyle demiştir: Sende izzet ve

¹¹¹³ Âl-i İmran 3/31.

¹¹¹⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1421.

¹¹¹⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1422.

¹¹¹⁶ Hacc 22/32.

kibre sebep olan itaatten daha hayırlı olup seni zelil ve pişman hissettiren nice günah vardır. Önemli olan Allah’a ulaşmamız, O’na boyun eğmemiz, O’nu izzet ve celali önünde zelil olmamızdır. Mükellefiyetlere olan bu sevgi ile aşkı Hz. Peygamber (sav) şöyle tabir etmiştir: “*Namaz gözümlün nuru kılınmıştır.*”. Bir gün de kızı Fatıma’yı (r.anha) bir dirhemi silip parlatırken gördü ve ona ne yaptığını sordu. Hz. Fatıma, “Bunu sadaka olarak vermeye niyet ettim ve biliyorum ki fakirin eline geçmeden evvel Allah’ın eline geçecek.” dedi. İşte Allah’ın hükümlerini ta’zim ve onları arzu ve muhabbetle yerine getirmek böyle olur. Yine İslam’ın ilk asırlarında, insanlar ezan sesini duydukları vakit camiye ilk giden olmakta namaz eda edilince de camiden son çıkan olma konusunda birbirleriyle yarışarlardı.¹¹¹⁷

3.2.6. Havf ve Recâ

3.2.6.1. Havfın Anlamı

خَافَ Korktu ve istenmeyen bir şeyin gelmesini ya da istenen bir şeyin gitmesini bekledi demektir. Bu kavram Kur’an-ı Kerîm’de “*Eğer bir kadın kocasının kötü muamelesinden yahut yüz çevirmesinden korkarsa...*”¹¹¹⁸ şeklinde geçmiştir. Havf, istenmeyen bir şeyin gelmesini veya istenen bir şeyin gitmesini beklemekten dolayı kişinin nefsinde oluşan bir hareketlenmedir.¹¹¹⁹ Savaş anlamında da kullanılır ki bu anlamıyla da Kur’an-ı Kerîm’de şöyle geçmiştir: “*Korku (savaş) geçtiğinde ise size sivri dillerini uzatırlar...*”¹¹²⁰. Ayrıca ölüm anlamında da kullanılır ki bu anlamıyla da şu âyet-i kerîmede geçmektedir: “*Muhakkak ki sizi havf (ölüm) ile sınayacağız...*”¹¹²¹. Allah’tan korkmak dendiğinde ise korkunun, aslandan korkmakta olduğu gibi akla ilk gelen anlamı kastedilmez. Ancak günahlardan uzak durmak ve ibâdetleri yapmak kastedilir. Bu yüzden şöyle denilmiştir: “Günahları bırakmayan kişi Allah’tan korkan bir kişi sayılmaz.” Allah Teâlâ ’nın korkutması ise günahlardan kaçınmaya yönlendirmesidir.¹¹²²

Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn*’da havf ve recâyı beraber olarak şöyle tanımlamıştır: “Havf ve recâ; Mukarrabînin onlarla her türlü makâm-ı mahmûda uçtukları iki kanat ve ahiret yollarındaki her türlü zorlu engeli aştıkları iki binektir.

¹¹¹⁷ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XVI, 9809.

¹¹¹⁸ Nisa 4/128.

¹¹¹⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, s.809; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, I, 262.

¹¹²⁰ Ahzab 33/19.

¹¹²¹ Bakara 2/155.

¹¹²² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 303.

Rahmân'ın kurbu ve cennetlerin kokusu, sınırları uzak, yükü ağır ve bir de kalbe hoş gelmeyip âzâlara meşakkatli gelen şeylerle kuşatılmış iken bunlara ancak recâ çilesi ulaştırabilir.”¹¹²³

Kuşeyrî ise *er-Risâlesinde* tasavvuf ehli bazı kimselerin havf hakkında sözlerini aktararak şöyle der: “Allah’tan korkmak; Allah’ın gerek dünyada gerek ahirette cezalandırmasından korkmaktır. Ebu Hafs, “Havf, kalpte kendisiyle hayrın ve şerrin görülebildiği bir kandildir.” demiştir. Ebu Ali Dekkâk ise “Havf, kendini “belki” ve “daha sonra” sözleriyle oyalamamandır.” demiştir. Bîşr-i Hafî de “Allah’a duyulan havf, ancak müttaki bir kalbe yerleşen bir mülktür.” buyurmuştur.¹¹²⁴

Şa‘râvî, havf ve haşyet kelimelerini, “*Onlar görmedikleri halde Rablerinden haşyet duyarlar ve kıyametten de korkarlar.*”¹¹²⁵ âyet-i kerîmesini açıklarken tarif eder ve şöyle der: “Haşyet. Huşu ve saygı ile korkmaktır. Bir şeyden korkarken aynı zamanda ondan hoşlanmayıp onu küçük görebilirsin. Haşyet ise baban ve hocanın seni kusur işlerken görmeleri ve senin bu durumdan utanman gibidir. Allah’a karşı duyulan havf ise senden istenen şey ve sana yüklenen sorumluluk hususunda kusurlu davranmaktan korkmandır. Çünkü Allah’ın koyduğu ölçüler yüksek standartlıdır. Olur ya kişi bunlara erişemeyebilir. Başka bir yerde Hakk Te‘âlâ bu meseleyi açıklıyor ve şöyle buyuruyor: “*Allah’tan ancak âlim olan kulları korkar.*”¹¹²⁶ Niçin? Çünkü onlar Allah’ı ve onun kâinattaki hikmetlerini en iyi bilenlerdir. Kâinatta hakikatleri ve sırları her keşfettiklerinde Allah’a karşı duydukları haşyet, ihtiram ve hürmet artar. Bundan dolayı Allah onlar hakkında şöyle buyurmuştur: “*Üstlerindeki Rabb’lerinden korkarlar.*”¹¹²⁷ Yani onlardan yüce olan ve makam olarak onların üstünde olan Rabb’lerinden sevgi ve ihtiram ile korkarlar.”¹¹²⁸

3.2.6.2. Recânın Anlamı

رَجَا Umut demektir. Korktu anlamında da kullanılır ki bu anlamdaki kullanımı genelde olumsuz cümlelerdedir. Bu kelime Kur’an-ı Kerîm’de “*Size noluyor da Allah’ın*

¹¹²³ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’-d-Dîn*, s.1488.

¹¹²⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.234-236. Ayrıca bkz. Sühreverdî, *Âdâbu’l-Mürîdîn*, s.8; Sühreverdî, Şihâbüddîn Ebî Hafs Ömer, *Avârifü’l-Meârif*, thk. Abdülalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf, Daru’l-Meârif, 2000, II, 290.

¹¹²⁵ Enbiya 21/49.

¹¹²⁶ Fâtır 35/28.

¹¹²⁷ Nahl 16/50.

¹¹²⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XV,9564.

büyükliğini ummuyorsunuz (hesaba katmıyorsunuz)?”¹¹²⁹ şeklinde geçmiştir. Size noluyor da Allah’tan korkmuyorsunuz diye de tefsir edilmiştir. Böyle tefsir edilebilmesinin sebebi ise havf (korku) ve recânın (umudun) birbirinden ayrılmayan iki hal olduğundandır. Allah Teâlâ şöyle de buyurmuştur: “Siz Allah’tan onların ummadıklarını umuyorsunuz.”¹¹³⁰ ve şöyle buyurmuştur: “Diğerleri ise Allah’ın emrinin gelmesini ummaktadırlar.”¹¹³¹ Devenin doğumunun yaklaşmasına, أَرَجَبَ النَّاقَةَ (Deve umut verdi.) denilir. Bunun sebebi ise sâhibine doğuracağına dâir bir umut vermesidir. Recâ (umut), ye’s (umutsuzluk) kavramının zıttıdır.¹¹³²

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Gazzâlî , havf ve recâyı beraber açıklayıp şöyle bir tanım yapmıştı. “Havf ve recâ, Mukarrabînin onlarla her türlü makâm-ı mahmûda uçtukları iki kanat ve ahiret yollarındaki her türlü zorlu engeli aştıkları iki binektir. Rahmân’ın kurbu ve cennetlerin kokusu, sınırları uzak, yükü ağır ve bir de kalbe hoş gelmeyecek âzâlara meşakkatli gelen şeylerle kuşatılmış iken bunlara ancak recâ çilesi ulaştırabilir.”¹¹³³

Kuşeyrî de *er-Risâlesinde* ilim ve tasavvuf ehli bir grup kimseden recâ hakkında sözler nakletmiştir. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz. Recâ, gelecekte elde edilmesi arzulanan bir şeyi kalbin ümit bağlamasıdır. İbn Habîk, bu konuda şöyle demiştir: “Recâ üç türdür: Bir adam bir iyilik yapar ve bunun kabul edilmesini umar, bir kimse de bir günah işler sonra tevbe edip mağfiret umar, üçüncü durum ise yalancı adamdır ki günah işlemeyi alışkanlık haline getirir sonra da affedilmeyi umuyorum, der.”. Recânın Kerîm ve Vedûd olanın cömertliğine güvenmek olduğunu söyleyenler de, cemâl gözüyle celâli görmek olduğunu söyleyenler de olmuştur. Yine recâ hakkında onun, kalbin Rabb’in şefkatine yakın olması veya gönlün varılacak yerin güzel olmasıyla mutlu olmasıdır diyenler de vardır.¹¹³⁴

Şa’râvî, recâyı da tarif ederken amel ve çaba ile ilişkilendirmekte ve bunu da şu âyet-i kerîmeyi tefsir ederken yapmaktadır: “Ahiret gününü umun!”¹¹³⁵ Yani ahiret günü için recânıza uygun olan amellerde bulunun. Yoksa sen ahiret gününü neden isteyeceksin? Onu niçin bekleyeceksin? Onu ancak salih amel işleyen kimse ister ve

¹¹²⁹ Nuh 71/13.

¹¹³⁰ Nisa 4/104.

¹¹³¹ Tevbe 9/106.

¹¹³² Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü’l-Muḥîṭ*, s.1287; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 346; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu’cemu’l-Vasit*, I, 333.

¹¹³³ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn*, s.1488.

¹¹³⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.244-245. Ayrıca bkz. Muhâsibî, *Âdâbu’n-Nüfûs*, s.51; Sühreverdî, *‘Avârifü’l-Meârif*, II, 291.

¹¹³⁵ Ankebût 29/36.

umar. O günü amellerinin karşılığını, çabasının sevabını almak için bekler. Aksi halde olsaydı ahiret gününden korkun, buyrulurdu. O halde burada recânın manası, sizi ahiret gününü ümitle bekleyecek hale getiren ameller işleyin demek olur. İnsan da ancak kendisi için faydalı olan şeyleri umar. Bu durumda şunu sorabilirsiniz: İnsan iman edip Rabb'inin emir ve yasaklarına uyarsa, ahiretteki karşılığı umacağı bir recâ mıdır yoksa onun zaten bir hakkı mıdır? Beklenen, itaat edenlere "Amellerinizden dolayı cennete girin." denmesidir. Bu onlar hakkında vacip olandır ve onların haklarındandır. Bu durumda Kur'an vâkı'a olan bir şeye nasıl recâ der? Buna şöyle cevap verilmiştir: Cennette bize karşılık olarak verilenler Allah'tan bir lütuftur. Çünkü Allah Teâlâ bizi yarattı ve bizim için de mahlûkatı yarattı. Ve bizi herhangi bir şeyle mükellef tutmadan önce bize güç ve nimet vererek ikramda bulundu. Bu nedenle sen, Allah'a hakkıyla kulluk yaptığında bile sana yaptığı iyiliklerin karşılığını ödeyemezsin, O'nun layık olduğu şekilde hakkını teslim edemezsin. İşte bu yüzden ahirette mükâfatlandırılırsan bu ancak O'nun lütfu ve keremindendir. Bundan dolayı Allah Teâlâ , "*Allah'ın lütfu ve rahmetiyle de, işte bununla ferah bulsunlar, bu onların toplaya geldikleri şeylerden hayırlıdır.*"¹¹³⁶ buyurmuştur. Ahirette alacağın karşılık -iyice düşünülüp idrak edildiğinde- sadece Allah'tan bir lütuftur.¹¹³⁷ Bunun içindir ki Hz. Peygamber (sav) : "*Sizden hiç kimse cennete ameli sayesinde giremez.*" buyurmuştur. Bunu duyan sahabe siz de mi ey Allah'ın Resulü diye sorunca da, "*Ben de, ancak Rabbimin beni rahmetiyle kuşatması dışında.*" demiştir.¹¹³⁸

3.2.6.3. Havf ve Recâ Makamları

Allah Teâlâ kullarının havf ve recâ makamları arasında kalmasını ister; Cezalandırmasından korkması ve affetmesini umması, cehennemden korkup cennetini umması. Allah Teâlâ neden kulunun bu makamda kalmasını ister? Havf ve recâ konusunun ele alındığı birkaç âyetin tefsirini yapan İmam Şa'râvî'nin açıklamaları doğrultusunda bu sorunun cevabını vereceğiz.

¹¹³⁶Yunus 10/58.

¹¹³⁷ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, XVIII, 11158-11159.

¹¹³⁸ Hadisin lafzı İmam Ahmed'in *el-Müsned* isimli eserinde şöyledir: Ebû Hureyre'den Allah Resulü'nün şöyle dediği rivâyet edilmiştir.(*Sizden kimseyi ameli kurtaramaz*) Bir adam sen de mi Ey Allah Resulü deyince, (*Bei dahi, ancak Rabbimin beni rahmetiyle kuşatması müstesna, ama siz işinizi sıkı tutun*) Bkz. Ahmed, *Müsnedü Ahmed*, XV, 516. Yakın bir lafızla Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Evsat* isimli eserinde de rivâyet edilmiştir. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VI, 332.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kullarıma haber ver: Ben Gafur ve Rahim olanım ve Benim azabım elim bir azaptır.*”¹¹³⁹ Yine “*Şüphesiz senin Rabb’in insanların zulmüne karşılık mağfiret sahibidir ve muhakkak Rabbin şiddetli bir şekilde cezalandırıcıdır.*”¹¹⁴⁰ buyurmuştur. Bununla ilgili olarak İmam Şa‘râvî şunları söylüyor: Görüyoruz ki iki âyet de havf ve recâ makamlarına dikkat çekip müminin ikisini de kendinde toplaması, salih amellerin ve imanın getirdiği yükümlülükleri geciktirmemesi, günahları için de istiğfar dilemesi gerektiğini bildiriyor. Çünkü Allah Teâlâ kullarından iyi niyetli olup güzel işler yapanlara lütfuyla muamele eder.¹¹⁴¹ Çünkü bir hadiste, “Allah mahlûkatı yarattığı zaman arşının üzerinde bulunan kitabına, şüphesiz rahmetim gazabımı geçti, diye yazdı.” diye rivâyet edilmiştir.¹¹⁴²

Yine Hak Teâlâ İblis’in ağzıyla, “*(İblis) dedi ki: İzzetine yemin olsun ki halis kulların dışındakileri muhakkak saptıracağım.*”¹¹⁴³ diye bildirmiştir. Bununla ilgili olarak Şa‘râvî şu açıklamayı yapıyor: Allah hepimizin itaatkâr kullar olmasını isteseydi içimizden bir kişi bile âsî olmaya güç yetirebilir miydi? Hayır, yetiremezdi. Hepimizin mümin olmasını murâd etse içimizden bir kişi bile kâfir olabilir miydi? Hayır, olamazdı. Ancak Allah Teâlâ bazı şeyleri ve fiilleri senin tercihinine bıraktı. Zira O, kimin kendi isteğiyle itaat edeceğini görmek ve kulun havf ve recâ arasında kalmasını istiyor.¹¹⁴⁴ Bunun içindir ki Hz. Peygamber (sav), “Mümin, Allah katındaki azabı bilseydi, kimsenin O’nun cennetinden ümidi kalmazdı. Kâfir de Allah’ın rahmetini bilseydi, kimse O’nun cennetinden ümit kesmezdi.” buyurmuştur.¹¹⁴⁵

Şa‘râvî, “*Şüphesiz iman edip hicret edenler ve Allah yolunda cihat edenler Allah’ın rahmetini umarlar. Allah Gafur’dur, Rahimdir.*”¹¹⁴⁶ âyetini tefsir ederken, Müslüman kimsenin recâ makamında kalması gerektiğini şöyle açıklar: Rabb’ine güvenen mümin, “Rabb’imin bana şöyle muamele etmesi lazım.” demez. Zira aslında Allah’a kulluğunun ücreti önceden peşin olarak ödenmiştir. Bundan sonra elde ettiğin her şey Allah’ın lütfundandır. Kulluğunun ücreti yokluktan var edilerek, yoksulken ikramda bulunularak, Allah’ın seni her türlü şey ile donatmasıyla ödenmiştir. Lütuf ise ancak umulur, kendisinden emin olunmaz. Hakk Te‘âlâ’nın O’na korku ve umut ile dua

¹¹³⁹ Hicr 15/49.

¹¹⁴⁰ Ra’d 13/6.

¹¹⁴¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIII, 7718.

¹¹⁴² Bu hadisi Buhârî, *Sahihinde* Ebû Hureyre’den yakın bir lafızla rivâyet etmiştir. Bkz. Buhârî, "Tevhîd" 22. Başka bir lafızla; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "Nuût" 55.

¹¹⁴³ Sad 38/82-83.

¹¹⁴⁴ Bakara 2/218.

¹¹⁴⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 1077.

¹¹⁴⁶ Hadisi Müslim, *Sahihinde* Ebû Hureyre’den rivâyet etmiştir. Bkz. Müslim, "Tevba" 23.

ettiğin zaman sana göre azameti şunun misali gibidir -ki en yüce misaller Allah'ındır:- Ona karşı duyduğun azamet babana karşı azamet gibidir. Muhakkak ki sen babandan hem korkar hem de hayal ettiğin bazı şeyleri gerçekleştir diye ona karşı ümit beslersin. Eğer bu korku ve ümitten biri problemlili olursa baba-evlat ilişkisi de bozulur. Rabb'in azameti de böyledir temenni ettirir ve korkutur: Eğer sadece temenni eder ama korkmazsan iman eksiktir. Eğer korkup da temenni edemezsen de iman eksiktir. Bundan dolayı korku ve temenni hallerinin ikisinin de bir arada olması gerekir.¹¹⁴⁷ İşte Hakk Te'âlâ , “*Rabb'inize yalvararak ve korkarak dua edin. O haddini aşanları sevmeyiz. Islah edildikten sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın. Ve O'na korkarak ve umarak dua edin. Şüphesiz Allah'ın rahmeti ihsan edenlere yakındır.*” diye buyuruyor.¹¹⁴⁸

Başka bir âyette de Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*O size korku ve ümit içinde şimşegi gösteren ve ağır bulutları meydana getirendir.*”¹¹⁴⁹ Hepimiz şimşegi biliyoruz, rahatsız edici kısmını korkuyla, sevilen ve istenen kısmını ise ümitle bekliyoruz. Şöyle ki; bazen şimşek çakar ve genellikle yıldırım şimşek çaktıktan sonra düştüğü için biz yıldırım düşecek diye korkarız. Ancak bazen de şimşekle yağmur yüklü bulutlar gelir. Böylece aynı doğa olayından hem korku hem de ümit gelmiş olur. Ya da havfin bir grup için, temenni ve ümidin ise diğer bir grup için olması da mümkündür. Bu konuda daima zikrettiğim örneği vereceğim. Bu, Arap savaşçılarından birinin kılıcını anlatırken “O sevdikleri için zafer, düşmanları için ölümdür.” dediği sözüdür.¹¹⁵⁰

3.2.7. Takvâ

3.2.7.1. Takvânın Manası

اتَّقِ اللهَ Onu kendisine başka bir şey için kalkan yaptı, demektir. اتَّقِ اللهَ ise Allah'ın azâbından korktu ve onun kerih gördüğü şeylerden uzak durdu, demektir. Bir şeyden ittikâ etmek ise ondan sakınmak demektir. Takvâ, korkmak ve sakınmak anlamındadır. Allah'a karşı olan takvâ ise onan korkmak, emrettiklerine uyup yasakladıklarından uzak durmak anlamındadır. Allah Teâlâ 'nın zâtı için buyurduğu “*O ehl-i takvâdır...*”¹¹⁵¹ sözü ise o azâbından ittikâ edinilmesine, sakınılmasına ehildir

¹¹⁴⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, II, 935-936.

¹¹⁴⁸ A'râf 7/55-56.

¹¹⁴⁹ Ra'd 13/12.

¹¹⁵⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XII, 7246.

¹¹⁵¹ Müddessir 74/56.

anlamındadır. Takî ise Allah Teâlâ 'ya karşı takvâ sahibi kimse demektir. Çoğulu ise etkîyâdır.¹¹⁵²

Takvâ, kişinin kendini korktuğu şeye karşı korumaya almasıdır. Daha sonra korku da takvâ diye isimlendirilmiştir. Daha sonra şer'i istilahta takvâ kelimesi, kişinin kendini günaha girmekten koruması için kullanılmaya başlanmıştır. Bu ise mahzurlu şeylerden uzak durmakla olur ve bunun yanında bazı mübahları da bırakmakla tamama erer. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kim de takvâ sâhibi olup kendini ıslâh ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.*”¹¹⁵³ “*Allah takvâ sâhipleriyle beraberdır...*”¹¹⁵⁴, “*Takvâ sâhipleri ise grup grup cennete sevk edilirler...*”¹¹⁵⁵ “*... Allah'tan karşı hakkıyla takvâ sâhibi olun...*”¹¹⁵⁶ Bir kişi şununla ittikâ etti, yani onu kendine kalkan yaptı denilir. Allah Teâlâ 'nın “*Kıyâmet günü o kötü azâba karşı yüzüyle ittikâ etmeye (kendini korumaya) çalışan kişi mi...*”¹¹⁵⁷ âyeti de o azâbın şiddetine yapılmış bir vurgudur; yani kıyâmet günü azâb o kadar şiddetlidir ki, kendilerine kalkan yapmalarına en lâıyk şey dahi yüzleridir.¹¹⁵⁸

Gazzâlî, *Minhâcu'l-Âbidin*'de takvâ kavramını mertebeleri üzere tanımlar ve şöyle der: Takvâ bizim şeyhlerimize göre -Allah'ın rahmeti üzerlerine olsun- daha evvel işlememiş olduğun günahlardan kalbi tenzih etmektir ki böylece bu günahları terk etme hususunda sen ve günahlar arasında kalkan olarak bir kararlılık oluşsun. Takvânın mertebeleri ise üçtür: Şirkten takvâ (sakınma), bid'attan takvâ (sakınma), diğer günahlardan takvâ (sakınma).¹¹⁵⁹

Kuşeyrî ise *er-Risâlesi*'nde takvâ konusunda bazı âlimlerin görüşlerini ele almıştır. Bu görüşleri şu şekilde özetleyebiliriz: Takvânın aslı şirkten sakınmaktır. Sonra günah ve kötülüklerden sakınmaktır. Daha sonra ise şüpheli şeylerden sakınmaktır. Sonrasında ise gereksiz şeyleri terk etmektir. Takvâ, kulun Allah'tan başka her şeyden sakınmasıdır. Sehl bu konuda, “Kim gerçekten takvâ sahibi olmak isterse günahların hepsini terk etsin.” demiştir. Nasr Abâzî ise “Kim takvâyâ yapışırsa dünyadan ayrılmaya özlem duyar.” demiştir. İbn Atâ da “Takvâ, zahirî ve batınî şeklinde olur. Zahirî olanı sınırları aşmamaktır, batınî olanı ise niyet ve ihlastır.” diye takvâyı tanımlamıştır. Kimine göre kişinin takvâlı oluşu üç şeyle belli olur: Elde

¹¹⁵² Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-Muhtâ*, s.1344; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, II,1052.

¹¹⁵³ A'râf 7/35.

¹¹⁵⁴ Nahl 16/128.

¹¹⁵⁵ Zümer 39/73.

¹¹⁵⁶ Âl-i İmran 3/102.

¹¹⁵⁷ Zümer 39/24.

¹¹⁵⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 881.

¹¹⁵⁹ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s.31.

edemediği şey hususunda güzel bir şekilde tevekkül etmesi, elde etmiş olduğu şeye de güzel bir şekilde rıza göstermesi, kaçırdığı şey konusunda da güzel bir şekilde sabretmesiyle.¹¹⁶⁰

Şa‘râvî, takvâyı “*Ey iman edenler oruç sizin üzerinize bir farz olarak yazıldı, tıpkı sizden öncekilere yazıldığı gibi. Umulur ki takvâlı olursunuz.*”¹¹⁶¹ mealindeki âyeti açıklarken tanımlıyor ve bu konuda şunları söylüyor: Takvâ kendimiz ve Allah’ın celâl sıfatları arasına bir kalkan koymamızdır. Allah’ın şiddetinden ve celâl sıfatlarının eserlerinden olan ateşten korunmamızdır. “*Umulur ki takvâlı olursunuz*” hak sözü de davranışlarımızı düzeltme ve kontrol altına alarak günahlardan uzaklaşma anlamındadır. Günahlar ise nefsin hammaddesinin herhangi bir şeye karşı duyduğu açgözlülüktен kaynaklanır.¹¹⁶²

“*Allah’tan sakının, umulur ki kurtuluşa erersiniz*”¹¹⁶³ âyeti hakkında da açıklama yapan Şa‘râvî takvâ sözcüğünü izah edip ona geniş bir anlam verir. Bu konudaki sözleri şöyledir: Takvâ, Allah’ın yoluna sarılarak hayatın karmaşa ve problemlerinden sakınmaktır. Sen ne zaman bir konuda Allah’ın gösterdiği bir yola girersen problemlerden sakınmış olursun.¹¹⁶⁴ Kimse takvânın ateşten sakınmak olduğunu sanmasın. Hayır, takvâ bundan çok daha geniş bir anlam ifade eder. O Allah’ın yoluna muhalefet etmekten dolayı ortaya çıkan problem ve sıkıntılardan sakınmaktır. İnsanın bilmesi gerekir ki Allah yoluna muhalif olarak yapılan her hareketin üzerinden bir gün geçmesin ki hem o muhalif hareket hem de bir başkası işlenmiş olur.¹¹⁶⁵

3.2.7.2. Kur’an-ı Kerim’de Takvâ

Takvâ hakkında ilahî beyan çeşitli konularda gelen âyet-i kerîmelerde farklı üsluplarla ifade edilmiştir. Mesela “*Azık edinin, en hayırlı azık ise takvâdır.*”¹¹⁶⁶, “*Allah’tan sakının umulur ki kurtuluşa erersiniz.*”¹¹⁶⁷, “*Allah’tan sakının böylece Allah size öğretir.*”¹¹⁶⁸, âyetleri ile âyet sonlarında gelen “*Umulur ki takvâlı olursunuz.*”¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyrîyye*, s.202-204. Ayrıca bkz. Nakşibendî, *Camîu’l-Usul*, s.86-96.

¹¹⁶¹ Bakara 2/183.

¹¹⁶² Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, II, 765.

¹¹⁶³ Bakara 2/189; Âl- İmran 3/ 130, 200.

¹¹⁶⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, II, 814.

¹¹⁶⁵ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, II, 815.

¹¹⁶⁶ Bakara 2/197.

¹¹⁶⁷ Bakara 2/189.

¹¹⁶⁸ Bakara 2/282.

¹¹⁶⁹ Bakara 2/21, 63, 179, 183; Enam 6/153; Araf 7/171.

ifadeleri buna örnektir. Bunun dışında birçok âyette Allah Teâlâ kullarını her türlü münasebet ile takvâlı olmaya teşvik eder. Bu, takvânın mümin toplumun selâmete ermesi ve güçlü olması konusundaki öneminde ötürüdür.

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Hac malum aylardadır. Kim hacca niyet ederse hac esnasında cinsel ilişki, günah sayılan davranışlarda bulunmak, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Azık edinin, en hayırlı azık ise takvâdır. Ey akıl sahipleri takvâlı olun.*”¹¹⁷⁰ Şa‘râvî bu âyetten sonra “azık edinin” ifadesini açıklar ve hacda edinilmesi gereken en önemli azığın ilahî beyan ile takvâ olarak belirtilmesinin nedenini ele alır: “Azık edinin” hak sözü hakkında: Azık, yolcunun yanına aldığı ve yolculuk esnasında kendisi ile güç kuvvet bulacağı şeydir. Âyetin aslında geçen ve Arapçada azık anlamına gelen sözcük olan (zâd=زاد) ifadesi ‘ziyade’ kelimesi ile aynı köktendir. Azık, yolcunun yemeğidir. Kim yolculuk için bir şey biriktirirse, o şey mukîm iken tükettiğinden artan bir şeydir ve onu yolculukta iken başkalarından bir şeyler dilenmekten hatta buna yeltenmekten dahi korur. Allah Teâlâ “*En hayırlı azık takvâdır*” buyuruyor. Azığın, seni açlık ve susuzluktan koruyan şey olduğunu biliyoruz. Bu geçici ve fanî dünyâda dahi hayatta kalabilmek için azık edinmek gerekiyorsa, hiç bitmeyen ebedî hayât için gerekmez mi? Onun için daha büyük bir azığa ihtiyacın olmaz mı? Âdetâ fânî hayat yolculuğundaki azık, bâkî hayat için de azık edinmeyi sana öğretiyor. Öyleyse “*En hayırlı azık takvâdır.*” ifadesi hem dünya hem de ahiret hayatını kapsamaktadır. Allah Teâlâ bize maddî şeylerden bahsedip, oradan bizi manevî şeylere yönlendiriyor. Ancak dikkatle, sıdk ile ve hakkıyla baktığın zaman manevî olanların maddî olanlardan çok daha güçlü anlamlar taşıdığını fark edersin.¹¹⁷¹

Bu manaya benzer bir manayı da “*Ey Âdemoğulları, size ayıp yerlerinizi örtecek ve süsleneceğiniz örtüler indirdik. Takvâ elbisesi ise işte o daha hayırlıdır.*”¹¹⁷² âyetinde görürüz. Yani size elbise ve süs ile ikramda bulunduk. Ancak bunlardan daha hayırlı olanı vardır bu da ‘takvâ elbisesidir’. Eğer sen maddî elbiselerinin avret yerlerini örtüp seni sıcak ve soğuktan koruduğunu, süslü elbiseler ile de hoş görüldüğünü düşünüyorsan bil ki bu durum duyusaldır. Ancak daha faziletli bir hal vardır ki o da takvâ elbisesidir. Niçin? Çünkü âhirette ayıpların görünmesi, dünyada ayıpların görünmesinden çok daha kötü bir durumdur.¹¹⁷³ Takvâ elbisesi daha yüce bir makamdan gelen bir elbisedir ki Hakk Te‘âlâ bunu belirtmek için ‘indirdik’ tabirini

¹¹⁷⁰ Bakara 2/197.

¹¹⁷¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 846-848.

¹¹⁷² A‘râf 7/26.

¹¹⁷³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, II, 849.

kullanmıştır. Hakk Te‘âlâ önce, örterek ve refah katarak hayatı yaşanılabilir kılan şeyleri vermiş, bundan sonra da takvâ elbisesini indirmiştir ki bu daha hayırlıdır. İlk elbise maddî avretleri, takvâ elbisesi ise manevî ve değerlere dair avretleri örter. Bunların hepsi de yüce bir makamdan üzerimize indirilmiştir.¹¹⁷⁴

Başka bir âyet-i kerîmede de şöyle buyruluyor: “*Ey iman edenler sabredin, sebat gösterin, hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah’a karşı takvâlı olun, umulur ki kurtuluşa erersiniz.*”¹¹⁷⁵ Şa‘râvî, âyette geçen “Allah’a karşı takvâlı olun” ifadesi ile “Ateşe karşı takvâlı olun” ifadesini birbirine eş anlamlı görüp şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Allah’a karşı takvâlı olun” ifadesinin manası kendinizle Rabb’inizin gazabı arasına bir kalkan koyun anlamındadır. Peki, nedir bu kalkan? İtaat etmendir. Peki, itaat nedir? Emirlerini yerine getirip yasakladığı şeylerden kaçınmandır. Takvâyı itaat olarak tanımlayanlara, evet öyledir, çünkü o, Rabbinin gazabından ve azabından korunman için bir vesiledir, deriz. Onu bu şekilde açıklayanlar onu bir vesile kabul ederek açıklarlar. Başka türlü açıklayanlar ise onu bir amaç olarak kabul ederek açıklamış olurlar. Sana, Allah’a karşı takvâlı ol dendiğinde kendinle Allah’ın askerlerinden olan ateş arasında bir kalkan edin manası kastedilir. Yani kendinle Allah’ın gazabı arasında bir kalkan edin. Sana Allah’a karşı takvâlı ol dendiğinde yani emrettiği ve yasakladığı şeyler hususunda O’na itaat et denmiş olur. Ateşten ve Allah’ın gazabından korunmaya vesile nedir? Şüphesiz, o itaattir. Bundan dolayı takvâ bazen vesile oluşuna bazen amaç oluşuna bakılarak açıklanmış olur.¹¹⁷⁶

Başka bir âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*İyilik ve takvâ üzere yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın, Allah’a karşı takvâlı olun, şüphesiz O cezası şiddetli olandır.*”¹¹⁷⁷ Burada Şa‘râvî, takvâ kavramını “yap” ve “yapma” gibi emir ve nehiy halleriyle ilişkilendirip bu açıklamalar üzerinden “hakkıyla takvâlı olmak” ifadesinin anlamına ulaşır: Takvânın manası, Allah’ın yapmamızı emrettiği şeyleri yapıp, yapmamızı yasakladığı şeylerden kaçınmaktır. Hiçbir fiili “yapma” sınırlarından çıkarıp “yap” sınırlarına dâhil etmeye ya da aksini yapmaya yeltenmemeliyiz. Böylece kendimizle Cebbâr arasına bir kalkan koymuş oluruz.¹¹⁷⁸ Allah’a karşı takvâlı olmak, O’nun yolunun gereklerine uymakla olur. Allah’a; O’nun yoluna uyup isyan etmeyerek, hatırlayıp unutmayarak, şükredip nankörlük etmeyerek

¹¹⁷⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, VII, 2604.

¹¹⁷⁵ Âl-i İmran 3/200.

¹¹⁷⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, IV, 1977-1978.

¹¹⁷⁷ Maide 5/2.

¹¹⁷⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, V, 2911.

itaat edilir. İtaatin yolu, “yap” ve “yapma”, direktiflerine uymakta, hatırlayıp unutmamaktadır. Çünkü kul bazen Allah’a itaat edip O’nun yolunun gereklerini yerine getirebilir ancak Allah’ın yarattığı nimetler onu meşgul edip Allah’ı hatırlamaktan alıkoyabilir. Ancak O’nun yoluna tabi olmak seni, her nimette o nimeti vereni hatırlamaya sevk eder. Böylece sen, ey Allah’ın kulu, karşına çıkan her nimeti sahibi olan Allah’a âit görür ve şöyle dersin: “Maşallah, kuvvet ancak Allah iledir.” Nimete karşı nankörlük etmezsin ve nimetin hakkını vermiş olursun. Allah Teâlâ buyurmuştur: “*Ey iman edenler Allah’a karşı hakkıyla takvâlı olun*”.¹¹⁷⁹ “*Hakkıyla takvâlı olma*” ifadesi hakkında, anlamının Allah hakkında kınayanın kınamasını önemsememek ya da kendi aleyhine de olsa hakkı söylemek veya Allah’tan hak ve doğrulukla sakınmak olduğu da söylenmiştir.¹¹⁸⁰

Bu noktada Şa‘râvî, “*Ey iman edenler Allah’a karşı hakkıyla takvâlı olun*”¹¹⁸¹ ve “*Elinizden geldiğince Allah’a karşı takvâlı olun*”¹¹⁸² âyetlerini birbirinden anlamsal ve pratik açıdan ayırıp şu açıklamalarla önemli bir genel sonuca ulaşıyor: Âlimler şöyle dediler: Bu âyet –birinci âyeti kast ederek- indiği ve sahabe onu işittiği vakit, onlar kendilerini bu âyetin gereğini yerine getirme konusunda zayıf buldular. Bazıları kim hakkıyla takvâlı olabilir ki dedi. Denildi ki, “*Elinizden geldiğince Allah’a karşı takvâlı olun*”¹¹⁸³ âyeti bunun üzerine nazil oldu. Birisi kalkıp da şunu sorabilir; Allah’a karşı hakkıyla takvâlı olmak mı daha hayırlıdır yoksa elimizden geldiğince takvâlı olmak mı? Tabi ki hakkıyla takvâlı olmak elinden geldiğince takvâlı olmaktan hayırlıdır. Çünkü yaptığı işte en hayırlı olanı gerçekleştirilmiş olur. Ancak insan Allah’a karşı pek az konuda hakkıyla takvâlı olabilir. “*Elinizden geldiğince Allah’a karşı takvâlı olun*”¹¹⁸⁴ âyetiyle ise takvâ takat ile sınırlandırılmıştır. Böyle olunca, ecri daha az olsa bile yapılabilecek makbul ameller çoğalmıştır. Sonuca gelirsek: Bir tarafta ecri yüksek ancak az ve sınırlı sayıda ameller varken diğer tarafta ecri daha az ancak sayıca çok olan ameller vardır. Hangi taraftaki ameller daha hayırlıdır? Bu durumda tabi ki az ecre sahip olsa da toplamda ecri daha fazla olup da, az sayıda olan amelleri geçen çok sayıda olan ameller daha hayırlıdır. Allah’a karşı hakkıyla takvâlı olmak, O’na karşı elinden geldiğince takvâlı olmaktan daha hayırlıdır ama sonuçta hayırlı olan takvâyı takat ile

¹¹⁷⁹ Âl-i İmran 3/102.

¹¹⁸⁰ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Hazâ Dînünâ*, Dar-Ravda, Kahira 2004, s.108-109.

¹¹⁸¹ Âl-i İmran 3/102.

¹¹⁸² Tegâbun 64/16.

¹¹⁸³ Tegâbun 64/16.

¹¹⁸⁴ Tegâbun 64/16.

sınırlayan âyette belirtilendir.¹¹⁸⁵ Allah Teâlâ takvâ için takati şart olarak koydu ve böylece ilk âyet talep anlamında neshedilmişken makâmını yükseltmek isteyenler için yürürlükte kaldı. Kim takvâsıyla “*hakkıyla takvâlı olmak*” makamına ermek isterse buna çalışabilir. Ne mutlu ona, Allah öyle kimselerin benzerlerini çoğaltıp en hayırlı şekilde karşılığını versin. Kim buna güç yetiremezse de ikinci âyet ile amel eder.¹¹⁸⁶

3.2.7.3. Takvâ Sâhiplerinin Özellikleri ve Mükâfatları

Kur'an-ı Kerim'de, sonunda güzel müjdelere biten birçok âyette takvâ sâhiplerinin özellikleri söz konusu edilmiştir. Mesela Bakara Suresi'nin ilk âyetlerinde takvâ sâhiplerinin özelliklerinden bahseden âyetleri görürüz: “*Elif, Lam, Mim, Bu kitap ki onda asla şüphe yoktur. O, takvâ sâhipleri için bir hidâyet kaynağıdır. Onlar gayba inanır, namaz kılar, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak ederler. Sana ve senden önce indirilenlere iman eder ve ahirete kesinlikle inanırlar.*”¹¹⁸⁷ Allah'ın, hidâyetin ilk basamağına koyduğu gayb nedir? Ateşe ve Allah'a karşı takvâda önemi nedir? Gayb öncülleri olmayan, bilgisine melek olsa dahi Allah'ın yarattığı hiçbir mahlûkun ulaşamadığı şeydir. Gaybın zirvesi Allah Teâlâ 'ya inanıp meleklerine, kitaplarına, resullerine ve ahiret gününe de inanmaktır. Biz gaybın zirvesi olarak Allah Teâlâ 'ya iman ettiğimiz zaman O'nun bize haber verdiği her şeye de görmesek dahi inanmamız lazım gelir. Allah Teâlâ 'nın ifadesiyle takvâ sâhiplerinin ikinci özelliği “*ve namaz kılarlar*”dır. Namaz, Hakk Te'âlâ 'ya kulluğun bağlılıkla sürdürülmesidir ki, bu ibadetin sorumluluğu asla düşmez. Âyette Allah Teâlâ 'nın zikrettiği üçüncü özellik ise “*ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak ederler*” ifadesinde geçer. Rızıktan bahsettiğimizde çoğu insan bunun sadece mal olduğu zanneder. Bunu kabul etmeyiz, zira rızık kendisiyle faydalanılan her şeydir. Kuvvet rızıktır, ilim rızıktır, hikmet rızıktır, tevazu' rızıktır, içinde yaşam adına herhangi bir kıpırtı olan her şey rızıktır.¹¹⁸⁸ Takvâ sâhiplerinin dördüncü özelliği ise Kur'an'a ve diğer semavî kitaplara imandır. Bu inananlar âyette “*ve sana indirilene iman ederler*” diye ifade edilen kimselerdir yani onlar Allah'ın indirdiği Kur'an'a iman ederler. “*Ve senden önce indirilenlere iman ederler*” ifadesindeki özellik ise müminlerin vasıfları konusunda sadece Kur'an'da zikredilmiş bir özelliktir. Daha sonra Allah Teâlâ “*ve onlar ahirete*

¹¹⁸⁵ Şa'râvî, *Hazâ Dînunâ*, s.109-110.

¹¹⁸⁶ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, XIII, 8218.

¹¹⁸⁷ Bakara 2/1-4.

¹¹⁸⁸ Şa'râvî, *Tefsîru 'ş-Şa'râvî*, I, 124-129.

kesinlikle inanırlar” buyuruyor. Burada ahiret ifadesinin özellikle geçtiğini fark ediyoruz. Çünkü sen açıp Yahudilerin kitabı Tevrat’a baksan ya da Talmud’u okusan âhiret günüyle alakalı bir şey bulamazsın. O kitaplarda sadece maddî konular ele alınmıştır. Ancak Allah Teâlâ , zirvenin başlangıcı olan Allah’a iman ile zirvenin sonu olan âhirete imanı zikrederek imanı mükemmel bir şekilde tasvir etmek istemiştir.¹¹⁸⁹

Sonra âyetlerin sonunda netice ve müjde, hidâyetin kendisi ve kurtuluş olarak zikredilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Onlar Rablerinden bir hidâyet üzerinedirler ve onlar kurtuluşa erenlerdir.”*¹¹⁹⁰ Şa‘râvî bu konuda şunları söylüyor: *“Onlar”* ifadesiyle, kendisiyle takvâ sâhiplerinin sıfatlarının tümünün örtüştüğü kimseler kastedilir. İmana götüren hidâyete ulaşan kimseler kurtuluşa da ererler, ki zaten imanın hedefi de budur. Ancak Allah Teâlâ *“Onlar”* ifadesini neden iki defa kullanmıştır? Bu Kur’an-ı Kerim’in belîğ şekilde ifade edilmiş olmasından dolayıdır. Peki, neden iki cümle birleştirilmiştir? Bunun amacı da İslam’da iki türlü imanın olduğunu zannetmememiz, aksine imanın ancak tek bir şekilde olduğunu, bu imana da hidâyet ile ulaşıp sonucunun kurtuluş olduğunu anlamamızdır.¹¹⁹¹

Yine Âl-i İmrân Suresi’nde şu âyeti görürüz: *“Rabbinizin bağışlamasına ve takvâ sâhipleri için hazırlamış olduğu genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun! O takvâ sâhipleri ki bollukta da darlıkta da infak ederler, öfkelerine hâkim olurlar, insanları affederler. Allah ihsan edenleri sever. Yine onlar bir kötülük yaptıklarında ya da kendilerine zulmettikleri zaman Allah’ı hatırlayıp günahlarından dolayı Allah’tan mağfiret isterler ki O’ndan başka günahları kim bağışlayabilir? Bile bile yaptıkları kötülüklerde ısrar etmezler. İşte onların mükâfatı Rablerinden bir bağışlanma ve içlerinde sonsuza dek kalacakları altlarından ırmaklar akan cennetlerdir. Amelde bulunanların eciri ne de güzeldir!”*¹¹⁹² Bu âyette de takvâ sâhiplerinin farklı özelliklerinden bahsediliyor. Bu özellikler burada iki grup olarak verilmiştir. İlk grupta *“O takvâ sâhipleri ki bollukta da darlıkta da infak ederler, öfkelerini yutarlar, insanları affederler. Allah ihsan edenleri sever.”* ifadesindeki özellikler yer alır. Bu konuda İmam Şa‘râvî şöyle bir açıklama yapar: Onlar bolluk zamanlarında bir şükür ifadesi olarak infakta bulunurlar. Zorluk zamanında ise Allah’ı anma ve yakarış ifadesi olarak infakta bulunurlar. *“Öfkelerine hâkim olurlar”* kısmındaki hâkim olurlar (الكاظمين) ifadesinin kökü olan el-kazm kelimesinin aslı kırbanın dolmasıdır. Kırba dolduğu zaman kırbanın

¹¹⁸⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 129-131.

¹¹⁹⁰ Bakara 2/5.

¹¹⁹¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, I, 132.

¹¹⁹² Âl-i İmrân 3/133-136.

ağzı, dışarıya bir şey sızmayacak şekilde sıkıca bağlanır. Öfkede insanın içinde böyle bir etki bırakır, nefsi galeyana getirir. Bu insanın tabiatında doğal bir şey olduğu için Allah, nefsin içinde gerçekleşen galeyanı men' etmez. Zira İslam, mümin kimseden, duyguları olmayan, adeta metalden yapılmış bir kalıba dökülmüş gibi bir şekle bürünmesini istemez. Ancak Allah Teâlâ kulun olaylara uygun tepkiler vermesini ister, aşırı tepkiler vermesini istemez. Bunların yapıcı ve faydalı tepkiler olması gerekir, yıkıcı tepkiler değil.¹¹⁹³ “*İnsanları affeder*” kısmındaki ‘affetme’ (العافين) sözcüğünün Arapça kökeni, “izleri silmek” (عفي عن الأثر) ifadesine dayanır. İzden kasıt insanların çölde yürüyüş esnasında arkalarında bıraktıkları işaretlerdir. Sonrasında bir rüzgâr eser ve bu izleri siler. Hakk Te‘âlâ , âyetin sonunda “*Allah ihsanda bulunanları sever.*” buyuruyor. Bu ifâdenin kullanılma sebebi bizce şöyledir: Hepimiz Allah’ın yaratmış olduğu varlıklarız. Mahlûkatın hepsi Allah’ın kullarıdır. Hepimiz O’nun kullarından olduğumuz halde biri diğer bir kimseye kötülük ettiğinde Allah kendisine kötülük yapanın tarafında olur. O’na rahmetinden, bağışlamasından, şefkatinden birçok şey bahşeder. Böylece kendisine kötülük yapılan kazançlı çıkmış olur. Bu durumda kendisine kötülük yapılanın, kötülük yapana ihsan da bulunması gerekmez mi?¹¹⁹⁴

İkinci gruptaki özellikler ise âyette şu şekilde zikredilmişlerdir: “*Yine onlar bir kötülük yaptıklarında ya da kendilerine zulmettikleri zaman Allah’ı hatırlayıp günahlarından dolayı Allah’tan mağfiret isterler ki O’ndan başka günahları kim bağışlayabilir? Bile bile yaptıkları kötülüklerde ısrar etmezler.*” Şa‘râvî bu konuda şöyle der: Hakk Te‘âlâ burada “*Allah’ı hatırlayıp*” ifadesini, günah işleyen veya kendine zulmedenlerin aslında Allah’ı unuttuklarına dair adeta bir tenbih olarak zikretmiştir. Kişinin hatırında Allah varken aynı anda günah işleyemez veya nefesine zulmetmiş olacağı bir davranışı yapmış olamaz. Kulluğunu ihmal eden kimse de böyledir, Allah’ı ve takvâ sâhiplerine bahşedeceği nimetleri hatırlamaz. Eğer Allah’ı ve takvâ sâhiplerine vereceği nimetler hatırında olsa Allah’a itaat konusunda tembellik yapmazdı. Bu nedenle Allah Teâlâ , “*Allah’ı hatırlar ve günahları için bağışlanma dilerler.*” diye buyurmuştur. Kim günahı için bağışlanma diliyorsa Allah’ı hatırlamış demektir. Hakk Te‘âlâ ’nın şu sözüne dikkat edelim: “*Bile bile işledikleri günahta ısrar etmezler.*” O halde bağışlanma dileme, işlediğin günahın ardından “Estağfirullah” demek değildir. Hayır. İnsanın yapması gereken şey günahının ardından “Estağfirullah” deyip yaptığı günahta asla ısrar etmemesidir. Bu senin bir daha asla günaha

¹¹⁹³ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, III, 1754-1755.

¹¹⁹⁴ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, III, 1757.

düşmeyeceğin anlamına da gelmez. Daha evvel niyet etmemiş olman şartıyla tekrar günaha düşebilirsin. Ancak bağışlanma dilediğin o an, o günaha dönmemeye azmetmen gerekir.¹¹⁹⁵

Sonrasında ise Allah'ın, takvâ sâhipleri ve bu özelliklere sâhip olan herkes için adâletle vereceği karşılık zikredilir: “İşte onların mükâfatı Rablerinden bir bağışlanma ve içlerinde sonsuza kadar kalacakları altlarından ırmaklar akan cennetlerdir. Amelde bulunanların eciri ne de güzeldir!” Hakk Te‘âlâ'nın takvâlı olanlara iki parantez açtığını görürüz. İlk parantez “Rabbinizin bağışlamasına ve takvâ sâhipleri için hazırlamış olduğu genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun!” şeklinde açılır. İkincisi ise “İşte onların mükâfatı Rablerinden bir bağışlanma ve içlerinde sonsuza kadar kalacakları altlarından ırmaklar akan cennetlerdir.” ifadesiyle kapanır. Allah'ın ilk olarak zikrettiği cennet ifadesiyle, bu cennete ulaştırılacak şeylerin kabul edilmesi için psikolojik olarak duygular harekete geçirilir. Bundan sonra ise özellikler ve sınıflar zikredilip cennetin bunların karşılığı olarak verileceği belirtilir. “Amelde bulunanların eciri ne de güzeldir!”¹¹⁹⁶

3.2.8. Şükür

3.2.8.1. Şükürün Anlamı

شَكَرَ فَلَا تَأ Bir kişinin ona verdiği nimeti zikretti ve ondan dolayı onu övdü demektir. Allah'a şükretti ve Allah'ın nimetine şükretti şeklinde kullanılır. Ayrıca “lâm” harf-i cerri ile شَكَرَ اللهُ şeklinde de kullanılabilir. Kur'an-ı Kerim'de “Ey iman edenler size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiye ve Allah'a şükredin.”¹¹⁹⁷ şeklinde geçmektedir. Şükür, nimeti bilmek, onu izhâr etmek ve ondan dolayı nimet sâhibini övmektir. Allah'ın şükretmesi ise bir şeyden râzı olması ve ona karşılık olarak sevap vereceği ve onu övdüğü anlamına gelir. Şekûr, şükür çok olan demektir. Kur'an-ı Kerim'de “... Ki kullarımdan şekûr olanlar pek azdır.”¹¹⁹⁸ şeklinde geçmektedir. Allah Teâlâ'nın sıfatlarından da sevap verici, bir iyiliğe karşılık olarak nimet verici olması vardır.¹¹⁹⁹ Kur'an-ı Kerim'de “Şüphesiz ki bizim Rabb'imiz gafûrdur, şekûrdur.”¹²⁰⁰ buyrulmuştur. Şükür üç çeşittir: Kalbin şükürü, ki bu nimeti düşünmektir; dilin şükürü, ki

¹¹⁹⁵ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1759.

¹¹⁹⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1761.

¹¹⁹⁷ Bakara 2/172.

¹¹⁹⁸ Sebe 34/13.

¹¹⁹⁹ Fâtır 35/34.

¹²⁰⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-Muḥîṭ*, s.419; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I, 490.

bu da nimeti veren kişiyi övmektir; diğer âzâların şükürü, ki bu da nimetin karşılığını hakkıyla yerine getirmektir.¹²⁰¹

İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn’de Gazzâlî ’nin şükürün çeşitleri hakkında İbn Mesud’un (ra) sözünün yola çıkarak zikrettiği hususları şöyle özetleyebiliriz ki Gazzâlî şöyle demiştir: İbn Mesud (ra) demiştir ki: “İman iki yarıdır: Yarısı sabır, yarısı şükürdür.”¹²⁰² “Şükür boyun eğmek suretiyle nimet verenin nimetini bilmektir.” diyenlerin görüşüne gelince, o kalbin bazı halleriyle dilin icraatına yöneliktir. “Şükür, ihsân edene karşı ihsânının zikriyle olan övgüdür.” diyenlerin görüşüne gelince, o da sadece dil icraatına bakar. “Şükür, hurmeti dâimâ gözeterek şuhûd yaygısı üzerinde i’tikâfa girmektir.” diyenlerin sözü ise şükürün manalarının çoğunu kapsamaktadır. Yalnızca dilin icraatı onun dışında kalmaktadır.¹²⁰³

Kuşeyrî’nin, bazı ilim ve tasavvuf ehlinin şükür ve hakikati hakkındaki sözlerinden zikrettiklerini özetleyeceğiz. O, şöyle diyor: “Şükürün hakikati: İhsân eden kişiyi ihsânının zikrederek övmektir. Kulun ihsânı, Allah Teâlâ ’ya itaat etmektir. Allah’ın ihsânı, kendisine şükretmesini kolaylaştırmak için kulu nimetlendirmesidir. Kulun hakkıyla şükürü ise Rabb’inin nimetlerini dil ile söyleyip kalp ile takrir etmesidir. Ebu Osman şöyle demiştir: “Şükür, şükretmekten aciz olduğunu bilmektir.” Şiblî ise şöyle demiştir: “Şükür, nimetin değil, nimetlendirenin görülmesidir.” Ebu Osman şöyle demiştir: “Avâmın şükürü yiyecek ve giyecek içindir, havâssın şükürü ise kalplerine gelen ma’nâlar içindir.”¹²⁰⁴

Şa’râvî, şükürü yalnızca iki kelime ile tanımlıyor: El-hamdu Lillah. (Hamd Allah’ındır.) Ve Allah’ın sayılıp dökülemeyecek kadar çok olan nimetlerine şükretmek konusunda insanların ne kadar eksik kaldığına dikkat çekiyor. Bu ise *Kadâya’l-Asr: Hıvârun Me’a Ahmed Zeyn* adlı kitabında kendine sorulan “Muhakkak Allah Teâlâ pek çok nimete karşı basit bir şükür talep ediyor. Bunun bir açıklaması var mıdır?” sorusuna verdiği şu cevaptadır: “Allah Subhanehu ve Te’âlâ O’ndan alemlere bir rahmet olarak, O’na şükretmeyi sadece iki kelimeyle kıldı, bunlar ise: El-hamdu Lillah’tır.” Burada ilginç olan, sen herhangi bir insanın sana verdiği bir nimete karşılık dahi ona teşekkür etmek istediğinde ona saatlerce teşekkür ve övgüde bulunurken; kudreti ve azameti celîl olan Allah sadece iki kelime olan “El-Hamdu Lillah” O’na şükretmen için yeterli

¹²⁰¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, I, 461-462.

¹²⁰² Gazzâlî, *İhyâ’ü ’Ulûmi’d-Dîn*, s.1406.

¹²⁰³ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’Ulûmi’d-Dîn*, s.1426.

¹²⁰⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.311-312; Ayrıca bkz. Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s. 71; İbn Kudâme el-Makdisî, Ahmed b. Muhammed, *Muhtasaru Minhâci’l-Kâdisîn*, thk. Sa’d el-Ârif, Daru İhyau’l-ulûm, Beyrut 1997, s. 328; Nakşibendî, *Camîu’l-Usul*, s.96.

görmüştür. Bu Allah Subhanehu ve Te‘âlâ ’nın bize, kudreti ve şükürünün ne kadar çok olduğunu ve sayısız nimetlerinin karşılığında iki kelimeyle nasıl basit bir şükür talep ettiğini göstermesi içindir.¹²⁰⁵ Kalp nasıl vücuttaki her bir kılcal damara kan taşıyor ve bütün vücut ondan ötürü titriyorsa; hamd ve şükürle harekete geçmek de vücutundak, bütün kılcal damarlara dağılır, yani bütün vücutuna yansır ve vücutun ondan dolayı titrer, yani bize her şeyi veren ve bizden sadece iki kelime “El-hamdu Lillah” dememizi isteyen el-Mun’im’den gelen bu güzel ma’nâlarla vücutun titrer.¹²⁰⁶

3.2.8.2. Şükre Teşvik

İlâhî beyân, insanı Kur’an-ı Kerim’deki çeşitli yerlerde farklı üsluplarla şükre teşvik eder. Bu bazen, “*Bana şükredin.*”¹²⁰⁷ veya “*O’na şükredin.*”¹²⁰⁸ sözündeki gibi doğrudan; bazen de “*Şükredenleriniz ne kadar azdır.*”¹²⁰⁹ veya “*Fakat insanların çoğu şükretmezler.*”¹²¹⁰ veya “*Umulur ki şükredersiniz.*”¹²¹¹ âyetlerinde olduğu gibi dolaylı olarak olur.

Allah Teâlâ buyuruyor: “*Siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin ve bana nankörlük etmeyin.*”¹²¹² Şa‘râvî, şükürün şükreden kul üzerine faydalarını zikrederek devam etmiştir. Allah Teâlâ ’nın “*Bana şükredin ve bana nankörlük etmeyin*” sözü nimete şükretmenin Allah Subhanehu ve Te‘âlâ ’nın onu artırmasını sağlayacağı anlamına gelmektedir. Allah Teâlâ ’nın şu sözünü oku: “*Eğer şükrederseniz size olan nimetimi artırırım.*”¹²¹³ Allah’ı zikretmek senin nefsinden kibri alır götürür de, sebeplere aldanıp “O bana bendeki bir ilimden ötürü verildi.” demezsin. “*Nankörlük etmeyin*” ise, Allah’ın nimetlerini gizlemeyin ve onu daima dilinizle zikredin demektir. Şüphesiz Allah’ın nimetlerinin her biri eğer “Maşallah Allah’tan başka kuvvet yoktur.” sözüyle karşılasan, nimet konusunda asla istemeyeceğin bir durumla karşılaşmazsın. Çünkü sen nimeti, onu verenin çitiyle çevrelemiş ve Allah’a da nimetine karşılık hakkını vermiş olursun. Eğer bunu terk edip, sanki sen o nimeti

¹²⁰⁵ Şa‘râvî, *Kadâyâ l’-Asr*, I, 94-95.

¹²⁰⁶ Şa‘râvî, *Kadâyâ l’-Asr*, II, 95-96.

¹²⁰⁷ Bakara 2/152.

¹²⁰⁸ Ankebût 29/17.

¹²⁰⁹ A’râf 7/10; Mu’mînün 23/78; Secde 32/9; Mülk 67/23.

¹²¹⁰ Bakara 2/243; Yusuf 38/12; Gâfir 40/61.

¹²¹¹ Bakara 2/52; Nahl 16/14; Bu ifade 14 âyette geçmiştir.

¹²¹² Bakara 2/152.

¹²¹³ İbrahim 14/7.

yaratmışsın gibi davranır ve asıl mun'im olan Allah Subhanehu ve Te'âlâ'yı unutursan, nimet de seni terk eder.¹²¹⁴

Başka bir âyet-i kerîmede Allah Teâlâ buyuruyor: “Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız inançlar uyduruyorsunuz. Kuşkusuz Allah'ı bırakıp da taptığınız şeyler size rızık vermekten acizdirler. O zaman rızınızı Allah'ın katında arayın, O'na kulluk edin, O'na şükredin. Sonunda ona döndürüleceksiniz.”¹²¹⁵ Allah Azze ve Celle size olan nimetini artırmak istiyor. Bu sebeple nimete şükretmeyi, bu artış için bir anahtar kıldı. Şöyle buyurdu: “Şükrederseniz size nimetimi artırırım.” Ve Rabb'in senden şükür kelimesini bekliyor. Nimete karşılık olarak yalnızca Elhamdülillah sözün ile senin nimetinin artması vacip olur. Hatta bazı ârifler hamdin, sadece Allah'ın sayısız nimetleri için değil, Allah'tan başka ilah olmadığı için de olduğunu söylemişlerdir. Zira eğer O'ndan başka bir ilah olsaydı hangisine tabi olacağımız hususunda şüpheyeye düşerdik. Yani vahdâniyyet, el-Vâhid'in şükürü hakeden en büyük nimetlerindendir.¹²¹⁶

Başka bir âyet-i kerîmede de Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “Atalarım İbrahim, İshak ve Yakup'un dinine uydum. Allah'a herhangi bir ortak koşmak bize yaraşmaz. Bu Allah'ın bize ve insanlara olan lütfudur fakat insanların çoğu şükretmezler.”¹²¹⁷ Şa'râvî burada bize peygamber ve rasullerin şükründen de bahsediyor. Onlar doğru yola ve cennete ileten rehberlerdir. “Şükretmezler” ifadesini okuduğun veya duyduğunda bil ki, bu iş akl-ı selim ve sağduyu ölçütlerine göre şükürü gerektirmekteydi. Şükür ise yalnızca nimete olur. Eğer insanlar yeterince uyanık olsalardı, Allah'ın tebliğ ettiği metot üzerine gelen rasul ve nebilere de şükrederlerdi. Çünkü o metot onları dünyayı güzel bir şekilde idare etmeye, bunun da üzerinde cennete yönlendirir.¹²¹⁸

Başka bir âyet-i kerîmede “O, taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi sizin hizmetinize verendir. Gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün. Bütün bunlar O'nun lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir.”¹²¹⁹ İmam Şa'râvî, ilâhî beyânın “Umulur ki şükredersiniz” ifadesini ne zamanlarda kullandığını açıklıyor. Ve bunu ancak etkileri normal akıl ve fitrat-ı selîme tarafından açıkça farkedilen nimetleri sayarken kullandığını söylüyor. Ve Allah Teâlâ

¹²¹⁴ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, I, 647.

¹²¹⁵ Ankebût 29/17.

¹²¹⁶ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, XVIII, 11112.

¹²¹⁷ Yusuf 38/12.

¹²¹⁸ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, XI, 6953-6954.

¹²¹⁹ Nahl 16/14.

bu nimetlere karşı şükürü de insanlara bırakmayı dilemiştir, onları bu şükre musahhar kılmamıştır.¹²²⁰

Başka bir âyet-i kerîmede de buyruluyor: “*Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi.*”¹²²¹ Şüphesiz “umulur ki şükredersiniz” ifadesi bize; kulakların, gözlerin ve kalplerin bize ve başkalarına hayatta faydalı olacak ve yaşamımızı idâme ettirmemizi sağlayacak bir çok yeni bilgi ve idrak sağlayacağına işaret etmektedir. Ve bu nimetler de şükre lâayık nimetlerdir.¹²²²

Başka bir yerde ise Şa‘râvî’ye gûnahtan nasıl kaçınılacağı hakkında bir soru yöneltildiğinde “Allah’a şükür, günaha karşı bir engeldir.” başlığı altında kısaca şu cevabı vermiştir. “Allah Subhanehu ve Te‘âlâ ’ya hamd ettiğimiz zaman, muhakkak hamd sözü pek çok nimeti de beraber getirir. Allah Subhanehu ve Te‘âlâ , zatıyla, sıfatlarıyla, nimetleriyle, rahmetiyle ve hamda müstehak olması sebebiyle övülmüştür. Elhamdülillah kalbin anahtarıdır ve büyük bir îmânî şarjdır. Bu tamamen bataryanın şarja konulması gibidir. Bundan sonra onunla hayata yönelirsin. Elhamdülillah dediğin zaman, Allah’ın sana vermiş olduğu nimetleri hatırlarsın ve günah işlemek aklına geldiğinde ise: “Allah bana şöyle şöyle nimetler verdi, bense ona günahla mı hamd edeceğim dersin.” İşte o zaman, kendini gûnahtan uzaklaşmış bulursun ve ona yaklaşırsın. Neden? Çünkü insanda günahın başlangıcı, Allah’ın nimetlerini ve hamdi unutulmasından kaynaklanır. Bu şekilde insan günaha meyledip ona azmettiğinde Allah’ın kendisine vermiş olduğu nimeti hatırlarsa, Allah’ın lütfundan olan bu nimeti, yine ona karşı günah olarak nasıl kullanabilir? Utanır ve ondan yüz çevirir.”¹²²³

3.2.8.3. Şükürün Hamd, Sabır ve İman ile İlişkisi

Şükür; hamd, iman ve şükür gibi diğer kavramlarla da ilişkilidir. Kur’an-ı Kerîm’i okuduğumuzda ve şükür âyetlerine geldiğimizde; şükür - hamd, şükür - sabır, şükür - iman arasında anlamsal bir ilişki olduğunu görürüz.

Fâtiha Suresinde Allah Teâlâ nin şu sözünü okuruz: “*Alemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun O Rahman ve Rahimdir.*”¹²²⁴ Şa‘râvî bu âyeti tefsir ederken hamd kavramını şükür ile ilişkilendirerek “*Bismillah*” ve “*Elhamdulillah*” ifadelerini birbirinden ayırır ve şöyle der:

¹²²⁰ Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIII, 7849.

¹²²¹ Nahl 16/78.

¹²²² Şa‘râvî, *Tefsîru’s-Şa‘râvî*, XIII, 8116.

¹²²³ Şa‘râvî, *Kadâyâ’l-Asr*, II, 74.

¹²²⁴ Fatiha 1/ 2-3.

“*Bismillah*”taki Lafza-yı Celâle’nin anlamı, Allah Subhanehu ve Te’âlâ ’nın kudreti ve sıfatlarıyla ondan yardım dilemek ve yaptıklarımız için bize yardımcı olmasını istemektir. Fakat “*Elhamdulillah*” dediğimiz zaman bu Allah’ın bize yaptıklarına karşı şükürdür. Orada gücümüzün yetmediği şeyler hakkında yardım istediğimiz “*Bismillah*” - çünkü kainattaki her şey Allah’ın emri altındadır ve onları bize hizmetçi kılar.- ve “*Elhamdülillah*” arasında fark vardır. Çünkü buradaki Lafza-yı Celâle, bize yaptıklarına karşılık Allah’a hamd etmek içindir. Yani sanki besmeledeki bismillah, Allah’tan bütün kemal sıfatlarıyla yardım talep etmektir. Fâtihadaki elhamdülillah ise Allah’a bütün kemal sıfatlarıyla şükür arz etmektir.¹²²⁵

Allah’a hamd olsun ki O, şükürü yalnızca iki kelime olan “*El-hamdu lillah*”ta kıldı. Tuhaftır ki sen bir insana güzel bir davranışı için teşekkür ederken saatlerini harcarsın. Şükür ve övgü kelimeleri sayar, ekleyip çıkarır, övgü ve teşekkür dolu bir hitap ya da kaside bulana kadar insanların fikrini alırsın. Fakat Allah Subhanehu ve Te’âlâ ’nın kudreti ve azameti sayısız nimeti üzerine tecelli etmiştir. Ve bize iki kelimeyle şükretmeyi öğretmiştir o da “*El-hamdu lillah*”tır.¹²²⁶

Elhamdulillah dememiz, içinde birçok duygu ile sevgi ve irfan halleri taşır. Elhamdülillah dediğimiz zaman pek çok duygu yaşarız ve bunların tümü; kulluk, sevgi, övgü, şükür ve irfanı taşır. Kişi elhamdülillah dediği zaman içini dolduran duyguların çoğu Allah’ın kemaline ve verdiklerine karşı şükürden aciz bir övgü taşır. Bu duygular nefisten gelir ve kalbe yerleşir. Sonra âzâlardan bütün kainata taşar.¹²²⁷

Başka bir âyet-i kerîmede de buyruluyor: “*Eğer siz iman eder ve şükrederseniz Allah size niçin azap etsin? Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir.*”¹²²⁸ Buradan el-Bârî’nin Azze ve Celle bizi günahlarımız sebebiyle azaba uğratmamak için imana ve şükre beraber teşvik ettiğini anlıyoruz. Hakk Te’âlâ şükürü neden imanla beraber koydu? -Bu Şa’râvî’nin sözü- Evvela şükürün ne olduğunu bilmemiz için mi? Şükür: Nimet verilen kişinin inmet vereni övmesidir. Ve şükürün yöneltmesi de sana bir iyilik yapan kimseye “teşekkür ederim” (Allah iyiliğini artırsın) demen gibidir. Peki iman nedir? Şüphesiz o, Allah’ın bir olduğunu yakinen bilmektir. Fakat hangisi diğerinin önüne geçer? Şükür mü yoksa iman mı? İman bizzat nimet ile faydalandıktan sonra gelir. İnsan dünyaya gelip onu düzenli bir şekilde bulduğunda ve kimse ona herhangi bir din ya da yaratıcı hakkında bir şey söylemediğinde bu insan kainatı kendisi için yaratıcı

¹²²⁵ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, I, 52

¹²²⁶ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, I, 55.

¹²²⁷ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, I, 61.

¹²²⁸ Nisa 4/147.

bilmek ve onunla müşerref olmayı istemez mi? Ve bir rasul geldiğinde insana der ki: seni kuşatan bu kainatı senin için yaratan gücü arıyorsun. Onun ismi Allah’dır. Ve isteği bu yolda yürümendir. Burda iman nimet konumunda gelmiştir. Evvela şükür, sonra ise iman olur. Şükür genel olarak, iman ise ayrıntılı olarak bilmektir. Ve şükür nimetle ilgilidir; iman ise bizzat nimeti bahşeden ile ilgilidir.¹²²⁹

Başka bir âyet-i kerîmede buyruluyor: “*Görmedin mi ki gemiler Allah’ın nimetiyle denizde akıp gitmektedir. Allah bunu âyetlerinden bir kısmını size göstermek için yapar. Şüphesiz ki bunda hakkıyla sabreden ve şükreden herkes için ibretler vardır.*”¹²³⁰ âyet iki kelimeyle bitmiştir: Hakkıyla sabreden ve hakkıyla şükreden. Burada Allah Teâlâ ’nın "her hakkıyla sabreden" sözü ile sabır şükürden önce gelmiştir. Allah’ın kainattaki alametleri pek çoktur. Ancak insanın bu alametleri araması ve keşfetmesi için çaba sarf etmesi gerekir. Aramanın ve suyun dibine dalmanın güçlüğünden dolayı çokça sabretmesi gerekir. Denizlerin derinliğinde Allah’ın inanılmaz mahlukatını gördüğümüz zaman bize şükür gerekir, "her çokça sabreden ve şükreden". Şükür ancak önceden olmayan yeni bir nimet için olur. Sabretmenin insanı şükre çağıran büyük bir nimet olması hasebiyle keşfetme, hüküm çıkarma, arama ve çalışmanın zorluğu sebebiyle hakkıyla sabredenler hakkıyla şükredenlerin önünde gelmiştir.¹²³¹

3.2.9. İhsân

3.2.9.1. İhsânın Anlamı

حَسَنٌ, “Güzel oldu.” Kökünden gelir. Güzen olan erkeğe hasen, kadına hasnâ denir. Çoğulu ise hem erkek hem kadın için hisândır. İhsân ise güzel olan şeyi yapmaktır. Kur’an-ı Kerim’de şöyle geçmektedir: “*Eğer ihsân (iyilik) ederseniz, kendiniz için ihsân (iyilik) etmiş olursunuz.*”¹²³² Bir şeyi iyi yaptı, yani onu güzel kıldı denir. Bu da şöyle Kur’an-ı Kerim’de şöyle geçmektedir: “... *Size şekil veren, şeklinizi de güzel yapan ...*”¹²³³ Ahsen ise en güzel olan şey demektir. Kur’an-ı Kerim’de şöyle geçmektedir: “*Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyanlar ...*”,¹²³⁴ hadiste ise şöyle geçmektedir: “*Kıyamet günü bana en yakın oturacak olanınız, ahlakı en güzel*

¹²²⁹ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, V, 2754-2755.

¹²³⁰ Lokman 31/31.

¹²³¹ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, XIX, 11751.

¹²³² İsra 17/7.

¹²³³ Gâfir 40/64.

¹²³⁴ Zümer 39/18.

olanınızdır.”¹²³⁵ İhsânda bulunmak ise iyilik etmektir, yani kötülük etmenin zıttıdır.¹²³⁶ İhsân, adâletin üstündedir. Çünkü adâlet, insanın kendi üzerine düşeni tam olarak verip hakkı olandan ise daha azını almasıdır. İhsân ise, üzerine düşenden daha fazlasını verip hakkı olandan daha azını almasıdır. Bu yüzden adâleti gözetmek vâcib iken, ihsânı gözetmek menduptur ve nâfiledir.¹²³⁷

Kâşânî, *Istulâhât-ı Sufiyye* adlı eserinde ihsânı şöyle diyerek tanımlamıştır: “İhsân, basîret gözüyle rubûbiyyet huzurunu müşâhede ederek ubûdiyyeti gerçekleştirmektir. Yani, Hakk’ı, sıfatının gözüyle sıfatlarıyla muttasıf olarak görmek. Bu yüzden o kişi O’nu ta’ayyünen görür, hakikaten değil. Bundan dolayı Aleyhi’s-Selâm, “O’nu görüyormuşçasına” buyurmuştur.”¹²³⁸

Lisânüddîn el-Hatîb de *Ravzatu’t-Ta’rîf* adlı eserinde ihsânı şöyle diyerek tanımlamış ve üç türünü birbirinden ayırmıştır: “İhsân, hakikatlerin kapılarını kapsayan bir addır. İlk türü Maksat konusunda ihsândır ki kişinin ilmini hidâyette kılar, azmini kesinleştirir, hâlini tasfiye eder. İkincisi haller konusundaki ihsândır ki gayretullah için onları gözetmek, tarîkte seyretmesini sağlamak ve tahkîke ulaşması için onları düzeltmekle olur. Üçüncüsü vakitte ihsândır ki bu, müşâhedenin hiç kesilmemesi, himmetin bir sınırının kalmaması ve Hakk’a hicretin ebedî olması ileldir.”¹²³⁹

Şa’râvî, “Ödül ve ceza gününün hâkimi. Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.”¹²⁴⁰ âyetlerinin tefsirinde Ömer b. Hattâb’ın rivâyet ettiği hadisi zikretmiştir ki bu hadiste Cebrâil’in (as) Hz. Peygamber’e (sav) sorduğu şeylerden biri de ihsândır. Cebrâil demiştir ki: “Bana ihsândan haber ver.” Hz. Peygamber (sav) buyurmuştur: “Allah’ı görüyormuşçasına ona ibâdet etmendir, zira sen onu görmüyorsan da o seni görür.” Hz. Peygamber’in (sav) “Allah’ı görüyormuşçasına ona ibâdet etmendir, zira sen onu görmüyorsan da o seni görür.” sözü, müminin nefsinde bulunan îmânî görüşün beyânıdır. Zira insan iman ettiğinde, her mevzuuyu îmânî görüşle ele alması gerekir. Öyle ki Cennet hakkında bir âyet okuduğunda, Cennet ehlini nimetler içerisinde görür gibi olmalıdır; aynı şekilde Cehennem ehli hakkında bir âyet

¹²³⁵ Bu hadisi Tirmizî benzer bir lafızla zikretmiştir: Câbir (ra)’den Allah Resulü’nün şöyle dediği rivâyet edilmiştir: (Bana en sevimli olanınız ve bana yer olarak da kıyamet günü en yakın olanınız ahlaki güzel olanınızdır) Bkz. Tirmizî, "el-Bie ve's-Sıla" 71.

¹²³⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, s.1189; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I, 174.

¹²³⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, 235-237.

¹²³⁸ Kâşânî, *Istulâhâtü's-Sufiyye*, s. 52-53.

¹²³⁹ Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatu't-Ta'rif*, s.487.

¹²⁴⁰ Fatıha 1/ 4-5.

okuduğunda da tüyleri diken diken olmalı ve Cehennem ehlini azap çekerken görür gibi olmalıdır.¹²⁴¹

Şa'râvî başka bir yerde "...ve anababaya ihsânda bulunun..."¹²⁴² âyetini yorumlarken ihsânı şöyle diyerek tanımlamıştır: "İhsân kelimesi, bizim ihsân makâmı diye isimlendirdiğimiz, fazla fazla vermenin mübâlağalı hâlidir."¹²⁴³ İhsânı da şöyle diyerek tanımlamıştır: "İhsân, O'nun seni gördüğünü hissederek Allah'ın seni mükellef tuttuğundan daha fazlasını yapmandır, zira sen onu görmesen de o seni görür. Ve İhsân "Ah - se - ne" kökündendir, böylece anlamı Allah'ın mükellef kıldığına razı oldu ve mükellef olduğundan fazlasını yaptı olur."¹²⁴⁴

3.2.9.2. İhsân Makâmı

İhsân makâmı nedir? Ona nasıl nâil olunur? İmam Şa'râvî'nin ihsân konusunu ele alan bazı âyetlere yaptığı açıklamalar yoluyla bu sorulara cevap vereceğiz.

Allah Teâlâ buyuruyor ki: "*Allah'a kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anababaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara ... ihsânda bulunun.*"¹²⁴⁵ Şa'râvî "...anababaya ihsânda bulunun..." âyetini yorumlarken şöyle demiştir: "İhsân kelimesi, -daha önce geçtiği gibi- bizim ihsân makâmı¹²⁴⁶ diye isimlendirdiğimiz, fazla fazla vermenin mübâlağalı hâlidir. Ve İhsân "Ah - se - ne" kökündendir, böylece anlamı Allah'ın mükellef kıldığına razı oldu ve mükellef olduğundan fazlasını yaptı olur. İnsan, Allah'ın onu mükellef kıldığından fazlasını yaparsa; mesela farz olan 5 vakit namazı kıldıktan sonra onu 10 vakit yaparsa, Ramazan ayını oruçlu geçirip sonra Pazartesi-Perşembe oruçlarını veya diğer aylardan da oruç tutarsa, şeriatın belirlediği gibi %2.5 oranında zekat verip sonra bunu %10'a kadar çıkarırsa, kendine farz olan haccı yapıp sonra bir daha hacc yaparsa, -yani buradaki mesele Allah'ın farz kıldığından fazlasını yapmaktır.- işe bu durumda Allah seni ihsân makâmına sokmuş olur. Sâlihlerden biri bir tesbihatında şöyle demiştir: "Allah'ım, ben işlediğim iyi ameller için bana sevap vermemenden korkuyorum, zira ben onları isteyerek yapar oldum." Yani onlar nefsin şehveti hâline geldi, bu yüzden bu sâlih kimse teklîf ve meşakkatin tadını kaybetmekten korkarak şöyle demiştir: "Ya Rabb, ben onları ister hâle geldim. Oysa ki bizden

¹²⁴¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, I, 75.

¹²⁴² Bakara 2/83, Nisa 4/36, Enam 6/151, İsra 17/23.

¹²⁴³ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2209.

¹²⁴⁴ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2211.

¹²⁴⁵ Nisa 4/36.

¹²⁴⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, IV, 2209.

beklenen nefislerimizin isteklerinden uzak durmaktır. Ama ben taati ister hâle geldim, ben şimdi napayım?” İşte bu adam ihsân makâmına nâil olmuştur ve nefsi mutmain ve râzı olmuştur ve hevâsı Allah’ın emrettiği ve râzı olduğu şeylerin peşinde bir hâle gelmiştir.”¹²⁴⁷

İhsân makâmına girmek, istenenden çok daha fazla çaba ve mükellef olduğumuzdan çok daha fazla amel gerektirir. Bu yüzden farketmemiz gerekir ki Allah Teâlâ takvâ sâhibi kimselerden bahsettiğinde şöyle demiştir: “*Takvâ sâhibi kimseler ise Rabb’lerinin kendilerine verdiklerini alarak cennetlerde ve pınar başlarında olacaktır. Çünkü onlar daha önce ihsân eden kimselerdiler.*”¹²⁴⁸ Peki onlar nasıl ihsân eden kimselerdi Ya Rabb? Hakk Te’âlâ şöyle buyurmaktadır: “*Onlar gecenin az bir kısmında uyurlardı.*”¹²⁴⁹ Peki Allah beni gecenin yalnızca az bir kısmında uyumakla mükellef tutmuş mudur? İnsan gecenin başında yatsı namazını kılar, sonra da sabah namazına kadar uyur, Allah’ın mükellef tuttuğu budur. Amma mümine ibâdetin tatlı gelmesi, kalbinde ve âzâlarında imanın artması, Allah’a yakınlık ile ünsiyet hissetmesi...¹²⁵⁰ İşte Hakk böyle bir kulu geri çevirmez, bilakis onu güzelce karşılar ve onu ihsân makâmına sokar: “*Çünkü onlar daha önce ihsân eden kimselerdiler. Onlar gecenin az bir kısmında uyurlardı. Seher vakitlerinde de Rabb’lerinden bağışlanma dilerlerdi.*”¹²⁵¹

İhsân makâmı, zekâtın nisâbından çok daha fazlasını tasadduk etmeyi, alışılmış olandan çok daha fazla vermeyi gerektirir. Allah Teâlâ , ihsân sâhibi kimseyi, isteyene ve yoksun kalana vereceği zekâtın oranını istediği kadar artırması noktasında özgür bırakmıştır. Ve îmânın gerektirdiklerinden bahsederken şöyle demiştir: “*İsteyene ve yoksun kalmışa mallarından belli bir hak tanırırlar.*”¹²⁵² Bundan fazlasını yapan, ihsân makâmına girmek üzere îmân makâmından intikâl eder. Bahsetmekte olduğumuz “...anababaya ihsânda bulunun...”¹²⁵³ âyeti sanki sana şöyle demektedir: Sakın, anababana karşı farz olan muameleyi yapmakla yetinme, bilakis onlara karşı iyilik, ikram, yumuşaklık ve merhamet ve senden istenenden daha fazla boyun eğme içine gir; ihsân makâmına gir.¹²⁵⁴ Hakk Te’âlâ ihsânı bütün kâinata yaymak istediğinde en yakın olanla başlıyor, sonra akraba, sonra komşu geliyor. Bu bağlamda şöyle buyuruyor:

¹²⁴⁷ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, IV, 2211-2212.

¹²⁴⁸ Zâriyât 51/15-16.

¹²⁴⁹ Zâriyât 51/17.

¹²⁵⁰ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, IV, 2212- 2213.

¹²⁵¹ Zâriyât 51/ 16-18.

¹²⁵² Meâric 70/24.

¹²⁵³ Bakara 2/83; Nisa 4/36; Enam 6/151; İsrâ 17/23.

¹²⁵⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, IV, 2213.

“*Anababaya, akrabaya ... ihsânda bulunun.*”¹²⁵⁵ Eğer her kişi kendi anababasına ihsânda bulunsa, yaşlılığında zelil durumda olan kimseyi bulamazdık. Bunun için Allah Teâlâ îmânî himmet dâirelerini genişletiyor.¹²⁵⁶

“*Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz birr (erdemlilik) değildir. Asıl birr sâhibi kişi (erdemli kişi) Allah’a, âhiret gününe inanan ve İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sâhipleri de bunlardır.*”¹²⁵⁷ âyetindeki birr ve ihsân makâmına gelince, burada o, müminin ona farz olan zekâtından fazla olarak verdiği sadakalarla ilgilidir. Zâten bu mana da âyet-i kerîmede gâyet açıktır. Âyetin zikrettiği, yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara sadaka vermek, namaz kılmak ve zekat vermek gibi birr çeşitleri; işte bunların hepsi ihsân makâmına girmek isteyen kimse için geçerlidir. Yani ihsân makâmı bildiğimiz üzere, Allah’ın sana farz kılmadığı bir şeyi nefsine yaptırmandır, böylece sadece sen Allah’ın seninle olan mutluluğu ve senden râzı oluşunu ve Allah’ın o ibâdetini kabul ettiğini hissedebilirsin.¹²⁵⁸

Şa‘râvî ihsân mevzuuna *el-Fıkhu’l-İslâmiyyu’l-Müyesser ve Edilletuhu’ş-Şer’iyye* isimli kitabında da değinmiştir. İhsânı tanımladıktan sonra, îmânî görüşü, gözün görmesinden ayırmıştır sonra da bu îmânî konuyu destekleyen hadisi zikretmiş ve şöyle demiştir: İhsân, Allah’ın sana farz kıldığının üstünde ama sana farz kıldığı şeyin cinsinden bir şey yapmandır. İhsân, Allah’ı görüyormuşçasına ona ibâdet etmendir, zira sen onu görmüyorsan da o seni görür. Yani îmânî görüş, senin için gayb olan bir şeye, onu sanki önünde görüyormuşsun gibi îmân etmendir ve bu görüşten, gözün görüşünden emin olduğundan çok daha yakîn sâhibi olmandır. Çünkü o, îmânın ve basîretin görüşüdür. Hz. Peygamber’in (sav) “*Allah’ı görüyormuşçasına ona ibâdet etmendir, zira sen onu görmüyorsan da o seni görür.*” sözü, müminin nefsinde bulunan îmânî görüşün beyânıdır. Zira insan iman ettiğinde, her mevzuuyu îmânî görüşle ele alması gerekir. Öyle ki Cennet hakkında bir âyet okuduğunda, Cennet ehlini nimetler içerisinde görür gibi olmalıdır; aynı şekilde Cehennem ehli hakkında bir âyet okuduğunda da tüyleri diken diken olmalı ve Cehennem ehlini azap çekerken görür gibi olmalıdır.¹²⁵⁹ Hadis kitapları rivâyet eder ki Hâris b. Mâlik el-Ensârî, Rasulullah’ın (sav) yanına uğramıştır. Rasulullah (sav) ona, “*Nasıl oldun Ey Hâris?*” demiştir. O da “Gerçekten

¹²⁵⁵ Nisa 4/36.

¹²⁵⁶ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, IV, 2216.

¹²⁵⁷ Bakara 2/177.

¹²⁵⁸ Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*, I, 738.

¹²⁵⁹ Şa‘râvî, *el-Fıkhu’l-İslâmî’l-Müyesser*, I, 580-581.

mümin olarak sabahladım.” diye cevap vermiştir. Rasulullah (sav) “*Dediğine dikkat et. Zira her şeyin bir hakikati vardır, peki senin îmânının hakikati nedir?*” demiştir. Hâris “Nefsimi dünyadan çektim. Bunun için gecemi uykusuz, gündüzümü susuz ettim. Sanki Rabb’imin arşını apaçık şekilde görüyor gibiyim, sanki Cennet ehlini orada birbirlerini ziyaret ederken görüyor gibiyim, sanki Cehennem ehlini orada ılgık ılgıkla görüyor gibiyim.” demiştir. Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Ey Hâris, işte marifete ermişsin, ona yapışasın. -Üç kere-*”¹²⁶⁰

İhsân makâmı aynı zamanda dâimâ Allah Teâlâ’yı gözetmen, teheccüd ve gece ibâdetini bırakmaman anlamına gelir. Sâdık mümin, Allah Subhânehû ile dâimi bir beraberlik içinde olduğunu bilir ve dâimâ Allah’ın şu sözünü aklına getirir: “*Siz nerede olursanız olun O sizinledir.*”¹²⁶¹ Madem ki bir göz kırpması süresince dahi Allah’ın gözetiminden hiçbir şey kaçmaz, öyleyse ondan hayâ etmen gerekir. Zaten Allah Teâlâ’nın sana baktığını yakînen bildiğinde, ona karşı nasıl ma’siyette bulunursun?! Ve biz biliyoruz ki gece Kur’an okumak, teheccüd namazı kılmak bize sünnet kılınmıştır. İşte bu, insanın onunla ihsân makâmına gireceği îmânı murâkabe merdivenlerindedir. Kimi mümin vardır ki gece vaktind Kur’an okur, kimi vardır ki başka vakitte okur. Müminlerden öyleleri de vardır ki gecenin tamamını Kur’an okumakla geçirirler. Rabb’i ile ihsân makâmına giren kişi, yalnızca farz namazları kılmayıp, bilakis nâfile namazlar da kılıp, geceleri ibâdete kalkar.¹²⁶²

3.2.9.3. İhsân Sâhibi Kimselerin Alacağı Karşılık

Allah Teâlâ ihsân sâhibi kimseleri en güzel mükâfâtlarla mükâfatlandıracaktır. Bazen bunu “*Allah ihsân sâhibi kimseleri sever.*”¹²⁶³ diyerek ifade etmiş, bazen de onları “*İhsân sâhibi kimseleri müjdele.*”¹²⁶⁴ diyerek müjdelemiştir.

Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Onlar bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler. Ve Allah ihsân sâhibi kimseleri sever.*”¹²⁶⁵ -Ona yapılan kötülüğe rağmen- vermek istediği tepkiyi tutan, ona zulmeden affeden mümin, ihsân makâmına girer ve Allah’ın sevdiği kimselerden olur. Allah bu âyetin sonunda şöyle demiştir: “*Allah ihsân sâhibi kimseleri sever.*” Bunun felsefesi

¹²⁶⁰ Hadis Hâris b. Malik el-Ensârî’den rivâyet edilmiştir. bkz. Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, III, 266. Yakın bir lafızla Zebîd’den rivâyet edilmiştir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XV, 623.

¹²⁶¹ Hadîd 57/4.

¹²⁶² Şa’râvî, *el-Fıkhu’l-İslamî’l-Müeyesser*, I, 581.

¹²⁶³ Âl-i İmran 3/134; Âl-i İmran 3/148; Maide 5/93.

¹²⁶⁴ Hac 22/37.

¹²⁶⁵ Âl-i İmran 3/134.

hakkında deriz ki: Biz hepimiz Allah'ın yaptığı şeyleriz ve bütün mahlûkât Allah'ın iyâliyiz. Mâdem hepimiz Allah'ın iyâliyiz, öyleyse bizden biri diğerine kötülük ettiğinde, Allah kendisine kötülük edilenin safında durur ve ona rahmetinden, affından ve şefkatinden birçok şey verir. Böylelikle kötülüğe uğrayan kişi kazanmış olur. Öyleyse kötülüğe uğrayan kişinin, kendisine kötülük eden kişiye ihsânda bulunması gerekmez mi?¹²⁶⁶ Eğer biri sana söverse, sen ona sövme. İşte bu (kazm) kendini tutma, yani vermek istediği tepkiyi kalbinde tutmaktır. Mümin daha da yükseldiğinde ve bu tepkiyi bile görmezden geldiğinde, işte bu durumda kalbinden öfkeyi çıkarır ve bununla daha da yüksek bir mertebeye yükselir, Hakk da bunu ihsân mertebesine girmek olarak isimlendirmiştir.¹²⁶⁷

Başka bir âyet-i kerîmede ise şöyle buyurmuştur: “*Sabret. Zira Allah ihsân sâhibi kimselerin ecirlerini zâyî' etmez.*”¹²⁶⁸ Bu âyet-i kerimeden; Allah'ın, sabredip tepkilerini tutanların ve kendilerine kötülük edenlere iyilik edenlerin ecirlerini zâyî' etmeyeceğini ve bilakis onları Cennet'le ödüllendireceğini anladığımız gibi.¹²⁶⁹ aynı zamanda Hakk Te'âlâ şu âyetinde de bize ihsân makâmını ve ihsân sâhibi kimselerin ecrini beyân etmiştir: “*Takvâ sâhibi kimseler ise Rabb'lerinin kendilerine verdiklerini alarak cennetlerde ve pınar başlarında olacaktır. Çünkü onlar daha önce ihsân eden kimselerdiler.*”¹²⁷⁰

3.2.10. Îsâr

3.2.10.1. Îsâr'ın Anlamı

آتَرَهُ إِثْرًا Onu seçti ve üstün kıldı kökünden gelmektedir. Onu kendine îsâr etti, yani tercih etti denilir. Bir şeyi başka bir şeye îsâr etti, yani onu ona hâs kıldı ve onun ardından gider hâle getirdi denilir. Onu îsâr etti, yani onu üstün kıldı denilir. Îsâr ise, kişinin başkasını kendisinden üstün tutması, kendisine tercih etmesidir.¹²⁷¹

Yani îsâr, üstün tutma için kullanılır. Onu îsâr ettim, onu üstün tuttum da bu köktendir. Bu kavram, Allah Teâlâ'nın “...Onları kendilerine îsâr ederler (tercih ederler)”¹²⁷² âyetinde de geçmektedir. Allah Teâlâ başka bir âyette de “Allah'a

¹²⁶⁶ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1757.

¹²⁶⁷ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, III, 1757-1758.

¹²⁶⁸ Hud 11/115.

¹²⁶⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI, 6733.

¹²⁷⁰ Zâriyât 51/15-16.

¹²⁷¹ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-Muḥîṭ*, s. 241-242; Mustafa, İbrahim v. dğr, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I, 5-6.

¹²⁷² Haşr 59/9.

*andolsun ki gerçekten Allah seni bize üstün kıldı.”*¹²⁷³ bir diğer âyette de “*Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz.*”¹²⁷⁴ buyurmuştur.¹²⁷⁵

Sühreverdî'nin *Avârîfî 'l-Ma'ârif* kitabında bazı tasavvuf ve ilim ehlinin dilinden zikrettiklerini kısaca aktaracağız: Ebû Hafs dedi ki: Îsâr, kişinin dünya ve âhiret işlerinde kardeşlerinin payını kendi payından önde tutmasıdır. Bazıları da dedi ki: Îsâr, bir ihtiyâr sonucu olmaz; îsâr ancak bütün mahlûkâtın haklarını kendi hakkından önde tutmandır ve bu konuda kardeş, arkadaş ve ma'rifet ehli arasında hiçbir ayrım yapmamandır. Bazıları da dedi ki: Îsârın hakîkati, kardeşlerini, âhiretten olan payına tercih etmendir. Çünkü dünya, âhirete nisbetle îsâr mevzuu bahis edilemeyecek kadar daha değersizdir.¹²⁷⁶

Ravzatu 't-Ta'rîf'te de Lisânüddîn Hatîb îsârı şöyle tanımlamış ve üç Îsârın türünü birbirinden ayırmıştır: “Îsâr, üstün tutmaktır. İlk türü: Haram olmayan konularda mahlûkatı kendi nefesine üstün tutmaktır. İkincisi: O kişi hangi makamda olursa olsun, Allah'ın rızâsını başkasının rızâsına üstün tutmaktır. Üçüncüsü: Allah'ı üstün tutmak sonra da îsârı görmeyi bırakmak, sonra bu bırakmadan da gâîp olmaktır.”¹²⁷⁷

Şa'râvî, “*Dediler ki: Bize gelen bunca apaçık kanıtlara ve bizi yaratana karşı seni asla tercih edemeyiz.*”¹²⁷⁸ âyetinin tefsirinde îsârı şöyle diyerek tanımlamış, ancak tanımında sözlük anlamının dışına çıkmamıştır. Îsâr, birbirine eşit olan iki şeyin birini diğerine tercih etmektir. Aynı mertebede olan iki kişi için dersin ki: “Falancayı falancaya tercih ettim.” Veya sende başkası olmayan tek bir şey varken sana bir fakir gelse, o fakiri kendine tercih etmiş olursun.¹²⁷⁹ Bu kavram, Alahu Te'âlâ'nın “*...Kendilerinin ihtiyacı olan bir şey olsa dahi onları kendilerine îsâr ederler (tercih ederler)*”¹²⁸⁰ âyeti ve “*Dediler ki: Bize gelen bunca apaçık kanıtlara ve bizi yaratana karşı seni asla tercih edemeyiz.*”¹²⁸¹ âyetinde de geçmektedir. Biliyoruz ki din zâhiren îsâra teşvik ederken, aslında insanın Rabb'i katındaki sevabını artırmayı hedeflemektedir. Zira kendi ihtiyacı olan bir şeyde dahi başkasını kendisine tercih eden kişi, yani meselâ az bir malı olup da onu ihtiyacı olan ve malı da olmayan başka birine

¹²⁷³ Yusuf 12/91.

¹²⁷⁴ 'Alâ 87/16.

¹²⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi 'l-Kur'ân*, I, 62-63.

¹²⁷⁶ Sühreverdî, *A'varîfu 'l-Meârif*, II, 76.

¹²⁷⁷ Lisânüddîn el-Hatîb, *Ravzatu 't-Ta'rîf*, 484. Ayrıca bkz. Kâşânî, *İstîlâhâtü's-sufiyye*, s.254.

¹²⁷⁸ Taha 20/72.

¹²⁷⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XV, 9327.

¹²⁸⁰ Haşr 59/9

¹²⁸¹ Taha 20/72.

veren kişi; burada bu azıcık malı veren kişi zâhiren başkasını kendine tercih etmiş oluyor, ama Allah katında bu malın birkaç katını sevap olarak alacaktır.¹²⁸²

3.2.10.2. Ensârın Îsârı

Şüphesiz ki ensârın îmânı, sadâkati, muhâcirleri kendilerine tercih etmeleri; tarihte misli nâdir bulunan bir örnektir ve şüphesiz izinden gidilecek bir misal kabul sayılır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler...”*¹²⁸³ İnsanlığın ancak samîmî bir îmânla ulaşabileceği bir mertebeye ulaşan ensârın îsârı konusunda çok şey biliyoruz. Öyle ki, nimet içinde yaşayan bir adamın bir arkadaşı veya sevdiği bir başka kimse olsa, onu o nimetine ortak ederek ikramlamak ister. Mesela bir arabası olduğundan kullanması için ona da verir. Güzel bir evi olduğunda biraz da orada kalması için onu da davet eder. Güzel bir giysisi veya az bulunan bir meyvesi olduğunda ona da ondan verir. Ancak hanım bundan hâriçtir ki kişi ona birinin ortak olmasını kaldıramaz. Ama muhâcirler Medîne’ye gidip kadınlarını da Mekke’de bıraktıklarında, Ensar’dan olan kimse muhâcire gelip şöyle diyordu: *“Hanımlarıma bir bak, onlardan hangisi senin hoşuna giderse onu boşayayım da sen al.”* İşte bu şey, bunu ancak kâmil bir îmân yapabilir. Ve îmân bunu yaptığında, kıskançlığın kolunu bacağına kırar ve onda hareket edecek hal bırakmaz.¹²⁸⁴

*“Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır ve onun hanımları da onların anneleridir. Aralarında kan bağı bulunanlar Allah’ın kitabında (mirasçılık bakımından) birbirlerine diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar; dostlarınıza lütufta bulunmanız başkadır. Bu hüküm kitapta kayıt altına almıştır.”*¹²⁸⁵ âyetinin tefsirinde de Şa’râvî, îsâr ve fedâkarlık noktasında yüksek mertebelere ulaşmış, Ensâr’ın hanımlarını dahi muhâcirlere sunmaları ve sanki akrabasıymış gibi mallarından onlara da miras bırakmaları seviyesine gelmiş kardeşlik mevzuuna değinmiştir. *“Ulu'l-erhâm”* kelimesi *“rahim”*den gelmektedir, o ise bebeğin anne karnındaki yeri anlamına gelmektedir. Ulu'l-erhâmdan kasıt ise akrabalardır. Allah Teâlâ bu âyete onları birbirlerine daha yakın kılmıştır; çünkü ilk Müslümanlar Medine'ye hicret ettiklerinde

¹²⁸² Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, XI, 6602.

¹²⁸³ Haşr 59/9.

¹²⁸⁴ Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî*, VIII, 4818-4819.

¹²⁸⁵ Ahzâb 33/6.

ailelerini, mallarını ve evlerini arkada bırakmışlardır, Ensâr da onların oradaki eşlerine dönük gönüllerle bırakmamışlardır. Muhâcir kardeşlerine olan îsârlarının şiddetinden, onlardan biri hanımlarından birini muhâcir kardeşi evlensin diye boşamayı teklif etmiştir. İşte bu, îsârın insanlık tarihinin hiç görmediği bir tonudur. Çünkü insan arkadaşına elinde ve cebinde ne varsa verebilir, ancak hanım meselesi bundan istisnâdır. Bu yüzden bu sahâbelerin yaptığı, îsârın görülmemiş bir tonudur. Ve Rasulullah (sav) muhâcir ve ensârı birbirine kardeş ettiğinde, bu kardeşlik muhâcirin ensâr kardeşine vâris olmasını gerektirmiştir. İslâm izzet kazandığında ve muhâcirler de normal bir yaşam standardı kazandığında Allah Teâlâ bu durumun da normal seyrine dönmesini irâde etmiştir. Zira artık muhâcirin ensâr kardeşine vâris olması için herhangi bir gereklilik kalmamıştır.¹²⁸⁶

Bundan dolayı ensâr, muhâcirleri karşıladıklarında ve onlara mülklerinde ve evlerinde yer açtıklarında, Allah Teâlâ onları yeryüzünde var olan biri için söylenebilecek en yüce vasıflarla zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: "Onlardan önce bu yurda ve îmâna yerleşmiş olanlar ise" -sanki onlar îmânı mesken edinmiş gibi bahsetmektedir- *"kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler."* Şüphesiz ensâr bu vasfı, muhâcir kardeşlerini kendilerine tercih ettikleri ve daha önce hiç kimsenin yapmadığı bir paylaşım yaptıkları için hak etmiştir. Zira onlardan biri muhâcir kardeşine hanımını boşayıp onun almasını teklif ediyordu. İşte bu mesele gösteriyor ki o kimselerin îmânı, onun dışındaki her şeyin üstündeydi ve onlara hanımlarından ve onlara olan kıskançlıklarından bile daha sevgili idi.¹²⁸⁷

Güzel huylar bölümünü tamamladıktan sonra bu bölümde Şa'râvî'nin görüşlerini ifâde eden en önemli noktalara işaret edelim. İhlâs mevzuunda, Şa'râvî kalplerin niyetinin direkt olarak Allah'a özel olduğu ve Rakîb ü Atîd'in ihtisas alanına girmediğine, önemli olan amelin sadece Allah için olması olduğuna, meselenin sadece niyetler değil ameller ve niyetler olduğuna, ihlâsın yerinin kalp olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca Allah'a da'vet ederken bunun makbul olması için ihlâsın gerekli olduğu, hatta zekat ve sadaka verirken de böyle olduğunu söylemiştir. Amellerimizde ihlâslı olup dinimize sınımsız sarıldığımızda dünyada zafer sâhibi olacağımızı, âhirette de Allah katında yüce derecelere nâil olacağımızı belirtmiştir. Şa'râvî, sıdk konusunda ise sıdkın önemine vurgu yapan bir çok cümle kurmuştur: Sıdk her işin başıdır, sıdk

¹²⁸⁶ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, XIX, 11940.

¹²⁸⁷ Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, XIX, 12136.

hayırların toplandığı yerdir, kâinattaki faydalı hareketler sıdk üzere kuruludur, gibi. Daha sonra hepimiz için mesel-I a'lâ olan Allah Teâlâ 'dan başlayarak, sonra gönderdiği peygamberleri ve sıddık kullarından birçok sıdk örneği zikretmiştir. Peygamberlerden İbrahim ve Yusuf'u (as), sahabeden ise Hz. Ebubekir'i (ra) birer sıdk örneği olarak olarak zikretmiştir.

Zühd hakkındaki sözlerine gelince, bunun kalple ve onu dünyâ sevgisinden tamamen boşaltmakla ve kalbi Allah ile beraberlikle doldurmakla ilgili olduğu, bunun da sâdık müminlerin mertebesi olduğunu söylemiştir. Eğer zühd kulu Allah Teâlâ 'ya yakın hale getirdiği ve hastalık da mümini zâhid ve Allah'la beraber bir hale getirdiği için hasta müminlerin çoğunu onlara hastalıkları ve acılarını unutturan Allah'la bir ünsiyyet halinde görürsün. Daha sonra Şa'râvî bize Hz. Peygamber'in sahabesyni ve müminleri onun sünnetine sarılmaya teşvik eden ve onlara İslâm'ın yasakladığı ruhbâniyetten uzak gerçek zühdü öğreten bir hadis zikretmiştir. Tevekkül mevzuunda ise bize tevekkülün ne olduğunu kısa ve anlamlı şu ibâreyle açıklamıştır: Müminin bir kalbi bir de âzâları vardır, âzâlarının yorulduğu yerde kalbinin tevekkül etmesi gerekir. Âzâlar çalışır, kalpler tevekkül eder. İşte müminin asıl meselesi budur. Allah kulların rızıklarını garanti etmiş ve sebeplerin mülkiyetini kendisine âit kılmıştır ki kulların kalpleri o sebeplerin sâhibine dönsün ve rızık sebeplerin direkt kendinden değil O'ndan istesin. Daha sonra Şa'râvî, sâdık bir tevekkül örneği olarak Hacer annemizin oğlu İsmail'le olan kıssasını zikretmiştir. Sa'y sebepleri temsil etmektedir, zenzem ise sebeplerin müsebbibine tevekkülü temsil etmektedir. Ve rızık ummadığımız yerden gelmektedir. Buna göre mümin iki şey arasındadır: Âzâlarını meşgul eden sebepler ve kalbini meşgul eden bir Allah'a tevekkül.

Hubbullah mevzuunda ise Şa'râvî hubbullahın sadece onun bizi var etme ve ikramlandırma nimetinden ötürü, aynı zamanda kula yine hayır getiren tekîf nimetinden ötürü olduğunu söylemiştir. Ve şer'an istenen sevgi, dar anlamıyla bildiğimiz sevgiden farklıdır. Kulların mükellef kılındığı Allah sevgisi aklî bir sevgidir, duygusal bir sevgi değil. Ve sevgi, sevgiliden onunla ilgili olan her şeye taşar ve taalluk eder. Öyleyse Allah'ın sevgisi de Rasulullah'ın (sav) sevgisi ve hem O'na hem de rasulüne mükellef kıldıkları şeylerde itaat sevgisi anlamına gelir. Havf ve recâ ile ilgili sözlerinde ise müminin havf ve recâ makamlarını kendinde toplaması, sâlih ameli ve îmânın gerektirdiklerini ertelememesi, günahlardan istiğfar etmesi gerektiğini açıklamıştır. Ve Allah Teâlâ bazı iş ve fiilleri kulun ihtiyârına bırakmıştır ve kimin ona gönüllü olarak geleceğini görmek ve kulun havf ve recâ arasında kalmasını istemiştir.

Takvâ mevzuunda ise Şa‘râvî’nin “En hayırlı azık takvâdır.” âyetine yaptığı açıklamayı ve azığın kişinin kendisini onunla açlık ve susuzluktan koruduğu şey olduğunu, bunun ise sadece fânî bir hayat için olduğunu, öyleyse ebedî hayat çok daha büyük bir azığa ihtiyaç duymaz mı diye düşünmemiz gerektiğini hatırlayabiliriz. Evet şüphesiz ki o “takvâ elbisesine” ihtiyaç duyar. Takvâ elbisesi değerlerimiz ve ma’neviyatımızın avretlerini örter. Şa‘râvî takvâ sâhilerinin Bakara ve Âl-i İmrân surelerinde geçen bazı özelliklerinden bahsetmiştir. Şükür mevzuunda ise, ilâhî beyân Kur’an’da birçok yerde birçok farklı üslupla şükretmeye teşvik eder. Bunu bazen direkt, bazen dolaylı olarak yapar. Şa‘râvî burada şükürün kişinin nefsinden gururu kaldırdığı ve vahdâniyyetin Allah’ın şükürü gerektiren nimetlerinin en büyüğü olduğu ve insanlar eğer biraz daha uyanık olsalardı, getirdikleri metottan ötürü peygamber ve rasullere de şükredeceklerine vurgu yapmıştır. Çünkü onlar dünyada güzel geçinmenin rehberleridirler ve bunun ötesinde de insanlara Cennet yolunu gösterirler. Ayrıca Allah’a şükretmek günahlara karşı da bir perdedir.

İhsân ve ihsân makâmından bahsederken de Şa‘râvî müminin bu makâma nasıl gireceğini söylemiştir: İnsan Allah’ın onu mükellef tuttuklarından fazlasını yaparsa, yani beş vakit namazı kılıp sonra bir beş daha eklerse, Ramazan ayında oruç tutup sonra Pazartesi ve Perşembe oruçlarını da tutarsa, malından %2,5 zekât verip sonra bunu %10’a kadar çıkarırsa, haccı iki kere yaparsa, ona yapılan kötülüğe karşı tepkisini kontrol ederse ve ona zulmedenı affederse Allah da onu ihsân makâmına sokar ve Allah Teâlâ ’nın sevdiği, ecirlerini zâyî’ etmediği ve Cennet’le mükâfatlandığı kimselerden olur. İsârdan bahsederken ise bir benzerini bulmamızın çok zor olduğu isâr örneklerinden bahseder ki o da “Ensarin İsârı”dır. Zira muhâcirler Medine’ye vardığında ve hanımlarını Mekke’de bıraktıklarında, ensarda olan kişi gelip muhâcire “Hanımlarıma bak, hoşuna gideni boşayayım sen evlen.” derdi. İşte bu ancak kâmil bir imânın yapabileceği bir şeydir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şa‘râvî’nin ilmî ve amelî hayatına, insanlardan avâm, aydın, âlim olsun hepsinde bıraktığı derin etkiye bakılarak gerçekten “Davetçilerin İmamı” lakabını hak ettiği görülmektedir.

Şa‘râvî Kur’an-ı Kerim tefsirinde basit üslûbuyla tanınmaktadır. İfâdeleri kolay ve etkileyici olup eğitimli veya ümmî, zengin veya fakir herkes tarafından kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu özellikler de ona insanların kalplerine ve akıllarına akıcı, kolay bir şekilde ve sevilerek ulaşabilme imkânı sağlamıştır. Şa‘râvî’nin tefsirinde insanı en çok etkileyen şey; kevnî, teşrî’î, felsefî ve sosyal bütün açılardan üslûbunun akıcılığıdır. Mesela; kâinâtın düzenini ve farklı farklı acâyipliklerini anlatırken ilmî üslûbu kullandığını görürken, terğîb ve terhîb bahislerinde yahut en yüce ve ideal olana davet ederken de maksadı ifâde edecek kıssalar ve etkileyici alıntılarla edebî üslûbu kullanmaktadır.

Onun *Havâturu’ş-Şa‘râvî* adlı tefsiri geniş kapsamlı modern tefsirlerin bir örneği sayılır. Bu İmam Şa‘râvî’nin tefsir metoduna bakınca da fark edilir. Zira onun me’sûla tefsir yaparken Kur’an’ı Kur’an’la veya sünnetle tefsir etmek dışına çıkmadığı ve Arap diline sıkça başvurduğu görülür. Ayrıca bazı âyetlerin tefsirinde sûfilerin işârî tefsirlerinden yararlandığı gibi bazı âyetlerin tefsirinde ise i‘câz-ı ilmîden bahsettiği tesbit edilmiştir. Ayrıca Seyyid Kutub’un metodundan ve âyetleri açıklarken zikrettiği fikirlerinden de etkilendiği görülmektedir. Özellikle de yöneticiler ve vatandaşlar arası ilişkilere işâret eden âyetleri açıklarken kullandığı ifâdelerden de bu açıkça fark edilmektedir.

Şa‘râvî’nin tefsirini okuyan kişi, Kur’an tefsirinde dayandığı kaynakların çeşitlilik gösterdiğini farkeder; çünkü Taberî’ ve İbn Kesîr’in tefsirleri gibi rivâyet ağırlıklı tefsirlerden, Râzî ve Ebu Hayyân’ın eserleri gibi dirâyet ağırlıklı tefsirlerden birlikte faydalanmıştır. Âyetleri açıklarken bazen başka âyetlerden, bazen hadislerden ve bazen de sahâbe ve tâbi’înden gelen rivâyetlerden de yardım almıştır. Arap diline dâir ilimlere ve bunların üsluplarına tefsire bir giriş olarak büyük önem vermiş, bunun yanında diğer tefsirlerde geçen bilgileri de ihmâl etmemiştir.

Şa‘râvî genel bir ifâdeyle sûfî ekole, özelde ise Bâziyye Tarikati’ne müntesiptir ve Eş‘arî olan ileri dönem sûfilerinden kabul edilir. Tefsirinde Âlûsî’nin “*Rûhu’l-*

Me'ânî' adlı tefsirinden etkilenmiştir. Bundan dolayı tefsirinde tasavvufun izleri açıkça görülmektedir. Zira bu çalışmada; tefsirinin bazı yerlerinde mutasavvıfların sözlerinden alıntı yaptığı, bazı yerlerinde ise Müslüman âlimler arasında makbul olan kısmıyla işârî tefsiri kaynak olarak kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca bazı tasavvufî ıstılahları tanımlarken ve tasavvufla ilgili bazı meseleleri izah ederken de tasavvufun izleri görülmektedir. Tasavvufla ilgili görüşleri temelde önceki sûfilerin işârî tefsirleri ve diğer eserlerindeki görüşlerle uyumludur.

Şa'ravî'nin tefsirine/havâtırına dayanarak İslam düşüncesinin reformuyla ilgili birçok çalışma vardır. Zira *Havâturu's-Şa'ravî* adlı tefsiri akaid, fikhî ve ahlakî konularda belli yeni yaklaşımlar, kavramsallaştırmalar da içermektedir. Tefsirinin bazı yerlerinde misyonerler ve oryantalistlerin İslam karşıtı çabalarına karşı koymak için “şahsî ve imânî bağışıklık” ifâdesini kullandığını, başka yerlerde günahlarını şeytana yükleyen kişiyi anlatırken “askı” ifâdesini kullandığını görüyoruz. Oysaki bu halk arasında son derece yaygın, avâma ait bir ifadedir. Ayrıca tevekkülün hakikatini açıklarken “Âzâlar çalışır, kalpler tevekkül eder.” tabirini de sıkça kullandığını görüyoruz. Bunun dışında öne çıkan üslûbunda da reformu hissediyoruz. Zira müfessirlerden alışageldiğimiz aksine modern bir üslûp kullanmış ve hem karmaşık lafızlardan hem de karmaşık anlamlardan kaçınmıştır.

Şa'ravî'nin her ne kadar sûfî bir kimliği, yapısı olsa da tasavvuf karşıtlarının tepkisini çekmemek için tefsirinde şeyh-mürîd ilişkisi, rabîta, tevessül, fenâfillah ve keramet gibi tartışmalı konulara girmemiş, manevî konuları akla ve pratik hayatta uygulanabilme ölçülerinde dile getirmiş, tasavvufu ruhun saflaşması temelinde ele almıştır. Diğer ifadeyle eserinde doğrudan bir tasavvuf savunması, müdafaası görülmemektedir. Bununla birlikte eserinde yakîn, huşû, itmi'nân, ma'rifet, zikir, teşbih, feyz, tecelli gibi konuları açıklamıştır. Bu konuların âyetlerle temellendirilerek açıklanması modern okuyucuya tasavvufa dair bazı eleştiri ve reddiyelerinin yerinde olmadığını, sûfî bakış açısının Kur'an ve sünnet temelli olduğunu da açıklamıştır.

Şa'ravî'nin nefis tezkiyesi ile ilgili ortaya koyduğu fikirler onun davetçi kimliği ile de birlikte düşünüldüğünde arayış içinde olan insanlara birileri İslam, Kur'an aleyhine çok şeyler söylese, zihinleri karıştırırsa da Kur'an'ın insanların ahlakî kemâl konusundaki sorularına cevap verdiğini, dolayısıyla onun îcazında, kuşatıcılık, hidâyet ve şifâ olmada yeterli olduğunu ortaya koymaktadır. Tefsiri sosyolojik yönü olduğu kadar manevî yönü de ağırlık olan ve insanları etkilemeye devam eden bir eserdir.

Şa‘râvî’nin tefsirine, kitaplarına ve özellikle de kalp ve halleri, nefis ve çeşitleri, tezkiye, ahlâk-ı hamide ve mezmûme konularındaki konuşmalarına bakarsak; bu konularda daha önce yazılmış ciltlerce tefsirleri ve eserleri okuduğu için birçok yerde kendine has müstakil bir düşünce yapısı ve anlayışı olduğunu, kolay anlaşılır çağdaş üslûbuyla, yeni anlamları da tefsirine eklemeyi başardığını görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Abaza, Nizar-Malih, Muhammed Riyad, *İtmâm 'ul-A 'lâm Zeylu Kitâb 'il-A 'lâm*, Hayruddin ez-Zirikli, Dar'ul- Fikr, Dımaşk 2003.
- Ahmed b. el-Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetü'r-Risale, 1999.
- Ali, Yasir Abdulhahiz, *El-Medamin et-Terbeviyye min Manzur eş-Şeyh Şa 'râvî*, Terbiye fakültesi dergisi, Mısır 2009.
- Allavi, El-İyd, *Et-Tefkîru 'l-Luğavi İnde 'ş-Şa 'râvî:Dirasetun fî Tefsirihi*, Muhammed Haydar Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı bölümü, Sukra, Cezayir 2015.
- Begavî, Muhîyî's-sünne, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Mesabihu 's-Sünne*, thk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selîm İbrahim Samâra, Cemâl Hamdî ez-Zehebî, Daru'l-Ma'rife li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 1987.
-*Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Tefsîru'l-Beğav'ı), thk. ve tahrir: (Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîrîyye, Süleyman Müslim el-Harş), Daru Tayyibetin li'n-neşr ve't-tevzi', 1997.
- Beyhâkî, Ahmed b. El-Hüseyn, *es-Sünenü 'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Atâ, Daru'l-Bâz, Mekke 1994.
- *Şu 'abü 'l-Îmân*, thk. Abdüalîyy Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Râşid li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, Daru's-Selefiyye, Bombay 2003.
-*Kitabu 'z-Zuhdü 'l-Kebir*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Müessetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut 1996
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu 'l-Buhârî*, tah. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâr İbn Kesîr-Yemâme, Beyrut 1993.
- Cumeyan, Falih Ali Falih, *El-İstinbatat el-Varide fî Tefsir eş-Şeyh Muhammed Mütevellî Şa 'râvî*, Yermuk Üni, Şeriat ve İslami İlimler Fakültesi, Ürdün 2015.
- ed-Davud, Vicdan Muhammed Nasır, *Terbiyetü 'n-Nefsi 'el-İnsâniyeti inde 'ş-Şeyh eş-Şa 'râvî*, Yermuk üniversitesi, Şeriat ve İslami İlimler Fakültesi, Ürdün 2015.

- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. el-Arnâvût ve Karabellî, trs.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Hârisî, *Kûtü'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Mahbûb ve vasfî Tarîki'l-Mmürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, thk. Âsım İbrahim Kayalı, Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut 2005.
- Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-Îmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-Selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*(Tefsiru Ebîssuûd), Daru İhyai Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut trs.
- el-Cevziyye, İbn Kayyim, *er-Ruh*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-Islâhî, tahrîc: Kemal Muhammed b. Kâlimî, Daru İlmi'l-Fevaid, Cidde trs.
- el-Cîlî, Abdülkerîm b. İbrahim, *el-İnsanu'l-Kâmil fî Ma'rîfeti'l-Evâhir ve'l-Evâil*, thk. Ebu Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyde, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- el-Müttakî el-Hindî, Alâuddîn Alî b. Hüsâmiddîn, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. (Bekrî Hayânî, Safvet Sakâ), Müessesetür'r-Risâle, 1981.
- Emin, Abdulbasit, *El-İmam Şa'râvîve Chuduhu fî ed-Difai anil-İslam*, Dar'ul-Cumhuriyye lis-Sahafa, Mısır 2013.
- eş-Şedifat, Adnan Ferah Fenhur, *El-Udul anil-Muşakel ed-Dilali fî Tefsir el-İmam Şa'râvî*, Haşimiye üni, Ürdun 2014.
- ez-Zirikli, Hayruddin, *El-Alam*, Darul-İlim lil-Melayyin, 1986.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Gayb= et-Tefsîru'l-Kebîr*, Daru İhyau't-Tûrasü'l-Arabî, Beyrut 1420.
- Ferîd, Ahmed, thk. Mâcid b. Ebi'l-Leyl, *Tezkiyetü'n-Nefs ve Tertîbuha Kemâ Yukarriruha Ulemâu's-selef* (İbn Receb el-Hanbelî, İbn Kayyim, Ebû Hâmid el-Gazzâlî), Daru'l-Kalem, Beyrut 1985.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Ğâmûsü'l-Muḥîṭ*, Mektebü-Tahkiki't-Tûrasi fî Müesseseti'r-Risale li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-tevzi', Beyrut 2005.
- Fûde, Saîd Abdullatîf, *eş-Şerhu'l-Kebîru alâ 'Akîdeti't-Tahâvî*, Daru Zehâir, Beyrut trs.

Ganayim, Hasan Mahmud Bura'i, *et-Tevcihu'l-İslami Linneş'e fi Tefsiri's-Şa'râvî min Vasaya Lukmanu'l-Hak'im Nemuzacen*, Kulliyyet'u-Lâdab ve'l-Ulumu'l-İnsaniyye Dergisi, İsmailiye, Mısır 2011.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, thk. Zeynüddîn Ebû'l-Fazl el-İrâkî, Daru İbn Hazm, Beyrut 2005.

..... *Minhâcu'l-Âbidîn*, trs.

Hâfiz el-İrâkî, Ebû'l-Fadl, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, thk.Eşref Abdulmaksûd, Mektebetü Taberîyye, 1995.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ed-Dabıyyî en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek alâ's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

Hakkı, İsmâil b. Mustafa el-İstanbûlî, *Tefsiru Rûhu'l-Beyân*, Daru İhyait-Türasi'l-Arabî Hamdan, Macid İbrahim, *Mevkif eş-Şeyh Şa'râvîmin Kaday el-Akide arz ve nakd*, İslam üniversitesi, usul-Leddin Fakültesi, Gazze 2007.

Hâşim, Ahmed Ömer, *en-Nefsu fi'l-Kur'ân*, Daru'l-Faysal li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, Kahire trs.

Hüseyin, İnas Rüşdi, *El-Era et-Terbeviyye liş-Şeyh el-İmam Muhammed Mütevellî Şa'râvîve Meda el-İstifade Minha fi Tatvir Esalib et-Terbiye el-Muasıra fi Mısır*, Mina üniversitesi, Terbiye Fakültesi, Mısır 1989.

İbn Ebî Şeybe, Ebû bekr Abdullah b. Muhammed el-Abbâsî el-Kûfî, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, Daru'l-Kıble, trs.

İbn Hanbel, Ahmed, *Müsnedü'l-İmami Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetü'r-Risâle, 1999.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Teymî el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Balbân*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1993.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsiru'l-Kur'anu'l-Azîm(İbn Kesîr Tefsiri olarak bilinir)* thk.(Mustafa Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşat, Muhammed Fadl el-Acmâvî, Ali Ahmed Abdülbâkî), Müessesetü Kurtuba ve Mektebetü Evlâdü's-Şeyh li't-Türâs, Gîze, 2000.

- İbn Kudâme el-Makdisî, Ahmed b. Muhammed, *Muhtasaru Minhâci'l-Kâdisîn*, thk. Sa'd el-Ârif, Daru İhyau'l-Ulûm, Beyrut 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen İbn Mâce*, thk. (Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid, Muhammed Karabelli, Abdüllatîf Hırzullah), Daru'r-Risale el-İlmiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî, el-İfrikî, *Lisânü'l-'Arab*, Daru Sâdır, Beyrut h.1414.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Revâi'u't-Tefsir(el-Cami' li Tefsiri'l-İmam İbn Receb el-Hanbelî)*, haz. Ebû Muaz Târik b. Ivazullah b. Muhammed, Daru'l-Âsime, Riyad 2001.
- *Cami'u'l-Ulum ve'l-Hukm fî Şerhi Hamsine Hadisen min Cevâmi'l-Kelim*, thk. Muhammed Ahmedî Ebû'n-Nur, Daru's-Selâme li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004.
- İbnü'l-Arabî, eş-Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Alî, *el-Futûhâtü'l-Mekkîyye*, thk. Ahmed Şemseddîn, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut h.1404.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, thk. Abdülâl Şâhin, Daru'l-Menar, Kahire 1992.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk el-Buhârî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, haz. Arthur John Arberry.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *Le'tâ ifü'l-İşârât*, thk. İbrahim el-Besyunî, el-Hey'etü'l-Mısıryyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, Mısır 2000.
-*er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. Şerîf, Müessesetü Daru's-Şa'b, Kahire 1989.
- Lisânüddîn el-Hatîb, Muhammed b. Abdillâh b. Saîd, *Ravzatü't-Ta'rîf bi'l-Hubbi's-Serîf*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ Abdüsettâr, Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1966.

- Mahlûf, Hüseyin Muhammed, *Kelimâtu'l-Kur'ân Tefsir ve Beyan*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1997.
- Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî, *el-Muvatta el-İmam Mâlik*, thk. (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Halîl), Müessesetü'r-Risâle, h.1412.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Tefsiru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, thk. Mecdî Bâslûm, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed, *Âdâbu'n-Nüfûs*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Müessesetü'l-Kutübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1991.
- er-Ri'âyetü li Hukukillah, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut trs.
- Muhsin, Ruli Muhammed Ahmed, *Menhec eş-Şeyh Muhammed Mütevelli Şa'râvîfi Tefsir'il-Kur'an el-Kerim*, el el-Beyit üniversitesi, Kuliyet'u-Dirasâtü'l-Kânuniyye ve'l-Fıkhiyye, Ürdün 2001.
- Mustafa, İbrahim/Zeyyât, Ahmed/Abdulkadir, Hâmid/ en-Neccar, Muhammed, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, Mecmau'l-Lügatü'l-Arabîyye, Daru'd-Da'vet, Kahire 2004.
- Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm, *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.
- Mücâhid, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Kureşî, el-Mahzûmî, *Tefsîru-Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselam Ebu'n-Neyl, Daru'l-Fikri'l-İslami el-Hadîseti, Mısır 1989.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî el-Neysâbûrî, *El-Müsnedü's-Sahih*, Daru'l-Cîl ve Daru'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrut.
- Nakşibendî, Ahmed Gümüshânevî el-Hâlidî, *Câmi'u'l-Usûl fi'l-Evliyâi*, thk. Edîp Nasrullah, Müessesetü'l-İntişârî'l-Arabî, Beyrut 1997.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Şelebi, Beyrut 2001.

- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Tefsiru'n-Nesefî)*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyîddîn Yahya b. Şeref, *el-Erba'üne'n-Nevevîyye*, Daru'l-Menhec li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 2009.
- Nil, Hüseyin Abdulhamid, *İmam ed-Duat*, Dar'ul-Kalem, Beyrut trs.
- Osman, Abdülkerîm, *ed-Dirâsâtü'n-Nefsiyye ve'l-Gazzâlî bi Vechin Hâs*, Kahire, Daru Garîb li't-Tıbâa, 1981.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Davudî, Daru'l-Kalem, Daru's-Şamiye-Dımaşk, Beyrut 1412.
- Rızâ Muhammed Reşîd b. Alî, *Tefsiru'l-Kur'ân-il-Kerîm (Tefsiru'l-menâr)*, el-Hey'etü'l-Mısırîyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1990.
- Sinanoğlu, Mustafa, İman, DiA, İstanbul 2000.
- Sühreverdî, Ebû Necîb Abdülkâhir, *Âdâbu'l-Mürîdîn*, thk. Menahim Milson, Kudüs, Me'hadü'd-Dirâsâtü'l-Âsyavîyye, ve'l-İfrîkîyye 1977.
- Sühreverdî, Şihâbüddîn Ebî Hafs Ömer, *Avârifü'l-Meârif*, thk. Abdülalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf, Daru'l-Meârif, 2000.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyin, el-Ezdî, *Tefsiru's-Sülemî (Hakâ'iku't-Tefsîr)*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *el-Fadîletü ve'r-Rezîle*, Tıbâatu ve Neşr Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.
-*Tefsir Şa'râvî*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire 1981.
-*Allah ve'n-Nefsü'l-Beşerîyye*, el-Muhtarü'l-İslâmî, 1979.
-*el-Ehâdisu'l-Kudsiyye*, haz. Adil Ebû'l-Muâtî, Daru'r-Ravdatu, Kahire 2002.
- *el-Fetâvâ* , Tıbâatu'l-Mektebetü't-Tevkîfiyye, Kahire 1996.
- *el-Fıkhu'l-İslâmî'l-Müeyesser ve Edilletuhu's-Şer'iyyetü alâ Tarîkati's-suâl ve'l-cevâb*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 2002.
- *el-Hayr ve's-Şer*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.

-*el-Hicretü'n-Nebeviyye*, merkez et-Turas lihidmet-Turas ve es-Sunne, el-Mektebetut-Tevkifiyye, trs.
- *Ente Tes'elü ve'l-İslamu Yücib*, Daru'l-Kuds, 2003.
- *es-Sihr ve'l-Hased*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.
- *eş-Şeytân ve'l-İnsan*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.
- *Hutabu'l-Cum'ati ve'l-İdeyn*, Mektebetü't-Türâsü'l-İslamî, Kahire 1984.
- *Min feyzi'r-Rahmân fî Mu'cizetü'l-Kur'ân*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.
- *Mu'cizetü'l-Kur'ân*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.
- *Nihâyetü'l-Âlem*, Daru Ahbâri'l-Yevm, Kahire trs.
-*Tefsiru Cüz'ü Amme*, Daru'r-Raye, 2008.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman el-Lahmî eş-Şâmî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecid, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, trs.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, 2000.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü Tirmizî*, thk. (Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fûad Abdülbâkî, İbrahim Utve İvaz), Mektebetü ve Matb'atu Mustafâ'l-Bâbî el-Halebî, Mısır 1975.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma'*, thk. Abdülhalîm Mahmûd Taha, Abdülbâkî Sürur, Kahire, Daru'l-Kütübü'l-Hadisiyye Mısır ve Mektebetü'l-Müsenna Bağdat 1960.
- Türker, Ömer, "Nefis", *DİA*, İstanbul 2006.
- Uludağ, Süleyman, "Kalb", *DİA*, İstanbul 2001.
- Uludağ, Süleyman, "Ruh", *DİA*, İstanbul 2008.
- Yunus, Sabir Abduddayim, *el-İmam Muhammed Mütevellî. Şa'râvî Şairen ve Nakiden*, Üçüncü Uluslararası İlmi konferens-Ezherin Arapça Dilin Bilimler ve edebiyeti ve islami fikir konusunda rolu, Arapça Dil Fakültesi Zakazikte, Ezher üni, Mısır 2002.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407.

Elektronik Kaynaklar

- Muhammed Sıddık el-Minşavi, bkz. <https://mawdoo3.com/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF%D8%B5%D8%AF%D9%8A%D9%82%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B4%D8%A7%D9%88%D9%8A#.D9.86.D8.B4.D8.A3.D8.AA.D9.87> (erişim tarihi: 15/04/2019)
- Oryantalizm: <http://saaaid.net/bahth/search.html>. (erişim tarihi: 20/04/2019)
- Peygamberle ve sâlihlerle teberruk etmeye dair bu sözlerin kaynağı: <https://youtu.be/Q7QxyAZH4Ho>. (erişim tarihi: 01/04/2019)
- Şa'râvî, selefi vahhâbi cahillere cevap veriyor: <https://youtu.be/kC0QNQqgEME>. (erişim tarihi: 01/04/2019)
- Vefd Partisi, Bkz. Mevsuatus-Siyase, El-Keyyalı, bkz. <https://archive.org/details/jami3i>. (erişim tarihi: 20/04/2019)
- Bâziyye Tarikatı. Bkz. <https://alhabibia.com/2017/01/15/%D9%86%D8%B3%D8%A8-%D8%B9%D8%A7%D8%A6%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%88%D9%89-%D8%A8%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%B5%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8> (erişim tarihi: 05/08/2019).
- <https://www.saaaid.net/feraq/sufyah/105.htm>. (erişim tarihi: 05/08/2019) .
- <http://www.startimes.com/?t=21868277>. (erişim tarihi: 05/08/2019).
- Sûfilik nedir? <https://youtu.be/bOMhD7q5iUc>. (erişim tarihi: 01/04/2019)
- Rotary: <http://saaaid.net/bahth/search.html>. (erişim tarihi: 20/04/2019)
- Kazâ-i Muallaka: <http://iswy.co/e44op>. (erişim tarihi: 15/06/2019)
- Kazâ-i Mübrem: <http://iswy.co/e44op>. (erişim tarihi: 15/06/2019)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Halid MUSTAFA
Doğum Yeri ve Tarihi : Şam- 01.06.1979
E-Posta : Khaledah1216@gmail.com
Tel : 0090 507 019 5037
Wats : 0090 536 895 5968

EĞİTİM BİLGİLER

Yüksek Lisans : Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
 Temel İslam Bilimleri, Tefsir – Adana, 2016-2019
Lisans : İmam Evzai İslami Araştırmalar Fakültesi - Beyrut,
 2007-2011
Önlisans : Arapça Dil Öğretmenliği - Halep, 1999-2001
Lise : El-Me'rri Lisesi - Halep, 1995-1997

Yabancı Dil : Türkçe

İŞ TECRÜBESİ

2001-2003	Halep (Cerablus ilçesi köylerinde)	Arapçe öğretmenliği
2005-2007	Halep (Able köyünde)	Arapçe öğretmenliği
2008-2009	Halep (Mecdel Şemis okulunda)	Arapçe öğretmenliği
2009-2012	Halep (Ahtarin kasabasında)	Arapçe öğretmenliği
2012-2014	Halep (Havar Kilis köyünde)	İdarecilik ve öğretmenlik
2014-2017	Adana (Geçici Eğitim Merkezlerinde)	Müdür-Müdür Yardımcılığı
2017-2019	Adana (Fatih Memet Geçici Eğitim Merkezinde)	İlahiyat meslek dersleri